A MAGYAR

TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

KÖNYVKIADÓ VÁLLALATA.

A

GÖRÖGÖK TÖRTÉNETE.

ÍRTA

CURTIUS ERNŐ.

BUDAPEST,
1879.

A

GÖRÖGÖK TÖRTÉNETE.

ÍRTA

CURTIUS ERNŐ.

A

GÖRÖGÖK TÖRTÉNETE.

ÍRTA

CURTIUS ERNŐ.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MEGBÍZÁSÁBÓL. A NEGYEDIK JAVÍTOTT KIADÁS UTÁN.

FORDÍTJA

FRÖHLICH RÓBERT.

HARMADIK KÖTET.

BUDAPEST, 1879.

A M. T. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ HIVATALA.

(Az Akadémia épületében.)

109984

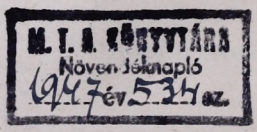

Budapest, 1880. Az Athenaeum r. társ. könyvnyomdája.

HARMADIK KÖNYV.

A PELOPONNESUSI HÁBORUIG.

I.

A szabadságharczok.

Az Athos melletti hajótörést csak rövid megállapodás követhette a nagy népharczban. A hajóhad az évszak kedvezőtlensége miatt veszett el és a mennyiben emberi hibának is volt része a szerencsétlenségben, ez Mardonius fejére nehezedett. A nagy király határtalan bizalommal állította a fiatal, hir nélküli férfiut tengeri hatalmának élére és egyuttal letette mind az előbbi főparancsnokokat a parti országokban. Mardonius működését merész ujításokkal kezdé: Artaphernes intézkedéseit megszüntette, a kényurakat, kik perzsa fensőség alatt uralkodtak a városokban, eltávolította, és a népgyüléseknek visszaadta a közügyek fölötti tanácskozás jogát. Oly férfiut ismerhetni meg benne, ki bátor önérzettel a perzsa politika hagyományos elvein tulteszi magát, és szabadabb itéletü és tágabb látkörü államférfiunak akarja magát feltüntetni. A mi a háboru további folytatását illeti, arra nézve nem akart tudni egyes városok megfenyítéséről, egyes számüzött családok visszavezetéséről; csak az egész nyugoti országot, csak egész Európát vette szemügyre virágzó városaival együtt; a fiatalkor nagyravágyásának tüzével ragaszkodott azon eszméhez, hogy mint az Achaemenidák helytartója egy ten-

gerentuli görög birodalom fölött fog uralkodni, és azért sietett oly türelmetlenül, hogy még ugyanazon évben, melyben belső Ázsiából elindult, téli hadi szállását éjszaki Görögországban elfoglalhassa, és ipának a tengerentuli uj földterületek elfoglalását jelenthesse. [1])

Miután e tervek az Athosnál hajótörést szenvedtek, a király kegye azon férfiak felé fordult, kik a hadviselésnek ily rohamos és messzire terjedő módját hiába ellenezték volt. A Pisistratidák befolyása alatt, kik régi udvaronczaitól kisérve, Sardesben valamint Susában folytonosan működtek, uj hadterv képződött, mely először csak Közép-Görögországra terjedt. Eretria és Áthén büntetése, azt mondák, az a legközelebbi elutasíthatlan feladat; annak teljesítése mindenféle körülmények által könnyittetik. Közép-Görögország csupa kis államokra van oszolva, a hol sikeres ellenállásról szó sem lehet. Mind forrongásban van, a legfontosabb városok egymás ellenségei, Áthén Spartának, Aegina és Thebae Áthénnak; minden városi községben lehet pártfogókra számitani. Egy Áthén elleni hadjáratban Hippias lenne a legjobb útmutató és ebben az az előny, hogy annak régi pártját meg lehet nyerni; a spartaiknak sem lesz ellenére, ha Hippias, kinek visszavezetése nekik nem sikerült, perzsa csapatok által visszavezettetik, hogy az ellenszegülő várost, mely évről évre daczos önérzetében növekszik, mint kényura megfékezze. A védtelen sziget-csoportokon keresztül rövid és veszélytelen uton lehet Görögország szivébe nyomulni, és Áthén maga ötven hadi hajójával nem képes, a perzsák partra való szállását meggátolni.

Mardonius szerencsétlensége után nem volt nehéz ez uj hadi tervet a nagy királylyal helybehagyatni.

Ez olyan terv volt, mely minden határtalanságtól távol volt és csak a legszükségesebbet vette szemügyre. Ez tulajdonképen attikai hadjárat volt, a mint az Achaemenidák becsülete és a nagy király személyes fogadalma követelte. Ekkép haladéktalanul uj toborzások rendeltettek el, és az egész partvidéken a hajóépitő helyek munkához fogtak. Itt különösen szállító hajók építése rendeltetett el, hogy azokon lovasságot lehessen át szállítani. Mert Hippias által ismerték az attikai hadseregnek gyengéjét és a Pisistratidák magok is idegen lovasság segitségével támogatták kényuraságukat.

Egyidejüleg a birodalom határa melletti tartományokra is ügyeltek és a görög államok szomszédi irigykedését arra használták fel, hogy minden veszélyes mozgalomról, mely ama szerencsétlenség után biztosan várható volt, tudomást szerezzenek.

Ez elővigyázat nem volt haszontalan. Mert még ugyanaz évben vagy a következő kezdetén följelentették Thasus polgárait, kiket a körülöttök levő városok már régóta irigy szemmel néztek. E szigetre parusi gyarmatosok vándoroltak be Gyges király idejében (ol. 15; 720 Kr. e.) és sok baj és kemény küzdelmek után államot alapitottak, mely a szomszéd szárazföldre is kiterjeszkedett, és az ott lakó vad thrák törzseket vagy meghódította vagy visszaszorította, és azon arany- s ezüstbányákban, melyeket hajdan a phoenicziek megkezdettek, a gazdagság kifogyhatatlan forrását találta. Thrakia bányái és a szigetéi annyi hasznot hajtottak, hogy a kis állam, a polgárok földjei megadóztatása nélkül, ideszámitván azonban a vámot és más adót, oly jövedelemmel bírt, mely jó esztendőkben egészen 300 talentomra (708,000 ezüst frt) ment.

A szigethez és gyarmataihoz tartozó számos régi ezüstpénzek még mainap is szembeszökőleg mutatják a thasusiak ekkori gazdagságát és kereskedelmi összeköttetését a thrakiai szárazföldön. [2])

E mellett nem hiányzott a vállalkozó polgári szellem, hogy rendkivüli segédforrásaikat méltó czélokra fordítsák. Már mikor Histiaeus a szigetet ostromolta, építettek hadi hajókat, és most, midőn a nagy hajóhad szerencsétlenségének közvetlen szemtanúi voltak, azon bátor elhatározásra jutottak, hogy elszakadnak a perzsa birodalomtól, melyhez Mardonius által csatoltattak, és az önálló községet állítják helyre.

A szomszédok irigysége meghiusította törekvésöket, valószinüleg a thrakiai parti városok árulták el a thasusiak szándékát, irigykedvén azokra és féltvén a maguk önállóságát; oda hivták a perzsákat, kiknek tengeri hatalma még elég erős volt arra, hogy a meglepett szigetlakókat lefegyvereztesse. Le kellett dönteniök falaikat és hajóikat ki kellett adniok, melyek azután Abderába vitettek. Abdera lett a perzsa hatalom támaszpontja az aegaei tenger éjszaki részén és fekvésénél fogva igen alkalmas volt arra, hogy a Hellespontus melletti erődített helyekkel egyesülve, a thrako-makedoniai tartományokat leigázva tartsa, melyeket Mardonius ujból meghódított; továbbá alkalmas volt arra, hogy a perzsák a Nestus melletti, fémben gazdag országot kiaknázhassák és a körülötte lévő parti vidékeket figyelemmel tartsák, mig a tenger másik végén, a Taurus aljában uj támadásra készülődtek Hellas ellen.

A harczias megtámadást békés rendszabályok előzték meg. Ügyes emberek, kikben a király teljesen megbizott, küldettek, tolmácsok kiséretében, a görög városokba;

azzal voltak megbizva, hogy az őket követő hajóhadra utalva, földet és vizet, a megadás jeleit, követeljenek. A szigetek lakosai csaknem mindenütt hallgatának rájuk mert az Archipelagus kis államai nem válogathattak, mivel az ellenség roppant hatalmával szemben teljesen védtelenek voltak. Különös figyelmet fordítottak a perzsák Aeginára, melynek jelentőségével a Pisistratidák által megismerkedtek. Mivel e sziget-állam Áthén kikötőivel szemben és közel feküdt, azért nagy mértékben előmozdíthatta volna a perzsák szándékát. Ennélfogva itt nagyon fontos események követték a királyi követek küldetését.

Az aeginaiak hatalmuk és jólétök tetőpontján voltak, midőn ol. 65, 2 (519) a samusi kalózokat legyőzték (II. 390. l.) és Kydoniát elfoglalták; gazdag zsákmánynyal tértek haza a krétai tengerről. Most már Aegina volt az első tengeri hatalom az Archipelagusban. Kereskedelmi helyeik Umbriában, valamint a Fekete tengeren voltak; Egyptomban már Amasis ideje előtt telepedtek le, és hajóbirtokosaik, nevezetesen Sostratus, a görög világ leggazdagabb nagykereskedőinek tartattak. Nem idegenkedtek a kereset semmiféle módjától. Mindenütt lehetett aeginaiakat találni, a kik ércz- és agyagedényekkel, kenőcscsel és más tárgyakkal kereskedtek, melyek náluk nagy gyárakban készíttettek. Háboru idején a hadseregek után jártak, hogy itt is folytassák üzletöket és a tudatlan harczosoktól drága zsákmány-darabokat vásároljanak meg. A szabad forgalom volt gazdagságuk alapföltétele; azért is szigetök híres volt vendégszeretetéről és minden idegennek nyitva állott. E mellett a hellen szellem magasabb irányai épen nem szorultak háttérbe. Az Aeakidák szigetén virágzott az achivoknak ének iránti szeretete; a gymnastika

fentartotta az előkelő nemzetségekben az ősi derékséget és nagylelkü érzületet, a mit Pindar, Aegina lelkes barátja, dalaiban dicsőitett. Az érczöntők sehol sem voltak ügyesebbek a győzteseknek élethü leábrázolásában és még mainap állnak az Attika felé kiszögellő magaslaton az Athena templom romjai, az aeginai épitészetnek emlékezetes tanubizonysága; ez kétség kivül azon templom, melyben az aeginaiak felfüggesztették a hajók orrait, midőn a samusiak legyőzetése után a kretai tengerből haza tértek.

Most mindig kevélyebben léptek fel a saroni öbölben és Áthénnal való viszonyuk mindig feszültebb lett. A legelső ellenségeskedések, melyekről tudomásunk van, Pisistratus idejéből valók, a kényur egy leánya elfogatott aeginai kalózok által. Ez nem volt a kényuri család, hanem az athéneiek városa elleni harcz, mivel az aeginaiak irigy szemmel nézték a folyton növekedő hajóépitést a Phalerusban és a tengerentuli összeköttetéseket Delossal, Naxussal és Sigeummal. Midőn azután a kényurak bukásával a görög államok két pártra szakadtak, akkor Aegina szoros szövetséget kötött Thebaevel, melyet Delphi is pártfogolt. De az Aeginán uralkodó nemzetségeknek annál több okuk volt az áthénei népuralom elleni gyülölségre, mivel a szigeten magán is Nikodromus vezetése alatt demokratikus párt létezett, mely titokban az áthéneiekhez szitott és a nemzetségek kiváltságai ellen harczolt. Thebae ellen védhette Áthén hegyszorosait, de mennyivel nehezebb volt a hosszura terjedő partot a szigetlakók támadásai ellen védeni! Hogy véglegesen döntsenek ez ügyben, erre nézve a szükségelt eszközök egyik félnek sem álltak rendelkezésére [3]).

A közép-görögországi államok ekképen leskelődő elkeseredéssel álltak egymással szemben, midőn Darius köve-

tei Hellasba jöttek. Csodálhatjuk-e, ha a nemzeti szempont háttérbe szorult az ellenséges államok pártoskodása előtt? Aegina valamint Thebae Áthén ellen kerestek segítséget, mely Plataeaevel és Korinthussal összetartott és most az áthéneiek legelkeseredettebb és leghatalmasabb ellensége ajánlkozik, anélkül, hogy megkerestetett volna szövetségesnek, ugyan azon király, kinek segítségét magok az áthéneiek nem sokkal ezelőtt (II. 127. l.) ellenségeik ellen igénybe vették, oly szövetséges, ki a legnagyobb előnyöket ajánlotta, a nélkül, hogy áldozatokat kivánt volna. A phoeniko-perzsa hajóhad uralkodott a tengeren. Ha az aeginaiak ellenségeknek tekintettek, akkor hajóik Kis-Ázsiából, a Pontusból, Syriából és Egyiptomból ki voltak rekesztve és a túlnépes szigetet jóléte tönkre jutása fenyegette, még mielőtt igazán kezdődött volna a háboru. Ez érvek döntöttek, és az aeginaiak meghódoltak a perzsa királynak, daczára annak, hogy a panhellen Zeust tisztelték, és hogy dicső emlékeik voltak az ősidőkből, a midőn az Aeakus, Telamon és Achilleus törzséből származó hérosok a hellenek előharczosai voltak a barbárok ellen, a mint ezt az aeginai müvészek az Athena templom homlokfalának alakjaiban ábrázolák.

Az áthéneiek, a mint biztos tudomást szereztek e határozatról, gyorsan Spartába küldöttek, hogy a történteket jelentsék és ennek következtében közös intézkedés történjék. Ez nagyfontosságu lépés volt. Mert, miután Áthén győzedelmesen visszautasította Spartának az áthénei ügyekbe való beavatkozását, mióta a jón ügyben egészen önálló és szabad politikát követett, azóta két nagyhatalom létezett Görögországban, melyeknek egymáshozi viszonya semmiféle megállapodás vagy jogérvényü rendszabály ál-

tal nem volt rendezve. Áthén most ismerte meg annak szükségét, hogy Spartához közeledjék és oly összeköttetést hozzon létre, mely arra legyen alkalmas, hogy nemzeti jelentőségü is legyen. Áthén engedményeket tett, hogy czélját elérje. Tartózkodás nélkül elismerte Sparta vezéri állását, és hogy necsak saját veszélyére utaljon, mint a szövetségi segítség okára, azért megujította azon ősrégi szövetség emlékezetét, mely minden hellén között fennáll és az abból eredő kötelességeket is. Áthén tehát bevádolta az aeginaiakat mint hazaárulókat és felszólította a spártaiakat, hogy a hellen közösség nevében azonnal megbüntessék a pártütőket, hogy további szakadásokat megelőzzenek. E követség tehát kezdete volt a perzsák elleni és minden perzsa érzelmü népközségek elleni nemzeti egyesülésnek.

Még Kleomenes volt Sparta királya, oly király, kinek, minden tévedés és balsors daczára, még mindig több személyes befolyása volt, mint a mennyit rendesen a Heraklidáknak szoktak engedni. A perzsák elleni háboru, egy spartai királynak vezetése alatt, nagyravágyásának legfényesebb reményt nyujthatott. Mert midőn a skytha követek Spartában segítséget kerestek Dárius ellen, akkor közös lakomák alkalmával a legmerészebb hadjáratok terveit beszélte meg velök (I. 412. l.) Hiszen e férfiunak régi szenvedélyes törekvése az volt, hogy Sparta hatalmát Közép-Görögországra kiterjeszsze. Most az áthéneiek maguk közeledtek a spartaiakhoz. Ennélfogva nem szenved kétséget, hogy Kleomenes mindenképen támogatta a követeket. Személyisége könnyítette nekik annak elérését, a mitől első sorban is minden függött, hogy tudniillik Spártát határozott pártállás elfoglalására kényszerítsék, melyből többé vissza ne léphessen. Spártában valamint Áthénben megölettek a

nagy király követei: mely eljárást aligha lehet megmagyaráznunk, ha csak fel nem teszszük, hogy rajta kapattak, midőn a polgárok megvesztegetését megkisérlették. E hangulat mellett az áthéneieknek az aeginaiak elleni vádja is szivesen meghallgattatott és bármily határozottan állottak is ellen a mérsékeltek, kiknek élén Demaratus, Ariston fia volt, Kleomenes vakmerő terveinek, ez mégis, hatalmas pártra támaszkodva, felülkerekedett. Argosban uj hadi dicsőséget szerzett (I. 109. l.), minden támadást szerencsésen legyőzött, mely a hadjáratot követte, és az aeginaiak lealázását, kik csak kényszerítve tettek hadi szolgálatot Argos ellen, utolsó hadi tettei befejezésének tekinthette. [4])

Ő maga Aeginába ment, személyiségének és méltóságának benyomásában bízva. De az aeginaiak oly ravaszok voltak, hogy szóba sem álltak vele. Teljhatalmában nem hittek és jól ismerve a Spartában uralkodó viszályt, oly fontos ügyben mindkét király jelenlétét követelték. Kleomenesnek azon időben nem volt annyi hatalma, hogy kivihette volna szándékát. Azért haza tért ugyan, de azon erős elhatározással, hogy minden áron kiviszi akaratát és erre nézve mindenekelőtt hivataltársa megbuktatása volt szükséges. Ennélfogva Leotychidessel, Demaratusnak rokonával szövetkezett, ki annak legelkeseredettebb ellensége volt, és sikerült nekik annak trónra való igényét kétessé tenni. A delphii papság Kleomenes aranya által nyeretett meg. A Pythia kijelentette, hogy Demaratus Aristonnak nem fia; hivatalából letétetett és miután a folyton hozzá ragaszkodó nép által még más nyilvános hivatalra megválasztatott, végre titkon elhagyá a mélyen megsértett fejedelem szülővárosát és a hatóságoktól üldöztetve, mint menekülő ment Elisen keresztül Zakyn-

thusba, Zakynthusból Ázsiába az ellenséges táborba (ol. 72, 1 vagy 2; 49½). Spártában pedig Leotychides lépett annak helyére, mint a Proklidák ifjabbik ágának feje.

Kleomenes most azt gondolta, hogy kívánságának czélját elérte; mert uj királytársa természetesen mindenben megtette az akaratát. Ennélfogva győzedelmesen tért vissza azzal az aeginaiakhoz, hogy a peloponnesusi szövetség fejének nevében elszakadásukért megbüntesse őket. A leggazdagabb és legelőkelőbb házakból tiz férfiu vitetett el túszúl és ezek nem Spartába hozattak, hanem az áthéneiekre bizattak, hogy azok őrködjenek fölöttük. Ez a királynak uj erőszakos tette volt; ez volt a legsujtóbb boszu, melyet ő az aeginaiakon állhatott. Azonban ő maga is csak igen rövid ideig élvezhette a sikerült elégtétel örömét, mert elterjedt annak hire, hogy mily eszközöket használt önző czéljai elérésére. Kleomenes kénytelen volt menekűlni. Thessaliába ment, hogy ott zavarokat okozzon, melyekben nagyravágyásának kielégítését kereste. Azután Arkadia közepén találjuk őt. Az aroani hegyekben, ott, hol a Styx vize meredek sziklafalról lecsepeg, Nonakris mellett, hol a szövetséges összejöveteleknek szent helye volt; összehivja a körüllakó községek előljáróit és szemökre veti, hogy mily lealázó a helyzetük a spartaiakkal szemben és itt törekszik magának hatalmat alkotni, hogy saját szülővárosán megboszulhassa magát. E fondorlatok Spartában a legnagyobb aggodalmat költötték. Mert a Perzsiával való nyilt szakadás után veszélyesebb dolog nem történhetett, mint az arkadiai megyék pártütése. Ennélfogva Kleomenes visszahivatik, minden méltóságába visszahelyeztetik, de hogyan tér haza? Elvadulva bolyongó életmódja által, utálatos szenvedélyétől és kielégítetlen

nagyravágyása kinjaitól gyötörve, érzéki kicsapongása által testileg és lelkileg megnyomorodva. Ez állapot dühkórrá fajult el. Sparta királyát meg kellett kötöztetni és saját helótái által őriztetni; végre saját keze által a legborzasztóbb halállal mult ki.

Herodotus ekképen beszéli el e nevezetes ember halálát, kinek nagyszerü tehetséggel biró természete galád önzéssé és fékezetlen vadsággá fajult el. Halálának körülményei nem vonattak kétségbe és mindenki istenitéletet látott ebben. Az áthéneiek pedig ennek okát az eleusisi templomi terület elpusztitásában találták, mi által az attikai hadjáratban nagy vétket követett el, az argivok pedig földieik lemészárlásában, kik Hera oltalmába menekültek; de a Pythia megvesztegetése a legtöbb hellénnek a legnagyobb gonosztettnek és az istenitélet tulajdonképeni okának látszott, mely itélet az egész görög világot rémülettel töltötte el.

Kleomenes halála után Sparta más utra iparkodott térni és erőszakos eljárását jóvá tenni, engesztelő rendszabályok által. Nyiltan elismerték azon jogtalanságot, melyet az aeginaiakon követtek el. Saját királyukat, Leotychidest kiadták nekik, mint Kleomenes vétkének részesét. Az aeginaiak Áthénbe küldék őt, hogy a túszok kiadását kieszközölje; de az áthéneiek nagyon is ovakodtak ez ajánlatot elfogadni, és jószivüen koczkára vetni azt az előnyt, melyet a szerencse kénye kezökre adott. Mig az aeginai férfiak, kik otthon a méd párt vezérei voltak, az áthéneiek őrizete alatt álltak, addig az aeginaiak megvoltak kötve politikai eljárásukban és nem voltak képesek arra, hogy Áthén ellenségeit nyiltan és hathatósan ugy támogassák, a hogyan ezek kétségkivül várták. [5])

Azalatt befejeztettek a perzsák készülődései, melyek ol. 72, 2 (491)-ben nagy erélylyel folytattattak. Hatszáz triera gyült össze a kilikiai parton és a nagy szállitó hajók el voltak készítve arra, hogy a lovakat és a lovasságot elszállitsák. Artaphernes, a sardesi helytartó fia, ki Kis-Ázsiában, és a mediai Datis, ki a felső tartományokban szép sereget gyüjtött, közösen kapták a főparancsnokságot. Datis volt az idősebb és előkelőbb. Miután Susában a nagy királynak utolsó megbizását vették (ki mindenekelőtt kötelességükké tette Eretria és Áthén büntetését, mivel ezek a jón lázadásban részt vettek), az ellenszegülő szigetállamok meghódítását és a Pisistratidák visszaállítását, úgy szálltak tengerre ol. 72, 2 (490) tavaszán. A mi a hajóra szállt sereg összes számát illeti, a legcsekélyebb számítás 100,000 gyalogot és 10,000 lovast mutat fel. Az evezősöket és matrózokat, mint könnyü fegyverzetüeket lehetett használni. [6])

A hajóhad az issusi tengeröbölből nyugot felé hajózott és azután Karia és Jonia partja mellett fölfelé, mintha megint a Hellespontus felé akarná utját venni. De Samus irányába érve, megfordult és Naxus felé ment, mely boszujának első czélja volt. Mert a sziget bátor lakosai vonakodtak attól, hogy megadván magukat, ugy szabaduljanak a háboru veszélyeitől. A város minden szentélyével együtt leégettetett, és a ki nem menekült a hegyek közé, az rabbá tétetett. Miután innen az első győzelemhir küldetett Susába, tovább ment a hajóhad és Delos kikötőjében horgonyzott. De itt nem ugy jelent meg, mint ellenséges haderő; sőt inkább nagyszerü hódolat mutattatott be a sziget istenségeinek pompás áldozat által. Hadd lássa az egész világ, hogy a perzsa királynak eszében sin-

csen, hogy a hellen nemzeti isteneket tiszteletüktől megfoszsza; a régi ünnepélyek, melyek a két pártot összekötötték, uj fénynyel állíttassanak helyre. A perzsák ekképen a szigoruság és nyájasság két hathatós példája által jelölték meg a Cykladok tengerébe való belépésöket, elvivén egyuttal magukkal a szomszédos szigetekből a hajókat, legénységet, túszokat és élelmet. Azután az Euboeán lévő Ocha két magasra nyuló orma felé vették irányukat. Karystust, mely közvetlenül a hegység tövében feküdt, valamint szirtek által megvédett kikötőjét, erőszakkal kellett elfoglalniok, hogy a hajóhad, a nélkül, hogy a háta mögött ellenség maradna, az Euripusba vitorlázhasson és fő czéljához közelíthessen.

Eretria és Áthén véd- és daczszövetséget kötöttek volt egymással. Az eretriaiak az áthéneiekre bizták kincseiket és az attikai polgárok, kik Chalkisban laktak (II. 131. l.) az eretriaiakkal egyesültek. De midőn most már a perzsa hadsereg a parti sikságon terjeszkedett, ekkor minden ellenállás nyilt téren lehetetlennek látszott. Az attikai szövetségesek eltávoztak, mig a polgárok erős kőfalaik mögé huzódtak. Hat napig hiába ostromoltatott a vitéz város és számos hulla vette körül, a midőn az elfoglalás könnyebb utja is mutatkozott. A perzsák barátokat találtak a polgárság előkelő köreiben. Árulás nyitotta meg a kapukat és ekképen a második város is, melynek megfenyítésével a hajóhad vezérei megbizattak, rövid késedelem után romba dőlt és polgársága rabságra hurczoltatott. Tehát miért ne sikerülne ez a harmadik városnál is, melynek partja közel szembe feküdt?

Természetes dolog volt, hogy a perzsák a legközelebbi kiszálló helyet keresték, és épen nem volt kedvök,

hogy túlságosan megrakott hajóikkal megkerüljék az attikai félszigetnek hosszura nyuló és szirtes partjait. Tul felől könnyü, veszélytelen is volt a kikötés, különösen a lovasság partra való szállítására nézve. Túlfelől végre-valahára zöld réteket láttak, a hol a lovak legelészhettek. Ez ellen ugyan azt lehetett felhozni, hogy okosabb volna egyenesen Áthénnak neki menni, hogy az első csata egyuttal döntő is legyen; azonban senki sem gondolt arra, hogy Áthénhez távol nyilt csatát vivjanak; mást nem is gondoltak mint hogy majd az áthéneiek tartózkodva csak kőfalaik védelmére szorítkoznak, és minden további aggodalom eltünt, midőn Hippiastól azt hallották, hogy a szemben lévő parti sikság a lovasság alkalmazására egész Attikában a legkedvezőbb hely. Innen kényelmes uton nyomulhat előre a sereg a tengerparton a főváros felé; itt a diakriaiak területének közepébe érhetni, kik még régtől fogva Pisistratus házához ragaszkodnak (II. 74. l.); itt nem lesz hiány segédcsapatokban és mindenféle támogatásban, mig az áthéneiektől az Euboeaból való élelemszállítást elzárják. Ezeknek megfontolása döntött; a perzsák elhagyták a füstölgő romokat és csendes vizen nehány óra alatt áteveztek a csatorna tulsó partjára, a hol a marathoni tágas zöld sikság feltárult előttük és kerek öblébe fogadta őket. [7]).

A föld és a part ugyan nem változott, mióta Hippias elhagyá Áthént, de Áthén azalatt más város lett. Nem voltak már paraliaiak és diakriaiak, mint Pisistratus fia gondolta. A szabadságharczoknak éveiben és a hosszu küzdelmekben a szomszéd államok irigysége ellen, város és falu egy egészszé olvadt össze, melynek nem volt más központja, mint Áthén piacza és városháza. Pártokban nem

volt hiány, de a hazaárulás gondolata nem mutatkozhatott: mert minden jobb polgár hajlama nemes hazafiságban központosult. Mindenekelőtt azt tudták, hogy mit nem akarnak, t. i. hanyatlást, idegen jármot, méltatlan engedékenységet; készen voltak áldozatokra és fáradalmakra és érezték azt, hogy mindenekelőtt, most inkább mint akármikor, egységes cselekvésre van szükség és azért hajlandók voltak teljesen megbizni azon férfiakban, kik a nyilvános életben legjobbaknak mutatkoztak. Áthén szerencséjére nem volt hiány oly polgárokban, kik a fenyegető veszélyben megérdemlették a község bizalmát.

A kényurak utolsó idejében két fiu nevelkedett együtt] Áthénben, mint Plutarch beszéli, Lysimachus és Neokles fiai; mindkettő sokat igérő tehetsége által igen korán volt a közfigyelem tárgya, mely még az által is növekedett, hogy évről évre nagyobb különbség mutatkozott köztük. Lysimachus fia Aristides volt. Őt különösen kitüntette a rend és jog iránti finom érzéke, gyengéd lelkiismerete, minden törvénytelenség iránti mély erkölcsi undora, minden igaztalanság és becstelenség iránti vele született gyülölete. Ő az attikai népszabadság szép ifju korában nevelkedett; mint Klisthenes [barátja már tevékenyen részt vett megalapításában, és senki sem fogta fel mélyebben Áthén abbeli hivatását, hogy a szellem szabad mozgalmát törvényes fegyelemmel kösse össze. Mivel egyszerü, őszinte és nyiltszivü volt, korán szerzett magának bizalmat, a nélkül, hogy arra törekedett volna; benne látták és szerették a fiatal áthéneinek mintaképét; tudták, hogy nem akar semmit sem magának, de mindent a hazának.

Themistokles Neokles fia nehány évvel fiatalabb volt. Természeténél fogva szenvedélyes kedélye volt, melyben

békés és összhangzatos fejlődés lehetetlen volt; indulatos és akaratos lévén, minden vezetésnek ellene szegült; hajlamai fékezetlenül burjánoztak benne, és azt nem tudták, vajjon inkább féljenek vagy reméljenek-e tőle. Atyai részről a Lykomidák ősi törzséhez tartozott; de nem volt tiszta eredetü, hanem egy idegen, thrakiai vagy kariai anyának fia, és azért nem is vehetett részt az Akadémia és Lyceum gymnasiumaiban a fiatalság gyakorlataiban. De a születés e homálya csak arra szolgált, hogy a fiu még daczosabb lett; ő annál inkább minden sulyt személyes kitünőségére akart fektetni. Erre nézve pedig a természet kiválóan képesítette, mert világos észre és belátásra, gyors és találó itélőtehetségre nézve minden kortársát fölülmúlta. Már gyermekkorában korához képest nagyon érett és öntudatos volt, és jókor szokott arra, hogy bizonyos czél felé irányozza erejét, és mikor a többiek csak játszottak, alkalmat keresett arra, hogy a felmerülő vitás dolgokat ügyvéd és népszónok komolyságával tárgyalja. Az oktatásnál kevés hajlamot mutatott a költészet és zene iránt, de annál többet azon művészetek iránt, melyek polgártársaira való befolyással kecsegtették őt. Felsőbbsége tudatában korán hozzá szokott ahhoz, hogy bátor önérzettel föllépjen, és olyan vállalatok, melyeknek nehézsége másokat visszariasztott, annál nagyobb ingerrel birtak lelkére, mely jó tanácsban kifogyhatatlan és fölötte találékony volt [8]).

Az attikai ifjuság előtt, melylyel Aristides és Themistokles fölnevelkedett, a működésnek nagy szinhelye nyilt meg, a közhasznu tevékenység szabad mezeje. Mert mióta nem léteztek családok, melyeknek örökség utján igényök lett volna uralomra és politikai befolyásra, azóta szükségképen a polgárságból magából kellett azon férfiaknak fel-

lépni, kikre Áthénnek szüksége volt azért, hogy nagy és nehéz feladatát megoldhassa, oly férfiak, kik kiváló észszel megismerték a dolgok állását és a közkormányzat helyes szempontjait felállították, hogy belől az alkotmány épülete tökéletesen befejeztessék és kifelé a város önállósága és hatalmi állása biztosíttassék. A kitünésre való alkalom nem hiányzott. A beszéd szabad volt. Minden áthénei fölléphetett az összegyült polgárság előtt, hogy véleményét érvényesitse és döntő befolyást szerezzen magának. Azonban ez, legalább hosszabb időre, lehetetlen volt még a legtehetségesebb és legékesebben szóló férfiaknak is, ha elszigetelve állottak ott. Azért másokkal kellett szövetkezniök, kiket eszméikre nézve fogékonyaknak találtak. Ekképen testületek alakultak, előbb szükebb, azután tágabb körök, melyek tagjai arra kötelezték magukat, hogy bizonyos politikai irányt képviselnek, ebben közös terv szerint egymást támogatják és a polgárság határozatait irányozzák. Ezek a politikai egyesületek vagy hetaeriák voltak, melyeknek működése ezentul lényegesen döntött az állam történetében, miután a régi pártok, melyek a lakhely és életmód különféleségén alapultak, jelentőségöket elvesztették. Aristidesnek természetes ellenszenve volt ilyen összeköttetések iránt, mivel eredeti természeténél fogva nagyon is érezte annak szükségét, hogy minden egyes esetben tisztán és szabadon saját indokai szerint cselekedjék, félt azon viszálytól, mely barátai iránti kötelezettsége és saját lelkiismerete szózata között létre jöhetne. Themistokles nem aggódott annyira; ő neki minden eszköz jó volt, melylyel hatalmat szerezhetett. Ő azon pártért élt-halt, melynek jelszava »háboru Perzsia ellen« volt; azon pártért, mely Aristagoras támogatását keresztül vitte és gyalázatnak tartotta, hogy Miletus

cserben hagyatott. De ő mindenkinél tisztábban főlismerte, hogy Áthén, a neki jutott nagy szerephez képest, még nagyon gyenge és hogy mindenekelőtt kettő hiányzik neki : hajóhad és kikötő [9]).

Régi hagyomány szerint a Phalerum öblét, a hol a tenger legmélyebben nyulik Áthén sikjába, tekintették az ország természetes kikötőjének ; ezt a város magaslatairól kényelmesen be lehetett látni és a tágas öböl nagyon alkalmas volt békés kereskedelmi forgalomra. De ha Áthén csak oly hatalom is akart lenni, mely csak is saját tengerén és partján uralkodjék, akkor nem volt elegendő a nyitott öböl. Oly helyekre volt szükség, a hol ellenséges támadás ellen megvédve, hajókat lehessen építeni és oly kikötő-helyekre, melyeket a tenger felől el lehessen zárni. Themistokles megmutatta az áthéneieknek, hogy miképen gondoskodott a természet e szükségről.

A Phalerushoz nyugotra tudniillik egy félsziget szögellik ki a tengerbe, mely vizhordta mocsaras föld által össze van kötve a szárazfölddel. Annak magva Munychia mindenfelé meredek magaslata, melynek lapos tetején Artemisnek egy régi szentélye állott. Onnan egy nagy csipkés levél alakjában a tengerbe terjeszkedik a sziklás föld és három természetes kikötőöblöt képez, melyekben kivülről csak keskeny nyiláson keresztül lehet bejutni. A mit tehát a korinthusiak, samusiak és aeginaiak nagy fáradsággal és sok költséggel voltak kénytelenek mesterségesen előállítani és mindig ujból kijavítani, ezt a természet maga sokkal tökéletesebben alkotta az áthéneiek számára : három zárt hadi kikötőnek csoportját, egy uralomra termett magaslat aljában, melyről a tengerre szabad kilátás volt Az egész szigetet Piraeeusnak nevezték.

Az Themistokles érdeme, hogy eme természeti alakokat, melyek naponta mindenki szeme előtt feküdtek, legelőször fölfedezte, azaz hogy megismerte, mi jelentőségök van Áthénre nézve. De ez nem volt elegendő. Ha egy tengeri hatalomnak alapját meg akarták vetni, akkor a félszigetet körül kellett falazni. Themistokles legjobban azt szerette volna tenni, hogy Áthént a Piraeeusra, az Akropolist a Munychiára viszi át, de mivel ez lehetetlen volt, ezért egy második várost kellett alapítani, egy tengeri Áthént kellett teremteni. Ez ugyan roppant vállalat volt, de elengedhetetlen, ha Áthén tengeri hatalom akart lenni.

Miután Themistokles eszméit elfogadtatta a polgárokkal, minden nehézség daczára hozzá fogott a munkához. Ol. 71, 4 (493)-re az első archon hivataláért folyamodott és miután a sors neki kedvezett, arra használta hivatalos állását, hogy tervét kivigye. Az ő ajánlatára elhatározta a tanács és polgárság a Piraeeus kikötő városának alapítását. Ez ugyanazon évben történt, a midőn Themistokles bátor barátja és párthive Phrynichus költő Miletus bukását mutatta be az áthéneieknek a szinpadon (II, 435. l.), hogy polgártársait arra emlékeztesse, a mit gyáva ingadozásukban vétettek. Ugyanazon év folyamában megtétettek az előkészületek a roppant munkához, a mérések megtörténtek, az anyag összehordatott és szükséges munkaerők gyüjtettek.

A következő évben kezdődött az épités. Egészen valószinü, hogy azzal uj hajóépítőhelyek fölépítése és a hajóépítés ujra való megkezdése állt összefüggésben; mert úgy látjuk, hogy a legközelebbi három év alatt az áthénei hajóhad 50 hajóról 70-re növekedett. A kikötő város alapításának

emlékére ol. 72, 2(491)-ben egy uj Hermes-szobor állittatott fel a piaczon, azon uj korszak jelölésére, mely azzal az áthéneiek életére és kereskedésére nézve kezdetét vette volt. De azon határozatok további kivitele, melyek Themistokles archoni évébe tartoznak, azon események által szakíttatott félbe, melyek a perzsák uj készülődésével kezdődtek és minden gondolatot csak a pillanat veszélyére fordítottak [10]).

Ebben is döntő befolyása volt Themistoklesnek a polgárok határozataira. Ő tüzte ki a nemzeti zászlót és arra törekedett, hogy ez ügyet, mely leginkább attikai ügy volt, hellen nép-ügygyé tegye. Azért azt indítványozta, hogy a Darius követségét kisérő tolmács halálra itéltessék, mivel a hellének nyelvével áruló szándékból visszaélt. Azért sürgette a Sparta és Áthén közti közeledést, és az aeginaiak ama lealázása, kik azon pillanatban, midőn hajóikkal az ellenséges táborhoz akartak csatlakozni, Áthénben lévő tuszaik által megkötve látták magokat, bizonyosan ravasz alkudozásai eredményének tekintendő; mert azon személyeskedő elkeseredésből, melylyel az Áthénbe szállított túszok Themistokles iránt voltak, elegendően látható, hogy bizonyosan ő neki kellett lenni főindítónak a szülővárosuk ellen intézett vádban. Általa és pártja által lett Áthén a nemzeti ellenállás főtábora és minél jobban terjeszkedtek a perzsák Európában, annál inkább gyültek össze Athénbe a veszélyeztetett helyekből a legvitézebb és a szabadságot leginkább szerető férfiak és ez arra szolgált, hogy a város segítő erejét növelje [11]).

De azok között nem volt jelentékenyebb ember Miltiadesnél, Kimon fiánál, kinek Jonia eleste után a thrakiai Chersonnesusból menekűlni kellett (II, 405. l.). Ő rá nézve

nem volt könnyü dolog Áthénben állást szerezni magának. Szülővárosát a kényurak idejében hagyta el, tehát nem élte át a város belső fejlődésének azon éveit, melyekben Aristides és Themistokles férfiakká érlelődtek; előre haladott éveiben mint idegen tért vissza az elváltozott városba. A Philaïdák családi büszkesége megtöretlenül élt benne; mint fejedelem érkezett meg saját hadihajóin, saját harczosaival, gazdag kincsekkel, mint egy thrakiai királyleány férje. E férfiu tartózkodó és szigoru modora, ki husz éven keresztül megszokta a föltétlen uralkodást, megsértette az áthéneiek érzékeny kedélyét. Ehhez járult még az is, hogy azon görögök által, kik azelőtt a Chersonnesusban éltek, mindenféle hir terjesztetett, mely nagyon rosz hangulatot keltett és ha arra törekedett is, hogy az uj viszonyokba bele találja magát és mint polgár polgárok között éljen, azért még sem kerülhette el ellenségeit, kik nem akarták megengedni, hogy a Philaïdák nemzetsége ujra felviruljon. Miután csak alig menthette meg életét először a skythától, azután a phoeniczektől, most már saját hazájában uj veszélybe jött, mivel a nép számon kérte tőle Thrakiában való kényuraságát.

Miltiades leirta az ottani viszonyokat, hogy eljárását igazolja, és Áthén körüli érdemeit emlegette. Hiszen ő családi birtokból a nép birtokává tette azt a termékeny és városokban gazdag félszigetet a Hellespontus mellett, a hol nagybátyjának és bátyjának önálló uralma volt. A jón lázadás idejében onnan hódította meg Áthén számára a lemnusiak nagy és fontos szigetét; arra utalhatott, hogy valamennyi görög között ő lépett fel először, mint Darius nyilt ellensége, és hogy már a Duna mellett az örvény széleig hozta a hellének nemzeti ellenségét (II, 405. l.)

Miltiades tettei nagyon hangosan szóltak; a nép érezte azok értékét. Még akkor mindenki remegett, midőn Görögországban a perzsáknak csak is a nevét emlegették. Miképen fosztanák meg magukat olyan férfiutól, a ki próbált vezér volt, ki jól ismerte a perzsa sereget, és kinek egész multja arról kezeskedett, hogy sohasem gondol arra, hogy a Pisistratidák vagy a perzsákkal alkudozzék! Tehát fölmentetett; ellenségei visszavonultak, sőt azt kellett megérniök, hogy a polgárság a vezérek választásánál a 72. olympiada harmadik évére, mely ujholddal kezdődött a Kr. előtti 490. évi julius 27-ikére eső nyári napforduló után, a város tiz vezére közé Aristides mellett Miltiadest is megválasztotta.

Alig hogy megkezdék a vezérek hivatalukat, máris jöttek a Chalkisból menekülő attikai polgárok. Mögöttük világított Eretria tüzlángja; az események gyors elhatározást sürgettek. Spartába állami hirnök küldetett, hogy gyors segély kieszközöltessék, de a választ nem várták be. Mert már a következő hónap első napjaiban (augusztus végén) a nép vezérei indítványára azt határozta, hogy polgárai fegyveresen induljanak. Ilyen időben természetesen nem lehetett a várost fegyveres erő nélkül hagyni. Tehát csak 9000 teljes fegyverzetü polgár követte a vezéreket; rabszolgáik kisérték őket, kik fegyverhordozókul szolgáltak és mint könnyü fegyverzetüek harczolhattak.

Határozott haditerv nelkül mentek országuk fenyegetett részébe; a táborban kellett azután a többit elhatározni és a viszonyokhoz képest eljárni. De itt nagyon eltértek egymástól a nézetek. Miltiades kiindult Áthénből, hogy ellenséget verjen és semmit sem tartott veszélyesebbnek, mint a város felé hátrálni. A sereg a legjobb hangu-

latban volt, a tiz törzs legénységét egy szellem lelkesítette; de nem olyan volt a városi nép, és előre lehetett látni, hogy egy ostrom bajai Áthénben, valamint Eretriában, egy áruló pártnak alkalmat szolgáltatna arra, hogy befolyást szerezzen. Miltiades azért a mellett volt, hogy Marathonnál meg kell ütközni. De a fővezéri sátorban is ingadozott az elhatározás. Négy szavazat volt Miltiades mellett, öt ellene. Még a döntő szavazat hiányzott, a polemarchusé, azaz a kilencz archon közül a harmadiké, ki régi időben a tulajdonképeni hadvezér volt, de most a vezéri tanácsban a választott vezérek mellett, csak egy szavazattal és azon kiváló joggal birt, hogy a jobb szárnyat vezérelje, hol hajdan a király helye volt. Az év polemarchusa pedig az Aphidnaból való Kallimachus volt, egy bátor, nagylelkü férfiu. Végre az ő szavazata is a harcz részére nyeretett meg, és most mindnyájan Miltiadesben ismerték föl azon férfiut, a ki egyedül mérkőzhetett meg a viszonyokkal úgy, hogy Aristides indítványára vezértársai annak engedték át a fővezérségben való részüket, mely méltóság naponta szokott megváltozni. Most helyén volt Miltiades, a ki úgy is megszokta a parancsolást; erős akarat kormányozta a sereget és minél kevesebbé várták a külföldi segélyt, annál jobban örültek 1000 plataeabeliek megérkezésének, kik önkénytes csatlakozásuk által a legnagyobb veszély idejében Áthénnal való szövetségökhez méltóknak akarták magukat mutatni [12]).

Miltiades vezéri éleslátásával áttekintette a sík mezőt Ez a perzsákra nézve épen nem volt olyan alkalmas, a minőnek látszott. Az ugyan meglehetős lapály, mely jó két óránnyira akadály nélkül huzódik a tengerpart mentében délről éjszak-nyugot felé, két részre osztva egy záporpatak

által, mely a Pentelikonról leömlik. A déli része a síknak a Brilessus (Pentelikon) egy ága által határoltatik, mely közel a tenger felé kiszögellik, az előfok és a tenger között egyes széles ut délfelé egyenesen Áthén felé visz. Ez volt azon ut, melyen Hippias a perzsákat akarta vezetni. A síkság másik, Áthénhez távolabb eső része a Diakria zord hegylánczai által van körülvéve, melyek a partig terjednek, és egy hosszura terjedő előfok által, melynek réve Kynosura, a köralaku kikötőöblöt fogják körül. A síkság szélessége azonban, mely a perzsákat oda csalogatta, részben csak látszólagos; a szélén, a hol a vizek nem folyhatnak le, különösen éjszakkelet felé, terjedelmes mocsarak terülnek el, melyeknek zöld fölülete a szemet csalja.

Miltiades nem kételkedhetett a felől, hogy hol válaszszon a táborának helyet; az Áthénbe vivő utat kellett fedezni. Ő a Pentelikon hegységének magaslatain állott, a Herakleum fölött, melynek szent határát őrizte, az egész síkságot hosszában áttekintvén s az ellenség minden mozdulata fölött őrködvén; támadásai ellen elegendően védve volt a szikla magaslatok zöld alja és felhányt sánczok által; közel lévő források, melyek a Herakleum melletti mocsarakba folynak, vizzel látták el őket. Egynehány napig nyugodtan állt a két sereg egymással szemben; az áthéneiek megszokták a perzsákat, ezek azon nézetben voltak, hogy az attikai sereg csak a parti szorost akarja védeni és azért, mint a sík és part urai, teljes biztosságban érezték magokat.

A tizenhetedik Metageitnion (szept. 12.) reggelén, midőn az eredeti sorrend szerint Miltiadesre jutott a főparancsnokság, ez felállította a sereget tiz törzse szerint. Az Aiantis törzsének, melyhez Kallimachus tartozott, jutott az első hely, t. i. a jobb szárnynak sarka, mely a tenger

felől állott; azután következett a többi kilencz, azon rendben, melyet a sorsvetés meghatározott; a balszárny végét a plataeabeliek foglalták el, kik Kephisia felől jövén, itt csatlakoztak az áthéneiekhez. Az arczvonal annyira ki volt nyujtva, hogy az ellenség állásának szélességével egyenlő volt; ez által kikerülték az áthéneiek a megkerültetés veszélyét, és seregök a perzsáknak lehető legnagyobbnak látszott. Miltiades a két szárnyat erősítette, hogy különösen ezek által dőljön el a harcz, mig a közép sereg, melyhez a Leontis és Antiochis törzsei tartoztak, csak hármasaval egymás háta mögött volt felállítva; a rabszolgák némileg potolták a hiányzó tagokat.

A csapatok teljesen nyugodtan haladtak keresztül táboruk árkain és fatorlaszain, a mint kétség kivül már többször tették. De amint 5000 lábnyira megközelítették az ellenséget, gyors lépéssel, mely lassankint rohammá változott, hangos csatakiáltással nyomultak előre. Midőn e férfiak a magaslatokról lerohantak, azt hitték a perzsák, hogy őrülteket látnak maguk előtt; gyorsan csatarendbe állottak, de még mielőtt iveiket hathatósan használhatták volna, ott termettek az áthéneiek, s feltüzelt bátorsággal megkezdvén a harczot, ember ember ellen, sürü kéztusában, a hol a személyes bátorság és gymnastikus ügyesség, hol a nehéz fegyverzetüek sulya, a dárda lökése és a kard döntött. Ekképen ügyes és merész támadás által azt érték el az áthéneiek, hogy teljes győzelemre vezető erejüket érvényesitették.

A siker azért mégsem volt általános, az ellenséges közép had megállott; ebben volt egyesítve a sereg zöme, a perzsák és sakák, itt volt legvéresebb a harcz, és legnagyobb a veszély; sőt az attikai polgárok ritka sorai, me-

lyek között Aristides és Themistokles harczolt, a rabszolgák utócsapatával együtt feltartóztatlanul visszaszoríttattak az ellenség túlnyomó hatalma által, a partról meszszire a sikságba. Azalatt azonban mindkét szárny visszaverte az ellenséget, és miután az egyrészt a rhamnusi uton, másrészt a part felé győzedelmesen előre nyomult, akkor Miltiades, ki teljesen kezében tartotta a harcz vezérletét, azt a parancsot adta, hogy a két szárny az üldözésből visszaforduljon és egymással egyesülve, hátul támadja meg a a perzsák középhadát. Most nem sokára általános lett a futás, és a futásban növekedett a perzsák balszerencséje; mert, mint Miltiades előre látta, semmiféle visszavonulási helyök nem volt, a hol uj rendezkedés végett összegyülhettek volna; a mocsarakba szoríttattak és itt tömegesen megölettek. Azok szerencsésebbek voltak, kik a parthoz érhettek és a hidakon át a hajókra juthattak. A távolabb horgonyozó hajók eltávozását már a harcz alatt lehetett látni; de a közelebb lévő hajók is oly gyorsan elkészültek és az ijjászok által oly erélylyel védettek, hogy az oda rohanó görögök csak hét hajót foghattak és foglalhattak le a parton. Eme parti harczban, mely félig száraz földön, félig vizen, égő kanóczokkal, karddal és ökröllel folytattatott, a legderekabb férfiak estek el, mint előharczosok; köztük Kallimachus, a kié az a halhatatlan dicsőség, hogy szavazata által adta a jelszót a harczra, és Kynaegirus, Aeschylus testvére, ki egy hajó széléről, melyre fel akart mászni, levágatván a keze, a tengerbe sülyedt [13]).

Ha áttekintjük a marathoni harczról szóló hiányos tudósitást, mely a régiekről ránk jutott, akkor mindenek előtt két dolog tünik fel. Hol volt az a lovasság, melyre a készülődés kezdetétől fogva a perzsák győzelmi reménye

építtetett, a mely miatt Marathonban kötöttek ki, mely egy maga képes lett volna Miltiades haditervét meghiusítani? Arról nincsen említés téve egyik tudósításban sem; sőt inkább különösen felemlíttetik, hogy távol volt, midőn a harcz kezdődött. A második, a mi feltünő, az a sietség, melylyel a perzsák hajóra szállottak. Teljesen megfoghatatlan, hogyan kezdhettek hajóra szállani már a harcz alatt, és hogyan volt olyan könnyen szerencsésen és akadálytalanúl véghezvihető, ha csak nem már a harcz előtt indulásra készen volt a harczra és szállításra rendelt hajóhad. E szerint tehát nagyon valószinü, hogy a perzsák, az áthéneiek erős állása és elsánczoltatása következtében felhagytak azon tervökkel, hogy a marathoni szoroson keresztül akadálytalanul menjenek Áthén ellen. Az nem is lehetett szándékuk, hogy azért egy jól védett szorost vérontással elfoglaljanak. Ennél sokkal czélszerübb volt, hogy, miután a lovasság a sikságban elegendően megerősödött, az áthénei sikság oly pontján szálljanak partra, hol nem voltak szorosok az utjokban, és hol a főváros perzsa pártja inkább alkalmat találhatott segítségökre lenni. Azért azt hiszem, hogy a csata reggelén a hajóhadon már készen volt a legénység és különösen a lovasság már hajóra volt szállítva. Miltiades tehát akkor intézte támadását a perzsák ellen, midőn a perzsa sereg meg volt osztva és a legveszélyesebb fegyvere távol volt a csatatértől; a csapatok azon részét támadta meg, mely még a szárazföldön volt és a hajóra való szállást fedezte. Igy meg is fogható, hogy miért támadta meg őket Miltiades se előbb se utóbb. Mert miért várta volna be azt a napot, mely fővezérségének eredeti napja volt, miután a fővezérség már akkor épen nem váltakozott? De nagyon érthető, hogy a marathoni harcz

leirásában, a mint ez lassankint az áthéneieknél képződött, elhomályosodott a valódi tényállás, a mennyiben az attikai dicsőséget csonkítani látszott [14]).

A hajóhad a part hosszában Sunium felé hajózott. Ugy volt elhatározva, hogy a pentelikusi hegységen egy paizs ki lesz tüzve, mely jelből a perzsák megtudhatják, hogy most van ideje Áthén ellen menni. Ez tüntetés volt a perzsa érzelmü áthéneiek részéről, kik a vezérek és harczosok eltávozása után szabadabb téren mozoghattak. Az igazi összefüggés sohasem jutott napfényre. Leginkább az Alkmaeonidákat érte azon szemrehányás, hogy a haza ellenségével titkon egyetértettek. De akárki lett légyen ezen paizs kitüzője, az azt aligha tüzte ki a csataközben, mely oly váratlanul kezdődött és oly rövid ideig tartott, sem a perzsák futása közben, hanem nagyon valószinüleg előbb, a döntő harcz előtt és igy talán ebben a paizs-jelben találhatjuk annak okát, hogy a perzsák hajóra szálltak. Igy aztán az árulók segítették Miltiadest akaratuk ellenére szerencsés támadásában.

A marathoni győzőknek a fáradalmas nap után nem volt nyugtok. Aristides, a kétségtelen igazságu ember, ott hagyatott a csatatéren törzsének tagjaival együtt, mely törzs úgy is legtöbbet veszített, hogy a zsákmányt őrizze és a halottakról gondoskodjék. A többi csapatok rövid pihentetés után visszavezettettek és a csata napjának estéjén megint Áthén közelében táboroztak a városhoz éjszakkeletre, a magas fekvésü Kynosarges gymnasium mellett. Midőn a perzsák gyors hajózás után a phalerusi öbölbe értek, akkor, virradtával a marathoni hősöket új harczra készen látták maguk előtt. De hogy mi indította a perzsákat arra, hogy a partra való szállást

még meg sem kisértsék, azt nehezen lehet megfejteni. Talán Hippias személyiségében volt a főok.

Hippias, mint elgyengült öreg lépett most ujból hazája földjére. Ha eddig háza helyreállításának gondolatjához ragaszkodott is, mégis a marathoni nap után eltünt minden reménye és bátorsága megtöretett. A mint Hippias lemondott, azonnal kimaradtak a vezérek utasításai is; önhatalommal eljárni, arra nem volt bátorságuk, annál kevesbbé, mivel azon párt, melynek támogatását várták, a marathoni harcz után elvesztette bátorságát. E viszonyok között megérthetjük, hogy a vezérek a nélkül, hogy sok veszteséget szenvedtek volna hadi erejökben (halottaik számát 6400 teszik) arra határozták el magukat, hogy még az őszi időszak kezdete előtt haza térnek és ez egyszer megelégednek Naxus és Eretria büntetésével és a Cykládok meghódításával. Áthén felé nyitva volt az ut, a megkezdett munka befejezéséhez minden tavaszszal visszatérhettek.

A spartaiak, kik segítséget igértek, mihelyt a hold töltének napja elmulik, a melyen, ugy mondák, egész polgárságukkal jelen kell lenniök az Apollo Karneios áldozatánál, a csatát követő napon érkeztek Áthénbe és most már a szorongatott és megfélemlített város helyett oly polgárságot találtak ott, mely győzelmének örült, és az istenek iránti hálától és nemes önérzettől föllelkesült. A spartaiak Marathonba mentek, a helyszinén megcsodálták az áthéneiek tettét és hazatértek. Az elismerés, melylyel Sparta harczosai nyilatkoztak, őszinte lehetett, Sparta politikája nem volt őszinte. A régi féltékenység nem távolíttatott el az uj szövetség által; mert ha a spartaiak tiszta érzelemmel és nemzeti szempontból fogták volna fel a testvér város veszélyét, akkor nem használták volna a karniák

ünnepét késedelmezésök ürügyeül, a mint hogy saját hazájuk megtámadása alkalmával egy ünnepély miatt el nem mulasztották volna azt teljes erejökből védeni. Ugy is csak 2000 ember jött és az sem a király vezérlete alatt. Tehát álnokságuk méltányos büntetése volt, hogy a hellen fegyverek legnagyobb ünnepétől kizárattak, és hogy a spartaiak az áthéneieknek, a dórok a jónoknak kényteleníttettek átengedni örök időkre a perzsák fölötti első győzelem dicsőségét.

A mint elmult a baj ideje, mindenekelőtt arra gondoltak az áthéneiek, hogy fogadásaikat teljesítsék és halottaik emlékét tiszteljék. Törzsek szerint rendeztetvén, eltemettettek, 192-en, a hol a hazáért elestek, sirjaikon oszlopok állíttattak fel, melyekre neveik fel voltak irva. Egy másik sirdomb alá takaríttattak azon plataeaiak, kik mint hű szövetséges társak elestek, és a rabszolgák, kik a többiekkel együtt harczoltak és áldozati halálok által a polgári tiszteletre szereztek maguknak igényt. A csatatér az ország szent helye lett és az elesteknek, mint herosoknak, évenkinti áldozat rendeltetett. A győzelem gazdag zsákmányából egy tized a segítő isteneknek, Athena, Apollo és Artemisnek szenteltetett. Delphinek is fogadtak szent ajándékot és Pan istennek, ki az attikai állami hirnöknek spartai utjában megjelent, a tanusított barátságért hálából egy barlang szenteltetett a vár lejtőjén és egyuttal egy évenkinti ünnepély alapíttatott, mely fáklyás versenyfutással volt egybekötve. A győzelem nagy ünnepélye a csata utáni tizennyolczadik napon Agraeben az Ilissus mellett ünnepeltetett, mely napon Artamis ünnepe volt, Boedromion hónap hatodik napján, mely egyúttal Apollonak is volt szentelve. Hiszen maga ez a nap a támadó harczriadástól veszi »Boedromios« nevét és az iste

nök példájára rohammal törtek az áthéneiek az ellenséges sorokra [15]).

Miltiades ez időben mindent megtehetett. Érezte e hatalmát és túlbecsülte azt. Ugy akarta, hogy a marathoni nap csak kezdete legyen számos fényes harczias tettének, a föltétlen fővezéri hatalmat, mely neki jutott, továbbra is igénybe vette, és mivel kevés kedve volt arra, hogy nyilvános népgyüléseken tárgyaltassa indítványait, azért azt követelte, hogy rendelkezésére bocsássák a hadi hajókat és a pénzt, hogy uj győzelmekre használhassa azon eleven benyomást, melyet a marathoni győzelem mind az áthéneiekre, mind ellenségeikre tett. A leggazdagabb zsákmány fogja majd kivánatát igazolni. Ilyen titkolózás ugyan tökéletesen ellenkezett az attikai állami alkotmány lényegével. De csak az imént tapasztalták, hogy milyen üdvös a föltétlen fővezérség; vak bizalmuk volt Miltiades szerencséjébe; azért engedtek, és a legvérmesebb reménynyel nézték, hogy száll tengerre az ő vezérlete alatt a hetven hajóból álló hajóhad. Ha nem veszszük tekintetbe a sardesi vakmerő hadjáratot, akkor ez volt az első hadjárat Hellasból a nagy király ellen, és mivel Miltiades már a Duna hidjánál Jonia szabadítását állította fel, mint a hellen hadviselés szükséges czélját, azért azt várták az áthéneiek, hogy nem sokára hallanak fényes eredményekről és nagy zsákmánynyal megrakodva látják hazatérni a hajókat.

E helyett az a hir jött, hogy a hajóhad tétlenül fekszik Parus előtt. Miltiades tudniillik meg akarta sarczoltatni a nagy király szövetségeseit, hogy legelőször a gazdag parusiak lakoljanak azért, hogy a perzsáknak egy trierát állítottak ki és Áthén ellen harczoltak; most vessék alá magukat és fizessenek nagy hadi sarczot. A parusiak pedig

bízva kőfalaikban, váratlanul mind a kettőt meg merték tagadni és Miltiades ez által a legrosszabb helyzetbe jutott. Mert ostromra nem volt elkészülve, és arra még sem határozta el magát, hogy minden eredmény nélkül eltávozzék onnan. Pénz és idő elvesztegettetett, partra szállván és pusztító portyázásával mit sem tehetvén a szigeten. Végre növekedő szenvedélyességében babonás eszközökhez folyamodott. Mint Paruson beszélték, megkisérlette Demeternek, a sziget védistennőjének templomába lopózni, hogy ott egy templomi szolgáló utasítása szerint, titkos áldozat vagy a szobor elsikkasztása által a győzelem biztosítékát szerezze meg magának. De terve annyira nem sikerült, hogy a templom udvarából visszatérvén, szerencsétlen leugrással megsértette magát, és ekképen a nagyratörő férfiu 26 nap mulva kénytelen volt felhagyni az ostrommal és betegen, dicstelenül és üres hajókkal Áthénbe visszatérni.

Most az ellenséges támadás egész sora érte őt. Régi ellenségei, kiknek irigységét a hallatlan győzelmi tisztelet fokozta, ujra összegyülekeztek. Élükön állottak az Alkmaeonidák pártjukkal együtt, kik a csata után annyira gyanusíttattak és most mohón kaptak az alkalmon, hogy mint a nép jogainak védői föllépjenek. Xantippus volt a vezérök, kinek neje Klisthenes egy unokahuga, Agariste, volt. A polgárság hangulatát nagyon is kedvezőnek találták; mert a marathoni győzőérti minden lelkesedés ellenkezőre változott; most csak önző, erőszakos férfiut láttak benne, a ki az állam törvényeit megveti. Az elkeseredés még inkább nőtt, midőn kiderült, hogy Miltiades az egész Parus elleni szerencsétlen vállalatot csak azért kezdette meg, hogy Lysagorason, e szigeten lakó személyes ellenségén megboszulja magát, a ki őt hajdan a

perzsáknál bevádolta. Megérkezett a határnap. Xantippus bevádolta őt a nép ámitása és a közbizalommal való visszaélése miatt. A polgárság maga szolgáltatott igazságot és maga elé hozatta Miltiadest. Ágyon vitetett a gyülésbe, és nem volt képes egy szót is szólni. De sem a beteg hős megrenditő megjelenése, sem azon győzelemre való emlékezet, mely által az athéneieknek a görög világban egészen uj állást szerzett, sem barátjai beszédei, kik Lemnus meghóditását is emliték, nem tudtak kedvező benyomást előidézni. Vétkesnek itéltetett és most másodszori szavazásban a büntetést kellett meghatározni. A vádló a halálos büntetést inditványozta és Miltiades a hóhér keze által végeztetett volna ki, ha nem sikerül azon tanácsosnak, ki elnökölt, befolyásával annyira hatni a szavazásra, hogy a legvégső mégis elhárittatott. A vádlott azonban mégis 50 talentomnyi (117,700 frt) pénzbüntetésre itéltetett. Chersonnesusban levő birtokai gazdagságának nagyobb részével a perzsák kezébe jutottak. Tehát nem volt képes a büntetési összeget kifizetni. Ennek következtében az attikai törvények egész szigoruságával mint az állam adósával bántak vele, minden tiszteletétől megfosztottnak kinyilatkoztatták és a büntetés nehezitése végett személyesen el is záratott. Azalatt sebe megüszögösödött és igy meghalt, testi és lelki nyomoruságban és fiának nem hagyott egyebet hátra a tömérdek adósság örökségénél, melynek kifizetésétől családja polgári jogainak helyreállitása függött. [16])

Miltiades vége visszatetsző jelenet Áthén első szabadság-harczainak ünnepeiben. De hogy igazságtalanul ne itéljünk, meg kell gondolnunk, hogy az athéneiek a daczos akaratosságot jogosan tartották községük legveszélyesebb ellenségének, mely községben az egyesnek csak az egésznek

kell szolgálni. Miltiades nem tudott ez értelemben polgár lenni; bünét nem lehetett eltagadni ; ehhez járult még az is, hogy pörében a nép egyszersmind a sértett fél és biró is volt. Magasabb törvényszék nem volt és nem volt törvényes utja annak, hogy a szigoru jog helyett kegyelem gyakoroltassék.

Miután azon férfiu megbukott, a ki az őskor dynasztikus nemzetségeivel közvetlenül összefüggött és maga is kényúr volt, most már azon férfiak lépnek előtérbe, kik Áthénben átélték az alkotmányos állam fejlődését és az uj korba tartoznak. Köztük Xantippus volt, Ariphron fia, Miltiades fővádlója, ki Klisthenest, neje nagybátyját mint a polgári egyenlőség és szabadság előharczosát utolérni törekedett. De a község legbefolyásosabb embere Aristides volt, mert a győztes fővezér után ő neki volt legtöbb része a marathoni dicsőségben. A csatát követő évben az első archon hivatalával ruháztatott fel, mely mint ritka elismerés jele jutott neki, miután mellette mindazok, kik e hivatalért folyamodtak, visszaléptek (II. 120. l.). Ekkép a legmegtisztelőbb választás lett a sorsvetés esetlegességéből. Szelid komolysággal és rendithetetlen nyugodtsággal állt a felháborodott sokaság közepette, mely teljes bizalommal rajta csüngött.

Mellette Themistokles türelmetlenkedett, kinek befolyása az utolsó események által visszaszoríttatott; Miltiades dicsősége csak fokozta nagyravágyását; most minden áron félbeszakitott művét akarta folytatni és befejezni. Mert az első háboru bajainak szerencsés elháritása nem tántoritotta meg meggyőződését és mig a sokaság még a

szerencsés megmenekülés érzetében kéjelgett, addig ő már a jövendőbeli csatatéreket vette szemügyre. Előre látta, hogy a perzsák vissza fognak térni és pedig oly hatalommal, hogy nyilt csatatéren lehetetlen lesz nekik ellenállni. A kőfalak sem használnak, ha az ellenség az egész tartományt elboritja. Csak egy csatatér van még hátra és ez a tenger. A barbárok a tengeren mindig csak kisebb tömegeket tudtak a harczba vinni; itt legkevesebbet használt seregök magva, a perzsák, médok és sakok; itt a legnagyobb hátrányban vannak a tengerhez szokott hellénekkel szemben. Tehát hajóhadnak kell lenni, mely azonban nem csak a part védelmére legyen rendelve, hanem oly hajóhad, mely elegendő nagy az egész polgárság befogadására. Azért kell a trierák épitését egészen más terjedelemben ujból, kezdeni; 200 hajóból álló hajóhadra van szükség, hogy Athén legyőzhetlen legyen.

De ily roppant vállalatokra honnan vegyék a pénzt? Ugy látszott hogy egy pillantás, melyet az ember a szegény tartományra vet, meghiusit minden ilyen tervet. De Themistokles ujból megmutatta polgártársainak, hogy csak attól függ minden, hogy a meglevő segédforrásokat értékesitsék és igy elérhetik a legnagyobbat is.

Az attikai félsziget azon keskeny része, mely leginkább kiszögellik a szigettengerbe, az a lauriumi hegység. Ez nem oly magas hegység, minők azok, melyek Athén látkörét körülveszik, hanem alacsony sziklahátak, melyek párhuzamos vonalakban a tenger felé huzódnak, terméketlenek és ritka fenyőmandola csoportokkal boritva. E dombos vidék belsejében gazdag ezüstereket tartalmazott, melyek másfél négyszög mértföldnyire terjedtek el a föld alatt és az előtte fekvő szigetekre is elágaztak. Ezeknek kiaknázása, mely

bizonyosan a legrégibb időkben vette kezdetét, akkor legjavában folyt. Vájnákkal és aknákkal hatoltak a hegység belsejébe, és légvezetéssel tudták levegővel ellátni a mély folyosókat, melyekben a rabszolgák ezrenkint dolgoztak. Az állam volt a birtokos. De nem ő maga dolgoztatott ottan, hanem megfelelő pénzösszegért megvették a vállalkozó tőkepénzesek az egyes részleteket vagy vájnákat, kik azután mint örökös bérlők folytatták a kiaknázást és adó fejében a jövedelem körülbelől négy százalékát fizették az államnak. Az államjavak pedig a kényurak megbuktatása után ismét polgári javaknak tekintettek és ennélfogva a polgároknak jogos igényök volt arra, hogy a bányák tiszta jövedelme nekik jusson, mint az állami jövedelmek urainak. Ez pedig akképen történt, hogy ha az állam évenkinti szükségleteinek kielégitése után még meglehetős készpénz maradt a közpénztárakban és ennek állami czélokra való fordítása nem inditványoztatott, ez a felesleg a polgárok között osztatott el.

Midőn tehát épen most jelentékeny összegnek kellett volna elosztatni (ugy hogy tiz drachma jutott egy-egyre), akkor Themistokles lépett fel, és azt inditványozta, hogy a bányapénzek elosztása néphatározat által egyszer-minden korra szüntettessék meg. Ez a közpénzek oktalan és lelkiismeretlen tékozlása, a mi olyan államban illik legkevésbbé, mely közel és távol levő ellenségektől van környezve. Inkább hadi-alappá kell tenni a felesleget, és a pénzt nem másra forditani, mint hadihajók épitésére, mert ha ugy folytatják, mint eddig tették, akkor majd elmulnak a legalkalmasabb évek, a nélkül, hogy valami, a mi becsületükre válnék, létrejönne.

De hogy a polgárokat hajlandókká tegye, hogy a közügyért ily áldozatot hozzanak, azért nem lépett fel azon-

nal valódi terveivel. Mert ha most egy oly hajóhad építéséről beszélt volna, mely a perzsa-phoenicziai tengeri hatalommal birjon, akkor mint őrültet kigúnyolták volna. A polgárok legnagyobb része nem szokott még arra, hogy más kérdést fontolgasson komolyan, mint a mely épen napirenden van, és nem is volt hajlandó arra, hogy oly háboru veszélyeit tekintve, melyek csak Themistokles fejében léteztek, önkényt mondjon le oly kényelmes és folyton növekedő jövedelmekről, minők a bányákból befolytak.

Szerencséjökre más veszélyek és bajok léteztek, melyeket a legkorlátoltabb eszü emberek is felfogtak, és ezeket azért arra lehetett használni, hogy Themistokles javaslatának megadassék a szükséges nyomaték.

Az aeginaiak, mint tudjuk (13. l.) békés uton nem kapták vissza túszaikat; tehát másképen kellett a dolgot megkisérleniök. Kalózhajóikat legénységgel rakták meg és zsákmányra lestek, mire az attikai parton tartatni szokott ünnepélyek a legjobb alkalmat szolgáltatták. Ekképen csakugyan sikerült nekik a suniumi Poseidon-ünnepély alkalmával az athéneiek szent hajóját elrabolni és számos előkelő polgárt kézrekeriteni. Ez által elérték ugyan legközelebbi czéljokat, a túszok visszaadatását. De ezzel a harcz be nem végződött; sőt inkább még jobban lobbot vetett és mindig mérgesebb és véresebb lett. Mert az áthéneiek összeköttetésbe léptek az aeginai néppárttal, hogy árulás utján szerezzék meg a szigetet, és egyúttal gyenge hadi erejöket korinthusi segítség által törekedtek gyámolitani. De a korinthusiak nem akartak mint hadviselő fél a harczba keveredni és ennélfogva bérbe adtak az áthéneieknek 20 hadihajót öt-öt drachmáért. Az athéneiek ekképen 70 hadihajóval siettek Aegina ellen, de mégis elkéstek a város

meglepetésétől, mely előre meg volt beszélve, attól is elkéstek, hogy pártjukbeli embereiket megmentsék, kik az áthéneiek pontos megérkezésében bizván, az uralkodó nemesi párt ellen fellázadtak, és az ó-várost elfoglalták. E szerencsétlenek közül hétszáz hurczoltatott halálra. Azután ugyan megveretett a sziget hajóhada, de nem sikerült az áthéneieknek uj veszteségektől megvédeni magokat és azzal kellett megelégedniök, hogy azon aeginaiakat, kik a gyilkolásból megmenekültek, köztük Nikodromust is, az attikai párt vezérét, magukhoz fogadják és Suniumnál lakhelyet adjanak nekik.

Biztosan nem tudjuk kimutatni, hogy miképen osztandók el e változatos harcz eseményei a marathoni csata előtti és utáni évekbe. Annyi azonban bizonyos, hogy a harcz még tartott, mikor Themistokles bányatörvényeit a polgárok elé hozta, és hogy utalva épen ezen türhetetlen állapotra, saját tengerök és partjaik védetlen voltára, Áthén hadi eszközeinek elégtelenségére legközelebbi szomszédjaikkal szemben, arra birta polgártársait, hogy elfogadják javaslatát és mondjanak le a bányajövedelem élvezetéről a nyilvános hadierő nagyobbitása czéljából. A nép emelkedett hangulata javára vált; érezték, hogy uj kor kezdődött, hogy Áthénnek nagyhatalommá kell lenni, és hogy ez lehetetlen a polgárok áldozatkészsége nélkül. Ehhez járult még az is, hogy kevéssel ezelőtt váratlan győzelmi zsákmány osztatott el és, hogy Themistokles javaslata által a szegényebb embereknek különféle kilátás nyilt állandó keresetre

A polgárság beleegyezése döntő esemény volt; ez annak volt folytatása, a mit Themistokles a Piraeeus épitésével kezdett Áthén nagysága alapjának megvetése volt.

Themistoklesnek 200 hajóból álló hajóhad volt eszében.

De e nézetet nehezen nyilatkoztatta ki elejétől fogva, és másrészt minden erőlködés daczára lehetetlen volt másképp, mint csak lépést haladni; valószinűleg törvény utján állapittatott meg, hogy évenkint hány hajó készittessék; meglehet, hogy a leggazdagabb polgároknak adatott át a hadihajók épitése, ugy hogy az állam részéről a hajógerinczért egy talentomot fizettek költség megtérités ül és e mellett a polgárok hazafiságára számitottak. Miután a parton az ellenséges háborgatás ellen elegendő védelemről gondoskodva volt, azonnal hozzáláttak a munkához. Épitőfa hordatott össze, uj hajóépitő helyek rendeztettek be; uj élet támadt a Piraeeus csendes öbleiben. A polgárok vetélkedése fokozta az általános tevékenységet, és a szegények annál könnyebben felejtették el a veszteséget, midőn látták, hogy a gazdagok a magukéból tesznek hozzá. Egyidőben a bányászat is uj buzgósággal üzetett. Most hazafiságnak tartatott bányabirtokosnak lenni, mióta a napfényre jövő ezüsttel közvetlenül össze volt kötve a szülőváros növekedő hatalma. [17])

Ha meggondoljuk, mily befolyással kellett e határozatoknak és rendszabályoknak lenni az egész életre, akkor megérthetjük azt is, hogy miért nem egyeztek meg ebben mind a polgárok. A trierák tömeges épitése egyszerre annyi munkaerőt vett igénybe, hogy az Áthénben lakó nép arra nem volt elegendő. Tehát az idegenek mindenfelől özönlöttek oda, és az ott lakók sokan hagyták el szokott munkájukat a jobb kereset miatt. A napszám emelkedett, az élet megdrágult, általános nyugtalanság volt érezhető és sok higgadt ember aggódva rázta fejét, midőn a változást látták, mely az egész polgári életben ment véghez. Aristidesre néztek.

Senkisem kívánhatta inkább a haza nagyságát, mint ő, de ő azon meggyőződésben élt, hogy az állam nagyságának ugyanazon alapon kell állni, a melyen az istenek védelme alatt növekedett. Ez alap, melyet nem szabad büntetlenül megingatni, mindenekelőtt abban áll, hogy a nép kitünő földmivelő volt és a haza földjét szerette. Oly hajóhad épitése, minőt Themistokles akart kivinni, hogy szükség esetén a hajókra menekülhessen az állam, azt ő úgy tekinté, mint az ország istenei védelmében való kétkedését, mint e szent föld feladását, mint fél futást.

A jón városok példája ijesztette őt. Sohasem volt a jónoknak több hajójuk, mint Kyrus idejében és mégis gyalázatosan meghódittattak vagy hazájukból menekültek. Mi lett Miletus és Chios büszke hajóhadaiból, mit használt a thasusiaknak pénzök és hajóhaduk, mily hervatag volt a samusi tengeri uralomnak virágzása!

Aristides félt a tengeri élet és a tengeri harczra terjedő iránytól, hogy rossz befolyása lesz a nép erkölcseire; attól tartott, hogy a nehéz fegyverzetü, örökségükön élő polgárok vitézsége, mely Marathonnál oly dicsően állotta ki a próbát, el fogja veszteni becsületét és jelentőségét az evezősök rabszolgaszerü munkája mellett. Csak ezektől függ majd az állam üdve és miután majd folytonosan idegen kalandozók özönlenek oda, azért a polgárság tisztességes magva mindinkább elfoszlik és elváltozik. Ha Athén különösen tengeri hatalom akar lenni, akkor elveszti lába alól a földet és czél- s határtalan vállalatokba fog sodortatni, melyek higgadt állam-háztartással és kormányzattal nem egyeznek.

Ezek voltak Aristides szempontjai. A két jellem természetes különbsége, mely már fiatal korukban mutatkozott,

most már teljes ellentétté fejlődött. Ez egymással nem egyezhető elvek harcza, volt az ó és uj Athén, a conservativ és haladó párt harcza.

Aristides a higgadt polgárok vezére lett, a nélkül, hogy akarta volna. Most is nagyravágyás és önzés nélkülinek mutatkozott. Kimutatta tiszta hazaszeretetét, a midőn saját javaslatait visszavonta, mihelyt a nyilvános tárgyalások kideritették, hogy ellenfelei ellenvetésének van alapja. De bármilyen lelkiismeretesen törekedett is minden részrehajlástól tartózkodni, az ellentét azért mégis mindinkább személyes lett. Ha Aristides veszélyesnek tartotta ellenfelének befolyását, akkor mindenképen arra kellett törekedni, hogy azt meghiúsitsa és igy annyira jutott, hogy Themistokles ártalmatlan és mindenesetre üdvös javaslatait is ellenezte, mig ő maga inditványait más emberek által tétette a nép előtt, nehogy az ő neve a másik párton levők ellenmondását előidézze. Hasonlóképen mondják, hogy a kormányzat ügyeiben zsurlódások adták elő magukat, mivel Aristides, ha a pénzügy vezetésére választatott, a hivatalnokok hibáit kérlelhetetlen szigorral megfeddette; sőt attól sem tartózkodott, hogy hivatalbeli elődjeit és köztük Themistoklest is kérdőre vonja. [18])

Innen volt, hogy Themistokles, ámbár a polgárok nagyobb száma mellette volt és beszédje által a népgyülésekben uralkodott, még sem juthatott a polgárság föltétlen vezetésére, mig Aristides vele szemben tekintélyének súlyát latba vetette. Nagyon is megszokták azt, hogy ő rá hallgassanak és tanácsát figyelemre méltassák. Ő annyira a közbizalom embere volt, hogy, mint ellenfelei boszankodva beszélik róla, a nyilvános törvényszékeket fölöslegesekké tette, mivel a két fél bizalma által békebirónak választat-

ván, minden pörös ügyet békés közvetités által ki szokott egyenliteni.

A polgárság ekképen az időben, a melyben a legfenyegetőbb veszély közelgett és inkább, mint akármikor, teljes egyetértést követelt, két felé ide s tova vonatott. Ez állapot türhetetlenné vált és végre a polgárság a themistoklesi párt befolyása alatt követelte a cserépszavazat alkalmazását, hogy érthető népszavazat által eldöntessék, hogy melyik párt legyen az uralkodó. A piaczon felállittattak az állványok a tiz törzs számára; a nép minden megyéből, buzgóbban mint máskor, özönlött oda és egy kétségtelenül helyes érzelem vezérelte a polgárokat a szavazásnál.

Themistoklesben ismerték meg azon férfiut, a ki a kornak megfelel, vele bir és a ki egyedül elvégezheti azt, a mit megkezdett; érezték annak szükségét, hogy teljes bizalommal tiszteljék meg. Aristides számüzetése valószinűleg ol. 74, 1 vagy 2-re (Kr. e. 484 vagy 483) esik.

Themistokles végre hosszas várakozás és kifogyhatatlan törekvéssel szabad utat tört magának, és most ellenmondás nélkül vihette ki sokszor félbeszakitott művét. Az elégületlenek visszavonultak, ellenei vezetés nélkül voltak és a polgárok nagyobb része reményteljes várakozással engedte át magát a hatalmas ember vezetésének, ki most már kimutathatta, hogy az énekléshez és lantoláshoz ugyan nem igen ért, de kis államból tud nagyot alkotni.

És mennyire érezték most az állam növekedését! Hogy kipótolják azt, a mit elmulasztottak, most megkettőztették tevékenységöket, hogy a trierákat egymásután harczképesekké tegyék. Azon czélból, hogy a hajóépités minden találmányát, melyek régibb tengeri városokban tétettek,

Áthén hasznára fordítsák, sokféle kedvezmények által megkönnyítették idegen építőmestereknek és kézműveseknek a letelepedést, és ha nem volt is elegendő költség arra, hogy egyúttal a falak építését is folytassák, azért a kikötőváros megkezdett kőfalán belül mégis számos ipartüző lakosság gyült össze, kik ott mint az állam védenczei éltek és uj lendületet adtak minden, a tengerészetre vonatkozó iparágnak. Gazdag polgárok, milyen p. o. Klinias volt, iparkodtak azon, hogy saját költségükön építsenek és szereljenek fel hadihajókat ez állam számára. A fiatalság mind evezővel és vitorlával gyakorolta magát; úgy látszott, hogy az áthéneiek csak most jutottak igazi hivatásuk tudatára, mióta Themistokles az országnak nemcsak a hegyek ölében rejtett kincseit igazi jelentőségükben megmutatta nekik, hanem azokat is, melyek napfényen vannak, legközelebbi partjuk kikötőit, hogy arról meggyőzze őket, hogy a természet által tengerész-népnek és pedig a tengeren uralkodó tengerésznépnek vannak rendelve. Még az állam szorongattatása is az aeginai háboruban ő általa áldássá vált a hatalom uj fejlődésének alapjává. Midőn Themistokles a Piraeeus felvirágzását látta, bizonyosan már akkor érett meg benne azon eszme, hogy az alsó- és felső-városnak egy nagy kettős várrá kell egyesíttetni, hogy Áthénhez mint szigethez semmiféle szárazföldi hatalom hozzá ne férhessen. Hanem ez sok éveknek volt a feladata. A legelső és legfontosabb munka sikerült azon csodálatra méltó erélyének, melylyel életének műveit előmozdította; két száz trierából álló hajóhad volt együtt, midőn az új háborúnak zivatara betört, melynek elkerülhetetlen veszélyét Themistokles már a marathoni csatatéren előre látta [19]).

Datis és Artaphernes Susába visszatérvén, bizonyosan semmitsem mulasztottak el, hogy hadjáratuk eredményét csakugyan jelentékenynek tüntessék fel. A hajóhadat egészben véve sértetlenül hozták haza azon tengerekből, melyeken először jártak; számos szigetet és várost sorolhattak fel, melyek az Achaemenidáknak meghódoltak; a naxusiak és karystusiak dacza megbüntettetett; Eretria polgárai mint foglyok vezettettek a király elé; a szigetlakók elismerték a nagykirályt az Archipelagus urának és a parusiak, ennek hatalmában bizva, győzedelmesen ellenállottak az áthéneieknek.

Mindezek daczára Darius még sem csalódhatott abban, hogy a vállalat, főczélját tekintve, nem sikerült, és pedig nem úgy mint elébb szél és zivatar által, hanem ugyanazon polgári község vitézsége által, melynek megbüntetése főczélja volt, és oly hadvezér merészsége által, ki alattvalója volt és nehány évvel azelőtt csak alig menekült meg bosszuja elől. Tehát királyi becsületének tartozott azzal, hogy a haditervével még Hippias halála után sem hagyjon föl; azon szigetvárosokat, melyek birodalmához csatlakoztak, nem tehette ki az áthéneik hódítási terveinek, és ha maga meg is akart volna nyugodni, akkor Atossa volt mellette és folytonosan táplálta az elkeseredés és bosszuvágy érzelmeit.

A legtermészetesebb és legokosabb az lett volna, a legénységet új ujonczozás által kiegészíteni, az elfoglalt tengeri területet megvédeni és közeli helyekből az ellenség erejét kifárasztani, mielőtt sikeres ellenállásra készülhetne. De ilyenféle intézkedés nem történik. A perzsa hajóhad eltünik az aegaei tengerből, tökéletes nyugalom áll be. Ennek megmagyarázására föl kell tennünk, hogy a király

elégületlensége nem csak az utolsó hadjárat vezéreit illette, hanem a hadi tervet is, melyet követtek. Ujból becsületre jutott a régibb terv, mely csak Mardonius hevessége miatt hiusult meg. Ugy látszott most már, hogy méltóbb lenne az Achaemenidákhoz, ha meg nem elégednek egy Áthén ellen intézett boszuló hadjárattal, a midőn a hadsereg nagysága a hajók száma és nagysága által meg van szabva; a birodalom minden hadi erejét össze kell gyüjteni, hogy a nyugoti országot éjszakról délig egyesült szárazföldi és tengeri haddal alávethessék. Mivel e haditervet teljes buzgósággal felkarolták, arra nem is gondoltak, hogy az előbbi hadjárat sikerét biztosítsák vagy tovább kiaknázzák; a tengeren túl lévő hellének nyugodtan magukra hagyattak, azon erős meggyőződésben, hogy minden intézkedés, mely időközben azoknál történhetik, sokkal csekélyebb, hogy sem tekintetbe veendő. Minden keserü érzelem elmúlt; teljes hatalmuk érzetében tuláradoztak, és mégis a következetesség eme hiányában, e merően ellenkező tervek közti ingadozásban nagyon tisztán mutatkozott a perzsa kormány gyengesége; ez oly politika volt, mely csak az ellenséges udvari pártok viszálkodásából magyarázható meg, melyek között az egyik a másik művét el akarja pusztítani.

Most egész Ázsia hozatott mozgásba, hogy az alávetett népek legderekabb csapatai oly tömegbe egyesüljenek, mely minden ellenállást lehetetlenné tegyen. Három évig tartott a készülődés; a fegyverek zöreje Joniától az Indusig hangzott.

A nagy tömegü hadak már utnak is indultak, hogy Kisázsiában egyesüljenek és még mielőtt Áthén még csak komolyan megkezdette volna hajóhada építését, már az

ázsiai birodalmi sereg készült a Hellespontuson átmenni (ol. 73, 2, 487). Akkor szerencséjükre egyszerre egészen másfelé fordíttatott a király szeme. Mert váratlanul az a hir érkezett Susába, hogy Egyiptom fellázadt; mely esemény annál váratlanabb volt, mivel Darius kormánya az alávetett országgal enyhén bánt. Most tehát a hadsereg egy része Egyptom részére vétetett igénybe. De azért a Hellas elleni hadjáratot nem akarták abbahagyni; a kettős háborut annál buzgóbban siettették és Darius maga is részt akart abban venni. E miatt pedig a birodalomnak helyettesre volt szüksége és ez ügy saját palotájában viszályt keltett, mely az öregedő királynak keserves bajt okozott és hadi terveit ujra későbbre halasztotta.

E viszálkodás oka a király kettős házassága volt. Gobryas leánya, kinek (Gobryasnak) mindenekelőtt birodalmát köszönhette, Artobazanest és más két fiat szült neki; Atossától, Kyrus leányától, négy volt, kik között Xerxes volt a legidősebb. A medoperzsa állami jog az elsőszülött királyfinak rendelte az uralmat, Atossa pedig azt állította, hogy csak az ő fiai királyi származásuak, az első házasság gyermekeinek nincsen joguk a trónra. Ekképen harcz keletkezett oly fejedelemasszony föltétlen tekintélye ellen és mellett, ki arra tartott igényt, hogy a fiatalabb uralkodó ág csak ő általa lett egyenjoguvá a régebbivel.

Midőn végre Atossa akarata szerint állapíttatott meg a trónöröködés és az elindulásnak meg kellett volna történni, akkor halt meg a király, 64 éves korában, uralkodásának harminczhatodik évében. A perzsa birodalmat legmélyebb bukása után ujra felállította; annak határait az Indus és Jaxartesig terjesztette; fegyvereit körülhordozta

éjszakon a Kaukásusig, Afrikában a Syrtákig, és a Hellespontuson túl az Isterig és csaknem annyira volt már, hogy a Pontust perzsa földközi tengerré teszi. Ugyan a király az ekképen nagyobbított birodalmat legelőször mint egy nagy összefüggő egészet rendezte, a minő ő előtte még nem volt ázsiai birodalom; hajói kikémlelték a legtávolabbi tengereket; rendelkezésére állott három világrész gazdagsága, Ázsia legderekabb népeinek vitézsége, a phoenicziek tengerész-ismerete, a babyloniak, egyiptomiak és jónok okossága és ügyessége és még sem érhette meg azt, hogy megérdemlett dicsőségének örvendhessen, meg kellett halnia, mielőtt Egyiptomot megfékezhette és Hellast megbüntethette volna. Élete végeig kinozta őt minden kedvencz terveinek meghiusulása, kedvencz embereinek galád hálátlansága, az udvari pártok küzdelme és nejének fékevesztett uralkodási vágya.

Egész életét merő ellentét hatja át. Mert habár egész jelleménél fogva épen nem volt hódító, mégis akarata ellenére mindig uj, messzire ható hadjáratokba bonyolódott és ő neki volt rendelve, hogy a hellen háborukat megkezdje, melyek a perzsa birodalmat tönkre tették, habár a Keletnek egy fejedelme sem mutatott több érzéket a hellen bölcseség iránt és több elismerést igazi müveltség iránt. Görög művészekkel dolgoztatott palotáin és az ephesusi Heraklitust udvarába hivta, habár nem kivánta bölcsészeti társaságát, hanem azt, hogy közelében legyen a jón állapotok belátó ismerője, ki a demokratiai párttal viszályban élt. De mindenekelőtt tanuskodik magasabb lelkületéről Histiaeus és Demokedeshez (II. 410. l.) való rendíthetlen ragaszkodása, a fogoly Metiochus, Miltiades fia iránti nagylelkűsége, kit házzal és birtokkal megajándékozott, az ere-

triaiak iránti jószivüsége, kiket Arderikkába, a kissiek tartományába telepített le, és e lelkülete megérdemli teljes elismerésünket [20]).

Őt Xerxes követte, a ki biborban született, a tekintélyes szépségü és veleszületett méltóságu férfiu. Ő nem járta végig azon iskolát, a melyet atyja, a ki maga szerezte magának a trónt. Ő a palotai élet pulyaságában növekedett fel, és saját harczvágya nem ingerelte őt Susa kertjeinek elhagyására. Azonban birodalma méltóságát mélyen érezte és nem is volt hajlandó arra, hogy abból valamit engedjen. Azonkivül anyja ösztönözte őt, ki most jobban uralkodott a palotában, mint akármikor. Egyes hadvezérek, különösen Mardonius nagyravágyása, hajtotta őt, a ki épen nem hagyott fel fiatalkori kedvencz tervével, hogy a tengeren tul perzsa satrapiát alapítson.

Természetesen most sem hiányzott egy erős ellenpárt, mely nyiltan és határozottan föllépett. Vezére Artabanus volt, Dárius testvére, ugyanaz, a ki már a skytha hadjárat alkalmával intette a királyt, nem helyeselvén szándékát. Most is a higgadtak feje volt az udvarnál, a kik a görögök elleni hadjáratból semmi jót sem vártak. Sokáig ingadozott a nagy király; a hadi parancsok kiadattak és visszavétettek, de végre mégis a harczias párt győzött, a nagyravágyók pártja, kik elviselhetlen gyalázatnak nevezték a tétlenséget és a királyt megtudták nyerni, könnyü és fényes sikerrel kecsegtetvén őt. Ehhez járultak még a Görögországból jött felszólalások is, mely tekintélyes személyek által képviseltetett Susában, Pisistratus utódjai és udvari tudósuk, Onomakritus által, a ki sokat igérő jóslatokat olvasgatott fel, melyekben a Hellespontus áthidalása és a király nagy tettei jövendőltettek, továbbá az előzött Dema-

ratus király által, ki már a Darius fiai közti trónvillongásoknál befolyással birt, és mint mondják, a Xerxes javára történt eldöntést, a mennyire megtehette, előidézte, végre a thessaliai Aleuadák követei által.

Ezek az Aleuadák gazdag fejedelmi család tagjai voltak, mely eredetét épen úgy, mint Sparta királyai Heraklesre vezette vissza és a Peneus mellett volt letelepedve. Befolyásuk alatt egész Thessaliában keletkeztett egy közös országos rend, különösen a hadszervezés; a nemzet fejeinek tekinthették magukat, hatalmukat a Thermopylaeig terjesztették és Herodot egyenesen az ország királyainak nevezi őket. Larisában pompás udvartartásuk volt; számos jobbágyaikkal, győztes paripáik nagy számával és nagy tömegü nyájaikkal pompáztak. De egyuttal arra is törekedtek, hogy Görögország legszellemesebb embereit maguk körül gyüjtsék, kik családjuk dicsőségét a helléneknél hirdessék. Igy különösen a keosi Simonides dicsőitette Antiochust és Aleuast, a vendégszerető fejedelmeket.

De annyi szerencsével nem elégedtek meg az Aleuadák; mégis csak olyan volt nemesi családjuk, milyen a többi, mely egyenrangunak tartotta magát és azonkivül Thessaliában oly népmozgalmak is mutatkoztak, melyek a mágnás családok befolyása ellen küzdöttek. E veszélyek döntöttek az Aleuadák politikájában. Feltétlen és öröködési uralomra törekedtek, és azért érintkeztek a perzsákkal, hogy azoknak segítségével kivigyék tervöket. Innen volt, hogy Thorax, Aleuas fia, Pindar barátja, minden hellén között az első volt, a ki önként hódolt meg Xerxesnek és pedig a thessaliai nép nevében, a mire nem volt felhatalmazva. Minden segítséget igért Xerxesnek, ha Mardonius terveit ki akarja vívni, és akképen a nagy ki-

rály, még mielőtt csak egy lépést tett volna, lábánál láthatta Görögország legnagyobb tartományát.

Miután tehát Xerxes uralkodásának második évében Egyiptom ujból alávettetett, azonnal hozzá fogtak a Hellas elleni hadjárathoz és a Darius által kezdett készülődés nagyobb mértékben, sőt egészen más értelemben, ujból folytattatott. Mert úgy akarták, hogy ez ne legyen közönséges hadjárat, hanem diadalmenet, és Ázsia kifogyhatatlan segédforrásainak fitogtatása. A higgadtabbak hiába intették és figyelmeztették őt arra, hogy a sereg ereje csak bizonyos fokig növekedik a nagyságával együtt, hogy a határtalan felszerelés és készülődés végre csak a sikert veszélyezteti. De Xerxes gondolatai épen a határtalanban gyönyörködtek; oly sereget akart összegyüjteni, a milyent a világ még nem látott; tervei továbbá messzire tulmentek Hellason, és a hiu fejedelemre nézve az volt a legnagyobb gyönyör, hogy magát ennyi ezer ember között mint legszebbet és legnemesebbet lássa.

Ekképen tehát a király gyors hirnökei Susaból a világ minden tájára indultak, a Dunához valamint az Indushoz, a Jaxarteshez valamint a Nilus felső völgyébe, az Archipelagus, a Pontus, az arabs és perzsa öböl, a syriai és libyai tenger partjának hosszában. A fegyvergyárak és hajóépítő helyek működése kezdődött, hidak, utak és a belső forgalom minden eszköze készíttetett, a nagy birodalom minden tartományában szedetett a legénység. Két éven keresztül készülődtek, és a harmadikban oly népvándorlás kezdődött, mely a világ keleti határaitól tarka vegyületben összehozta a legkülönbözőbb nyelvü és viseletü törzseket.

Az Indus-parti lakók pamut kabátokban jöttek, nádnyilakkal felfegyverkezve, és az iráni népek területébe nyomultak. Az egész Iran tartományai, nevének legtágabb értelmében, fegyverben állott. Először a távoleső éjszakkeleti vidék, az ország hátsó tartományai, melyek attól terjedelmes pusztaságok által el voltak különítve. Itt a Hindukus lejtőiről a baktriaiak jöttek le, és az Oxus völgyében egy sereggé egyesültek a sakokkal, kik a Jaxartesen túl laktak, Hystaspes, Darius és Atossa fia alatt. Az Oxus és Jaxartes alsó területeiből az Aral tó partjairól jöttek a chorasmiak és sogdiak, kiknél Kyrus birodalmának legszélső várát alapította volt.

Azután azon népek, melyek közelebbről dél és éjszak felől Elő-Ázsiának törzsországát, a médok tartományát körüllakták; éjszak felől a hatalmas hegyi népek a Kaspi tenger mellől, a hyrkanok és szomszédjai, a parthok, kiknek hegyszorosain keresztül megy a nagy országút keletfelől; dél felől azon népek, melyek Irannak Mesopotamia és az erythraei tenger felé lejtő szélein laknak, melyek most annál harcziasabbak voltak, mivel Ázsia népeinek élén állottak, mint a roppant hadsereg legderekabb csapatai, a kissiek és perzsák, kiknek a médokkal egyenlő fegyverzetök volt: íveik, nyilaik és rövid tőreik, melyek jobb felől lógtak az övön, fonott paizsaik, ujjas kabátaik és puha kalapjaik. A perzsák, mint az uralkodó törzs valamennyi nép között kitüntek; az aranytól ragyogtak; kocsit, nőket és sok szolgát vittek magukkal és külön málhacsapatuk volt. A kissiek országában lévő Susa, egyenlő távolságban lévén a Hellespontustól, az Indus torkolatától, a Jaxartes legéjszakibb kanyarulatától, az egész fölfegyverkezésnek jó fekvésü központ volt. A perzsákhoz kelet felől azon népek

csatlakoztak, melyek Afrika és Hátsóázsia között középtagul szolgálnak, Gedrosia sötétszínű törzsei, a perzsa tengernek szigetlakói, az ázsiai aethiopok, kik ugy mint szomszédjaik, az indok fel voltak fegyverkezve, a lovak homlokbőrét viselték fejeiken, a sörény, mint sisak-bokréta csüngött alá.

Iran, Turan és India egyesült törzsei, a mint a Zagreus szorosain lejöttek, teljes fegyverzetben találták a Tigris és Euphrat folyóinak tartományait. A művészies ércz-sisakról és a vassal borított buzogányokról meg lehetett ismerni a régi Ninive csapatait. Dél felől Arabia segédcsapatai jöttek Mesopotamiába, mert az a tartomány, ha nem volt is adófizető, mégis sürü tömegekben küldé ijjasait pusztaságaiból. Afrika pálmaországából jöttek az aethiopok párducz és oroszlán bőrökben, kik oly dárdákat forgattak, melyeknek hegyei gazellaszarvból készültek, és a legszélső nyugatról jöttek a libyek bőrruhában, fadárdával, mely tüzben volt megkeményítve.

A seregek az Euphrattól éjszaknyugat felé indultak Kappadokia sziklás fensikjaira. Itt egyfelől Armenia népei csatlakoztak hozzájuk és a Kaukasus vad törzsei, másrészt Kisázsia sokféle népei, melyek közül némelyek, mint p. o. a paphlagonok, kappadokok és különösen a phrygek fegyverzetre az armeniai csapathoz hasonlíttottak, mig mások, a nyugotiak, mindenekelőtt a lydiaiak csaknem olyanok voltak, mint a hellen harczosok.

A Kappadokiában lévő Kritalla volt a seregek e nagy tömegeinek gyülhelye. Itt jelent meg Xerxes maga, hogy családjának herczegeivel, kiséretével és válogatott csapataival a sereg élére álljon, és Phrygián és Lydián keresztül Sardesbe vezesse őket, hol ol. 74, 4, (481) őszén téli

szállását elfoglalta. Itt a görög világ határán volt; innen kellett, hogy a tulsó népek megismerkedjenek készületének nagyságával, innen küldettek ki a hirnökök, kik meghódolást követeltek. Az itt összegyüjtött ázsiai sereg nagyságát Ktesias tudósítása szerint 800,000 emberre lehet becsülni; ehhez járult 80,000 főnyi lovasság, Perzsiából, Mediából, Kissiából, Indiából, Baktriából és Libyából, számos hadiszekér, melyekbe részint lovak részint indiai erdei szamarak voltak fogva, végre tevén nyargalók is.

A szárazföldi sereg fegyverzetének megfelelt a hajók tömege. A hajóhad magvát képezték a phoenicziek és syriaiak, azután az egyiptomiak, kyprusiak, Kisázsia parti népei, Kilikiától Aeolisig, a Pontus partlakói és a szigetlakók; mindössze több volt 1200 trieránál vagy hármas fedélzetü hajónál. A szállító és kisebb hajókkal három égész négyezerre menő vitorlás hajó jött össze, melyek Kyme és Phokaeánál egyesültek. Minden trierán 150 evezős volt és a hozzátartozó legénységen kivül nagyobb biztosság kedvéért egy csapat perzsa is volt rajta.

Mig az ázsiai szárazföldön e készületek megtörténtek és a csapatok megtették utaikat, addig azonkivül három nagyszerü intézkedés lépett életbe. Az első oly raktárak alapítása volt, melyekre a seregnek okvetlenül szüksége volt, hogy útközben biztosítva legyen számára elegendő élelem. A thrákiai parton legszükségesebbnek látszott ilyen intézkedés, mert ott legkevesbbé lehetett számítani az ország segédeszközeire és a lakosok jóakaratára. E czélból nagy számu phoeniciai és egyiptomi kereskedelmi hajók rendeltettek arra, hogy roppant mennyiségű lisztet és abrakot, a mi a király parancsára a Nilus völgyébe nés Ázsiában összehordatott, Thrakiába szállítsanak. A legna-

gyobb raktár Leuke Aktéban volt, a Hellespontus mellett, azonkivül más ilyenféle raktárak építtettek Tyrodizában a Propontis mellett, a Hebrus torkolatánál Doriskus mellett, a Strymon torkolatánál Eïon mellett és Makedoniában (valószinüleg az Axius folyó mellett).

A második az volt, hogy a Hellespontust áthidalták, hogy a sereget szárazon, teljes biztosságban, szél és időjárástól függetlenül, az európai földre átvezethessék és a tulsó országot, mint Ázsiának egy előtartományát, mintegy hozzábilincseljék az uralkodó világrészhez. A hidat nem a Dardanellák várai mellett verték, a hol most rendesen szoktak átkelni, hanem feljebb a Propontis felé, ott, hol az Abydus melletti magaslatok a sestusi parthoz csak két stadiumnyi távolságban voltak (most mindenütt sokkal nagyobb a szélesség), és hol mindkét felől, az európai part meredekebb szélein is, völgyi utak vannak, melyek a csapat menetének előnyére váltak. De kettős hajóhidat vertek, hogy a nagy tömegü seregek annál gyorsabban és fenakadás nélkül átmehessenek. Egyúttal azon földszorost átásták, mely az Athos félszigetét a szárazfölddel összeköti, hogy a hajóhad azon szerencsétlenségtől megóvassék, mely ezelőtt tizenkét évvel Mardoniuson történt.

Miután a főhadiszállásra jelentették, hogy a három nagy munka be van fejezve, akkor kiadta a nagykirály a parancsot, hogy Sardesből induljon a sereg; úgy látszott, hogy a legnagyobb nehézségek el vannak távolítva. De még mielőtt elindultak volna, egy rémhir érkezett, mely a jó reménynek és bizalomnak véget vetett. Egy hirtelen jövő zivataros áradás lepte meg a Hellespontust és kevés óra alatt teljesen elpusztította a kimondhatatlan fáradsággal készített hídakat. E hir irtózatos dühbe hozta a

királyt; nem akart arról tudni, hogy a világon akármi megtudja hiusítani terveit; minden meghiusulásban az ő fejedelmi hatalma ellen intézett galád ellenszegülést látott, oly vétket, melyet ijesztő büntetéssel kell megtorolni. Az építőmesterek kivégeztettek, és úgy akarta, hogy az elemek is bünhödjenek ellenszegülésökért. A helléneknél legalább közönségesen azt beszélték, hogy a Hellespontust megostoroztatta, hogy lánczokat sülyesztett bele annak jeléül, hogy az is a nagykirály rabszolgája, és akarata ellenére is kell őt szolgálnia; sőt, hogy merész káromlással elátkozta a szent tenger habjait.

Azután más építészek bizattak meg a hidak készítésével. Azt gondolták, hogy a kötelek, melyek egyik parttól a másikig huzattak, gyengék voltak. Most a kötelek mindkét nemét fonták össze, a Papyrus háncsából valót, melyet az egyiptomiak készítettek és az erősebb kenderkötelet, a phoenicziai munkások készítményét. A két parton felállított tekerő csígák által kifeszítették a hajókon a köteleket, mely hajók hatalmas horgonyok által megerősíttetve, kettős sorban feküdtek egy más mellett, A hosszabb sor feljebb állott a Propontis felé és 360 hajóból állott, az alsó 314-ből. A hajókra pedig deszkautat raktak, és ez a fölébe hordott és megtömörített föld által szárazföldi úttá változtatott. Végre az ut mellett mindkét felől fafalakat állítottak fel, hogy az átmenő állatok a vizet ne lássák, és meg ne bokrosodjanak. Azon kivül mindkét hidnak átjárása volt, hogy legalább kisebb kereskedő hajók alatta átmehessenek; mely intézkedés annál szükségesebb volt, mert a perzsáknak az volt a szándékuk, hogy a hidakat hosszasabb időre meghagyják.

Ekképen az óriási mű most másodszor és biztosabban és tartósabban állíttatott helyre; de még mielőtt a nagy király Azsiát elhagyta volna, már balesetek adták elő magukat, melyekért senkitsem lehetett felelősségre vonni. Roppant zivatarok dühöngtek az Idán lefelé, mig a sereg a trójai tartományon keresztül vonult, és a Skamander, melynek vize elfogyott, intő előjele volt azon szükségnek, mely a száraz országokban fenyegette a perzsákat. Végre elértek a Hellespontushoz és egyidejüleg láthatták a Jóniából érkező hajóhadat, mely vitorláival a tengerszorost elborította [21]).

Miután Xerxes Abydusban egy magasan álló márványszékről nézte hajóinak versenyeit és szinlelt harczait, akkor elbocsátotta Artabanus nagybátyját, kit házának és birodalmának uralkodójává tett és elkezdődött a sereg átmenetele, mely hét nap alatt átvezette Ázsia népeit Európába. A hajóhad lefelé ment a Hellespontuson és a Hebrus völgyében lévő Doriskus mellett, hol egy perzsa legénységgel megrakott vár volt, találkozott ujra a szárazföldi sereggel. Xerxesnek itt, uralmának határán, kedve jött még egyszer egész dicsőségében gyönyörködni. A hajók a szárazföldre húzattak és a sereg tömegei mind megszámláltattak. A hajóhad és sereg azután egymás mellett ment az Athos hegyéig. A hajók lassan mentek a csatornán keresztül és megkerülék azután a másik két chalkisi félszigetet, mig a szárazföldi sereg a Chaldkidike hátán keresztül a thermei tengeröböl sarka felé nyomult. Ott megint összetalálkozott a két nagy sereg. Az útnak legveszélyesebb részét szerencsésen elvégezték, a nélkül, hogy az ellenséges hegyi népek részéről támadás történt volna. A parti helyek szivesen átvették az élelmezés roppant költsé-

gét és az előre kijelölt nyugvó pontokon talált a sereg gabonát és lisztet, hizott barmot és baromfiat, szállást és sátorokat. Végre jelentékenyen erősbödött a sereg a paeonok és thrákok csatlakozása által, a hajóhad pedig a thrákiai tengeri városok vele induló hajói által.

A thermei öbölben a görög hegyekre nyilik a kilátás. Xerxes itt látta legelőször az ellenséges földet maga előtt, mint olyant, mely természetes védbástyák által el van zárva; hatalmas körvonalokban látta az Olympust a tengerig terjedni, elzárván a déli tartományokba való bejárást, és mig serege számára a felső hegységben egyengettetett az út, addig ő maga egy sidoni gyorshajón kíváncsian előre sietett, hogy a tempei szorost megnézze, hol a Peneus függőleges sziklák közé szorítva, keresztül tör, a hol a nagy thessaliai belvidéknek egyetlenegy kijárata van. Hellas kapuja előtt állott. Itt még azelőtt nehány héttel 10,000 érczfegyverzetü férfiu táborozott, hogy az amphiktyoni ország határán a benyomuló ellenséggel szembe szálljon; most mindez üres volt, a szoros nyitva állott, a falvak el voltak hagyatva, a nyájak elhajtattak. Hol voltak a hellének? Hogyan készültek elő azon csapatok fogadására, melyek tengeren és szárazon oda özönlöttek, Ázsia összes hatalmát, mely egyúttal, minél inkább közeledett, annál inkább a görög nép erejét is alávetette magának, hogy azzal Görögországot meghódítsa? Mert most nem Áthén ellen volt intézve a hadjárat, mint azelőtt tiz évvel, hanem Hellas minden törzse és állama ellen.

Sok tekintetben mondhatni, hogy Görögország most jobban, mint akár mikor, képes volt egy ellenséges táma-

dásnak ellentállni, mert az ország bizonyosan nem volt sohasem népesebb, a nép nem volt sohasem erősebb, derekabb és egészségesebb, mint a Kr. előtti ötödik század kezdetén. Az utolsó évszázadok rendkivüli gyarmatosítása épenséggel nem gyengítette az anyaországot, hanem csak jólétet és áldást hozott. Mert a nemzet önérzete ez által nagyon növekedett, úgy hogy testileg és lelkileg minden nép között elsőnek érezte magát és sehol sem talált egyenrangu ellenfelet. Minden ereje és ügyessége kifejlődött, a bátorság és lélekjelenlét gyakorolva volt sokféle uj és nehéz feladatok által. A felvirágzó gyarmatokkal való összeköttetés mindenütt emelte a középosztályt és sok új segédforrást nyitott a kereskedelem valamint az ipar előtt. A kivándorlás az általános jólét mellett számos és erős sarjadék által gyorsan pótoltatott; az anyaország fenn sem állhatott a gyarmatok nélkül, mert csak a Pontus tartományaiból, Afrika, Sicilia és Italiából jövő gabonaszállítás következtében élhetett oly nagyszámu lakosság a városokban és tartományokban.

Egyedül Argolis volt az a tartomány, melynek lakossága nagyon megfogyott. Mig a spartaiakkal hadat viselt (11. l.), azalatt Kleomenes kötött ki aeginai és sikyoni hajókkal, meglepte az argivokat és tüzzel pusztította el azokat, kik az »Argos« szent ligetébe menekültek. Azt beszélték, hogy hat ezer polgár veszett el ekképen; emberek emlékezete óta ez volt a legborzasztóbb csapás, mely a görög anyaország egy városára nehezedett.

Különben mindenütt ép állapotban volt minden ország és lakosság. Lakoniában 8000 spártai volt; minden spártai mellé hét helótát lehetett rendelni, és azonkivül a szabad földmivelők osztálya igen számos és erős volt, úgy

hogy 50,000 harczos szállhatott onnan csatasíkra, a nélkül hogy hadiereje nagyon megfogyott volna. Árkádia tartománya rendkivül népes volt, harczosainak száma összesen körülbelől 30,000-re tehető; az egész Peloponnesus lakossága pedig összevéve, két millió körül lehetett. Áthénnek akkor 30,000 polgára lehetett Herodot állítása szerint, melyet kétségbe vonni nincs okunk, és kimutatható, hogy e város ez évszázad folyama alatt, melyben a perzsa háboruk kezdődtek, 13,000 nehéz fegyverzetü harczost és 16,000 főnyi őrséget állíthatott ki, bele nem számítva a hajóhad legénységét és a lovasságot. Hogy a boeotiai mezővárosok mire képesek, mutatja azon erőteljes ellenszegülés, mely Thebae ellen kifejtetett. A szigetek lakosságára nézve Naxus szolgál zsinórmértékül (II. 413. l.) és a kisebb szigetek között Keos, mely sziget, habár egészen hegyes területü és alig két négyszög mértföldnyi nagyságú, mégis négy várost mutathatott föl, és mindenik ezek közül saját kikötőjével, saját törvényhozásával és pénzverdével birt.

A görög lakosság legvirágzóbb állapotának ez idejéből való azon gondos földmivelés, melynek nyomai még mainap is bámulatba ejtik a vándort, a midőn látja, hogy hajdan miképen vették hasznát a legkisebb helynek is, hogy miképen győzték a telepedés és forgalom minden nehézségét, és hogy minden talpalatnyi földet áthatotta az emberi élet. Oly kopár sziklákon, hol most alig tengődhetik a kecskenyáj, jól körülfalazott városok maradványait találni, melyek cist rnákkal és vizvezetékkel el voltak látva; a körülöttök lévő magaslatok pedig egész föl a tetőig mesterséges lejtfokokká voltak átalakítva, hogy a gabonatermelés és gyümölcstenyésztésre legyen alkalmas hely [22]).

A görögök városai nem voltak nagy városok, mint a keleti kereskedő- és székvárosok; ez által sok bajt kerültek el, mely a túlnépes városokban okvetlenül keletkezik; a szegény és gazdag, fényüzés és nyomor közti merev ellentétek, melyeknek mindegyike külön a maga módja szerint gyengíti a lakosságot, nem képződtek nagy mértékben; a szegények nem voltak földhöz ragadt szegények, a sokaság nem volt aljas pórnép. A városi és falusi élet sem ellenkezett oly annyira egymással, mivel a görög város nem volt a falu ellentéte és viszont. A viszonyok egyszerübbek maradtak, a polgárzatok áttekinthető községek voltak, melyekben az ősi szokástól való minden elszakadást annál könynyebben észre vettek és megfeddettek. A polgárságokat a közös törvény tartotta össze, a törvényt pedig egy élő közös akarat kifejezésének nézték, és azért nem ellenkezett a szabadsággal, ha a polgár ennek alárendelte magát; az egyes ember az egész tagjának érezte magát és a községi élet nyilvánossága volt azon egészséges és üditő levegő, melyben a polgárok felnőttek.

E polgári társadalom mellett oly lakosság élt, mely nem élvezte a szabadságot és igen nagyszámú volt oly kereskedő és iparos városokban, a minőknek Korinthust és Aeginát ismerjük. Ezek száma itt bizonyosan tizszeresen túlhaladta a szabad lakókét. Attikában is legkisebb mértéknek a négyszerest kell elfogadunk [23]).

Azt gondolhatnók, hogy íly számos elnyomott ember nagy előnyére és hasznára lehetne az ország ellenségének, különösen akkor, ha a rabszolgák földiei voltak az ellenséges seregben, mert p. o. a prygok, syrok és más ázsiai eredetü rabszolgáknál úgy volt. A perzsa háborukban azonban nincsen példa arra, hogy valamelyik rab-

szolga áruló lett volna, vagy hogy az ellenséghez átpártolt. A rabszolgák nagyon szorosan össze voltak kötve a polgársággal; köztük és a családok között igazán kedélyes viszony állott fenn, melyet a szokás és vallás megóvott. A rabszolgák olyan törzsekhez tartoztak, melyek szellemi tehetségre nézve a görögöknél sokkal alantabb fokon állottak és melyeknek különösen nem volt sem hajlamuk sem tehetségük a polgári községi életre. Azért nem látszott elnyomásnak alárendelt helyzetök; az egész viszonyt mindkét félre nézve üdvösnek és természetesnek tekintették. A görög polgárság pedig ez alap nélkül nem is képzelhető.

A rabszolgák minden alsó rendü munkát láttak el; ők mivelték a földet, gondoskodtak a konyháról és jószágról; uraiknak mint kézművesek és munkások szolgáltak és minden tekintetben könnyítették életöket, a nélkül, hogy a polgárok ez által tunyaságra, tétlenségre és puhálkodásra vetemedtek volna.

Hogy a rabszolgatartásnak ne legyen ilyen káros befolyása, azt megakadályoztatta a görögök velök született erélye, a szokás és a törvény hatalma; mert jól rendezett államokban megbüntették a tétlenséget és foglalatosság hiányát, mint akármilyen más vétket. De másrészt a polgárok, kik a tehetség és műveltség közti különbséget naponkint tapasztalhatták, bizonyosan többet érő és uralomra hivatott népnek tartották magokat; mely öntudat a perzsa háborukban igen sokat tett arra, hogy büszke és bátor magatartásuak legyenek. A polgárság ez által egyúttal magasabb körökben tartatott, ugy hogy a polgár egykönnyen nem jutott azon helyzetbe, másnak oly szolgálatot tenni, mely magához nem méltó és hogy a szegényebbek is szabad időt és hajlandóságot szentelhettek a közügyeknek és

a szellemi műveltségnek. Mert a régiek a polgári erény fejlődésére nézve elengedhetlen föltételnek tartották a szabad állást az életben és a szabad idő kényelmét, és ama polgári erény merően különbözött azon erénytől, melyet a rabszolgánál és kézművesnél föl lehet tenni. A testnek gymnastikai kiképzése csak a polgárok joga volt, melyben annak nem lehet része, a ki nem volt szabad ember. A gymnastikai kiképzés alapfeltétel volt arra nézve, hogy valakinek tekintélyes állása lehessen a polgári társadalomban, és egyes államokban azon törvény is állott fenn, hogy senki sem vétethetik föl a polgárok sorába, a ki rendesen el nem végzett minden gyakorlatot a nyilvános gymnasiumokban. A fiatal embereknél mintegy vérökké vált a rendes és szép magaviselet; erejüket megkettőztetni tanulták, a midőn t. i. arra szorultak, és semmitől sem irtóztak inkább, mint attól, hogy gyávasággal vádoltassanak.

Ekképen a béke és jólét Hellasban nem idézhetett elő gyengülést, a mint Joniában történt. A palaestra előgyakorlatúl szolgált a komoly harczra; Olympia és Delphi templomainak ligeteiben megismerkedtek azon örömmel, melyet a keserves fáradsággal kivivott győzelem után lehet élvezni. A dijnyertes már a győzelem estéjén énekkel tiszteltetett meg; azután külön győzelmidalok költtettek, melyek Simonides óta jelentékenyek lettek az irodalomban.

A keosi Simonides és a thebaei Pindar, kik mindketten a perzsa hadjárat idejében működésük teljes erejében állottak, nem csak a hellen ünnepélyek és ezeknek szentelt művészet teljes virágzásáról tanúskodnak, hanem azon hősi erőről is, mely kortársaikban élt, azon lelki és testi erőről, mely a derék, tekintélyes nemzetségek öröksége volt és

azon nagy komolyságról, melylyel a nemzeti versenyek folytak.

E költők körüljártak az országban, mint oly művészek, kiket messze földön becsültek és gazdagon megjutalmaztak; művészetökkel a nép közepén állottak és arra hatottak, hogy annak községeit és nemzetségeit egymással és az egész nemzettel szellemi összeköttetésben tartsák. Arra voltak utalva, hogy az ősidő közös hagyományait emlékezetébe idézzék az embereknek, hogy a közös hellén ünnepélyeket dicsőitsék és dalaikban ünnepeljék a győztesek hirét, kik az egész hazáéi voltak és kikben a hellénség mintegy személyesen mutatkozik. Ekkép Simonidest az anyaországban, valamint a gyarmatokban mint befolyásos embert találjuk, ki a különféle köröket egymással összeköttetésbe hozza, barátsági viszonyokat köt és az előforduló viszályokat kiegyenlíti.

Ez a közvetítő állás Pindarban még jobban tünik szemünkbe. Thebaei születésü lévén és teljes szivéből szülővárosához ragaszkodván, Athénben, Lasustól (II. 102. l.) tanulta meg a magasabb művészetet; ő be volt avatva Eleusis mysteriáiba; a nagy nemzeti ünnepélyeknél különösen szeretett időzni; Delphiben, az ország vallásos központjában, egészen otthonos volt. Már az Aegidáktól való származásánál fogva, mely nemzetség messzire elágazván oly jelentékeny részt vett a spártai állam rendezésében, Thera és Kyrene alapításában (I. 210. l., II. 205. l.), arra volt hivatva, hogy a hellen ügyeket magasabb és tágasabb szempontból tekintse.

Kedve lévén neki, mint elődjeinek, a vándoréletre, bejárta Hellas városait és abban találta hivatását, hogy az egymástól távol lévő vidékek lakosaiban a közös nemze-

tiség és szokás tudatát ébreszsze. »Dicső Lakedaemon« igy énekelt már kora fiatalságában, még mielőtt a jón lázadás előidézte volna a Perzsia és Hellas közti háborút, »dicső Lakedaemon, boldog Thessalia! Egy atyától származván, itt is, ott is uralkodik a harczdicső Herakles nemzetsége.« Ekkép használta fel a régi mondák kincsét és elmés lélekkel értett azok alkalmazásához, hogy Spartát összekösse Thessalia dynastáival és hasonlóképen Thebaet, Aeginát és az arkadiai városokat egy nagy nemzeti egységbe olvaszsza össze.

De ez eszményi szabadságon kivül, melynek tudata a nép költőiben találta kifejezését és a nemeslelkü hellének szivét fölhevítette, nem találunk nemzeti összeköttetést, mely hathatós ellenállási erőt biztosíthatott volna az oly ellenséges hatalom támadásaival szemben, mely kényúri vezetés alatt áll.

Az utolsó emberkor óta meg volt törve Delphi hatalma (II. 332. l.); papjainak uralma harcz nélkül enyészett el, mert oly szellemi eszközökön alapult, melyek lassankint elvesztették erejüket; most már nem volt igaz beszéd, ha Delphit Görögország központjának nevezték. Azonban helyébe nem lépett semmi új intézmény, hanem a mely mértékben a régi idők intézményei elenyésztek, azon mértékben, mindig önállóbban, fejlődtek az egyes államok. Minden község tökéletesen el volt különítve a többiektől, mintegy külön háztartás volt. A szomszéd állam polgárai idegenek, külföldiek voltak; a külön állam hozzátartozói közti házasságok nem birtak jogérvényességgel, ha csak a házasság kölcsönösségére nézve külön szerződés nem köttetett. Ehhez járult még az is, hogy mindenütt a szomszéd államok között zsurlódások keletkeztek. Ilyenek

voltak a határvonalakra, a szent földek terjedelmére, az elszökött rabszolgák fölvételére vonatkozó viszálkodások és a feleselő felek csak ritkán érezték magukat arra kötelezve, hogy békebirói úton békés kiegyenlitést keressenek. Általánosan elismert szövetségi törvényszék nem volt seholsem. Azért Herodot, leirván a perzsa herczegek tanácskozmányait, kiket Xerxes a háború kezdete előtt összehivott, azt a kérdést intézteti Mardonius által Xerxeshez, hogy miképen tud a perzsa király oly néptől félni, melynek államai, a helyett, hogy hirnökök és követek által kiegyenlítenék viszálkodásakait, a mint azokhoz illik, kik egy nyelvet beszélnek, oktalanul sietvén, fegyvert ragadnak és egymásnak nagy kárt okoznak [24])?

Az államok maguk kétfélék voltak. Vagy kis községek voltak, falusi megyék, melyek csendesen és zavartalanul élték napjaikat, mint az arkádiai megyei szövetségek, követvén szomszédjukat, a nélkül, hogy külön politika folytatására gondoltak volna, vagy nagyobb, mozgékonyabb, a világ ügyeiben résztvevő államok voltak, melyek hatalmat keresvén, ellenségesen állottak egymással szemben.

A két főállam mindenekelőtt igy állott egymással szemben. Sparta még mindig az első helyet foglalta el. Polgárait a hellének közt elsőknek tekintették szépségre és derékségre, a többiek természetes vezéreinek, a hadviselés mestereinek, kik jogos és méltó önérzettel a jón eredetü görögöknél magyobbaknak tarthatják magukat. És ha azon szerencsétlen és aljas politika, melyet Sparta az utolsó húsz évben követett, nem igen volt alkalmas arra, hogy bizalmat és tiszteletet keltsen, azért a kor viszonyai kedvezők voltak tekintélye fennállására nézve. Mert azon általános

rémületnél fogva, melyet a perzsa hatalom terjeszkedése okozott, és mivel az egész görög világban a bátortalanság érzete általánosan elterjedett: a Peloponnesust most inkább, mint akármikor, természetes erős és biztos fekvése miatt, Hellas föllegvárának kellett tekinteni. Sparta alkotmánya és a peloponnesusi szövetség ugy is már legállandóbbnak mutatta magát mindazon államintézmények között, melyeket a hellének létrehoztak. Spartának Kis-Ázsiában is volt tekintélye, mint hatalmas és jórendü államnak, és midőn Sardes eleste után az ottani viszonyok mindig nyomasztóbbak lettek, akkor sokan a Peloponnesusba vándoroltak ki, hogy az erőszakos változás következményei alól kivonják magukat. Igy Bathykles művészi iskolájával együtt Magnesiából Spartába költözködött (II. 299. l.), és jón kereskedők akkor Spartában helyezték el pénzüket, mint Herodot a gazdag miletusi emberről beszéli ki a spartai Glaukusra vagyonának felét bízta, megfontolván azt, hogy náluk Jóniában minden oly ingadozó és bizonytalan és egyedül csak a Peloponnesus látszik biztos helynek [25]).

De Spartának azért még sem volt sem bátorsága sem ereje arra, hogy a viszonyokat fölhasználja, és mint a hellének fővárosa, azoknak közös ügyeit felfogja, miután a görög világ szorult helyzete folyton rosszabbodik. Nagyravágyó tervekben ugyan nem volt hiány. Mielőtt a perzsák hatalma megerősödött volna, a spartaiak is segítségére akartak menni a lydiai királynak; azután pedig annyi bátorságuk sem volt, hogy saját törzsrokonaikat védelmezzék és kétszer utasították vissza a segítséget kérő jónokat (II. 364. 421. l.)

Magában Görögországban teljes szivóssággal ragasz-

kodtak igényeikhez, de fölemésztették tőkéjöket és nem tettek semmit sem arra nézve, hogy új igényeket szerezzenek. Plataeaet nem merték szövetségükbe felvenni, de felhasználták a plataeaebeliek kérelmét, valamint minden más alkalmat is arra, hogy az Isthmushoz éjszak felé levő államokban egyenetlenséget okozzanak (II. 126. l.). A mit tehát saját erejükből nem érhettek el, arra, úgy akarták, segítse őket a többiek gyengesége. Spartának tehát ily kevés tehetsége és hajlama volt arra, hogy a görög nép erejét egyesítse. A polgársága ugyan oly hadsereg volt, melyhez más nem is hasonlítható, hanem hiányzott az éltető szellem és a magasra törő lélek; ez állam nem tudta saját eszközeit fölhasználni; lomhán és nehézkesen, csak a szokott kerékvágásban haladt tovább. Heraklidáiban ugyan néha fellobogott az achivok hősi tüze; még most is bátor és vállalkozó szellem nyilatkozott bennük, hanem az vad önzésben saját állama ellen támad föl, mint Kleomenes példája mutatja, vagy czéltalan kalandozássá fajult el, mint Dorieusben, Kleomenes öcscsében, ki annyira nem türhette a hazai viszonyokat, hogy világgá indult és először Libyában, ezután Siciliában akart magának új birodalmat alapítani [26]).

Ekképen a még meglévő hősi erő haszontalanul elpazaroltatott, és mig a perzsák mindig közelebb jöttek, addig Sparta a legönzőbb módon csak saját érdekére gondolt. Argost pusztító haddal támadta meg és egyfolytában előmozdította más államok minden viszálkodását, melyből hasznot várhatott és ha Áthénnel fegyveres szövetséget kötött is, mégis szándékosan késett el Marathonnál; mert maga szegény lévén gondolatokban és tervekben, Sparta tulajdonképen nem ügyelt másra, csak hogy a

magasra törő Áthént növekedni ne engedje. De Áthén belső fejlődése valamint külső viszonyai által oly helyzetbe jutott, hogy útját már el nem hagyhatta; nagyhatalommá lett; vagy becsülettel kellett neki haladni vagy gyalázattal hátrálni.

Az egyes államokban ezenkivül mindenféle ellenséges viszály volt. Argos csak leste az alkalmat, hogy magát Spártán megboszúlja; Aegina és Korinthus kölcsönös irigységgel üldözték egymást és ugyanazon egy tartományban a kisebb városok a nagyobbakkal ellenségeskedtek, mivel ezek mint fővárosok a többieken fölül akartak emelkedni, mint p. o. Thebae Thespiae és Plataeae fölé. A városok harczai sokszor inkább versenyhez hasonlítottak és úgyszólván csak az agonistikus ösztön elfajulásai voltak, mely ösztön a hellének természetében oly mélyen gyökerezik. A szomszédvárosok polgárai mérkőztek egymással és különösen arra törekedtek, hogy győzelmi emléket állíthassanak fel. A harcznál azért nem gondoltak arra, hogy biztos állást foglaljanak el, hanem mintegy párbajra mentek egymás ellen a sík mezőn, hogy vitézségöket egymáson megpróbálják. Hanem a harcznak e helytelen modora mindinkább háttérbe szorult, minél inkább fölizgattattak a politikai szenvedélyek és a pártok heves ellenkezésben álltak egymással [27]).

De egész Görögországon keresztül egy merev ellentét húzódott át, mert minden városban voltak még lovagi nemzetségek, ősi dicsőséggel és gazdagsággal, melyek azt hitték, hogy velökszületett hivatásuk az, hogy a nép előljárói legyenek és a polgárzatokat vezéreljék. Mindenütt. a hol e nemzetségek még kormányoztak, ott Áthént gyülölték az emberek, mint a demokratia tűzhelyét, mely mint veszélyes

métely, a hellen élet egészségét mindig tágabb körökben elpusztítja; nem tudták az áthénieknek megbocsátani, hogy a jónokkal érintkeztek és ez által minden baj okozói.

De minden nagyobb városi község kebelében is állottak egymással szemben pártok, melyeknek ellentéte annál inkább kitünt, minél elevenebb volt azon mozgalom, mely ama kort áthatotta. Egy rész lelkesedéssel követte a mozgalmat; mások bizalmatlansággal vagy nyilt ellenmondással fogadták. Ennélfogva azon fényes lendület, melyet az ifju Áthénben tapasztalhattak, nem csak a spartaiaknak és thebaieknek szolgált botrányul, hanem mindazoknak is, kik az állam üdvét a régi családok tagjai által vezérelt higgadt kormányban látták, kiknek semmi sem volt gyülöletesebb, mint a viszonyok változása, mely által a nagy tömeg jut uralomra, úgy hogy zajos piaczi gyülésekben dönthet az államok sorsa fölött. Azon ifju világban, mely hihetetlen tevékenységgel kifejtette erejét, mitsem akartak tudni az előkelő osztályokról; mindenki mindent érhessen el. A városi nemzetségek az erők e szabad versenyében fenyegetve látták egész tekintélyöket, és a régi kor párthivei azoknak bukását a hellén állami rend és nemes lelkület véghanyatlásának tekintették. A pillanatnyi emelkedés nekik csak rövid mámornak látszott.

Most a perzsák háborúval fenyegették Görögországot. Ha ezen szerencsésen keresztül akartak menni, akkor ez csak egy általános lelkesedés föllobbanása, azaz egy nagy népfölkelés segítségével sikerülhetett. Ezt mindenki belátthatta. Bizonyosnak látszott tehát, hogy minden szerencsés siker a néppártnak is győzelme lesz, a demokratiának haladása, és ez volt annak oka, hogy a régi családok és párthiveik nem lelkesültek a szabadságharczokért. Ők már a

polgári uralmat is a jón városokban utálták és valamint szivökben bizonyosan megköszönték a perzsáknak, hogy az ottani rendetlenségnek végetvetettek, úgy saját hazájukban is bizonyosan szivesebben látták a perzsák győzelmét, mint a demokratákét.

Ezért az aristokraták egész Görögországban méd érzelmüek voltak, és vagy ez értelemben kormányozták az egész államot, mint p. o. Thessaliában és Thebaeban, vagy a hol ezt nem tehették, titkos fondorkodásban érvényesítették irányukat, mint p. o. Eretriában és Áthénben. Sőt a perzsák és görögök között mindenféle rokonsági viszonyt törekedtek kimutatni, hogy a nemzeti ellenséghez való hajlamukat szépítsék. Argosban belenyugodtak abba, hogy Perseus mint az Achaemenidák és perzsák közös őse ünnepeltessék. A görög mondai tudomány abban fáradozott, hogy a phrygiai Pelopsot arra használja, hogy kimutassa az Achaemenidák uralkodási jogát a Pelopidák örökségére, igy hasonlóképen Datisnak elbeszélték, hogy Attikára van igénye, mint Médusnak, Medea és Aegeus fiának ivadéka [28]).

A delphii jósda is az említett oknál fogva épen nem törekedett arra, hogy a perzsák ellenében a nemzet ügyét felkarolja. A hellen világ tekintélyes szent helyeinek nemzetközi állása volt. Igen nagy előnyűkre volt, hogy nem csak a hellének által tiszteltettek és ajándékoztattak meg, hanem a külföld leggazdagabb királyai által is. Azért azt kellett kivánniok, hogy az aegaei tenger két partja békés összeköttetésben maradjon és semmi sem ütközött jobban érdekeikbe, mint az, hogy a hellének és barbarok közti ellentét mindinkább élesebb lett. Azért nem volt rokonszenvök a nemzeti mozgalom iránt. Miletus és Ephesus gazdag papi

testületei határozottan nemzetellenesek voltak, és a delphii papságra nézve azon körülmény is nyomott a latban, hogy befolyásuk utolsó töredékét annál inkább elenyészni látták, minél inkább a demokratia jutott uralomra a városokban. És épen ennek ellentéte volt az, a mit Delphiben elejétől fogva üdvös jogos állapotnak tartottak (II, 326. l.).

E szerint azon hellének álláspontja is megalakult, kik Delphivel közeli összeköttetésben voltak, és a nép előtt a delphii elveket képviselték. Oly férfiu, mint Pindar, a ki maga is régi nemes lévén, egészen annak élt, hogy énekei által fölelevenítse a régi nemzetségek dicsőségét, »mint a harmat erősbiti és szépíti a növényt,« ki az atyáról fiura szálló erényekben látta a szép és nemes fentartásának biztosítékát, a ki ép oly ellensége volt a népuralomnak mint a kényuri zsarnokságnak, Pindar nem vehetett részt a szabadságharczok lelkesedésében; nem sokára a marathoni ütközet után egy áthénei embert tudott magasztalni, a nélkül, hogy még csak egy szóval is megemlékezett volna a nagy napról.

De nem csak az aristokraták voltak a háboru ellen. Volt azokon kivül is elég ember Görögországban, kik a megadást javasolták és méd érzelmüek voltak, benszülöttek és idegenek, kiknek érdekében volt, hogy az élet kényelmes élvezete és a két tengerpart közti közlekedés meg ne zavartassék. Az idegenek között e miatt nagy befolyásuk volt a kéjhölgyeknek, kik a jón városokból átjöttek és társadalmi ügyességök által és előkelő emberekkel való összeköttetéseiknél fogva, befolyást szereztek maguknak és ez által nem ritkán volt alkalmuk arra, hogy a perzsák iránt kedvező békés hangulatot terjeszszék. Ezekhez tartozott a szép Thargelia Miletusból, ki egymás után tizennégy vi-

szonyt folytatott és a politikai ügyekre nagy befolyással volt. Thessaliában meg tudta nyerni az ország egyik leghatalmasabb fejedelmét, Antiochust, az Alcuádák egy rokonát és ennek halála után is fenn birta tartani fejedelmi hatalmát. Azon nők között, kik médérzelmü befolyásukat érvényesítették, ő volt a legismeretesebb személy, [29])

Ilyen volt általában Hellas hangulata és állapota. Ha mind ehhez még hozzá veszszük a pénz hatalmát, mely a perzsáknak rendelkezésére állott, ha meggondoljuk, hogy mily ritka volt a görögöknél a meg nem vesztegethető polgár és hogy a perzsák sokféleképen, nyiltan vagy titkon önkénytes csatlakozás, szökevények és árulók által, támogattattak maguk a görögök által, akkor megérthetjük azt is, hogy Xerxes miért tarthatta Demaratus vendég barátját esztelennek, a ki a perzsáknak komoly háborút jósolt.

Mindenekelőtt Spártán és Áthénén állott az egész ügy. Ide nem küldött Xerxes követeket; azok után, a melyek történtek, úgy bántak e két várossal, mint ellenséges városokkal, melyeket meg kell büntetni. Mindkettő hasonló helyzetben volt, tehát egymásra szorultak. Azon közelebbi viszony azonban, mely azelőtt tiz évvel létre jött köztük, már meglazúlt. Áthén, mely maga harczolt és maga győzött, visszavonulva saját segédforrásait törekedett fejleszteni, a nélkül, hogy a Spartával való egyetértésre gondolt volna. A perzsák változott hadi tervei, azután a következő események, az egyiptomi lázadás, a trónvillongás Susában, Darius halála, utódja ingadozása és végre ennek hosszas időt igénylő készülődése — mindezek javára voltak a themistoklesi tervek (37. l. 44. l.) kivitelének. Áthén

senki által nem nyugtalanítva, sem zavarva, első rangu tengeri hatalommá fejlődött; 200 jólfelszerelt trierának és erős hadi kikötője birtokában hivatva érezte magát arra, hogy erélyes és független politikát kövessen.

De még ez állapotban sem volt szabad, hogy Áthén elszigetelve maradjon. Miután tehát Themistokles éveken keresztül egyedül Áthénért fáradozott, most már azon nehezebb munkához fogott, hogy az ellenállásnak Áthén városán kivül lévő erőit összegyüjtse és közös intézkedésre egyesítette azon államokat, melyek védelemre el voltak szánva. De ezt nem kezdhette előbb, mig olyan közel nem volt a veszély, hogy a leggyengébb szem is észrevehette és a közös félelem minden más érzelmet elfojtott. A nemzeti párt természetes központja Sparta volt, a félsziget vezérhelye, Hellas fellegvára. Hanem az Eurotas félreeső völgyében lévő város az akkori viszonyok között nem volt alkalmas hely a szövetségi tanács számára; mert ennek, ha határoztaival nem akart mindig elmaradozni az eseményektől, Hellas közepén és a parton kellett székhelylyel birni. Erre nézve nem lehetett alkalmasabb helyet találni a korinthusi Isthmusnál; mert ez volt minden szárazföldi és tengeri utak átszelő pontja, a helléneknek ősrégi jelentőségü gyülőhelye, melyet Sisyphus és Neleus herosok sirjai szent helylyé tettek, valamint Poseidon szenthelye és Palaemon adytonja is, melyre a legünnepélyesebb eskük tétettek le. A midőn a hellének tanácsát az Isthmusra tették át, akkor annak szabadabb állás adatott és tágabb látkör nyilt meg előtte.

Görögországra nézve fontos nap volt az, a melyen ol. 74, 4 (481) őszén az Isthmuson összejöttek a követek; ez az államok egy uj egyesülete volt Sparta elnöklete alatt.

De Sparta utóbb úgy mint előbb tanácsban szegénynek mutatkozott. A helyett, hogy elől ment volna, tolni kellett előre. Az igazán teremtő és indító eszmék Áthéntől eredtek; a peloponnesusiak közül pedig egy arkadiai férfiu, a tegeai Chileus megértette a kor szellemét és személyisége által Spartában is tudott jelentékeny befolyást szerezni. Themistokles és Chileus voltak kiváltképen az új szövetség alapítói, a melyben a régi amphiktyoniák eszméi ujra föl éledtek. De a hellének ezen új szövetsége minden papi befolyástól független és mindazon államok egyesülete volt, kik el voltak szánva arra, hogy a haza függetlenségét életök árán is megvédik.

Themistokles itt is oly államférfiunak mutatta magát, a ki hathatós tetterőt és okos engedékenységet kellő időben tudott egyesíteni. Mert midőn a szövetség vezetése forgott kérdésben, akkor arra birta Themistokles polgártársait, hogy egyelőre ne érvényesítsék igényeiket, ha még olyan jogosak is. Nem akarta, hogy ez időben formák miatt czivakodjanak. Sparta megtartotta az osztatlan hegemoniát; tényleg azonban Áthén Sparta mellett állott, és az Isthmusból induló követségek ennélfogva mindkét állam polgáraiból alakíttattak.

Az első dolog, melyet az Isthmuson elhatároztak, az volt, hogy valamennyi követ, államaik nevében minden belharcz megszüntetését megfogadta, hogy az ellenséggel teljes egyetértésben álljanak szemben. E határozat legfontosabb következménye Athén és Aegina kibékülése volt. A második az volt, hogy követeket küldöttek ki, azon megbizással, hogy a még ingadozó államokat és a távolabb levő törzsrokonokat részvétre szólítsák föl; ez által Argosnak meg akarták könnyíteni a csatlakozást és a krétai

és siciliai városok segélyét magoknak kieszközölni. A harmadik végre az volt, hogy a hadi tervre nézve megállapodásra jutottak. Mig a szövetségi tanács határozatai kivitettek, addig a követek, mint állandó hadi-tanács együtt maradtak az Isthmuson. Itt volt a haza védelmére elszánt hellének főhadiszállása; itt a bátorító közösségben erősbödött és emelkedett a nemzeti érzelem, és a fenyegető veszélyben növekedett a szabadság iránti szeretet, valamint a harczra való bátorság.

Ennélfogva nem engedték magukat megfélemlíttetni a hazatérő kémek által, kiket Xerxes a sardesi táborban körülvezettetett és a jajgató Pythiától sem, ki a helyett, hogy a helléneket bátorította volna, ijesztgette őket; az argivok tagadó válasza által sem, kik a Pythia egy mondásával igazolták álnok semlegességöket, sem azon követségek által, melyek mitsem eredményezve tértek haza Krétából és Siciliából. Nem számították sem az ellenségeket sem a barátokat; összefogtak azon érzelemben, hogy nem lehet máskép. A szövetségnek volt is arra joga, hogy magát az anyaországi hellének magvának tekintse és hazafias pártnak, »jó érzelmüek«-nek nevezze magát [30]).

De ha a szövetségesek csak is kötelességöket teljesítették, akkor a többieket azon szemrehányás illette, hogy kötelességöket elmulasztják. Ezt tisztán ki kellett mondani. A perzsákhoz való önkénytes csatlakozás, valamint minden szolgálat, melyet akármelyik hellén ember szóval és tettel a perzsáknak tett, fölségsértés volt; az isthmusi szövetségi tanács azon törvényszék, mely oly férfiakat átkos számkivetéssel sujtott, kik mint p. o. a Zeleából való Arthmius, perzsa pénzt hozott Görögországba. Mindenki, ki nem volt szabad érzelmü, a közös ünnepi játékokból ki-

rekesztetett, ugy akarták, hogy csak áldozatra kész hazafiság által emelje meg az ember azt a tiszteletet, hogy teljes hellén lehessen. Sőt a szövetségesek kötelezettségei közé különösen az is fölvétetett, hogy megboszulják a nemzeti isteneket ellenségeiken és árulóikon, hogy a veszély szerencsés elhárítása után a perzsa érzelmüek ellen közösen hadakoznak és régi népszokás szerint a szerzendő zsákmány tizedét a delphii istennek szentelik. Az elszánt és bátor politikának e kifejezése fontos volt, mivel a szövetségeseket bátorította, és tekintetöket a jelen szükségén túl a jövőre irányozta, mivel az ingadozó városokat megfélemlitette és már most azon üdvös gondolatot támasztotta föl bennök, hogy valamint az önként elmaradozó városok meg lesznek büntetve, úgy a perzsáktól erőszakosan leigázott városok meg fognak szabadíttatni.

Ekkép a legnagyobb veszély idején, a midőn azt sem tudták, hogyan védjék a legközelebbi határokat, egy nagy, kibővített haza eszméje keletkezett, mely haza majd új dicsőségben lép a barbarokkal szembe. A görög muzsa sem maradt el abban, hogy a maga részéről növelje a nép lelkesedését. Különösen a keosi Simonides, Themistokles befolyásos barátja, habár már hetven éves volt, mégis a fiatalkor hevével értette át a nagy kort, és miután hajdan Hipparchusnál és azután a Skopadoknál Thessaliában az udvari költészetet müvelte, most már a szabadság dalnoka lett, és a népet a haza ellenségei elleni harczra lelkesítette. Mindnyájan érezték, hogy mi van koczkára vetve, és annál mélyebben érezték azon javak értékét, melyeket Hellasban élvezhettek. A hellének és barbárok közti régi ellentét most teljesen öntudatára jutott a görögöknek. Mert egymástól jobban különböző hadierőket nem lehet

képzelni, mint a minők azok voltak, melyek most egymás ellen harczra készültek. Egyikfelől volt a király korlátlan akaratával, a ki házának herczegeivel Ázsia néptömegeinek élén állott, melyek vakon teljesítik parancsát és mint nyájak ostoroztatva hajtatnak a Hellespontuson keresztül; másik felől a szabad polgári községeknek egy kis csoportja, kik csak az utolsó pillanatban egyesültek közös védelemre; de ezeket egyesítette az erkölcsi kötelezettség azon érzete, hogy a hazáért és isteneiért életöket kell koczkáztatni, és egyúttal a nemzeti büszkeség érzete; mert azon gondolat borzasztó volt rájok nézve, hogy olyan népektől engedjék magukat leigáztatni, melyeket mint rabszolganépeket megvetettek.

De most mindenekelőtt attól függött minden, hogy a szövetséges hellének hadi erejöket rendezzék és az ország védelméről határozatot hozzanak. Az Isthmuson követei által képviselt államok Spartán kivül ezek voltak: Arkadia, Elis, Korinthus, Sikyon, Epidaurus, Phlius, Troezen, Mykenae, Tiryns és Hermione; azután Áthén, talán Megara, Plataeae és Thespiae is. Aegina is vett most részt a közös ügyben. A kisérletek, melyeknek czélja volt több résztvevőt nyerni, egytől-egyig nem sikerültek. A kerkyraiak hatvan trierája, melyek támogatását igéret folytán várták, haszontalan ürügyek alatt a nyugoti tengeren maradt, és Syrakusae kényurai, kik a szövetségeseknek a legjelentékenyebb segítséget tudták volna adni, sokkal büszkébbek voltak, hogy sem oly háborúban vettek volna részt, melyben Spartánál volt a fővezérlet. Azonkivül Karthago miatt is kénytelenek voltak hadi erejökkel gazdálkodni. Magában az anyaországban Thebae és Argos kiváltak a szövetségből, Argos titkon kárörvendezve Sparta

leláztatása miatt, Thebae Áthén bukását lesve; mindkét helyen a nemzet ügye iránt ellenséges kormányok arra törekedtek, hogy minden ellenkező nemzeti irányt elfojtsanak [31]).

De a hangulat sehol sem volt jobban megosztva, sem a viszonyok feszültebbek, mint Thessaliában. Az Aleuadák úgy szólván az egész tartomány nevében jártak el, de épen nem voltak a nép képviselői; szándékuk inkább az volt, hogy a perzsák segítségével a népszerü mozgalmat elnyomják, melylyel maguk nem birtak. A szabadságra törekedő thessaliaiaknak tehát legnagyobb és legközelebbi érdekök volt a harcz iránt; követeket küldöttek az isthmusi szövetségi tanácshoz, kijelentették, hogy ők is részt vesznek a szövetségben és tartományuk határainak védelmére segítséget kértek.

Ez embereket lehetetlen volt visszautasítani; mintegy szent és amphiktyoni kötelességnek látszott Hellas kapuját védeni, és nem is volt, úgy látszott, alkalmasabb hely, melyen egy ellenséges hatalommal sikeresen szembe lehet szállni, mint Tempe szorosa. De Boeotián keresztülmenni nem látszott tanácsosnak. Azért most használták legelőször az attikai hajóhadat. Az Isthmuson összegyült 10,000 harczos hajóra szállt Euaenetus spartai fővezér és Themistokles vezérlete alatt, az Euripuson keresztül déli Thessaliába vitetett és azután a thessaliai segédcsapatokkal egyesülve, a Tempe völgyébe indultak rendeltetésük helyére.

De azon lelkes bátorság, melylyel e vitéz sereg a völgyet elfoglalta, és azon remény, hogy a szabad Hellast megint az Olympus csucsáig ki lehet terjeszteni, nem tartott sokáig. Megtudták, hogy nyáron egy felső hegyszoros

járható és a makedoniai Sándor egy titkos üzenete (II. 408. l.) arról értesítette a vezéreket, hogy azon szorosnál már megtörténnek az előkészületek a perzsák átmenetelére. Ennélfogva Tempe elfoglalása haszontalan volt. Könnyen meggyőződtek arról is, hogy a perzsáknak könnyü lenne Tempéhez délre csapatokat a partra szállitani, melyek a görögök háta mögé kerülhetnek. Végre pedig az egész hátsó vidék nem volt megbízható. A közép-görögországi államok már alkudozni kezdettek a perzsákkal és Thessaliában annál hetykébben emelkedett a dynastikus párt, minél közelebb jöttek a perzsák. E viszonyok között oktalanság lett volna a távoli határon haszontalanul feláldozni a hellen csapatok magvát, meg nem bízható szövetségesek kedvéért. A görögök tehát a mely úton jöttek, azon tértek vissza az Isthmusra és közvetlenül ezután bekövetkezett egész Thessaliának elszakadása. Ezek után a hegyi lakók is, a perrhaebek, a dolopok, aeniánok és magneták, valamint a maliak és phthiotisi achivok, sőt még a közel lakó lokrisiek is földet és vizet küldöttek a nagy királynak, ki akkor még a déli Makedoniában táborozott.

Ekképen hanyatlott a görögök hatalma. Az első kivonulást gyors hátrálás követte; a kik hivek maradtak, azoknak is alábbszállt a bátorságuk. Annál buzgóbban működött Themistokles, Áthénben valamint az Isthmuson személyesen valamint párthivei által. Ezekhez Timon tartozott Delphiben. Midőn a Pythia szerencsétlen jóslatai az általános levertséget még növesztették, akkor Timon visszatartotta az Istent kérdező követeket, kit kétségbeesve, Áthénbe visszaakartak térni, és új jóslatot tudott nekik kieszközölni, melyben a reménynek legalább egy sugara mutatkozott. »Ha minden elvesz is, igy szólt utoljára a

Pythia, a Kekropidák fafalai még akkor sem fognak ledőlni.« Midőn ezután az áthénei küldöttek e mondással haza tértek, akkor Themistokles ezt arra használta, hogy kimutassa polgártársainak, hogy az istenek is nyilván az ő terveit helyeslik, mert az el nem foglalható fa-vár nem jelent mást, mint hajóhadukat. De hogy mennyire kellett neki saját hazájában is folytonosan nehézségekkel küzdeni, azt azon körülmény mutatja, hogy a vezérek választásánál a háború válságos évében Epikydes egy gyáva lelkü népszónok is fölléphetett Themistokles mellett mint e hivatalt kereső, kétségkivül azok pártjára támaszkodva, kik még most sem akarták megengedni, hogy a legvégső megtörténjék. Most oly ember, mint Aristides, annak öntudatában, hogy megtette kötelességét, nyugodtan bevárta volna a véget, Themistokles, ki látta, hogy minden kockáztatva van, nem érzett lelki furdalást, midőn pénz által kieszközölte, hogy vetélytársa önként visszalépjen [32]).

A szövetségi tanácsban most már azt sürgette, hogy másodszor menjenek az ellenség elébe, és zárják el előtte az ország belsejébe vezető útat. A hely választása nem lehetett kétes, mert Thessalia felől csak egy út vezetett a maliai tengeröböl hosszában. De ennek partja a Sperchiushoz délre mindinkább összeszoríttatik az Oeta hegységének ágai által, különösen a trachisi hegyek és azután a Kallidromus által, úgyhogy végtére a hegy és tenger között csak egy keskeny kocsiút marad. A Kallidromus aljából meleg források igen bőven fakadnak, a melyek a sziklatalajt kénköves réteggel borították. Ez Görögországnak úgynevezett »meleg kapuja« vagy Thermopylae; mert mint keskeny kapu visz a maliaiak területéből a lokrisiakéba és tovább Közép-Görögországba.

E szorost nem kerülhették ki az ellenségek, ha a szárazföldi sereg a hajóhad közelében akart maradni. Közvetlenül a szoros mellett volt Demeternek régi szövetségi szenthelye, hol az amphiktyonok évenkint kétszer ünnepélyesen áldoztak az egész nép nevében (I. 131. l.); tehát vallásos kötelezettség is forgott fenn, melynél fogva ama szent áldozó helyet védeni kellett. Azonkivül nem lehetett a védelemre alkalmasabb helyet találni; mert bal felől a járhatlan lejtők szolgáltak támaszul, melyek tölgy- és fenyőfákkal sürün be voltak nőve, jobb felől pedig volt a tengerpart. De itt sincs nyilt tenger, hanem keskeny tengeriút a szárazföld és Euboea között, az a tengerszoros, mely a déli vizekbe visz. A görög hajóhad tehát itt, mig a perzsa hajóhadnak utját állotta, egyúttal a szárazföldi sereg oldalát védhette, és az ellenség partra való szállását megakadályozhatta. Végre még Thermopylae is falakkal volt erődítve, melyeket a phokisiek a parti síkságon keresztül építettek. A phokisiek tudniillik a Kallidromuson jól ismertek a járást; megszokták már azt, hogy e szorosokat ősi ellenségeik, a thessalok ellen védjék és ezeknek nyilt elszakadása után még annál jobban buzgólkodtak a nemzeti ügyért. E buzgóságot nem volt szabad föl nem használni; ha Thermopylaet nyitva hagyják, akkor az Isthmushoz éjszakra az egész ország az ellenségnek oda volt vetve.

Ha valaha, úgy most jött el annak az ideje, hogy a spartaiak teljes erélylyel álljanak Hellas élére. De még most is bénák és hanyagok voltak. Elküldötték ugyan Leonidast Thermopylaebe, a ki Dorieus halála után Kleomenest követte a királyságban, de ezzel csak 300 spartiata volt. A hadsereg magva otthon maradt és mig az ősi val-

lás nem ismert magasabb kötelességet, mint a hazát és szent helyeit az ország ellensége ellen megvédeni, addig ők vallásos ürügyek alatt kivonták magukat kötelességök alól és kijelentették, hogy a karneák ünnepélye alatt nem szabad legénységöket az ország határain kiküldeni. A peloponnesusiak egyetértettek ebben a halasztásban a spártaiakkal, mivel a legközelebbi holdtöltével az olympiai játékok ünnepélye bekövetkezett. Ek képen a spartaiakhoz csak ezer nehéz fegyverzetü harczos csatlakozott Tegeából és Mantineából; ugyanannyi jött a többi Arkadiából Orchomenus kivételével, mely 120 főnyi külön csapatot állított ki; 400 jött Korinthusból, 200 Phliusból, 80 Mykenaeből. Ezekhez csatlakozott 700 hoplita Thespiaeből és 400 thebaei. Az utóbbiak a többieket mint túszok követték, kiket Thebaetől adattak magoknak, hogy biztosak legyenek e városra nézve, melynek az elpártoláshoz való hajlama nem volt titok, hogy a sereg háta mögött nem kezdenek ellenségeskedni.

Leonidas indulása, személye, erélyes föllépése a legjobb hatással volt; a lokrisiak ujra bízni kezdtek, a phokisiak segédcsapatot küldöttek; ki lett hirdetve, hogy ez csak előhada a peloponnesusi seregnek. Igy tehát mégis valahára egy lakedaemoni király lépett föl, mint Hellas előharczosa, hogy a nép legjobbjaitól környezve, a haza szent küszöbét védje. Gondosan tette meg intézkedéseit; alant megnyíttatott a fal; a hegység felső útját, mely az úgynevezett Anopaeán visz keresztül, a phokisiakkal foglaltatta el. Igy gondolta, hogy el tudja zárni a szorost, és nagy felelősségének magasztos tudatában, teljes nyugalommal bevárta a perzsák megérkezését, kik baj nélkül át-

haladtak a Peneus gazdag völgyén és most már Pagasae felől a part hosszában közeledtek [33]).

Xerxes a Sperahiuson keresztül nyomult a szoros felé és a régi Trachis mellett szállt táborba, a hol az Asopus előbukkan a trachisi sziklákból, melyek szép félkörben körülveszik a tengeröböl déli szélét. A két tábor csak egy órányi távolságban volt egymáshoz; köztük bugyogtak a meleg források. Xerxes nem akart haszontalan vérontást, és azt várta, hogy a görögök itt is úgy, mint Tempében visszahuzódnak. De ezek megmaradtak és sánczaik előtt mutatkoztak, tagjaikat gymnastikus gyakorlatokban erősítvén és hosszú hajukat mintegy ünnepélyre diszítvén. Az ötödik napon végre csapatokat rendelt ki, hogy azon férfiak daczukért bünhődjenek. Két napig tartott a harcz a kis parti sikságon reggeltől estig. Mint egy várkapu ellen úgy küldettek a médok mindig újból meg újból a harczba; az első sorok az utánuk nyomuló tömegek által előre nyomattak a biztos halálba; mert védelmök nem volt a görög dárdák ellen, melyek biztosan találtak, mig az ő lövegeik az ércz fegyverzetről visszapattogtak. A csapatok több izben visszaszoríttattak, és Xerxes, ki a magaslatról nézte, látta legjobb embereinek vérét patakok gyanánt az úton folyni. Itt új tömegekkel nem lehetett semmitsem elérni. Arról kellett gondolkodni, hogy miképen kerülheti meg a szorost, és erre nézve sem útakban sem útmutatókban nem volt hiány.

Ephialtes, egy maliai ember, vezetőnek ajánlkozott azon fensikon keresztül, mely a szoros fölött terjeszkedik. Az Asopus hegytorkából este fölmentek a tölgyes erdőn keresztül; mikor kiviradt, fölértek a magaslatra. A reggeli levegő csendje előnyére volt e menetnek. A phokisiak

aludtak. Csak az ellenség léptei riasztották föl őket. Képtelenek voltak arra, hogy rögtöni ellenállásra gondoljanak, és visszavonultak a Kallidromus tetejére, azt gondolván, hogy ők lesznek megtámadva. De a perzsák nem is gondoltak arra, hogy azokra vesztegessék idejöket, és lefelé siettek, hogy a spartaiak háta mögé kerülhessenek.

Ezek csakhamar megtudták, hogy miképen áll a dolog. Az állomás el volt veszve, és pedig a phokisiak hibája miatt, kik az őrségi szolgálatot elhanyagolták. Hydarnes még fenn volt a hegységben és a hátuk szabad. De Leonidas nem azért kételkedhetett az iránt, hogy mi a teendője, mert nem azért volt vezérnek ideküldve, hogy saját belátása szerint a körülményekhez képest háborut viseljen, hanem csakis azért, hogy a szorost megvédje. Bármennyire volt is igazán joga, hogy a spartaiakra, kik őt cserben hagyták, nehezteljen, azért mégis csak polgári kötelességet teljesített, midőn maradt, mert e kötelesség minden igazi spartainak vérévé vált.

Hogy a haszontalan vérontást elkerülje, elbocsátotta a többi segédcsapatokat. A thespiaeiek és a thebaeiek ott maradtak; az elsők általánosan elismert hősies lelkületök következtében, melyet náluk annál többre lehet becsülni, mivel semmi külső kényszerparancs nem tartotta őket vissza; a többiek, mint Herodot mondja, Leonidástól visszatartóztatva.

Közvetlenül a társak elvonulása után, elvágatott a visszafelé vivő út, és mindkét felől odarohant a roppant nagy had.

Délelőtti tiz órakor az utolsó harczra rendezkedett a kis csapat. Leonidas először az ellenség közepébe vezette őket, hogy minél nagyobb áron adják oda életöket,

azután pedig, miután a harczban elfáradtak és dárdáik lassankint eltörtek, akkor egy kis dombra huzódtak vissza, mely közvetlenül a források mellett délfelé harmincz s egynehány lábnyi magasságra emelkedik. Itt dőltek le, egyik a másik után, testvérileg osztozva a közös sorsban, a médok nyilai alatt. Önföláldozásuk nem volt hiábavaló; a helléneknek utánzásra méltó minta volt, a spartaiaknak a boszúra való ösztönzés, a perzsáknak a hellén vitézség mutatványa, melynek hatása soha el nem enyészhetett. Sirjuk azon vitézségi polgári erénynek örökké tartó emléke lett, mely a biztos halált választja, hogy esküjét és kötelességét meg ne szegje; Spartára nézve dicső hely, de egyuttal égető szemrehányás az állam kormányának, mely ugyan tudott polgárokat nevelni, de azok erejét nem tudta győzelemre fölhasználni [34]).

Azalatt a tengeren is megtörténtek az első összeütközések a perzsák és a görögök között. A perzsa hajóhad tudniillik Xerxes elindulása után tizenegy nap mulva elhagyta a thermei öblöt, hogy a szárazföldi sereg vállalatait támogassa. De útja nem volt oly könnyü, mint a csapatok menete Thessalia szép vidékein. A Pelion hegység partjának hosszában kellett hajóznia, mely az éjszakkeleti szélnek ki van téve, és mielőtt Euboea biztosabb vizére érhetett, keményen megtámadtatott a hellespontusi viharok által. A Magnesia félszigetén lévő kisebb sziklaöblök nem szolgálhattak menedékül a hajók oly roppant tömegének. Miután hajókban és emberekben sok veszteséget szenvedett, végre körülhajózta a félsziget déli fokát és negyed napra elérte a pagasaei tengeröböl (Voloi öböl) bejárását, Aphetae kikötőjét, a hol szemben látható volt Euboea széles éjszaki partja, mely az Artemisnek egy templomától Artemisium-

nak neveztetett, és hol a legelső görög hadihajók föltüntek. Itt volt a 271 triera, mely a spartai Eurybiades főparancsnoksága alatt Artemisiumot, Görögország első őrszemét, és az Euripus vizét megvédte. Hogy a szárazföldi sereggel való összeköttetés fentartassék, az Artemisiumnál valamint Thermopylaenál egy őrhajót állítottak föl, ez utóbbi az áthénei Abronichusnak, Themistokles párthivének vezérlete alatt állott.

A görög hajóhad vezérei szánandó határozatlanságban ingadoztak ide-oda és Themistoklesnek végtelen fáradságába került az Euripus hajóhadát összetartani. Ha a thessaliai partról kedvező hir jött, akkor bátran kiindultak, máskor meg mind elbujt a tengeröböl belsejében és remegve sürgette a visszavonulást. Euboea maga közvetlenül veszélyben forgott. A sziget községei ennélfogva Themistokleshez fordultak; készpénzben harmincz talentomot küldöttek, és ezt ravaszúl fölhasználván sikerült az attikai vezérnek a spartaiakat és korinthusiakat, kik leginkább a hazatérést sürgették, maradásra birni. Sőt azon hatást, melyet a perzsák tengeri szerencsétlenségéről szóló hir előidézett, arra használta, hogy a hajóhadat elindulásra birja; akkor is megállotta a helyét, midőn most már két mértföldnyi távolságra a perzsák velök szemben táboroztak, és a görögök bátorsága e legelső helytállásért azonnal megjutalmaztatott, mert tizenöt hajóból álló hajóraj, melyet a zivatar délfelé hajtott, harcz nélkül jutott kezökbe. Az első foglyok az Isthmusra küldettek.

A perzsa hajóhad azalatt megpihent a zivatar után és megbizásához képest hozzá látott, hogy kivivja a görögök által elzárt átjárást Euboea és a szárazföld között, az Euripus vizét, Görögország tengeri Thermopylaeit.

Itt is arra gondoltak, hogy nagy sokaságukat arra használják, hogy a görögök háta mögé kerüljenek. Azért 200 hajót rendeltek el, hogy kivülről Euboeát körülvitorlázza, a tengerszoros déli kijárását elfoglalja és a görögöket az Euripusban bekerítse. Hogy e szándékot eltitkolják, megparancsoltatott a hajóknak, hogy nagy körben Skiathus körül hajózzanak, mintha a Hellespontusba rándulnának. De a görögök értesültek ez intézkedésről, és mivel itt alkalmuk volt, mint gondolták, egy kevéssel nagyobb hajórajjal megütközni, elhatározták, hogy a következő éjjel Skiathus felé hajóznak a hajók után. Mivel pedig az egész nap az ellenség részéről nem történt támadás, egyszerre megnőtt a bátorságuk és a szürkület beálltával közvetlenül a főhajóhad ellen indultak. A perzsák a tengerre eveztek, hogy a merész hajórajt körülvegyék; de a görög hajók értettek ahhoz, hogy először ügyesen körállásban úgy hogy központosuljanak és azután hirtelen előrohanjanak, hogy harmincz hajót elfogtak. Az áthénei Lykomedes volt az, ki az első perzsa hajót elfoglalta; egy lemnusi hajó átpártolt a szövetségesekhez.

Az Istenek is kedveztek a bátraknak; mert ujból viharos és esős éj következett be, a minő ez évszakban ritka; a hajóhad Aphetae mellett ujból megzavarodott; a 200 hajó pedig, mely a sík tengerre kiküldetett, az éjjel tökéletesen megsemmisült, mikor már Euboea körül akart hajózni. A görögök ereje pedig 53 attikai trierával gyarapodott; másnap tehát ujból támadtak és pedig megint késő órában, mivel nem akartak ütközetet. Ez alkalommal a kilikiai hajókkal találkoztak és hősies harcz után visszatértek Artemisium partjára.

A perzsák érezték, hogy harmadszor nem szabad a görögöknek a támadást átengedni. Tehát dél táján kiindultak, félhold alakjában rendezkedve, hogy a görögöket a part előtt körülfogják. Ez állás nem volt kedvező, mert a hajók a középhadban nem tudtak szabadon mozogni; egymást akadályoztatták és megsértették. Annál könnyebben tudtak a görögök és különösen az áthéneiek, kik mindig az elsők voltak, rohamos támadások által azoknak nagy kárt okozni. Csak éjjel végződött e harmadik megütközés, melyet már tengeri ütközetnek nevezhetni.

A görögök nem győzettek ugyan le, de nagy veszteséget szenvedtek. Tizenkilencz attikai hajó képtelen lett a harczra; öt másik, mely nagyon bátran előrenyomult, az egyiptomiak által fogatott el. Folytassák-e ekképen a harczot vagy sem, az volt a kérdés. Ezt Themistokles sem tarthatta tanácsosnak. Mert a görögöknek ezen a sik tengeren még sem volt elég előnyök, hogy döntő csatát vivhattak volna. A harcz három napja azonban nem volt vesztegetett idő. Megbecsülhetetlen értékü tapasztalásokat szereztek; legyőzték az első félelmet; komoly harczban és a legjobb sikerrel végezték a taktikai mozdulatokat, melyeket évek óta a legjobb szorgalommal begyakoroltak; a hazai hajóhad kiállotta a véres keresztséget; ez a hellen tengeri győzelmek előjátéka volt.

Mig a hajóhad vezérei még egymással tanakodtak, érkezett a szomoru hir Thermopylaeből, mely minden ingadozásnak véget vetett. Most már nem lehet habozni, a haza partjait védeni kellett. Elől a korinthusiak, utócsapatnak az áthéneiek — igy mentek a hajók az Euripuson végig. A mennyit Euboea nyájaiból el lehetett vinni, azt hajóra szállították. A szerencsétlen lakosok közül, kik

pénzbeli áldozatuk daczára, szigetöket védtelennek és az ellenség martalékának látták, lehető legtöbbet vittek magukkal a hajók. Themistokles a part itató helyein görög szavakat iratott föl, hogy ezek az utánuk jövő perzsa hajóhadon lévő görögöket a nemzeti ügynek megnyerjék és az anyaország iránti kötelességeikre emlékeztessék [35]).

Leonidas halálának a legmesszebbre ható következményei voltak. Mert most a második haditerv meghiusult; az ország legszentebb helyei, Thermopylae és Delphi ki voltak téve az ellenségnek; az ingadozó valamint a még eddig hü községek : Dorisban, Phokisban, Lokrisban, Euboeán el voltak veszve és Thebae kész volt arra, hogy a barbárok főhadiszállása legyen. Attika védtelen volt és a spartaiak közel voltak becstelen politikájuk czéljához, ha csakugyan semmit sem kivántak jobban, mint hogy a Peloponnesus most már a szabad Görögország egyedüli maradványának tekintessék.

A thermopylaei harcznak Xerxesre nem volt más hatása, mint hogy most, mikor főczéljához oly közel volt, a legnagyobb elkeseredéssel előretolta csapatait. Veszteségét a görög segédcsapatok nem csak hogy kipótolták, hanem azon fölül is szaporodott a sereg.

A thessaliaiak örültek, hogy a gyülölt phokisbelieken megboszulhatták magukat, miután ezek nemes büszkeséggel vonakodtak a thessaliaiak közvetitését maguk számára megvásárolni. Midőn az ellenséges sereg Hyampolis és Elatea szorosain keresztül a phokisi tartományba özönlött, akkor menekültek ingó birtokaikkal a Parnassus csucsaira és barlangjaiba, mig a perzsák, a thessáliaiaktól ve-

zettetve, a Kephisus völgyét elpusztították. Egy csapat Delphibe ment. A szenthely se el nem pusztíttatott, sem ki nem fosztatott; a megkiméltetés oka' a papok előadása szerint, az istenek közvetlen védelme volt, kik zivatarok és sziklarombolás által visszariasztották az ellenséget. Valószinü, hogy a papok az ellenséggel való bölcs alkudozás által megtudták menteni szentélyöket. A kis boeotiai városok a nagy király meghagyásából makedoniai Sándor által foglaltattak el. Félelem és ijedelem járt a perzsák előtt, kik most már Attika határán új tömegbe összegyültek [36]).

Attika szorosainak elfoglalására nem volt idő; az is gyermekes gondolat lett volna, hogy a fellegvárat megvédik. Most mind attól függött, hogy a menekülés azon eszméjét valósítsák, mely Themistokles szeme előtt tiz év óta lebegett. A hajóhadnak, mint megmentő bárkának, kellett a polgárságot befogadni; a várost és vidékét az ellenségnek oda kellett vetni, hogy az állam megmentessék.

Ilyen intézkedés vezetésére szükség volt hivatalos hatóságra, mely rendkivüli teljhatalommal el van látva; mert most nem lehetett népgyüléseken tanácskozni és határozni. Az areopag ruháztatott föl ily teljhatalommal. Az rendelte és vezérelte az országból való kivonúlást, a nép hajóra való szállítását és élelmezését; és hogy a fegyverfogható lakosok közül senki máshol ne keressen menedéket, minden szegényebb polgárnak, a ki a trierákra szállt, 8 drachmányi (3 frtnál nagyobb) ajándékot adott. A papok megtették a magukét, hogy a népet azon hitben erősítsék, hogy Áthénen kivül sincsen elhagyatva Isteneitől. A vár kigyója, ezt hirdették Themistoklessel egyetértve, eltünt a várból. Áthéna maga is Erichthoniussal, istenál-

dásának zálogával, a hajókra szállt; bizvást követhetik őt a polgárok.

De igy is a nyomoruság és ijedelem napja volt, midőn az áthéneiek, ingó vagyonukkal megrakodva, a part felé vándoroltak, midőn elbucsuztak házaiktól és szántóföldjeiktől, bizalmatlankodva, vajjon meglátják-e még valaha hazájukat. Nagyobbrészt Salamisba mentek, mely komp által össze volt kötve Attikával; némelyek Aeginába, mások meg a Peloponnesusba, különösen Troezenbe. Salamis volt most Attika Akropolisa; itt volt az areopag székhelye, itt hozatott azon határozat, hogy minden számüzöttnek megengedik a hazatérést. Egy áthénei ember se legyen akadályoztatva abban, hogy ez időben kimutassa a szülőváros iránti hűségét. E határozat különösen Aristidest illette. Meg akarták mutatni, hogy most az államban pártokról szó sem lehet. A város községén kivül is, tágasabb körökben, most inkább mint akármikor, mutatkozott az egység és testvériesség érzelme. A troezeniek befogadták magukhoz Áthén véneit és nőit, mint vendégeket és mindenkinek, a kinek szüksége volt reá, az állam költségén adtak ellátást, a gyermekeknek megengedték, hogy mezei és kerti gyümölcsöt szedjenek és megfizették a tanítókat a fiuk oktatásáért [37]).

Salamis tengere volt a hajóhad legközelebbi gyülhelye, miután Artemisiumnál az ellenséggel szemben állott. Ide vitorláztak az áthéneiek, hogy partjaikat megvédjék, az aeginaiak, hogy szigetökhez közel legyenek, a peloponnesusiak, hogy az Isthmus szorosainak védelmét támogassák. Azalatt új hajóhad gyült össze Troezen kikötőjében. Ez most Salamis felé ment. Most már Herodot szerint mindössze 378 triera volt. Az áthéneiek képezték annak

zömét; hajóik száma oly nagy volt, mint a többieké együttvéve; csak ennek folytán lehetett csatára gondolni.

A perzsák a görög hajók után vitorláztak az Euripuson keresztül és a mint a szárazföldi sereg Attika területére lépett, akkor hajóhaduk is horgonyt vetett a Phalerus partján; minden veszteség után még ezer vitorlából állott. Ekkép a két hajóhad másodszor táborozott egymással szemben, és most minden azon határozatoktól függött, melyek a két főhadiszálláson hozatnak.

A phalerusi öböl partján ünnepélyes tanácskozmányt tartott Xerxes. Elül ült Sidon királya, azután a tyrusi, és igy szigoruan rangjuk szerint a birodalom fejedelmei, valamint a többi had- és hajóhadvezér. A nagy király büszke lévén hatalmas seregére, melyet az ellenséges ország szivében szerencsésen egyesített, az Akropolis elfoglalását minden perczben várva, így tárgyaltatta a további hadi tervet és Mardoniust közben körüljártatta, hogy a véleményeket összeszedje. Mindnyájan tudták, hogy a király föltétlenül győzelmében bízik. Senki sem mert a tengeri ütközet ellen szavazni. Csak Artemisia, Halikarnassus bölcs fejedelemasszonya nyilatkoztatta ki őszintén, hogy csak *egy* okos haditerv van, hogy t. i. száraz földön induljanak az Isthmus ellen; akkor az ellenséges hajóhad harcz nélkül el fog oszolni és minden ellenállásnak egyszer-mindenkorra vége lesz. Véleménye oly meggyőző igazság volt, hogy nehéz a perzsák vakságát megmagyarázni, kik ügyetlen hajóhadukkal önként a legalkalmatlanabb vízbe mentek, a melyet csak az aegaei tengerben találni lehetett. De Xerxes nem is gondolt a hajóhaddal való harczra, hanem csak megsemmisítésére, és hogy személyesen e látványban gyö-

nyörködhessék, azért látszhatott neki a salamisi tengernek szűk, áttekinthető szinhelye különösen alkalmasnak.

Salamis egy hosszura nyuló, csodálatosan szakadozott sziklasziget; déli fele messze az aeginai tengerhez nyulik, mig az éjszaki fele az attikai és megarai parti hegyek közé annyira beszögellik, hogy ez által az eleusisi öböl, mint egy földközi tenger elrekesztetik. Két keskeny szoros visz ez öbölbe, az egyik a megarai part hosszában, a másik a Piraeeus felől, hol a bejárás hegyfokok, zátonyok és sziklás szigetek által körülbelől hét stadiumnyi szélességre össze van szorítva. Annál bátorságosabb a belső öböl, mely mély vizü kikötő. Itt voltak a görög hajók, Salamis lapályos partján, a hol az attikai hegyekkel szemben egy félköralaku öböl a szigetbe nyulik, Salamis városán alól, mely a sziget két felét összekötő földszorost elfoglalta. Itt kellett azon határozatnak hozatni, hol és miképen akarják a szabad Görögország maradványát megvédeni. Minden a határozott, összhangzó eljárástól függött, a szövetségesek haditanácsa azonban sohasem volt annyira egyenetlenkedő és ingadozó, mint most.

Senkinek sem volt rosszabb dolga, mint Eurybiadesnek, a szövetségesek fővezérének. Spartából semmiféle utasítást nem kapott, a mellett ő maga gyenge volt, és az ügy állását nem tudta önállóan fölfogni. Mellette volt egyfelől Themistokles, kinek roppant nagysága ő rá nézve nyomasztó volt, és kinek sürgetése őt aggasztotta: masrészt pedig Adimantus Korinthusból.

A korinthusiak tudniillik Áthénhez való állásukat egészen megváltoztatták. A marathoni csata előtt a város legbuzgóbb szövetségesi voltak, mivel ebben Sparta elleni ellensúlyt, a közép államok szabad állásá-

nak biztosítékát és az aeginaiak lealázásához erélyes segélyt találtak. (39 l.). Midőn azonban Áthén Themistokles vezérlete alatt nehány év alatt, mint legelső tengeri hatalom emelkedett, akkor megváltozott mind. Most Áthén Korinthusra nézve a legveszélyesebb állam volt és Themistokles a leggyülöltebb ember; azért is volt Adimantus leghatározottabb ellensége és habár jobban, mint akárki más beláthatta egy salamisi tengeri ütközetnek kedvező kilátását, mégis azon pártnak volt vezére. mely a hátrálás mellett szavazott. A peloponnesusiak aggodalma, Sparta rövid látása és szükkeblüsége segítségére volt. Csak egy szerencsétlen tengeri ütközet eshetőségét kellett említeniök, hogy akkor mind el vannak veszve, és pedig menthetetlenül, és itt a legborzasztóbb kelepczében várhatják a biztos veszedelmet. A peloponnesusiak egész serege, mely Leonidas elestének hirére elindult, már összegyült az Isthmuson és ott éjjel-nappal dolgozik a fal fölépítésén, mig egy másik része a skironi szorost temeti be. Az Isthmusnál van a tulajdonképeni Hellas kapuja.

E tanácskozás közepette megérkezett az attikai vár elestének hire. A perzsák először az Ares dombjáról égő lövegekkel lőttek bele és aztán éjszak felől titkos uton fölmásztak. A bátor csapat, mely az ősi szenthelyeket nem akarta az ellenségnek oda engedni, az oltároknál és templomoknál lekonczoltatott, a vár egész térsége tüzzel-vassal elpusztíttatott. Ez a vad fanatismus tette volt, melylyel a nemesebb lelkü Darius be nem szennyezte volna magát.

E kikerülhetetlen baj igen nagy hatással volt, habár az események folyására nem volt képes döntő befolyást gyakorolni. A hajóvezérek egy része sietve eltávozott, hogy azonnal elindulásra készüljön; azok, kik maradtak, Korin-

thus mellett szavaztak. Ekkép a gyülés az éj beállta előtt feloszlott és Themistokles rosszkedvüen és a hasztalan fáradozás miatt ellankadva, úgy tért vissza hajójára. Akkor hozzájött Mnesiphilus (II, 79. l.), öreg barátja, oly férfiu, a ki Solonnal való társalgásban szerezte politikai belátását és meggyőződését Áthén nagy jövendője felől. Ő benne gondolkozó lélek volt, nagyravágyás nem bántotta őt és úgy látszik, nem keresett az államban kiváló állást. Hanem oktatás és tanítás által nagy befolyása volt a fiatalságra és különösen Themistoklesre. Ő életben tartotta Solonnak a szülőváros fejlődéséről való eszméit, és az által fontos közvetítő lett Áthén öregebb és ifjabb nemzedéke között.

Most közvetlenül belemarkolt az események folyásába és pedig a válság órájában. Mert midőn a hadi tanács eredményét kérdezte és midőn megtudta, hogy a visszavonulás el van határozva, akkor azt mondotta Themistoklesnek: »Igy tehát soha többet nem harczolsz a hazáért!«

E szó hatott; a mostani pillanat kipótolhatatlan fontossága újra tisztán állott Themistokles lelke előtt, és nem engedte, hogy várjon vagy késedelmezzék; újra a csónakjába ugrott és a spartai vezér hajójához vitette magát. Most Eurybiades egymaga volt előtte; kifejtette előtte, hogy ha Salamistól hátrálnak, akkor lemondanak m i n d e n tengeri ütközetről. Az aeginaiak és megaraiak úgy sem vonulnának vissza Salamis mögé, mint az áthéneiek nem fognak hátrálni. Vajjon tud-e ő, a fővezér, arról felelni, ha a derék hajóhad, mely rá van bizva, dicstelenül eloszlik?

Eurybiades újra hivatja a vezéreket, kiknek Themistokles a legnyájasabb és leghathatósabb módon elmondja

nézetét; Megara és Aegina mellette vannak. Annál csipősebben szólt Adimantus. Themistoklesnek, úgy mond gúnyolva, nincs is beleszólása, ő haszontalan ember, oly ember, kinek nincsen városa. »Itt van Áthén, válaszolt Themistokles, a 200 trierára utalva, és város és haza nélkül is hatalmasabb, mint ti mindnyájan együttvéve.« Azután kiméletlenül feltárja Korinthus roszlelkületét, gyalázatos kárörömét, melyet egy szövetséges város vesztén érez, és végre röviden és határozottan Eurybiadeshez fordul. Most válaszszon becsület és szégyen között. »Mi áthéneiek, igy végzi be beszédjét, nem megyünk vissza az Isthmusra. Ha nem akartok harczolni, akkor mi minden hajónkkal eltávozunk, hogy Italiában új Áthént alapítsunk. Ti pedig lássátok majd, hogyan tudjátok nálunk nélkül hazátokat védelmezni!«

Themistokles határozott magatartása nem tévesztette el hatását; mert ha az áthéneiek elpártolnak, akkor az ellenállás minden ereje meg van törve. Ekkép tehát reggel felé azon uj határozat hozatott, hogy állásukat megtartják, és midőn kivirradt, már a Phalerus felől láthatták az ellenséges hajóhadat közeledni, hogy az eleusisi parton a görögökkel szemben állást foglaljon. Egyidejűleg a perzsa gyalogság, lovasság és kocsik a part felé nyomultak. A merre csak látott a szem, mindenütt el volt borítva a szárazföld és a tenger az ellenség beláthatatlan tömegétől, mely mint a zivatar felhői, a görög csapat körül torlódott. Nem sokára nem volt más menedék, más visszavonulás lehető, mint a sziget puszta szikláira, mely jajgató menekülőkkel túlhalmozva volt.

Akkor ujból odaveszett minden bátorság. A peloponnesusiak azt hitték, hogy az ellenség már az Isthmus felé indult, azt képzelték, hogy elhagyatott hazájukat már

fenyegeti a végveszély, és magok haszontalanul föl vannak áldozva, és pedig az áthéneiek kedvéért, kik már ugy is elvesztek. A félelem és remegés morgássá és nyilt ellenszegüléssé fajult, és Themistokles végre csak egy menedéket látott : a görögöket arra kell kényszeríteni, hogy helyt álljanak. Ennélfogva elhatározta magában, hogy a perzsa királylyal megkezdi az alkudozást. Teljes nyiltsággal tudtára adta, hogy a hellének el szándékoznak futni ; de ne mulaszszon el oly kedvező alkalmat, hogy az egész hajóhadat elfogja, hanem azonnal foglaltassa el mindkét felől a kijárást. Xerxes szivesen fogadta e figyelmeztetést ; mert megkerülni és körülfogni, ez volt úgy is a perzsa király nem nagyon leleményes taktikájának állandó fogása. A nyugoti szárny a sötétség beálltával Salamis felé vitetett előre, kelet felé elzárták a tengert Munychia felé és Psyttaleiát elfoglalták.

Igy állottak a dolgok, mig a hadi tanácsban még egyre folyt a beszéd, mintha harcz és visszavonulás között választhatnának és Themistokles hiában sürgette a harczra való előkészületeket. Akkor kihivták a tanácskozmányból ; Aristides állott előtte. Aeginából idesietett, hogy szülővárosának bajában távol ne legyen ; Themistoklessel kezet fogott azon szavakkal, hogy most csak abban vetélkedhetnek, hogy ki tehet több jót a szülővárossal ; azután elbeszélte, hogy csak alig tudott a hajó-táborba jutni, minden kijárás el van foglalva. Ő tehát, a nélkül hogy sejtette volna, azért jött, hogy ellenfelével azt a várva várt hirt tudassa, hogy terve sikerült. Themistokles nagy örömmel vezette a vezérek tanácsába, hogy itt tanúbizonyságát meghallhassák. Hozzá jönnek még tenusi szökevények és bebizonyítják, hogy a tökéletes körülzárolás való-

ságos tény; végre be kellett látni a vezéreknek, hogy már nem választhatnak.

Az éjnek még hátra lévő óráit arra használták, hogy a hajókat rendezzék. Az áthéneiek a nyugoti végen állíttattak föl a phoeniciekkel és kyprusiakkel szemben, a peloponnesusiak a keleti végen a jónokkal szemben; középütt állottak Aegina és Euboea hajói, melyeknek a kilikiaiak és pamphyliaiak voltak ellenfelei. A szövetségesek hajóihoz járult még a krotoni Phayllus hajója, melyet ez a maga költségén fölszerelt; azonkivül hét hajó Tenus és Lemnusból, melyek az ellenséges sorokat elhagyták. A hajóhad állása rendkivül kedvező volt, mivel a salamisi part kiszögellései miatt a körülfogás lehetetlen volt [38]).

Igy virradt föl a csata napja, szeptember huszadika (19. boëdromion); ez szent nap volt Áthénre nézve, mert estve kezdődött az Iakchus nap, melyen az isten képe nagy ünnepi menetben Eleusisbe vitetett, és fáklyák ragyogtak a szent öböl körül. Mig Themistokles az övéit a döntő harczra bátorította, átjött Aeginából a hajó az Aeakidák szent képeivel. Bátor harczvágy terjeszkedett a görög sorokban és midőn a perzsák megpillantották ellenfeleiket, várakozásuk ellenére egy harczra kész hajóhadat láttak és hallották, hogy a sziget sziklái visszahangozzák a trombita harsogását és a harczi dalokat.

Mindkét felől el voltak szánva a legbátrabb harczra, mert a hellének egyetlen reménye volt az ellenség megsemmisítése, és hátuk mögött Salamis magaslatain állottak nejeik és gyermekeik, kiket a rabszolgaság borzasztó sorsa fenyegetett, ha teljes győzelmet nem vivnak ki. A perzsa hajóhad háta mögött az Aegialeus hegy egy kiszögellésén föl volt állítva a nagy király ezüstlábu trónja. Ott ült csa-

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

patainak közepette, tanácsosaitól és irnokaitól körülvéve, elég közel a parthoz, hogy áttekinthesse a tengert, melynek szük terén százezren tolongtak, és arra készen, hogy azonnal nagy jutalmat, valamint a legborzasztóbb büntetést osztogassa. Minden hajó vezére azt képzelte, hogy a király szeme ő rá van irányozva; a dicsvágy feltüzeltetett, különösen a jónoknál, kik között szándékosan csak kevesen tartózkodtak a harcztól. A perzsák ezért nagy rohammal tették meg az első általános támadást és a hellének Salamis felé hátráltak, de teljes rendben, ugy hogy a hajók orrai az ellenség felé fordulva voltak. Azután lassan haladtak előre; először az áthéneiek és aeginaiak.

Mint a homéri csatákban, úgy itt is egyes támadásokkal kezdődött a harcz; bátor hajóvezérek előre mentek és bevonták a többieket a harczba. Ekképen a harcz lassankint általános lett, és az előnyök, melyek a görögök részén voltak, mindinkább jobban mutatkoztak. Mert a barbarok, kik egészen nagy tömegükben biztak, terv és rend nélkül harczoltak, mig a hellének, különösen az aeginaiak és áthéneiek, rajonkint összefogtak. A barbarok hajói úszó házak voltak, melyeken a csapatok föl voltak állítva; a görögöknek maga a hajó is fegyver volt: oly gyors erővel tudták az ellenséget megtámadni. Bátorságuk minden lökéssel növekedett, mely ellenséges hajót alásülyesztett, minden szerencsés mozdulattal, mely az ellenfél evezőit eltörte. Dél felé nyugtalanabb lett a levegő és a tenger, az ellenségek szorongattatása növekedett; a nehézkes hajók, három sorban lévén felállítva, nem tudtak szabadon mozogni; a melyek megsérültek, azok nem tudtak visszavonulni, hogy a többiek előre mehessenek. Ehhez járult még az is, hogy a hajóhad különféle legénysége egymás iránt

féltékeny és ingerült volt; a phoenicziek a jóniaiakat vádolták árulkodással, egyik a másikat tiporta le, hogy magát megmentse. Az ázsiaiak félelme azért is nagyobb volt, mivel a vizben elkerülhetetlen sírjukat látták maguk előtt, mig a görögöknek a közeli harczban való jártasságuk és ügyességük az ugrásban és uszásban, annál inkább javukra vált, minél nagyobb volt a tolongás. Ariabignes, a tengernagy, a király testvére és más kiváló emberek elestek a harczban; a hajóhadban felbomlott az összefüggés és a hajók, hogy az általános veszedelmet elkerüljék, a Phalerus felé kezdtek hátrálni. Ebben a nyugoti szél kedvezett nekik; de a visszavonuláskor uj veszedelem érte őket, mert mig az áthéneiek a menekülőket követték, addig künn az aeginaiak egy hajóraja vitorlázott, és ez elől támadta meg őket és nagy kárt okozott nekik.

Ezen viszonyok között nem volt idő arra, hogy azon csapatokat bevegyék a hajókra, melyek Psyttalián partra voltak szállítva, hogy itt a görögök előtt elzárják a kijárást az öbölből. Aristides fölhasználta ez alkalmat, hogy ő is részt vegyen a csatában. Gyorsan egy csapat fölfegyverzett polgárt gyüjtött össze, kik Salamisban nézték a tengeri ütközetet, partra szállt velök a szigeten, melynek alacsony bokrai nem védték az ellenséget és ekkép az egész hadosztály, mely válogatott perzsákból állott, az áthéneiek által fölkonczoltatott. Két órával a nap lemente után feljött a hold; az nagyon segítette az utolsó üldözést és feltüntette a görögök előtt a salamisi öböl csatahelyét, melyet a perzsák elhagytak és a mely sürün volt borítva hajóromokkal és holttestekkel. Hálából Artemis Munychia a holdistennő ünnepével kötötték össze a győzelem emlékünnepélyét [39]).

Bármilyen fényes és kétségbevonhatlan volt is a görögök győzelme, azért tulajdonképen még sem döntött. Az ellenséges tengeri hatalom épen nem volt megsemmisítve. Egészben véve alig vesztett el hajóinak ötödrészénél többet és a görögök vesztesége aligha volt csekélyebb. A haderő viszonya nem igen változott; az ellenséges szárazföldi sereg sértetlen volt. A görögöknek tehát a harcz megujulására kellett készülniök. De szerencséjükre nem volt oly ellenfelük, a kit a vereség kettős erőmegfeszítésre buzdított volna; sőt ellenkezőleg, a király személyes gyávasága tette teljessé győzelmöket. Dicsekedő gőgje, biztonságának hiu önvakításon alapuló érzete összetörött; ő mindig csak arra gondolt, hogy győzelmeket ünnepelhessen, de nem arra, hogy azokat kivívja. Most egyszerre eltünt minden, a seregébe való bizalma, félt az egyiknek gyávaságától, a másik hűtlenségétől, és miután csak az imént még vég és határ nélküli világuralmat szándékozott fölállítani, most hirtelen saját biztonságát kezdte félteni. Remegett attól a gondolattól, hogy az ellenség országában körülfoghatnák, és annyira félt attól, hogy a Hellespontus hidja elpusztíttathatnék, hogy a leggyorsabb visszatérésre tökéllette el magát. Csakhogy a mennyire lehetséges, a királyi méltóságot szerette volna megmenteni.

Ebben Mardonius volt segítségére. Ez személyesen leginkább félhetett volna, ha azonnal az egész perzsa hadsereg eltávozik. Mert ezzel nyilván bevallották volna a vereséget és ellenei a meghiusult háboru minden nyomoruságáért őt vonták volna felelősségre. Másrészt nagyravágyó terveivel még most sem hagyott föl és azt remélte, hogy mint önálló fővezér könnyebben érheti el czélját: egy európai görög satrapia felállítását. Ő tehát azt a tanácsot

adta a nagy királynak, hogy a mostani hadjárattal befejezettnek tekintse Attika meghódítását, hogy a hajóhaddal és a sereg egy részével Ázsiába viszszatérjen, őt magát pedig a szárazföldi sereg magvával ott hagyja Görögországban, hogy a szárazföld meghódítását és az ujonnan alapított satrapia berendezését befejezze. Ekkép a nagy király személye minden veszélytől megmenekül. De hogy a király elindulása ugy ne lássék, mintha a salamisi ütközet közvetlen eredménye volna, azt határozták, hogy az attikai part melletti állást megtartják, sőt egész Salamis szigetéig töltést hánynak fel, mintha minden áron el akarnák foglalni a szigetet. Ezalatt mindent az induláshoz elkészítettek, és a hajóhadnak kiadatott a parancs, hogy a Hellespontus felé induljon.

A hellének Andrusig követték, a hol uj haditanácsot tartottak. Themistokles azonnal a Hellespontus felé akart menni, a visszavonuló hajóhadat megtámadni és a hajóhidat elpusztítani. Neki úgy látszott, hogy ez volna a salamisi ütközet kellő felhasználása, ez tulajdonképen ugyanaz a terv volt, mely mellett Miltiades a Duna hidjánál kardoskodott, hogy a visszavonulás utjának elvágása által a nagy király egész seregestől az ellenség országában megsemmisítessék és azonnal Jonia felszabadítása megkezdessék, melyre nézve azután nem foroghat fönn akadály. Az attikai hajós-legénységben égett a vágy, hogy Xerxesen lehető legteljesebb mértékben boszulhassa meg magát; ennélfogva türelmetlenül a Hellespontus felé kivánkozott. A többi vezér azonban még most sem volt arra hajlandó, hogy Themistokles magasröptü terveit kövesse. Szándékát vakmerőnek tartották, a sikerről pedig azt képzelték, hogy az éjszaki tartományok sok segédfor-

rása miatt és Xerxesnek ott levő pártja miatt nagyon kétséges; egyáltalában nem helyeselték, hogy az ellenséges sereg a hazában visszatartassék és a kétségbeesés harczára kényszeríttessék. Themistoklesnek engedni kellett; sőt most már megtette, a mit megtehetett, hogy az áthéneieket, kik most maguk akartak előre menni, megnyugtassa. Egyelőre, ugymond, érjék be az Isten itéletével, mely a dölyfös ellenségeket érte; majd tavaszszal elindulnak a Hellespontusba és Jóniába. Azalatt arra szorítkoztak, hogy azon szigetekre sarczot vessenek, melyek a perzsáknak meghódoltak. Themistokles azon ürügy alatt, hogy az isthmusi határozatokat végrehajtja, már érthetően feltüntette azt, hogy Áthén hajóhada nem csak az ellenség visszaszorítására teremtetett általa, hanem arra is, hogy uralmat alapítson.

Az alatt Thessaliában az ellenséges csapatok elosztattak. Mardonius, kinek, mint Xerxes helyettesének, a királyi sátor egész berendezésével együtt átadatott, megtartotta magánál a tizezer »halhatatlant,« az irani harczosok magvát, és a többi csapatokból a legkipróbáltabb harczosokat. A sereg többi részével tovább ment Xerxes, Tharaxtól kisértetve, növekedő gyorsasággal a hid felé sietvén. Artabanus a Hellespontusig kisérte őt ötvenezer emberrel. Napról napra szaporodott a baj; a rossz időjárás igen korán beállott hózivatarral és hideggel; a thrakiai folyamokat veszélyes jég borította; a népek megbizhatlanoknak mutatkoztak, miután a szerencse fordultát nem lehetett eltitkolni. Az élelem nem volt meg a kellő helyen, a legszükségesebb intézkedés elmulasztatott, az éhség és betegség embereket és állatokat pusztított el. Ekkép Xerxes csak egy szétzüllött seregnek nyomoruságos töredékeit vitte magával a Hellespontuson keresztül, mely szorosnak hid-

ját a zivatar szétrombolta, és még a szoroson tul is sokan elhaltak a roppant nyomoruság következtében [40]).

Xerxes visszavonulása a helléneket tökéletesen följogosította arra, hegy teljes győzelmi ünnepélyt üljenek. A legelőször elfoglalt trierák az Isthmuson, Suniumon és Salamisban felavattattak, közös szent ajándékok igértettek a megmentő Isteneknek Delphiben és Olympiában és díjak osztattak ki. Hogy mily hangulat és lelkület mutatkozott, arról azon körülmény tanúskodik, hogy fővezéri díj ki sem adatott, ámbár sohasem volt kevesbbé kétségbevonható az egyik fővezér érdeme; de még a második dijat sem akarták Themistoklesnek adni, ámbár valamennyi vezér egyhangulag neki szavazta. A csatában tanusított vitézség díja is az aeginaiaknak adatott és csak ezek után két áthéneinek.

Az utálatos irigységet, mely Themistokles irányában uralkodott, Delphiben szították. Mert hogy itt milyen volt a hangulat, azt abból lehet megismerni, hogy midőn később a szentelt ajándékok felállításáról volt szó, az aeginaiaktól, hogy őket mint a tulajdonképeni salamisi győzőket feltüntessék, külön szentelt ajándékot követeltek, mely a templom előczellájában, Kroesus vegyítő korsója mellett fölállíttatott (érczből való hajóárbocz volt, három csillaggal diszítve), mig azon adományok, melyeket Themistokles a győzelmi zsákmány ő rá eső részletéből az Istennek szentelni akart, csúfosan visszautasíttattak. Annál nagyobb volt a tisztelet, melyben Spartában részesült. Eurybiadessel együtt nyilvánosan megkoszoruztatott, pompás kocsival megajándékoztatott és Sparta háromszáz lovagja által ünnepélyesen az ország határáig elkisértetett; ez oly megtiszteltetés volt, melyben idegen még sohasem részesült.

De bármilyen jól esett is ez becsületérzésének, melyet az isthmusi dijosztogatás megsértett, azért még sem volt az arra való, hogy az áthéneiekre jó hatással legyen. Legalább közvetlenül a salamisi csata után, különösen Aristides befolyása jutott ujból érvényre. Tavaszszal az attikai szárazföldi seregnek rendkivüli teljhatalmu fővezérévé választatott, mig a hajóhad fölötti fővezérség Xantippusnak jutott [41]).

Áthénben nem csalódhattak a még mindig fenyegetőző háboru veszélyére nézve. Az ellenség hatalma még igen nagy volt; annak kevesbítése a perzsákra nézve tulajdonképen inkább előnyös, mint hátrányos volt, mivel az élelmezés és vezetés ez által megkönnyebbíttetett. Mind válogatott csapatok maradtak hátra, melyek egy fővezérnek határozott akaratától függöttek, a ki az országot és lakosait igen jól ismerte és a kinek nyilvános állása egészen e hadjárat kimenetelétől függött; a görög haza közepette állottak, hű szövetségesektől körülvéve, kik őket minden lehető módon támogatták. Igaz ugyan, hogy a perzsa seregben már nem bízhattak annyira, mint elébb a győzelembe; e bizalom az utolsó tapasztalatok és különösen a nagy király sietős eltávozása következtében nagyon is megingattatott; szomoru sejtelmek mutatkoztak az egész seregben; és még előkelő perzsák is, a csapatok vezérei, bevallották, hogy ugy érzik magukat, mintha valami rejtelmes sors veszedelembe sodorná; maguk a vezérek között némelyek, különösen Artabanus, épen nem voltak harczravágyók és megbízhatók.

Ennél fogva Mardonius elejétől fogva nagy enyheséggel és elővigyázattal lép föl. Nyilván nem az volt a szán-

déka, hogy ez uj hadjárat kimenetelét ujból egy csatától függeszsze föl. Azért már a téli pihenést Thessaliában arra használta, hogy a görög államokkal és szenthelyekkel összeköttetésbe tegye magát; a jósdáknál terveire nézve mintegy szentesítést törekedett szerezni; összebeszélt az argivokkal, hogy ellenséges támadás által majd meggátolják a spartaiak harczra való elindulását. De különösen Áthénnel bocsátkozott alkudozásba. Itt közvetítésre legalkalmasabb ember volt a makedoniai Sándor (81. l.), a ki a nagy király hübérese és a perzsa birodalmi nemesség első családjaival rokon volt, származásra Heraklida, gyermek korától fogva a görög miveltség felé hajolt, Olympiában hellénnek el volt ismerve, a görög ügy kipróbált barátja, oly ember, a ki az áthéneieknek már sok szolgálatot tett, úgy hogy városuk jótevőjének és vendégbarátjának megválasztották. Mardonius ő általa az áthéneieknek irántuk való békülékeny hajlamát kijelentette. Mindent, a mi történt, el akar felejteni; nem akarja a város pusztulását; sőt maga ujból föl akarja építeni városukat és szent helyeiket és országukat nagygyá akarja tenni. Csak a hellének szövetségét hagyják el és ő hozzá csatlakozzanak, a nélkül, hogy önállóságukat elvesztenék.

Látni való, hogy talán a jósdák javaslatára, azon szándéka volt, hogy perzsa védnökség alatt görög állami szövetséget állítson föl. Minden ellenségeskedés daczára azt remélte, hogy mégis csak könnyebben megnyeri a jón Áthént, mint a merev dór népet és végczélja az volt, hogy az attikai hajóhad segítségével aláveti a Peloponnesust. A terv okosan ki volt gondolva és az áthéneiekre nézve nem csekély volt annak csábja. Gondoljuk csak azt, hogy csak imént tértek haza a szigetekről és partokról, hogy házak

és aratás nélkül iparkodtak puszta hazájukban nyomorúságosan rendezkedni, és hogy amellett a spártaiak a legborzasztóbb irigységgel bántak velök. Spartában érezték e pillanat teljes jelentőségét. Siettek követeket küldeni Áthénbe, kik a küszöbön lévő háboru esetére a leghivebb szövetségi segítséget és a háboru bajaiban minden lehető könnyítést igértek. Aggódó ingerültséggel várták az attikai község határozatát, melytől Görögország sorsa függött.

Ilyen időkben helyt állott Aristides és megértette polgártársaival, hogy mit kiván tőlük a haza. Az ő javaslatára a döntő népgyülésen mind a lakoniai mind a perzsa követeknek oly válasz adatott, mely örök emlékezetű marad mind addig mig a történet emlékezete él a földön. Az áthéneiek nyilvánosan kinyilatkoztatták, hogy szabadságukat a föld minden kincséért el nem adják; ők ellenségei a perzsáknak, hazájuk elpusztítóinak, és azok is maradnak, mig a nap utján jár; de hogy önmagukat ünnepélyesen adott szavukhoz kössék, a legsulyosabb átkokat mondatták az állam papjaival azokra, kik a hellének szövetségéhez hütlenek lesznek.

A mint a spartaiak az áthéneiek nagylelkü magatartása által aggodalmuktól megszabadultak, azonnal a régi, késedelmező, önző szövetségesek lettek, és nem gondoltak többé arra, hogy igéretüket teljesítsék. Midőn tehát az attikai követtek Spartába siettek, hogy Mardonius Thessaliából való elindulását jelentsék és a szövetségi kötelességek gyors teljesítését követeljék, a hatóságok által mindenféle ürügy alatt heteken keresztül ámíttattak. Senki sem kételkedhetett abban, hogy a spártaiak nem akarják Áthén uj leláztatását megakadályoztatni. Végre tit-

kon éjjel indították el a csapatokat, hogy az áthéneieknek, kik másnap a plataeaiakkal és megaraiakkal fölléptek és minden további alkudozás megszakításával fenyegetőztek, gúnyosan az mondhassák: »miért tüzeskednek annyira? hiszen a spartai sereg már útban van az Isthmus felé« [42]).

Azalatt tökéletesen elérték czéljukat. Midőn Mardonius, Artabanus csapataival egyesülvén, délfelé nyomult, akkor az áthéneiek, mivel minden szövetségi segély elmaradt, képtelenek voltak határaik védésére. Miután kilencz hónapig földjük birtokában voltak, ujból el kellett abból távozniok, és ujból a kivándorlás minden baját eltürni, mig Spartában egész kényelmesen a hyakinthiák ünnepélyét megülték. Mardonius július közepén tűzjelek által jelentette Sardesben Áthén másodszori elfoglalását, de az országot megkimélte. Még mindig azt várta, hogy az áthéneiek lelkülete megváltozik; nem képzelhetett mást, mint hogy Sparta árulkodó magatartása jó hatással lesz. Azért Áthénből még egyszer követet küldött Salamisba, a hellespontusi Murychidest, és pedig oly kedvező ajánlatokkal, hogy maga Lykides is — mint látszik attikai areopagita volt —, azoknak elfogadása mellett volt, és azt kivánta, hogy a népgyülés elébe ilyen értelmü javaslatot kell terjeszteni. De alig tudta meg a kivül lévő, várakozó sokaság ezen votumot, már körülfogta a nép a szerencsétlent és agyonkövezte; sőt a nők Lykides házába mentek, és megkövezték nejét és gyermekeit. Ily rajongó szabadsági érzelem élt a hontalan községben; minden gondolat, mely alávetésre czélzott, gyalázatos hazaárulásnak tekintetett.

Midőn most már Mardonius látta, hogy a kibékülésre minden remény eltünt, akkor a menekült áthéneiek

szeme láttára kiméletlenül pusztította egész tartományukat és miután egy csapatot Megarába küldött, a Kithaeronon keresztül visszatért Boeotiába, hogy oly vidéken ütközzék meg, mely a lovasság használatára alkalmas és ő iránta jó indulatu. Az Asopus jó legelővel biró völgyében Plataeae határán nagyon erős négyszegletes tábort állíttatott föl. Itt háta mögött volt Thebae, hol roppant élelem volt össze hordva, közel előtte pedig az Attikába és az Isthmus felé vezető szorosok. A phokisiek kivételével, kik a Parnassuson függetlenségöket fentartották és mint merész kalandorok csaptak a sikságra, egész Közép-Görögország hódolt meg neki. Legszorosabban Thebae csatlakozott hozzá. Itt az uralkodó családok a perzsa nagyokkal lehető legközelebbi viszonyba törekedtek lépni; sokra becsülték azt, hogy az ő tartományukban van a perzsa hadsereg főhadiszállása; a gazdag Attaginus vendégekül hivta magához az idegen vezéreket. Perzsák és thebaeiek itt bizalmasan egymás mellett heverésztek; úgy látszott, hogy a hellének és barbarok közti régi ellentét eltünt és Mardonius máris satrapának érezhette magát a perzsa birodalommal egyesült országban.

Azalatt a peloponnesusiak Eleusisban egyesültek az áthéneiekkel. Közös vezérök Pausanias volt, ki a kiskoru Plistarchus, Leonidas fia helyett mint uralkodó vitte a fővezérséget; nagyra törő lelkülete volt, szellemdús és ügyes. 5000 spartiatát, kiknek mindegyikét hét helota kisért, és 5000 lakaedaemonit, kik hasonlóképen nehéz fegyverzetüek voltak, vitt a háboruba. Azonkivül volt a Peloponnesusból 1500 tegeai, 5000 korinthusi, kikhez 300 potidaeai csatlakozott, 600 orchomenusi, 3000 sikyoni, 800 epidaurusi, 1000 troezeni, 200 lepreai, 400 achiv Mykenae és

Tirynsből, 1000 phliusi, 300 hermionei, 1000 Euboeaból, 1500 a nyugoti szigetekről és partokról (Ambrakia, Leukas, Anaktorium, Kephallenia), 500 aeginai, 3000 megarai, 600 plataeai és végre 8000 áthénei. Mindössze volt 38,700 nehéz fegyverzetü harczos és 69,500 könnyü fegyverzetü és ezenkivül még 1800 könnyü fegyverzetü ember Thespiaeből. Derék sereg volt, melyhez hasonlót Görögország többé nem tudott teremteni, de lovasság nélkül, mert minden lovas nép a perzsák pártján volt. Azért nem mehetett a szövetséges sereg a sikságra; azon hegyvonal lejtőjén foglalt állást, mely a Kithaeront és Parnest összeköti, Hysiaetől Erythraeig, a perzsa sereggel szemben és itt várta be az ellenség támadását [43]).

Mardonius nem késett semmitsem arra nézve, hogy seregének erejét teljes fényében feltüntesse.. Az egész lovasságot, Makistius vezérök alatt, az Asopuson átküldötte, hogy a szövetségesek alsó állását megtámadja. A megaraiak különösen szorongattattak; csendesen helyt állottak, de a fővezérrel tudatták, hogy föl kell őket váltani, ha azt nem akarja, hogy mind oda veszszenek. Pausanias kérdeztette a seregben, hogy melyik hadosztály akarja a veszélyes állást elfoglalni. Mind hallgattak, csak az áthéneiek azonnal készen voltak arra, hogy önként elvállalják az első harczot. Olympiodorus 300 válogatott embert vezetett a veszélyben forgó helyre, magával vivén egy csapat ijjászt is.

A szerencse kedvezett a bátraknak. Mert a mint a hetvenkedő lovascsapatok gúnyolva oda vágtattak, jól czélzott nyilakkal fogadták őket, hogy Makistius arany szerszámos lova lovagostól elbukott; a holttest véres harcz után a görögök kezében maradt; az ellenség ijedelmes

rémületben egész rendetlenségben visszafutott, és a hellének harczvágya e siker által nagyon emelkedett.

Mig a perzsa seregben az elesett lovas vezért, a sereg legnemesebbjeinek egyikét, az elvadult fájdalom kitörései közben, megsiratták, addig a szövetségesek azt határozták, hogy megváltoztatják állásukat. Nyugotfelé Hysiae mellé mentek Plataeae határába, Gargaphia forrásához. Itt bővebben volt vizök; itt a megerősített Plataeaeben alkalmas támaszkodó pontjuk volt és előttük szélesebb terrain volt, melyben csatavonalukat kelet felé állították föl, a Gargaphiától kezdve, hol Pausanias a jobb szárnynyal foglalt állást, le egészen az Asopus sikjáig, hol az áthéneiek táboroztak. A jobb szárnynyal szembeállottak a perzsák, a ballal a perzsák görög segédcsapatjai, a középhaddal, a peloponnesusi és euboeai csapatokkal, a médek, baktriaiak és indok.

Tiz napig állott ekképen egymással szemben a két sereg. A perzsák részéről mindig uj kisérletek történtek arra nézve, hogy a szövetségesek egyes csapatjait elpártoltassák. Mardonius barátjai Thebaeben, és perzsa tanácsadói között különösen a bölcs Artabazus, Pharnakes fia, még most is azon nézeten voltak, hogy ez egyes községeket pénzküldemények által arra kell birni, hogy csapatjaikat visszahivják. Kisebb csapatok portyázásra indultak, lovasokat küldöttek ki, hogy a thebaeiek vezetése alatt az élelmet szállító csapatokat meglepjék, melyek a Peloponnesusból a Kithaeronon keresztül jöttek. Arra, hogy csatát kezdjenek, nem volt bátorságuk, és Mardonius maga minden reggel gondosan kikérdezte a görög jelmagyarázókat, kik kiséretében voltak. Végre a körülmények rá szoríták. A szövetségesek serege naponkint szaporodott,

a perzsák már hiányt szenvedtek, és Mardonius, Artabazus ellenvetései daczára, elhatározta, hogy döntő támadás végett átmegy az Asopuson. Makedoniai Sándor előtte való éjjel tudatta a görögökkel a közel lévő támadást.

E hir a görög seregben a legnagyobb nyugtalanságot keltette. A spártaiak azt követelték, hogy az áthéneiek foglalják el a jobb szárnyat, mivel már előbb a perzsákkal szemben állottak. Az áthéneiek vonakodás nélkül engedtek; de midőn az ellenség hasonló áthelyezést vitt véghez, akkor a csapatok visszamentek régi helyükre. A perzsák, a félénkség és ingadozás ilyen jelei által felbátoríttatván, nagyobb vitézséggel támadták meg a görögöket, nagy kárt okoztak az egész csatavonalnak és még a Gargaphiát is betemették. Pausanias tehát lehetetlennek tartotta, hogy állását megtartsa. Kiadta a parancsot, hogy az éj beálltával még tovább menjen a sereg és azon kis források között, melyek Plataeae alatt Oëroë kis folyóban egyesűlnek, foglaljon állást, hol bőven volt viz és hol a síkos föld a lovasság ellen némi védelmet igért. De e parancs nem teljesíttetett. Maguk közt a spartaiak között heves ellenállással találkozott. Amompharetus a pitaneiekkel együtt a Gargaphia mellett maradt, mig a középhad, a helyett, hogy rendben visszavonult volna a kijelölt helyre, két annyira futott visszafelé és ekkép a csatavonalból egészen eltávozott. Az áthéneiek pedig csendesen megmaradtak a helyeiken és várták, mivé fejlődik az általános zavar.

Alig van csata, melynek napja kedvezőtlenebb viszonyok között virradt volna föl. A sereg mind a három része összefüggés nélküli volt és részben magában is meghasonlott. Csak reggel felé sikerült Pausaniasnak a jobb szár-

nyat ujból összehozni. Még útban volt, mikor a perzsák rárohantak. Mert végtére az még szerencsés következménye volt a szövetségesek nyugtalanságának és ingadozásának, hogy a perzsák, midőn reggel a visszavonulást észrevették, azt egészen futásnak tartották és most azt hitték, hogy a görögöket gyorsan kell üldözőbe venni, nehogy a hegysé gen át menekülhessenek. Azért következett részükről rendetlen támadás, melyben a sereg tömegestől nem vett részt. A támadás egész súlya a spártaiakra esett és ezek, miután a középhad hátrált, nem várhattak más segélyt, mint az áthéneiek részéről. Az áthéneiek pedig, kik csatlakozás végett oda készültek, a boeotiaiak míg a többi medizáló görögök által (körülbelől 50,000 ember lehetett) megtámadtattak és nehéz harczba keveredtek; ennélfogva a spartaiaknak és tegeaiaknak maguknak kellett magukon segíteni. Egy ideig csak védelemre gondoltak, míg a perzsák, kik fonott paizsaikkal magukat körülsövényezvén, úgy nyilaztak, nyilzáporral elborították őket. Ekkép sok vitéz esett el, a nélkül, hogy a harczban részt vett volna. Végre a támadásra való jel kedvező lett. Örömujjongással fogadták az elkeseredett harczosok a parancsot, hogy kiszegezett dárdával nyomuljanak előre; a paizsok sövénye elpusztíttatott, a perzsák a dárdák ellen rohantak, sűrű kéztusában harczoltak ember ember ellen a görögökkel és patakonkint folyt a vér Demeter szent helye körül. A sokáig megállapodó harcz végre a spartaiak nehéz fegyverzete és nyugodt bátorsága által eldőlt; a perzsák hátráltak és midőn Mardonius maga, Aeimnestus által kővel fején találtatván, földre bukott, akkor vége volt mindennek. Az ellenség rendetlen, zavaros futásban lefelé tolakodott a sikos lejtőn, lefelé az Asopus felé, hogy minél előbb

a tdbor kapujához juthasson. Ott lenn számos harczos állott, kik a harczban részt sem vettek. Itt állott Artabanus, ki Xerxest a Hellespontusig kisérte volt, 40,000 pihent harczossal. De a helyett, hogy az Asopuson uj csatát kezdett volna, azonnal, mihelyt a futást észrevette, éjszak felé visszaindult; ő meg akarta előzni a perzsa vereség hirét és annak benyomását, hogy a görög népek elpártolása miatt bajba ne keveredjék.

Midőn a spartaiak a táborhoz értek, akkor az áthéneiek még a leghevesebb harczban voltak. Mert a beotok a thebaei aristokratia vezérlete alatt, melynek egész jövendője itt koczkára volt vetve, kétségbeesett bátorsággal harczoltak; a legerősebb pártdüh harcza volt ez. Végre sikerült Aristidesnek az ellenség sorait visszavetni és a perzsák táborának kapuja előtt találkozott a két vitéz szárnya a seregnek, melynek mindegyike saját csatáját külön harczolta végig. A középhad gyávaságáért azáltal bünhödött, hogy a megarai és phliusi csapatok, kik csak a győzelem hirére jöttek elő, a thebaei lovasság által megrohantattak és csaknem tönkre verettek.

A mint az áthéneiek a spartaiakhoz értek, kik tétovázva állottak a tábor sánczai előtt, azonnal elfoglalták az erődítményeket, kinyitották a kapukat és a táborukon belül összeszorult perzsák véres veresége rekesztette be a kemény csata napját [44]).

Ez alkalommal Áthén és Sparta tüntette ki magát, mint Hellas előharczosa. Az áthéneiek elején és végén a lovasharczban, valamint az erődítmény körüli harczban döntöttek; mindig el voltak készülve arra, hogy a legveszélyesebb állást foglalják el és valamennyi contingens között egyedül ők viselték magukat a mint kellett,

elejétől végig. A spartaiak pedig igényt tartottak a tiszteletre, mivel az ellenség seregének magvával szemben vivták ki a győzelmet, és azon rendkivüli megerőltetés, melylyel e hadjárathoz készültek, valamint egyes spartiaták dicső tettei, az ő részökre hajtotta a szövetséges seregnek nagyobb részét. E viszonyok között a nagy győzelem fölötti öröm és a haza csodálatos megmentéséért való hálás érzelem a szövetségesek czivakodása által megzavartatott; a legveszélyesebb viszály von készülőben, ha Aristides nem tünteti ki magát ujból mint az áthéneiek és hellének jó nemtője; ő most is az önzetlen hazaszeretetnek és magasabb erkölcsiségnek követelményeit el tudta a görögökkel fogadtatni. Neki volt köszönhető, hogy dicsvágyó hivataltársai, különösen Leokrates és Myronides, a korinthusi Kleokritus közvetítő ajánlata mellett szavaztak, hogy t. i. sem Áthénnek, sem Spartának, hanem a plataeaiaknak adassék a megtisztető dij. És bizonyára senkisem irigyelhette ez elismerést a kis polgárközségtől, a mely a szabadság iránt oly rendíthetetlen odaadással volt. A plataeaiak Marathon mellett is harczoltak; ha nem értettek is a tengerészethez, azért mégis attikai hajókon voltak Artemisiumnál, és most a legnagyobb áldozatok mellett részükről, az ő földjükön, az ő országuk herosainak védelme alatt, vivták a görögök az utolsó harczot.

Ekkép a véres ütközet után saját táborukban vivtak ki győzelmet a görögök, melynek kivivása csaknem nehezebb volt amannál; közös egyetértésben gyüjtötték össze a roppant zsákmányt és azon részekre osztották, melyek az isteneket, a vezért és a harczosokat illették. Itt legelőször tárult ki a görögök szeme előtt a pulya Keletnek egész pompája; Xerxes egy perzsa udvartartásnak minden ké-

nyelmét hagyta hátra helyettesének; egy hárem nőkkel és eunuchokkal, udvari konyha, lovak, drága sátorok és butorok, nagy mennyiségü vert arany, rabszolgák és rabnők jutottak a győzők kezébe és Pausanias nevethette az emberek oktalanságát, kik ilyen pompát élvezhetnek és mégis elindulnak, hogy a szegény életü helléneket hegyi tartományaikban megtámadják.

Azután következett az eleset tek ünnepélyes eltemettetése és az országnak az istenekkel való kiengesztelése, mire a delphii köztűzhelyről uj, tiszta áldozati tűz hozatott. De a maradandó jelentőségü intézmények fontosabbak voltak.

A plataeaiak egészen az áthéneiekre bizták magukat. Azt beszélik, hogy Arimnestus javaslatára elhatározták, hogy határukat Attikával egyesítik és pedig azon oknál fogva, mivel Aristides Delphiből azt a jóslatot kapta, hogy az áthéneieknek csak saját földjükön sikerül a győzelem. De egy szabad hellén város önmegsemmisítése és az attikai területnek abból következő kitágítása bizonyosan megbotránkoztatta volna a többieket és Aristides nem kivánhatta, hogy ezen muljék a béke műve, melyben fáradozik. Másrészt nem lehetett a hű szövetséges társakat a thebaeiek — kiengesztelhetetlen szomszédjaik — támadásainak kitenni, arról kellett gondoskodni, hogy városuk állandóan biztosíttassék. E tekintetben kitünő segédeszköz volt, midőn egyhangulag elhatározták, hogy a város határát, mint a dicső győzelem szinhelyét, szent és sérthetetlen területnek kinyilatkoztatják, melynek megtámadása a közbéke megszegésének, melynek védelme minden hellén vallásos kötelességének tekintessék.

E terület tehát a hellének uj központja lett, melynek közös védelmére, minden megtámadás ellen, vala-

mennyi szövetséges állam kötelezve volt, úgy hogy most már szó sem lehetett arról, hogy a haza védelme csak a déli félszigetre szorítkozzék, és ez által az attikai határok biztosítására uj kezesség szereztetett. Plataeae megtartotta teljes önállóságát; a város ujból fölépíttetett és kapuja előtt a megmentő Zeusnek nemzeti szenthely alapíttatott, melynek oltáránál évenkint meg kellett ujítani a hála- és győzelmi ünnepélyt és pedig minden negyedik esztendőben különös ünnepélyekkel, versenyekkel és dijkiosztással. Ebben minden szövetséges állam a községek követei és ünnepi küldöttségek által vegyen részt, de a plataeaiaknak azon megtisztelő teendő jusson, hogy az elesett harczosok sírjairól gondoskodjanak és emlékezetük ünnepélyét évenkint áldozatokkal és imákkal üljék meg. Végre egy uj szövetséges katonai szervezet is alapíttatott; elhatározták, hogy mindig készen álljon egy szövetséges sereg, 10,000 főnyi gyalogság, ezer lovas és 100 hadihajó, a haza védelmére. Kétségkivül egyúttal a hadi terhek elosztásáról és a hadsereg vezetéséről is gondoskodtak.

Mindez intézmények, melyek az Isthmuson alapított szövetséget megujították, elhatároztattak a jelenlévő contingensek, mint egy hellén nemzeti gyülés által, az egész nép nevében és az ilyen egyesülést Aristides mint közbizalmu ember tette lehetővé; az ő ajánlatára hozattak azon határozatok, melyek a véres győzelemnek igazán megadják szentségét és jelentőségét.

Az összegyült sereg utolsó tette volt a Thebae elleni hadjárat, hogy vállalt kötelezettségéhez képest a nemzeti ellenség legmakacsabb szövetségesén végrehajtsák a büntetést. Tizenegy nappal a csata után ment Pausanias a város alá és követelte azon pártfejek kiadatását, kik The-

bae politikájáért felelősek voltak. Csak husz napig tartó ostrom után kényszerítette a várost a kiadásra. Attaginus időközben elmenekült; Timagenidast pedig és a polgárság többi vezéreit, mint hazaárulókat kivégeztette Pausanias, miután a szövetségi sereget elbocsátotta [45]).

A plataeai győzelem az egész háborúnak legelső döntő győzelme volt; mert Marathonnál és Salamisnál az ellenségnek csak bátorsága töretett meg, itt hatalma, szövetségesei hatalmával együtt semmisíttetett meg. Azért Plataeae napja Hellas igazi megmentő napja; a veszély elmult és ezzel a görög történetnek egy évtizede rekesztetik be, mely annak minden korszakát rendkivüli és messzire ható jelentősége által sokkal fölülmulja. A görög nép, mely eddig megyei visszavonultságban élt, hirtelen a világ ügyeibe sodortatott bele.

Ez eseményekkel nem járt karöltve egykoru történetirás. Csaknem egy emberkoron keresztül a szóbeli hagyományra voltak bízva, harcztérekhez, szentelt ajándékokhoz és síremlékekhez oly elbeszélések füződtek, melyek lassankint a nép birtokává lettek és a költők azzal foglalkoztak, hogy nemcsak az egyes emlékeket értelemteljes föliratokkal diszítsék, hanem a szabadságharczok tetteit is dicsőitsék. Több városi község törekedett Simonides költő által magát megénekeltetni, hogy ez által ama harczokban való részvét bebizonyíttassék. Tehát nem hiányzott gazdag hagyomány, midőn Herodot, körülbelül negyven évvel a marathoni csata után, a perzsa háboruk történetét kezdte megirni; de e hagyomány sem teljes nem volt, sem egészen elfogulatlan és megbizható. Mert min-

den háboruban, mely oly rendkivüli módon megszakítja valamely ország szokott állapotját és az egész nép részvétét veszi igénybe, a monda nyomba követi az eseményeket és oly nagy képzelő tehetségü népnél, milyen a hellén nép volt, legkevesebbé tehetjük fel azon tartózkodást, mely lelkiismeretesen a megtörténthez ragaszkodik. A szabadságharczok után is sehol sem állott be a nyugalom és a folytonos izgatottság épen nem volt alkalmas arra, hogy a történtek higgadt felfogása és följegyzése fejlődhessék. A kivivott győzelmek örömteljes önérzetében csak a fényes és nagy dolgokhoz ragaszkodtak, a rendkivülit csodálatossá fokozták és ekkép megváltoztatták a történet jellegét. A költészet megtette a magáét arra nézve, hogy egyes dicső napokat és tetteket a legszebb fényben tüntessen föl és az arra való emlékezet által a kedélyeket lelkesítse.

Ilyen hagyományból merített Herodot, kinek leirásán különösen alapul az, a mit a perzsa háborukról tudunk. Ennélfogva olyan dolgokban adhatunk neki legkevesebbé hitelt, melyekben biztos tudósítás irásbeli följegyzés nélkül lehetetlen és hol egyúttal nagy volt a kisértés az igazság elferdítésére. Ez pedig különösen az ellenséges sereg száma becsülésénél megtörténhetett. Erre nézve a görögök elejétől fogva nem birtak tiszta fogalommal, és mivel az ellenség nagy hatalmának minden nagyításával a görögök dicsősége növekedett, azért növekedtek is a számok a nép szájában. A történetirónak nem állt pontos szám az ellenséges táborból rendelkezésére, hogy a szerint helyre igazítsa földieinek tulzását. Az ő idejében a népszerü hagyomány már annyira összeforrt a szabadságharczok történetével, hogy lehetetlen volt pontosan megkülönböztetni az igazságot a költészettől. Ehhez még hozzájárult saját költői haj-

lama, mely a hagyomány nagyjelentőségü vonásait nem szerette mellőzni; igy p. o. mint tényt elhitte, hogy ugyanazon időben, midőn Xerxes a Hellespontuson ment keresztül, napfogyatkozás volt, mivel a természeti és történeti események ilyen összetalálkozása költői világnézetével egyezett, holott pontos számítás szerint két évvel később állt be a fogyatkozás [46]).

A mi ellenben a történeti események előadását illeti, arra nézve annál inkább növekedett az iránta való bizalom, minél bővebben és alaposabban át lett kutatva az ó-kor története. Mert habár Herodot nagyobb hajlamot mutat az iránt, a mi csodálatos az emberi sors fejlődésében, mint az iránt, a mi az elfogulatlan történettudománynyal összeillik, azért mégis az igazság megvesztegethetlen szeretete és kifogyhatatlan szorgalma a tényállás felkutatásában marad jellemének fővonása. Habár műve igen korán nagy hirre vergődött és már az ó-korban sokféle támadásnak ki volt téve, azért lényeges hibát vagy az igazság elferdítését mégsem lehetett nála kimutatni. Műve pedig, nem tekintve azon könnyen fölismerhető gyengeségeket, melyek Herodotban, mint történetiróban megvannak, a teljes megbizhatóság félreismerhetlen bélyegét viseli magán; és az egyes tények oly keresetlen összefüggésben állnak szemünk előtt, hogy Herodotust teljesen megbizható embernek nevezhetjük, ha nem vagyunk is képesek arra, hogy a perzsa háboruk történeti leirását más kortársak iratai után is megbirálhassuk.

Herodot története nem pusztán csak dicsőitő; eszében sincsen, hogy a perzsa háboruk idejét csak mint a fény és szerencse idejét tüntesse föl. Sőt ellenben azon földrengést, mely közvetlenül a marathoni ütközet előtt Delos szigetét

megrázkódtatá, az istenek nyilatkozatának tekinti arra nézve, hogy most már oly idő kezdődik, mely kevés emberkor alatt több bajt és szerencsétlenséget hoz Hellasra, mint a mennyi husz nemzedék alatt történt azelőtt. Herodot továbbá sem ellenségeinek elismerésre méltó oldala iránt nincsen elfogulva, sem földieinek gyengéi iránt. Lángol ugyan a hellén szokásért, a hol az teljes tisztaságban föltünik és hellén szabadság- és hazaszeretetért; a görögök és barbárok közti különbséget teljes nagyságában érzi; sőt ez utóbbiakról oly tetteket tesz fel, melyek oktalanságuknál fogva teljesen hihetetleneknek látszanak. De mily tisztán látszik művéből, hogy a hellének dicsősége épen nem volt általános és zavartalan! Megvesztegetés tartotta össze a görög hajóhadat Artemisiumnál; kényszerítve maradtak meg a hajók Salamisnál és Plataeaenál csak esetleges körülmények lánczolata szerezte meg végre a magában felbomlott seregnek a döntő győzelmet. Platon tehát teljes joggal mondhatta, hogy ama dicsőitett háborukban sok történt, a mi a görögöknek nem igen válik becsületére. Legkevesebbé sem lehet a hellének nemzeti sikerét emlegetni; mert csak a két nagy állam egyesülése hárította el végtére Hellastól a fenyegető rabságot [47]).

Ekkép a perzsa háboruk, mint a görögök maguk is belátták, közelebbi és elfogulatlan vizsgálatnál sokat kell, hogy veszítsenek dicsőségökből. De a teljes győzelem mégis kétségbevonhatlan ténynek marad és annál inkább kell hogy meglepjen minket, minél kevesebbé ámíthatjuk magunkat arra nézve, hogy a görögnél hiányzott az egység, okosság és határozottság. A perzsáknak meg volt minden, a mi a győzelmet biztosíthatta: határtalan nagy sereg, kifogyhatatlan pénzösszegek, a legvitézebb csapatok, melyek

teljes odaadással vezérkirályuknak szolgáltak. Bölcseség és szakismeret is állott rendelkezésökre, minél jobbat a görög táborban sem lehetett találni. Ha elfogadják és végrehajtják Artemisia vagy Demaratus tanácsát, ki azt javasolta, hogy Kytherán szálljanak partra, vagy a thebaeiek tanácsát, melyet Mardoniusnak adtak, hogy a pártvezérek megvesztegetése által válaszsza el egymástól a szövetséges görögöket, akkor menthetlenül el vannak veszve a görögök. Hanem a perzsák mintegy meg vannak vakítva, úgy nem tudják erejöket felhasználni, mint ellenfelök gyengeségét nem tudják, mely különösen a kitartás hiányában mutatkozott, a mint kisebb köztársaságok egy csoportjánál máskép nem is lehet. A helyett, hogy bevárnák a perzsák, mig ellenségük roppant erőlködésük miatt ellankadnak vagy a helyett, hogy több ponton megtámadván őket, erejök megosztására kényszerítenék, az egész háboru kimenetelét egyes csatáktól teszik függővé, melyekben a pillanat bátorsága és a terrainviszonyok bölcs felhasználása döntött.

Magában a harczban pedig nem a vitézség győzte le a gyávaságot, hanem a gyakorolt csapatok ügyessége, melyek tehetetlen tömegekkel állottak szemben, az ércz fegyverzet és a hosszú dárda, mely az ázsiaiak tökéletlen védő és támadó fegyveréhez képest sokkal többet ért. Végre két dolog vált nagy hátrányára a perzsáknak Xerxes és Mardonius alatt: először, hogy fanatismusuktól engedték magukat elragadtatni és a görög szenthelyek elpusztítása által a nép elkeseredését roppantul felizgatták; a nép elleni harczot az istenei elleni harczra változtatták és az által növelték a görögök bátorságát, kik most már annál biztosabbak voltak isteneik támogatásáról és ügyök igaz-

ságos voltáról. Továbbá pedig az utolsó harczokban az által semmisíttetett meg a perzsa fegyverek sikere, hogy a perzsák maguk elvesztették önbizalmukat és tétlen bizalmatlansággal várták sorsukat. Herodot egy hitelre méltó szemtanúval elbeszéltette magának, hogy Attaginus (111. l.) lakomájánál egy perzsa volt szomszédja, ki sok könyhullatás között közölte vele azt, hogy tisztán látja szeme előtt övéinek, — csekély kivétellel — elkerülhetetlen vesztét. Földiei között, úgy mond, sokan vélekednek ekképen, kik kényszerítve követik fejedelmöket, és ez a legfájdalmasabb emberi sors, mikor meg van a helyes belátás és mégsem lehet segíteni. A vezéreknek valamint a csapatoknak el kellett ismerni, hogy a görög hadi mesterség feljebb való, úgy hogy már nem harczolhatnak a győzelembe vetett régi bizalommal.

A görögöknek a perzsák fölötti győzelme egyúttal az alkotmányos államok győzelme volt a despotismus fölött. A vitézség és erény, mely csak a görög polgári államokban fejlődhetett, a csatasikon kiállotta a próbát. Azon hadseregek, melyeket csak az csatolt össze, hogy egy birodalom népei voltak, megverettek azon polgárok seregei által, kiket a közös törvény tart össze és azon a részen, hol nem volt ur, ki föltétlenül rendelkezhetett volna élet és halál fölött, több volt a felső tekintély alá való alárendelés, több fegyelem és tetterő, mint a despoták-kormányozta barbároknál.

De nem minden alkotmány állotta ki egyformán a próbát, hanem csak a tulajdonképeni polgári államok. Az oligarchiára nézve, melyek a nemzeti mozgalom előtt elzárkóztak, a görögök győzelme vereség és mély megaláztatás lett. De Sparta sem állotta ki úgy e próbát, a mint

Görögország legharcziasabb államától várták. Mindig hátra maradt, megbizhatlan, önző, hazafiatlan volt, még peloponnesusi szövetségesei jobb hajlamával szemben is, a minő Chileusban nyilatkozott. A spartaiak képesek voltak arra, hogy rövidlátó és álnok politikájuknak saját királyukat feláldozzák és végtére nem a tiszta hazafiság indította őket arra, hogy az Isthmus szorosain túl menjenek, hanem a még folyton aggasztó félelem attól, hogy az áthéneiek Perzsiához csatlakoznak. Az áthéneieknél azonban, kik elejétől fogva egyedül nagy czéljukat tartották minden tétovázás nélkül szem előtt, az alkotmány teljes mértékben győzedelmes hatalomnak mutatkozott. Az által az alkotmány Áthénben ujból megerősödött és a perzsák fölötti győzelem egyúttal a demokratiának az aristokratia fölötti győzelme is volt, Áthénnek győzelme Sparta fölött. A népuralom elvbeli ellenei is kénytelenek voltak elismerni a demokratiai Áthén nagyságát; Pindar sem tehetett másképen; be kellett vallani az igazat. Áthént Hellas oszlopának kellett neveznie és az artemisiumi tengeri csatákról elismerni, hogy az áthéneiek fiai ott vetették meg szabadságuk fényes alapját [48]).

A perzsák veresége által megmentetett Görögország és egész müveltsége. Mert itt nem a harcznak többé vagy kevesbbé dicső kimenetele forgott kérdésben, vagy a hadakozó felek magasabb vagy alacsonyabb hatalmi állása; a görög életnek megsemmisülése vagy további fennállása forgott kérdésben. Mert a perzsák be nem érték volna azzal, hogy csupán csak fensőségök ismertessék el, a mint a szenthelyek elpusztítása mutatja és ha továbbra léteztek volna is görög községek, akkor a perzsák barátjai, mint kényurak uralkodtak volna felettök és a görög élet min-

den szabadságát megbénították volna. De e szabadság nélkül nem képzelhető sem görög állam, sem görög vallás, sem görög művészet és tudomány, tehát egyáltalában semmiféle görögség. A perzsa hadjáratok tehát végre annak ellenkezőjét idézték elő, a mit czélba vettek. A görögök most büszkébben, mint ezelőtt akármikor, érezték a maguk és a barbarok közti különbséget; egy közös hazának eszméje ujra feléledt és Hellas, a helyett hogy megfenyíttetett és lealáztatott volna, soha sem volt erősebb, egyetértőbb és győzedelmesebb, mint a plataeai csatatéren.

II.

Athén növekedő hatalma.

Mig Attikában és Boeotiában a háboru azon változatos eseményei folytak le, melyek a plataeai ütközettel berekesztettek, addig a perzsák és hellének közt már régóta más harcztér nyilt meg. Mert Themistokles közvetlenül Xerxes futása után az Archipelagusba vezette az attikai hajókat; lángolt benne a türelmetlenség, hogy azon hatalom fejlődését láthassa, melyet teremtett; a hajóhad necsak paizs legyen az ő véleménye szerint, hanem éles fegyver is, mely fenyít és alávet. Azért azonnal és pedig saját felelősségére, a többi vezér tudta nélkül hozzá fogott, hogy felelősségre vonja azon kisebb tengeri államokat, melyek a perzsákat segítették.

Nyers gőggel lépett föl a szigetek lakóival szemben és birságokat követelt. Ne késedelmezzenek, ugy mond, mert két hatalmas istenség jár vele: a rábeszélés és a kényszer; a ki az egyiknek nem akar engedelmeskedni, annak majd a másiknak kell szót fogadni.

Andrus mert vele daczolni és ostromoltatott, mig Parus, Karystus és más szigetvárosok a tőlök követelt qirságot vonakodás nélkül lefizették, hogy az andrusiak sorsát elkerüljék. Ijedelem terjedt el a szigeteken, me-

lyekre nézve a salamisi nap uj sanyargatás napja lett; Themistokles, mint Miltiades szerencsésebb utánzója, roppant pénzzel megrakodva tért haza Áthénbe. A polgárok érezték, hogy mennyit nyertek hatalomban; nagyoknak és hatalmasoknak érezték magukat, habár házaik, gazdaságaik és falaik romban hevertek, habár a talpuk alatt lévő földet magukénak nem nevezhették. A helyett, hogy óvakodva és bátortalanul visszatartották volna erejöket, elhatározták, hogy bármi történjék is, a következő évben ismét kiküldik hajóhadukat.

A többi államok nem akarták megengedni, hogy Áthén egy maga mindennek az élén legyen. A tavasz kezdetén, mikor Mardonius még Thessaliában táborozott, Aegina mellett Leotychides és Xantippus alatt egy 110 hajóból álló hajóhad gyült össze. Alig hogy összegyült, már jöttek a tulsó partról a hirnökök és jelentették, hogy a perzsa hajóhad 300 vitorlásra felszaporodva Samus mellett horgonyoz, hogy Joniát szemmel tartsa; hasonló czélból Mykalénél szárazföldi sereg is gyült össze, Xerxes maga pedig Sardesben táboroz, hogy a görög ügy kimenetelét várja. Mindazonáltal mindenfelé forrongás van, Chiuson már ki is tört a lázadás. A hajóhad csak mutassa magát a jóniai tengerben és a túlparti városok azonnal csatlakoznak a görögökhöz.

A hajóhad Delusig haladt előre. Itt uj hirek jöttek. Samusból magából, az ellenséges hatalom főhadiszállásából követek jöttek, kik a vezéreknek könyörögtek, hogy szigetöket szabadítsák meg a barbárok uralmától és az általok felállított kényúrtól. Az áthéneiek magukkal vonták a nehézkes peloponnesusiakat. Samus a hellén szövetségbe vétetett fel a perzsa hajóhad szemeláttára, mely itt ujból

a görögökkel szemben horgonyt vetett. Nem mert ellenállni, hanem daczára annak, hogy három annyi hajója volt, visszahuzódott Mykale hegyfokáig, a szárazföldi sereg védelmébe; a hajók a szárazföldre huzattak és erős sánczokkal körülvétettek. Azt hitték a perzsák, hogy itt teljes biztonságban vannak és hogy innen könnyen ujból meg lehet szerezni, a mit pillanatnyi időre az ellenségnek átengedtek. A görögök azonban nem voltak hajlandók arra, hogy mívöket befejezetlenül hagyják. Leotychides, a jón eleven és tevékeny indulatnak engedve, elszánta magát arra, hogy az ellenséget követi.

Bámulattal nézték a Mykale fokán elsánczolt perzsák, hogy a görögök kikötnek, a csapatok partra szállanak és a nyilzápor daczára az erős hajó-tábor ellen mennek. Az áthéneiek, a korinthusiak, sikyoniak és troezeniek, mivel közelebb volt az utjok, legelőször keveredtek kézi tusába. Visszaüzték a perzsákat és velök együtt rohantak a táborba. A görög segédcsapatok elpártoltak, különösen a miletusiak, kiknek a hegyekbe való visszavonulást kellett volna védeni és kik e helyett a hátráló szárazföldi csapatokat tévútra vitték, és az által tökéletes lett a perzsák veresége, habár kitünő vitézséggel harczoltak, nagyobb számmal voltak, és ha a terrain minden előnye is az ő részükön volt. A két vezér Tigranes és Mardontes elesett a harczban. A mi még megmaradt a seregből, ez nyomoruságos állapotban Sardesbe menekült, hol Xerxes udvarával együtt a Mardoniustól igért győzelmi hireket várta. Ő azt hitte, hogy Görögország már az övé, és azt kellett tapasztalnia, hogy saját országában megtámadják és legyőzik. Hatalma annyira meg volt törve, hogy nem volt képes a közeli parti ország nyilt elszakadását megakadályoz-

tatni. A görögök mondája szerint a mykalei fényes és bátor győzelem ugyanazon nap estéjén vivatott ki, a melyen testvéreik Plataeaenál harczoltak; sőt, mint beszélték, az egyidejü győzelem hire csodálatosan terjedt el a seregben és azt véres küzdelmében bátorította.

Az eredmények, melyeket a hellének kivivtak, rájuk nézve oly váratlanok voltak, hogy teljesen készületlenek voltak és azért saját győzelmeik miatt zavarba jöttek.

Mit tegyenek Jóniával? Fölvegyék-e az egész országot a hellén szövetségbe? Ez, úgy gondolták a peloponnesusiak, nagyon nagy felelősséggel járna; ekkor mindig egy görög hajóhadnak résen kell lenni, hogy a partnak sok egyes pontjait megvédje, mihelyt a perzsák gyarapított erővel előnyomulnak a belső országból. Inkább oda kell nekik dobni azt a földet és a jónokat más helyen kell letelepíteni és pedig a méd érzelmüek rovására, minők az argivok, boeotiaiak, lokrisiak és thessaliaiak. Ekkép egy erős, magában tökéletes Görögországot lehetne alkotni.

Az áthéneiek a városok mellett voltak; a peloponnesusiaktól minden abbeli jogot elvitattak, hogy attikai gyarmatokról határozzanak és határozottan elleneztek olyan terveket, melyek által a perzsáknak kezébe Hellas támadására a legjobb helyek adatnának. Azt állították, hogy ellenkezőleg Jóniának védbástyának kell lenni a barbárok ellen; ezen kell uralkodni, hogy a tenger és saját partjuk iránt biztonságban lehessenek. Az áthéneieknek segítségére volt a jóniaiak hangulata, kik természetesen mitsem akartak tudni erőszakos átültetésről. Ekkép tehát legelőször Samus, Lesbus, Chios és számos más szigetváros vétetett föl a szövetségbe és miután a hellének csak az imént saját városaikat koczkáztatták és a legnagyobb veszélyek között

szükebb hazájuk földjéért harczoltak, most hozzájuk pártolt a perzsa alattvalók jelentékeny része; uj Hellas képződött, uj birodalom, mely a tenger mindkét partját foglalta magába.

Az ovatosság azt kivánta, hogy mindenekelőtt Ázsiából Európába jövő hadjáratok ellen biztosítsák magukat; mert csakugyan azt hitték, hogy a Hellespontus hidja még fennáll vagy helyre van állítva. Miután úgy találták, hogy ez el van pusztítva, akkor a peloponnesusiak azt sürgették, hogy a hadjárat berekesztessék, melynek váratlan sikerei már sokkal továbbra vitték őket, mint eredetileg szándékuk volt. Az áthéneiek pedig kinyilatkoztatták, hogy az évszak késő volta daczára arra határozták el magukat, hogy ott maradnak és nem hagyják befejezetlenül azt, a mihez hozzáfogtak. Sestus, a hellespontusi erős vár nem maradhat az ellenség kezében és pedig azonnal kell hozzá látni a támadáshoz, még mielőtt a város arra elkészült volna. Haza eresztették a peloponnesusiakat és Xantippus vezérlete alatt a jóniaiak és hellespontusiak hajóival uj vállalatokra egyesültek.

Erősebb ellenállásra akadtak, mint gondolták. Artayktes, a Chersonnesus parancsnoka, Sestusban lakott mindazon kincsekkel, melyeket összehalmozott és kétségbeesett védelemre készült, azon reményben, hogy a fontos vár támogatására megjönnek a perzsa csapatok. Megjött a tél és az áthéneiek már el kezdték únni a szokatlan fáradalmakat. A vezérek azonban fenn tudták tartani a jó hangulatot és jövendölésök csakhamar beteljesedett. A perzsák éhség által kényszeríttettek a város elhagyására és Artayktes a görögök kezébe került, kik rajta, mint görög szenthelyek megfertőztetőjén, kemény büntetést haj-

tottak végre. Ez fényes eredmény volt; a Chersonnesus szabad volt és a győzelem gazdag zsákmánya, közte az Egyptomban fonott kötelei a hidnak, diadalban haza vitetett. A fődolog pedig az volt, hogy az áthéneiek maguk maradtak meg a harczban, hogy a jónokkal egy tengeri hatalomra szövetkeztek össze és hogy ilyen eredmények után oly győzelmi bátorság lelkesítette őket, mely előtt többé semmi sem látszott távolnak és nehéznek. Már is látták városukat, mint a görög parti országok központját [49]).

De milyen volt most az az Áthén? A régi kőfal egynehány része, nehány egyes ház, a hova a perzsa vezérek szállásolva voltak, még állott; különben a többi mind omladék és rom. A plataeai ütközet után visszatértek a lakosok Salamisból, Troezenből, Aeginából; a hazatérés és az ujra való berendezkedés nehéz munkájánál még nem is támogathatta őket a hajóhad és legénysége. Oly országban, minő Attika volt, minden jólét alapja a szakadatlan gondos földmüvelés. A földbirtokok értéke a pusztítás folytán nagyobbrészt alászállt. Törekedtek magukon segíteni hogy valahogyan csak átélhessék a telet.

A tavasz beálltával ujra lehetett kezdeni a földmívelést. Mind vidám versenyben sürgött forgott. Pénz és rabszolga bőven volt, anyag minden felől szállíttatott oda. Gondolhatjuk, hogy a polgárok a hontalanság kínos nyugtalansága és az utolsó évek minden nyomorusága után, mennyire kivánkoztak arra, hogy végre-valahára saját tulajdon városukban, saját tüzhelyüknél élhessenek! De most sem gondoltak a házi kényelem berendezésére, hanem mindenekelőtt az egész városra és biztonságára.

Themistokles, a kikötőváros alapítója, ez ügyben méltán a közbizalom embere volt. Hogy Áthén polgárai

a Piraeeusban telepedjenek le, a mit legjobban szeretett volna, az már vallásos okoknál fogva lehetetlen volt. A viszonyok nagy szorultságában nem is gondolhattak arra, hogy a várost uj és szabályos terv szerint rendezzék be; de azt határozták, hogy annak területét mindenfelé a régi kőfal körén túl fogják terjeszteni, mely a Pisistratidák vagy Klisthenes idejéből való, hogy egy uj ostrom esetére a vidék népének saját városukon belől menedéket adhassanak. A város fala éjszak felé a síkságba terjesztetett ki, kelet felé az olympiai Zeus templomának területe talán csak most csatoltatott a városhoz; délnyugot felé pedig azon szikla-hátakon, melyek ez irányban messzire nyulnak és régtől fogva sürü lakokkal birtak, kijelöltettek a falak vonalai, melyek arra voltak rendelve, hogy a tenger felé szögben végződő védműveket képezzenek. Themistokles nagy lelki erővel arra hatott, hogy az akkori szükség és a nagy sietség daczára necsak a jelen szükségéről gondoskodjanak, hanem a romokból azonnal egy sokkal nagyobb és erősebb Áthén emelkedjék, hogy a város maga és egyúttal a vidék is teljes önállósággal és ellenállás erejével szállhasson szembe a jövendőbeli háboruk veszélyeivel [50]).

De még azt sem akarták az áthéneieknek megengedni, hogy saját belátásuk szerint erődítményeiket építhessék. Nagyszerü vállalatai ujból fölkeltették a régi irigységet és gúnyoros féltékenységet; ez különösen a szomszéd tengeri államoknál történt, melyek oly rövid idő alatt tulszárnyaltattak és ezért igazi aggodalommal nézték, hogy az áthénei hatalom az Archipelagus éjszaki és keleti részén megerősödik. Mennyire kell további terjeszkedését meggátolni!

Azért siettek a peloponnesusi államok, mindenek

előtt Aegina és Korinthus, Spartát a dolgok ez állására figyelmeztetni. A spartaiak, ugy mondák, ne engedjék magukat megcsalatni Áthén eddigi engedékenysége által; csak addig, mig saját haszna követelte, ismerte el Sparta vezéri állását. Nem sokára valamennyijükön kifog; azután az alárendelés minden látszatát is elhagyja és megsemmisíti a hellén szövetségi alkotmányt. Most még védtelen Áthén és nem képes arra, hogy Sparta követeléseit visszautasítsa; de mihelyt bevégezi védmüveit, azonnal megszabadul örökre Sparta minden befolyásától. Tehát most kell cselekedni; még most kezük között van Görögország jövője.

Áthén elleneinek a maguk szempontjából teljesen igazuk volt és mivel Sparta törvényeinek szelleméhez képest sehogyan sem akart hallani a város védő falakról és arra nézve sem csalatkozott, hogy egy fallal jól körülkerített város a peloponnesusi hadi mesterség által el nem foglalható: azért csakugyan elhatároztatott, hogy az attikai falak építését minden áron megakadályoztatják. De mivel az igazi indokokat nem igen lehetett nyilvánosságra hozni, azért a peloponnesusiak, — természetesen a közös haza érdekében, — azt a nézetet emlegették, hogy egyedül az ő félszigetök alkalmas, kedvező eredménynyel kecsegtető védelemre és hogy az utolsó hadjáratok eseményeire támaszkodva, e szerint egyszer-mindenkorra egy bizonyos védelmi rendszert kell megállapítani és elhatározni. Meggyőződtek arról, hogy Közép-Görögországot nem lehetett megvédeni; az Isthmushoz éjszakra minden erőditett hely uj háboru veszélyében csak az ellenséges seregnek veszélyes támpontja lenne, a mint Thebaevel csakugyan megtörtént. Nem átallották homlokegyenest ellenkezve a plataeaei ha-

tározatokkal, e gyáva észjárásukat nyilvánosan kifejezni, sőt föl is szólították az áthéneieket, hogy vegyenek részt Közép-Görögország minden erődítményének lerombolásában. Sparta megbizatta magát azzal, hogy e határozat végrehajtásáról gondoskodjék és hogy legelőször is komolyan követelje a falak építésének megszüntetését.

Áthén ellenségei kedvező időpontot választottak. Nem volt eszköz az ellenállásra, ha egy peloponnesusi sereg a szövetségi tanács többségének határozatát végrehajtandó, benyomulna Attikába; mert azt nem lehet kockáztatni, hogy e csatasikon megütközzenek a spartai szárazföldi sereggel. És ekkép Áthén városa, mely a közös hazáért türésben és cselekvésben a legvégsőt megtette, most a legnagyobb szorultságba jutott, irigykedő szomszédjainak ravasz és alávaló terve által; azon veszélyben forgott, hogy egész önállóságát elveszítse.

Itt más nem segíthetett mint csel. Mikor a spartaiak parancsoló követeléseikkel Áthénben fölléptek, Themistokles azonnal beszüntette az építést és látszólagos engedékenységgel megigérte, hogy Spartába megy, hogy személyesen a többiről értekezzék.

Midőn odaért, elmult egy nap a másik után és mialatt azt beszélte, hogy követtársait megvárja, azalatt utasítása szerint Áthénben mindenki, a ki csak mozoghatott, városiak és falusiak, férfiak és nők, gyermekek és rabszolgák, folytonosan dolgoztak a kőfalon és ahhoz mindenféle kéznél lévő anyagot használtak. Még a siroszlopokat sem kiméltek meg, márvány féldombormű részeiket összetörték és az alapba rakták bele.

Mihelyt pedig a kőfal oly magasságot ért el, hogy szükség esetén védelmet nyujthatott, akkor utána mentek a többi

követek Spartába. Themistokles most is bátran tagadta az egész falépítést és mikor a miatt sokat ide-oda czivódtak és ellenkező hirek érkeztek meg, akkor végre felszólította a spartaiakat, hogy megbizható férfiakat küldjenek Áthénbe, hogy ne kelljen az utazók hírei szerint itélni, hanem hivatalosan győződjenek meg a dolgok állásáról. Ő kész arra, hogy hivataltársaival együtt, mint kezes, állítása igazságáért, Spartában marad.

Igy is történt. A spartai követek pedig, a mint Áthénbe érkeztek, előleges megbeszélés szerint visszatartóztattak, hogy Themistokles biztonságáért kezesekül szolgáljanak. Mert a mint ez terveinek sikeres kiviteléről értesült, levetette álarczát és kereken kimondotta, hogy az áthéneiek a legnagyobb szükségben, mindenektől elhagyatva, kétszer áldozták föl városukat és hazájukat; ekkép most is saját határozatuk folytán falazták körül városukat és ez legjobb is lesz egész Görögországra nézve, mert a hellén állam-szövetségnek alapelve valamennyi tagjának egyenlő önállósága.

Áthén ellenségei látták, hogy tervök meghiusult és bele kellett nyugodniok, bármily keserü volt is rájuk nézve a csalódás. Ugy tettek most már, mintha csak jó tanácsot akartak volna adni és végre nem maradt egyéb hátra, mint az hogy mindkét követség csendesen hazatérjen.

E meglehetősen kézzel fogható csel bizonyosan nem sikerülhetett volna, ha Sparta hatóságai nem lettek volna jó hajlammal Themistokles iránt; a szövetségesek sürgetésének engedtek, a nélkül hogy a kivitelt komolyan vették volna. Themistoklesnek bizonyosan még utolsó spártai tartózkodása idejéből jelentékeny pártja volt ott. De bárminő eszközöket használt is terve végrehajtása czéljából

ezek a viszonyok szorultsága és az ellenfelek álnoksága által igazolva vannak, úgy hogy még Aristides sem vonakodott a követségben részt venni. Themistokles ennek szerencsés sikerülése által szülővárosának uj alapítója lett és függetlenségének helyreállítója. Jövője biztosítva volt és ezentul egyenes uton haladt előre és pedig mind a város belső rende, mind külhatalmának fejlődése.

A plataeai ütközet után két évvel körül volt falazva a felső és alsó város. Mert a Piraeeus falainak a háboru által félbeszakított építése is ujból kezdődött, a félsziget kőbányái bő anyagot szolgáltattak és mig a város falain sok nyoma van sietős fölépíttetésének, addig a kikötő-építés pazar költekezéssel s a legnagyobb gonddal hajtatott végre.

A falak másfél mértföldnyi hosszuságban huzódtak az egész félsziget körül, annak ki- és bekanyarodó sziklás szélét követvén, és a három kikötő-öblöt magukba foglalván. A kikötők bejárásánál két-két torony emelkedett egymással szemben és pedig oly közel egymáshoz, hogy lánczokkal össze lehetett az egyiket a másikkal kötni; ezek a Piraeeus vizi kapui voltak. A falak körülbelül 16 lábnyi szélesek voltak és vakolat nélkül csupán csak négyszögletes faragott kövekből voltak épitve és Themistokles idejében 30 lábnyi magasságra emelkedtek; ő azonban kétannyira akarta emelni. Ez erődítmény arra volt rendelve, hogy Áthén birtokainak legbecsesebbikét, hajóit, hajóépítő helyeit, hajóházait és tengeri raktárait foglalja magában és minta-építmény legyen és lehetővé tegye azt, hogy a Piraeeus az irigykedő tengeri államok közelléte daczára, csekély őrség által legyen védhető [51]).

A Piraceus alkotása Themistokles büszkesége volt; a hajóhad után ez volt a második műve, mely Áthénre a

nagy város jellegét nyomta. Themistokles megtett azért mindent a fiatal város emelésére és arra hogy az üres helyeket hasznos lakosokkal megtöltse. Az ő ajánlatára megkönnyíttetett a külföldi kézműveseknek, technikusoknak és művészeknek a telepedés az által, hogy legalább a szegényebbeknek köztük egy időre elengedték az adót, mely az állam védenczeitől be szokott szedetni [52]).

Hihetetlen rövid idő alatt megváltozott egész Attikának szine. Csak kevés évvel azelőtt mind pusztaság volt és Áthén maga csaknem eltünt a föld szinéről; most mint egy varázs által két nagy város létezett alig másfél órányi távolságban egymáshoz; két vár, nagy terjedelmü kőfalaktól körül véve, két polgárság vetélkedő tevékenységgel. Most természetesen a kormányzó hatóságok sem voltak elegendők; mert a tengerparti város, mely idegen és igen különböző elemekből gyorsan növekedett, erélyesebb rendőri kormányt igényelt. Ennél fogva a hivatalnokok személyzete szaporíttatott; külön rendőri főnökök (astynomoi) és piaczi főnökök (agoranomoi) neveztettek ki a Piraeeus számára és hasonlóképen a mérték és súly, valamint a gabonakereskedés felügyeletére külön hivatalok (metronomoi és sitophylakes) állíttattak fel ott.

Azután a tengerészet számára is uj hatóságokat kellett alkotni és pedig olyanokat. melyek a kereskedelmi kikötőre, az ugynevezett Emporiumra, felügyeltek és megint másokat a hadikikötők számára. Különösen oly hatóságnak kellett létrejönni, mely minden hadi szerre gondot viselt és melynek nagyterjedelmü könyvvitele számára irnoki személyzetre volt szüksége. Mikor pedig a hajóhadat ki kellett egészíteni, akkor e czélból külön bizottságok választattak a polgárságból, a mely mellé más hivatalnokok

a pénztár vezetésére rendeltettek. Ekképen, mióta az uj város növekedett a régi mellett, a közügyek köre is mindenfelé lényegesen nagyobbodott.

Áthénnek azonban a salamisi és plataeai ütközetek után szüksége volt állami alkotmányának átalakítására. A mitől az egyik párt félt és a mit a másik remélt, az teljesedett be. A város megmentetett az egész lakosság hazafias lelkesedése által, valamennyi osztály vitézsége és áldozatkészsége által. Szegények és gazdagok vetélkedtek ez erényekben egymással és a közösen kiállott szükség valamenynyi polgárt ujból összekötötte egymással. Azért is illendő volt, hogy mindnyájának egyforma része legyen a polgári tiszteletben és jogokban. Eddig azonban még fennállott a soloni rendelet, mely szerint csak az első birtokosztály tagjai juthattak az állam legmagasabb hivatalaiba. Ez most oly előny volt, mely az alsó osztályok jogosult önérzetét méltán megsérthette. Hiszen épen a szegények, mint a hajóhad legénysége, legtöbbet tettek a győzelemre nézve! Ehhez járult még az is, hogy a jobbmódu polgárok között némelyek a háboru eseményei folytán elszegényedtek; hiszen úgy is legtöbbet szenvedtek a földbirtokosok, kiknek gazdaságai leégtek. E férfiak, kikhez Aristides is tartozott, most már polgári állásuk elvesztése által is megsértessenek? Ez a veszély fenyegette őket és azért már a plataeai táborban az elszegényedett földbirtokosok között árulási cselszövények és az alkotmány elleni összeesküvések jöttek létre és e veszélyt csak Aristides lelki ébersége hárította el [53]).

Általában pedig az ingó vagyon Attikában lassankint oly jelentőséget nyert, hogy lehetetlen volt ezentul egyedül a földbirtokot, mint Solon rendelte, a gazdagság

mértékének és a megbizhatóság zálogának tekinteni. Aristides, ki a szó teljes értelmében az »igazságos« volt, mivel nem ragaszkodott rideg rendszabályokhoz, hanem abban találta a valódi igazságot, hogy az állam rendje a társadalmi állapotok fejlődésével helyes viszonyban legyen, belátta az alkotmány reformjának szükségességét és maga tette a nép előtt az indítványt, hogy ezentúl mind a négy birtokosztály polgárai egyenlő jogosultsággal birjanak az államhivatalokra. Ezt annál is inkább megtehette, a nélkül, hogy politikai álláspontja iránt hütelen lett volna, mert meg volt győződve arról, hogy az által nem cselekszik a soloni törvényhozás ellenére, hogy a nagy törvényalkotó nem akarta örök időkre azon korlátokat felállítani, hogy ennek szellemében is a politikai érettség és ügyesség haladásával a politikai jogokat is ki kell egyenlitteni. Egy bölcs törvényhozásnak az volt a feladata, hogy itt az alsó néposztályok sürgető követeléseit megelőzze, és okosan járt el Aristides, hogy az alkotmány tökéletesítését czélzó lépéseket nem engedte át Themistoklesnek és pártjának; mert ez által kimutatta, hogy a »higgadt« polgárok, kiknek vezéreül őt tartották, megértik a kort és elismerik megszorítás nélkül valamennyi polgárnak a fenségi jogokra való egyenlő igényét.

Ekkép multak el az első évek a plataeai és mykalei ütközetek után. A belügyek rendezése, az elpusztított városok ujból való berendezése, mindenekelőtt pedig a viszály a mely az alig megujított hellen szövetséget ujból két pártra osztotta, melyek csaknem nyiltan hadakoztak egymás ellen, mindezek annyira vették igénybe a görögök figyelmét, hogy kifelé irányuló közös vállalatokra nem is gondolhattak. Az volt a szerencséjök, hogy a perzsák nyugton ma-

radtak és nem volt bátorságuk arra, hogy ez időt uj előnyomulásra felhasználják. Végre a szövetségi viszonyok külsőleg ujra rendeztettek. Miután a peloponnesusiak abbeli kisérlete meghiusult, hogy Spartát egyedüli főhatalmassággá tegyék, akkor Spartának arra kellett törekednie, hogy Áthén mellett vezérállását megtartsa; a feladat nem volt igen könnyü, a mint az áthéneiek tulnyomó ereje és bátran előre törő határozottsága Sestusnál elég világosan megmutatta (132. l.).

Azonban Sparta helyzete sem volt kedvezőtlen. Hiszen dicsőséggel és szerencsével állott volt a görög nemzet szárazföldi és tengeri hadserege élén; ez oly állás volt, a minő Spartának azelőtt sohasem volt és épen ez csábította őt határtalan igényeire. Szárazföldön és tengeren való hegemoniája az uj szövetségi jogban ünnepélyesen ujra megerősittetett és két tevékeny Heraklida állott az élén: a plataeai és mykalei győzők, kik arra való férfiaknak látszottak, hogy Sparta becsületét megőrizzék. Különösen Pausanias nagy tervekkel foglalkozott és minél kevesebbé türhette a bilincseket, melyeket az ephorok otthon nagyravágyására vetettek, annál türelmetlenebben törekedett alkalmat találni, melyben a csatatéren uj dicsőséget és befolyást szerezhet magának.

Végre annyira voltak a hellének, hogy a plataeai határozatokat közösen kivihették és a hellén városok felszabadítását folytathatták. A peloponnesusiak e czélból husz hajót állítottak ki, az áthéneiek harminczat, Aristides és Kimon vezérlete alatt. Ehhez meg a jónok hajói nagy számmal járultak, úgy hogy mindössze körülbelől száz hajó lehetett, a mint a plataeai határozatokban meg volt álla-

pítva. Az egész szövetséges hajóhad vezére Pausanias volt; valószinüleg 476 (75,4) tavaszán indult el, mialatt ugyan ez időben a másik király, Leotychides Thessaliában folytatta a hadjáratot, hogy az Aleuádok hatalmát megtörje, kik egész az utolsó időig a haza ellenségével szövetkeztek volt [54]).

Ez alkalommal nem kellett a görögöknek oly hajóhadat felkeresni, mely a tenger fölötti uralomban velök vetélkedett volna; azon előnyük volt, hogy a harcz szinhelyét ők választhatták, és a hajóhad gyors mozdulatai bizonyítják, hogy vezéreiknek, különösen fővezérüknek semmiféle, eredménynyel kecsegtető vállalat nem volt sem merész sem messze. Azzal nem elégedtek meg, hogy az Archipelagus szabad volt; a barbárok visszatérését is megakarták előzni, és örökre elzárni előttök azon szárazföldi és tengeri utakat, a melyeken azelőtt Európába rontottak. Azért egy időben vették szemügyre éjszakon a Bosporust és délen Kyprus szigetét.

E sziget birtoklása központi fekvésénél fogva és épitőfa s vörösrézben való gazdagsága folytán minden időben nélkülözhetetlen volt a Kelet azon hatalmasságaira nézve, melyek a földközi tenger fölötti uralomra törekedtek. Ha a görögöknek itt sikerül betenni lábukat, akkor nem csak hajózásuk és kereskedelmök számára megbecsülhetlen előnyöket szereznek, hanem a Perzsia és Egyptom közti tengeri összeköttetés is meg van akasztva, és innen minden uj készülődést a syrophoenicziai parton meg lehet akadályoztatni. A perzsáknak erős őrségei voltak a szigetvárosokban és az ott uralkodó fejedelmek dynastikus érdekből törekedtek a helléneknek kedvező hangulatot elnyomni. Azért mégis sikerült a szövetségeseknek nehány hónap alatt a

sziget nagyobb részét a perzsáktól elvenni. Hogy egészen megszabadítsák, arra nem volt elegendő tehetségük és azért elhatározták, hogy elmennek a pontusi vizek felé, még mielőtt a nyár utoljának szelei meggátolnák őket, és itt megtámadják a perzsákat legfontosabb birtokaikban, mig azoknak figyelme még a kyprusi tenger felé van fordítva.

Sestus elfoglalása által ugyan el volt zárva a perzsák előtt az ut a Hellespontuson keresztül; de a felső szoros mellett még Byzantium bámulatra méltó kikötőjével még azoknak kezében volt. Byzantium erősebb volt Sestusnál és a perzsák e hely birtokában oly biztonságban érezték magukat, hogy itt nemcsak tömérdek kincset raktak le, hanem csapataik főhadiszállása és sok legmagasabb rangu perzsáknak tartózkodási helye volt. A görögök az őrséget teljesen készületlenül találták, és még mielőtt a kincseket meg lehetett volna menteni és a nagy királynak rokonai megmenekülhettek volna, megszállták a görögök a falakat; roppant zsákmányt találtak itt.

Ily szerencse sokkal nagyobb volt, hogy sem Pausanias azt elviselhette volna. Ő véghetetlen dicsvágyó ember volt és cselekedeteiben sarkalta őt azon föltétlen uralomra törő vágy, mely a Heraklidák törzsében mindig ujra jön napfényre. Jelleme a plateaei csatatéren mutatkozott tökéletesen. Mert midőn a győzelmi tizedből a háromfejü kigyóval való háromlábu az istenségnek szenteltetett, mely ajándék arra volt rendelve, hogy a nagy oltár mellett a templom előtt felállíttassék, akkor Pausanias azt meg merte tenni, hogy a háromlábut önhatalmulag saját tulajdon szentelt ajándékának nevezze, mint olyan művet, melyet ő, mint a hellének vezére a delphii Istennek szentelt. E vakmerő gőgje miatt azon lealázás érte őt, hogy a ható-

ságok az ő ajánló verseit, melyeket Simonides készített, kitörültették és azok helyett mindazon államok nevei beiratták, melyek a harczban részt vettek. Önfejünek mutatta magát a thébaei népvezérek elitélésénél is (120. l.), és egyáltalában egész maga viselete által sok ellenszenvet és az ephorok részéről gyanakodó felügyeletet vont magára [55]).

De önzése minden ellenállás és minden gyanu által még jobban felszíttatott. A keleti fejedelmi élet pompájával való megismerkedése, mely először a perzsa táborban az Asopus mellett szeme elébe jött, feltüzelte szivének tisztátalan vágyait és midőn most már görögországi dicső győzelme után még mint a hajóhad vezére is győzedelmesen bejárta az egész tengert Syriától a Pontusig, akkor oda veszett minden mérséklete; akkor mindig utáltabb lett előtte azon gondolat, hogy otthon ismét az ephorok ellenőrzésének kell magát alávetni és elszánta magát arra hogy minden áron véget vet e viszonyoknak. De ő nem csak Spartának akart szabad ura és fejedelme lenni, hanem egész Görögországnak. Azért szüksége volt egy külső, nem görög hatalom támogatására, és minél inkább meggyőződött arról, hogy a jelenlegi állami rendszer Görögországban fenn nem állhat, annál kevesbbé bántotta lelkiismerete, midőn a haza ellenségével szövetséget kötött, hogy önző czéljait elérhesse.

Byzantium e tervek megérlelésére a legalkalmasabb hely volt. Bizonyos Gongylus nevezetü, eretriai származásu embert tett meghittjévé, az elfoglalt város parancsnokává tette és az előkelő foglyokat azon titkos megbizással adta át neki, hogy baj nélkül szöktesse meg őket. A mint ez megtörtént, Xerxesnek írt, hogy nincsen nagyobb kivánsága, mint az hogy az ő kedvében járhasson és arra

hasson, hogy Görögországot uralma alá vesse. A nagy király hozzátartozóinak megmentését leghálásabban ismerte el és teljes buzgósággal beleegyezett Pausanias terveibe. A többi alkudozások folytatása czéljából, Artabazus lett Mysia satrapája, ugyanazon vezér, a ki Plataeaenél hiába intette a perzsákat, hogy ne kezdjenek csatát és a kinek abbeli nézete, hogy a görögöket görögök által kell legyőzni, azaz alku és megvesztegetés által, csak Mardonius szerencsétlensége után jutott igazán érvényre, úgy hogy most egészen a király kegyencze volt.

A midőn Artabazus terjedelmes teljhatalommal közvetítőnek rendeltetett, akkor uj támadás kezdődött Görögország önállósága ellen, mely a legveszélyesebb fegyverrel folytattatott és a görög ügyek kétségkivül rosszra fordultak volna, ha Pausanias tervei kivitelében több önmérséklettel birt volna. De midőn a királyi pecséttel ellátott levelek kezei között voltak és azt látta, hogy a világ leghatalmasabb ura ugy érintkezik vele, mint hozzá hasonlóval, akkor oda volt minden higgadtsága. Ugy látszott neki, mintha már a nagy király veje volna és helytartója az európai tartományokban. Elvetemedett könnyelmüséggel fitogtatta szándékát, pompázott ruhákkal és lakomákkal perzsa szokás szerint, thrakiai utaiban egyiptomi és méd testőrséggel kisértette magát, harczosaival kényuri gőgje szerint bánt és a legborzasztóbb zsarnoki önkénynek engedte át magát. Ennek következménye az volt, hogy a seregben elégületlenség mutatkozott, mely a leghevesebb ellenszenvvé fokozódott különösen azoknál, kiknek a szabadság és polgári egyenlőség iránt a legerősebb érzékük volt, a jónoknál és áthéneieknél.

A jónoknak elejétől fogva nem volt rokonszenve a spartaiak iránt, kiknek durva magaviselete épen olyan kellemetlenül hatott rájok, mint kemény és érthetetlen dialectusok. Az áthéneieket tekintették természetes vezéreiknek és a törzsrokonság vonzalma az attikai vezérek személyei által még növekedett. Mert a spartainak gőgje mellett mennyire tünt föl Aristides jelleme, ki egyszerű polgár lévén, mindig magához hasonló maradt, nyájas, nyugodt és részrehajlatlan, kiben csak a haza harczának nagy érdekei éltek! És mellette Kimon, a bőkezű, lovagias férfiu, ki mindenki iránt barátságos és nyájas volt. E férfiak szeretetreméltó volta annál is inkább elismertetett, mivel olyanoknak mutatkoztak, kiknek szakismereteinek és erélyének különösen lehetett köszönni a tengeri hadjáratok minden eredményét.

A jónok tehát most is ezeknél kerestek védelmet az uj kényur igazságtalansága ellen és az áthéneieknek volt annyi okosságuk, hogy őket vissza nem utasították, hanem minden tekintetben szóval és tettel támogatták; annál is inkább gondolták hogy erre hivatva vannak, minthogy Jónia városait gyarmatvárosaiknak tekintették, melyeknek érdekét megvédeni szent kötelessége az áthéneieknek. De mindenekelőtt arról kellett gondoskodniok, hogy az ingadozó jóniaiak rossz kedvökben el ne hagyják a közös ügyet. Ekkép a görög seregben meghasonlás állott be; két hajóhad alakult, egy jón-attikai és egy sparta-peloponnesusi, úgy hogy Pausanias csakis névleg volt a fővezér.

Ezalatt a vezér illetlen magatartásának és gőgjének hire Spartában is elterjedt. Az ephorok haza hitták őt, hogy feleljen eljárásáról és mivel nyilt ellenszegülésre még nem volt tehetsége, azért engedelmeskednie kellett. De a pelo-

ponnesusi hajóraj is vele ment vissza; ennélfogva valószinü, hogy az ephorok államuk érdekében tanácsosnak tartották egyúttal az egész hadjáratot megszüntetni, és e szerint intézkedtek s a hajóhad feloszlását várták. E rendszabálynak azonban egészen más és nagyon messzire ható eredménye volt. A készülőben levő meghasonlás most egészen nyiltan mutatkozott; az áthéneiek és jónak, egyetértésök következtében együtt maradtak és Pausanias eltávozása után annak a rendjén átvette Áthén az ott maradó hajóknak fővezérletét [56]).

A meglepett ephorok hibájukat megint jóvá akarták tenni; tavaszszal Pausaniasnak egy utódját küldötték vissza hajókkal és legénységgel a hajóhadhoz; de a mig ez, kinek Dorkis volt a neve, oda érkezett, addig időközben a viszonyok oly tökéletesen rendeztettek, hogy a szövetségesek elpártolása és a hajóhad fővezérségének elvesztése Spartára nézve, már befejezett tény volt. Aristides és Kimonra nézve a legjobb akarat mellett lehetetlen lett volna a dolgok állását megváltoztatni. Dorkisnak tehát egyéb nem maradt hátra, mint, hogy vagy alárendelje magát az áthéneiek fővezérségének vagy hogy visszamenjen haza. Ő természetesen az utóbbit választotta.

A fővezér gyalázatos visszatérése és a váratlan következmények, melyek azzal összefüggtek, Spartában a legnagyobb felindulást idézték elő. A szerződések meg voltak szegve, a hellén szövetségi rend fel vot bontva és Sparta vezéri tekintélye, mely az utolsó években oly fényesen megujíttatott, a legdurvább módon megsértetett. Ezt tehát vagy gyorsan helyre kellett állítani, vagy örökre el kellett veszteni.

Spartában akkor nem volt hiány oly férfiakban, kik azt követelték, hogy a peloponnesusi sereggel Áthén ellen kell indulni, elégtételt kell kérni és a régi szövetségi alkotmányt erőszakkal ujra felállítani. Azonban nem sokára más nézet jutott érvényre; ez az idősebb és higgadtabb spartaiak nézete volt, kiknek szóvivője Hetoemaridas, a vének tanácsának tagja és Heraklida származásu férfiu volt.

Ő és társai mindig azon a nézeten voltak, hogy szülővárosukra nincsen veszélyesebb dolog, mintha részt vesz messzire ható vállalatokban, távol vidékeken, hol a polgárok, a hatóságok felvigyázata alól felszabadulva, az ujításra törő jónokkal való együttlét által minden csábításnak ki vannak téve. A hajóhad fővezérségével sokkal többet veszthet Sparta, mint a mennyit nyerhet; mert minden hadi dicsőség nagyon is drágán van megszerezve, ha a miatt az állam utjából kiragadtatik és emberei megrontatnak. Pausanias esete eléggé világos példa arra. A sértés, melyet kiállottak, annak a büntetése, hogy a higgadt mérséklet és önmegszorítás elvét elhagyták. A szárazföldi seregben kell Sparta nagyságát keresni, minél inkább Áthén a tenger felé fordul. Hogy Áthénen megboszulják magokat, arra nézve nincs elegendő tehetségök. Minden erőszakos kisérlet csak azt fogja eredményezni, hogy a szakadás orvosolhatatlanná lesz, mig békés alkudozás utján annyira lehet menni, hogy Sparta, ha lemond is a tengeri háboru fővezérségéről, mégis törvényes jogából nem enged semmit sem.

A békepárt győzött. Talán abban az eszmében is megnyugodtak, hogy tulajdonképen a hegemonia nem is ment át Spartától Áthénre, hanem hogy Áthén Sparta

kivánatára és nevében a további hadviselést és a jón szövetségesek vezérletét átvette [57]).

Áthénben nagy feszültséggel várták a krisis fejlődését és békés megoldása, melyhez Aristides és társai bizonyosan megtették a mit tehettek, diadal volt a higgadtabb pártra nézve, melynek politikai czélja nem volt más, mint hogy a nélkül, hogy Spartával való szakadás állna be, teljes kifejlettségre juttassa a attikai hatalmat. A mit előbb kiméletlen erőszakkal ki akartak vivni, az most a viszonyok nyugodtabb fejlődésében ugy szólván magától jött létre, gonosztett és polgári háboru nélkül. 476 nyarán végbe ment az átmenet és az $47^6/_5$; 76,1. évet a legvalószinübb számítás szerint legelsőnek lehet tekinteni, melyben Áthén a tengeri hegomoniát bírta, mint méltó megtiszteltetést, mely Artemisium és Salamis előharczosainak, a görög függetlenség megmentőinek osztályrészül jutott [58]).

De most a nehezebb feladat következett. Mert most az volt a teendőjük, hogy az uj szövetséget szervezzék és a sok, egymástól különböző és messzire elszóródott parti helyekből oly tengeri hatalmat alkossanak, mely képes legyen a perzsák minden hódítási vágyával szembeszállni és a terjedelmes tengeri vidékeket megvédeni.

Azon határozottság, melylyel az áthéneiek eme nagy feladatokat felfogták, mutatja, hogy titokban már régen készültek ily állásra. És bizonyosan már Solon ideje óta minden előrelátó államférfiu abban ismerte fel Áthén hivatását, hogy valamikor az aegaei szigeteket vezetése alatt kell, hogy egyesítse. De arra nézve tértek el egymástól a nézetek, hogy miképen uralkodjék Áthén. Egy része, mint Miltiades és Themistokles úgy vélekedének, hogy itt csak az erő alkalmazása dönthet; csak a szigetek lefegyverezte-

tése és alávetése által lehet valami maradandó sikert elérni. Ilyen nézetnek azonban minden higgadtabb ember nézetével határozottan kellett ellenkezni és Themistokles azért nem vihette keresztül erőszakos politikáját. Ez tökéletesen lehetetlen lett, midőn az ázsiai városok oly váratlan gyorsasággal csatlakoztak az európai szövetséghez. E városok nagyobbrészt nagyok és népesek maradtak, mint p. o. Ephesus; részben a perzsa uralom alatt is ismét felüdültek bukásuk után és ujra megnépesedtek. Itt tehát Áthén föltétlen uralmáról szó sem lehetett. Ehhez járult még az is, hogy a Spartával való feszült viszony az elővigyázatot és ovatosságot kötelességükké tette; azon hibákat, melyek folytán a fővezérségét elvesztette, el kellett kerülni és arra kellett törekedni, hogy az uj szövetségesek enyhébb módon köttessenek össze Áthénnel. Ez volt azon nézet, melyet Aristides képviselt és abban állott Áthén nagy szerencséje, hogy ő benne azon férfiut birta, ki államférfiui bölcsesége, tevékeny ereje és egész Görögországban elismert igazsága által arra volt teremtve, hogy az uj szövetséget akkép rendezze, hogy egyrészt a kisebb államok jogait tiszteletben tartsák, másrészt oly alkotmány jöjjön létre, mely a fegyveres szövetségnek egységet és erőt, az áthéneieknek pedig döntő befolyást biztosítson.

A legnépszerübb és legkiméletesebb alkotmány, melyet ilyen szövetségnek adni lehetet,t az amphiktyonia szervezete volt. Ebben a görög jog szerint vallásos központra volt szükség és ez nem lehetett más, mint Delus, a szent sziget a két part között, középütt, az Archipelagus Delphije, mely már a Homér előtti időkben apollói ünnepélyek szinhelye és a tenger két partján lakó jón törzsroko-

nok számára jó fekvésü gyülekező hely volt. Athén Delussal különös közeli összeköttetésben állott; azt tartották, hogy Erysichthon a Kekropida alapította az ünnepélyt és valamint már Pisistratus és Polykrates (II. 88, 383. l.) a tengeri uralomra törő terveiket Delussal füzték össze, ekkép most is egy uj szövetség központja lett, melynek képviselői itt a régi szövetségi ünnep idején (valószinüleg május elején) összegyültek. Az uj népünnepély, úgy akarák, uj fényben éledjen föl; azért kedvezett is az ottani papság az áthéneiek szándékának és a delusi Apollo látnokai a tengeri uralmat jósolták nekik [59]).

Aristides volt Áthén szóvivője a szövetséges tengeri államok követei között. Kimutatta, mennyire szükséges, hogy a járulékok állandó tételek szerint szabályoztassanak, mivel kincstár és megállapított budget nélkül lehetetlen harczra kész hajóhadat tartani. Ő maga megbizatott azzal, hogy pontosan vizsgálja meg az egyes államok segédforrásait és ezért állítsa fel a szövetségi anyakönyvet. A szövetségi államok kötelezték magokat rendes járulékok fizetésére és annál könnyebben nyugodtak meg abban, mivel el kellett ismerniök, hogy a kereskedelemnek a kalózkodás elleni védelmére szükséges egy állandó tengeri hatalom. Az adó előttük nem volt uj dolog; mert a spartaiak is, mig rövid hegemoniájuk a tengeren tartott, kényök-kedvök szerint adókat szedtek tőlük; azelőtt meg a nagy király azon becslés szerint, melyet Artaphernes, mint Sardes satrapája elrendelt. Ez tulajdonképen nem volt egyéb mint járulék a hadi pénztárhoz, a minőt Sparta is a peloponnesusiaktól követelt; csak hogy ezt rendesen be kellett fizetni, mert állandó hadsereg tartásáról volt szó; végre magoktól a községektől engedé-

lyezett járulékok voltak, melyeknek hova fordítása a szövetség tagjainak közös határozataitól függött.

Azonban tulajdonképen csak a kisebb városok lettek megadóztatva, melyeknek nem voltak tulajdon hadi hajóik, és nem is akarták hogy legyen; járulékaik annyi hajó fölszerelésére és tartására fordíttattak, mennyi összes lakosságuknak megfelelt. A nagyobb városok ellenben nem fizettek adót, hanem arra kötelezték magokat, hogy annyi legénységet és hajót állítanak ki, a mennyit rájok Aristides kivetett, a ki közmegelégedésre fejezte be nehéz feladatát. A közös pénztár, melybe évenkint igen jelentékeny összeg, 460 talentom (1.035,000 ezüst frt.) befolyt, Apollo szenthelyében állíttatott fel és kezelésére a hellenotamiák uj hivatala rendeltetett. Már a név maga mutatja a szövetség amphiktyoni jellegét, melynek nemzeti hellen hatalomnak kellett lenni; az áthéneieknek pedig azon fontos jog engedtetett át, hogy a hivatalt magok közűl való emberekkel töltsék be [60]).

A barátságos viszony, mely a különféle szigetek és parti városok között fennállott, arra használtatott, hogy távolabb levő és eleinte vonakodó államokat is a szövetségben való részvétre birjanak, a mint p. o. Chius jó szolgálatot tett, a midőn az eurymedoni csata idején a Phaselissel való közvetitést elvállalta. Bizonyosan kisebb községek csoportjai is léteztek, melyeknek magoknak vagy egy nagyobb szomszéd helységgel együtt közös szavazatuk volt, a szerint a mint e viszonyok a különböző tartományokban fejlődtek, különösen mivel később is az adók lefizetésénél ily csoportokat ki lehet mutatni. Általában t. i. az volt az elv, hogy minden állam megtartsa önállóságát, a minő azelőtt volt és mindegyike küldje el képviselőjét a

rendesen tartott gyülésekre, a hol azok oly szövetségi tanácsot képeztek, mely a hadviselésről, a pénz hova fordításáról és minden közös ügyről határoztak.

De a képviselők gyülései, a szövetség roppant kiterjedésénél fogva, oly nagyok voltak és egyúttal érdekeikben és nézeteikben annyi felé oszoltak, hogy egyetértő cselekvésre egyáltalában nem voltak alkalmasok. Ehhez járult még az is, hogy a legrégibb idők óta a jón szigetek és városok között irigység és viszály uralkodott. Annál nagyobb volt Áthén hivatása és annál jelentékenyebb volt befolyása; mert e város, mely hatalomra és politikai belátásra mindnyáját fölülmulva a szövetség igazgatóságát vitte, a gyüléseket összehivta és azokban elnökölt, a járulékokat bekövetelte, a pénztárt kezelte, a közös érdeket kifelé és befelé védte, a vezéreket adta és nagyobbára határozott a hadi vállalatokra nézve. Az áthéneiek hatalma, a nélkül hogy ők magok valamit tettek volna, a szövetséges helységek által nagyobbittatott, mivel ezek, midőn látták, hogy a legközelebbi veszély el van hárítva és a tenger biztonsága helyre van állítva, megunták a háboru fáradalmait. A kisebb községek lassankint jobbnak látták pénz által megszabadulni a terhektől, hogy békében üzhessék a kereskedést, földmivelést és halászatot és igy történt, hogy az ő költségeiken egyre nagyobbodott Áthén védő ereje.

Sparta és az egész Peloponnesus épen nem vett részt egy új hellen hatalom ez alkotásában; csak gyülölettel és irigységgel nézték Áthént, mely oly meglepő gyorsasággal és oly szerencsésen fejezte be a nagy művet t. i. a két parton lakó hellének ujra egyesítését, mely partok a természetes viszonyok ellenére egymástól el voltak szakítva [61]).

Mig Deluson e fontos intézkedések tétettek, addig a tenger éjszaki részén a perzsák és görögök hadi ereje egymással szemben táborozott. Mert az uj tengeri szövetségnek nem volt sürgetősebb feladata, mint hogy a perzsákat kiüzze azon erős állásokból, melyeket még Európában elfoglaltak és ez által felszabadítsák a tengert. Byzancz vára, az éjszaki tengeri utak kulcsa, főhadiszállása maradt a görög hajóknak és folytosan czélpontja a perzsáknak. Mert ezek épen nem tartották elveszetteknek az innenső birtokaikat; a Hellespontus körül az őrségek egy egész sora volt, becsületbeli dolog volt rájuk nézve, hogy fel ne adják Darius hódítmányait. Azért is a két legvitézebb férfiu, kit csak ismert Xerxes, azzal volt megbizva, hogy a thrakiai birtokokat védjék, Maskames Doriskusban és Boges Eïonban. A thrákokkal összeköttetésök volt, kik gabonát szállítottak nekik; Makedoniára is számíthattak; mert az uj görög tengeri hatalom az éjszaki tengeren való terjeszkedése és a chalkisi városok csatlakozása a delusi tengeri szövetséghez nem lehetett közömbös dolog az éjszaki fejedelmekre nézve. A perzsák részéről tehát arra törekedtek, hogy az összeköttetés a régi szövetségesekkel Makedoniában és Thessaliában fentartassék és még mindig azt remélték, hogy kedvező viszonyok között ismét előnyomulhatnak az európai szárazföldön.

Más okok is működtek arra, hogy az áthéneiek figyelmét az éjszaki tengerek felé fordítsák. Mert azon szigeteken, melyek délfelől határolják a thrákiai tengert, különösen Skyruson vad erkölcsü pelasg törzsek tartották fenn magokat, melyek a tengert kalózkodások által nyugtalanitották és a thessaliai parton a kereskedést háborgatták. A delphii amphiktyonok kárpótlást követeltek azon ten-

geri rablásért, mely thessaliai kereskedő hajón követtetett el; a skyrusiak ezt megtagadták, kigúnyolván a delphii szövetség tehetetlenségét. Most már arra törekedtek, hogy Áthént arra birják, hogy a dologban közbe lépjen és a skyrusiak ellen lépjen föl. Egy delphii mondás érkezett Áthénbe, hogy emlékezzenek Theseus csontjairól, melyek a távoli Skyrusban nyugodnak és vigyék haza a szent ereklyéket. Ez egy okkal több volt arra, hogy, miután a szövetség viszonyai rendeztettek és a szövetség legközelebbi területe biztosíttatott, a legelső, nagyobb vállalatokat éjszak felé irányozzák, a hol elejétől fogva helyes tapintattal a hadi és gyarmatosító tevékenység legfontosabb szinhelyét fölismerték [62]).

Ügyes vezérekben nem volt hiány. Az áthéneiek Kimont találták arravalónak, Miltiades fiát, kinek vezéri tehetsége és hazafias érzelme Aristides által legmelegebben ajánltatott. Az első felindulás a marathoni hős ellen, érdemeinek elfogulatlanabb méltatása előtt háttérbe szorult és annálinkább örültek annak, hogy most a fiában oly férfiut bírnak, a ki a város üdvére felujítja a Philaidák dicső nemzetségének hirét.

Mint egy gazdag fejedelemnek és egy thrákiai fejedelem leányának, Hegesipylének fia, gondtalan fényüzésben nevelkedett föl, őseinek szokása szerint lovagias időtöltésben élve, könnyelmüen és mulatságot hajhászva töltötte el napjait; azután, atyja halála következtében a szerencse magaslatáról lebukván a legteljesebb mértékben ismerkedett meg az élet komoly oldalával. Nem lévén képes azon birságot lefizetni, melyre atyja el volt itélve, az attikai adóssági törvények szigoruságát önmagán kellett tapasztalnia; minden polgári jogból kizáratott és mivel

személye kezeskedett az adósságért, talán egy időre maga is teljes szabadságától megfosztatott. Csendes magányban visszavonulva ugy élt Elpinike féltestvérével együtt, mint beszélték, házassági viszonyban; e viszony a régiek felfogása szerint nem volt tilos dolog és ez esetben abban is találja magyarázatát, hogy Elpinikének nagy szegénysége miatt nem volt kilátása rangjához illő férjhez menetelre.

Ekkor sajátságos fordulat állott be a testvérek életében. Kallias, Áthén leggazdagabb polgárainak egyike, szenvedélyes szerelemre gyuladt Elpinike iránt. Megnyerte kezét, kifizette az 50 talentomot és ez által nemcsak hogy a két testvért szükségtől és becsületvesztéstől megmentette, hanem Miltiades fiát is visszaadta szülővárosának, a ki most egész lelkéből ama város szolgálatának szentelte magát.

Az élet nehéz iskolája megérlelte és nemesítette őt. Azért nyoma sem látszik benne a személyeskedő érzékenykedésnek és nemtelen boszuvágynak; sőt családjának korlátolt hagyományairól le tudott mondani, t. i. azon hagyományról, mely versenyre szánt paripák nevelésében találta büszkeségét. Mert tökéletesen csatlakozott Themistokles tengeri politikájához és azon időben, midőn a polgárság még ingadozott és a nemes családok még vonakodtak, akkor őt láthatták, a mint felment az Akropolisba, hogy a város istennőjénnek kantárt szenteljen és azután, hogy lement paizszsal a kikötőhöz, hogy a maga részéről kimutassa, hogy érti korát és hogy Áthén erejét és jövőjét nem a paripákban, hanem a hajókban találja. Nem sokára a hajóhadon Aristides mellett arra született vezérnek mutatta ki magát; igen sokat tett arra nézve, hogy a tengeri fővezérség olyan könnyen és szerencsésen ment át Áthén

kezébe és ekképen igen is megérdemelte azt az elismerést, hogy őt bizták meg az attika-jóniai hajóhad első nagyobb vállalataival [63]).

Ugy látszott, hogy Miltiades fia épen e harctérre nézve bir különös hivatással, hogy t. i. a thrákiai partokon és szigeteken perzsákkal és pelasg törzsekkel harczoljon, mint atyja tette. Ő neki része volt azon harczokban, melyek által Pausanias arra kényszeríttetett, hogy Byzantium városát hagyja el; valószinűleg segített a Hellespontust megtisztítani és ujra attikai kézbe visszatéríteni. Még csak egy hely volt hátra, t. i. Eïon, valamennyi között a legfontosabb. Kimon a Strymon torkolatához hajózott, hogy a perzsáktól ez utolsó európai birtokot elvegye. Jól ismervén feladatának nehézségét, összeköttetésbe lépett Thessaliával, hol a nemzeti párt ismét szabadabban mozoghatott; Pharsalusból pénzzel és csapatokkal támogatták és ekképen képes volt Eïont körül fogni. De ennek falait a legvitézebbül védték. Fel kellett hagyni az ostrommal és várni, mig az emberekkel megtöltött várnak elesége elfogy. Egyúttal a Strymon alsó folyását elrekesztette, úgy hogy a viz a falaknál emelkedett és a vályogot feláztatta. Midőn Boges látta, hogy a falak összedőlnek, akkor elsülyesztette kincseit és végre megölte az övéit és önmagát. Az áthéneiek kezébe egy puszta rom jutott (ol. 77,3 vagy 4; $4^{70}/_{69}$).

Könnyebb és hálásabb feladat volt a skyrusiak büntetése, mely közvetlenül a strymoni hadjárat után következett. Mert Kimon hajlamainak semmi sem felelhetett meg jobban, mint hogy itt a közös hellen érdeket képviselje és a fiatal hajóhadnak azt a dicsőséget szerezze, hogy a görög tengerben fegyelmet és rendet teremtsen. Egyúttal thessaliai szövetségesei iránt is háladatosnak mutatta ma-

gát, mivel partjaikat bátorságosakká tette és Áthén hatalmát lényegesen kiterjesztette. Mert a sziget attikai föld lett és attikai polgárok telepíttettek arra a földre, a hol a dolopok laktak volt. Végre Kimon e hadi tette az által különösen szentnek tetszett, hogy szerencsésen megtalálta Theseus sírját, melynek helyét, mint védő heros emlékét valószinüleg eltitkolták. A heros hamvai ol. 77,4 (469) Apsephion archon alatt ünnepélyesen Áthénbe vitettek. Az egész feladat pedig, melyet oly szerencsésen megoldott, minden tekintetben annyira kivánsága szerint való volt, hogy igen természetes azt hinnünk, hogy a kettős ok, mely a legalkalmasabb időben mutatkozott, t. i. a delphii jóslat és a thessaliaiak panasza, közös megbeszélés után állott be és akkor Kimonban nem csak az erélyes vezért, hanem a bölcs belátása és összeköttetései által messzire ható államférfiut is fogjuk csodálni.

Ezek voltak az első nagyobb tettek, melyekben a delusi tengeri szövetség oly hatalomnak mutatkozott, melynek jövője van és mely már most is képes az Archipelagus fölött uralkodni. A jón néperő teljes hatalma most volt először egyesítve belátó és erélyes vezetés alatt. Mi állhatott ellen oly hajóhadnak, mely a világ legjobb tengerész népét közös tevékenységre egyesítette?

Számos éven keresztül kedvezők maradtak a viszonyok, mig tartott a közös veszély, és egyrészt kedvezés és bizalom, másrészt bölcs kimélet uralkodott. Azonban csakhamar napfényre jutottak a szövetség gyengéi is. Ezek a jón jellem megbizhatlanságában rejlettek; észre lehetett venni, hogy mennyire nincs kedvök a jónoknak, hogy közös rendhez alkalmazkodjanak és ez a velök született ellenszenv természetesen nagyon fokozódott, midőn belátták, hogy a

szövetség egyes tagjainak önállósága nem olyan, a minőnek képzelték. Áthén nem tehetett máskép, mint hogy a szövetségi kötelességek teljesítése fölött teljes szigorral őrködjék és mivel a szövetség igazi haszna az áthéneieknek jutott, mivel a szövetségi hajóhad segítségével a szigeteket és fontos partokat elfoglalták, azért rossz hangulat és bizalmatlanság keletkezett a szövetséges társak között, kik azt tapasztalták, hogy az áthénei hatalom nagyobbitására csak eszköznek vannak lealacsonyítva.

Eképpen a hajóhadat, még mielőtt az első tiz év az áthénei hegemonia kezdete óta lefolyt volna, arra kellett használni, hogy a pártütő városok kötelességökhez vezettessenek vissza; először Karystus Euboeán, mely a többi euboeai városok támogatása nélkül is huzamosan ellentállt és azután a hatalmas Naxus, melyet csak hosszu ostrom után lehetett lealázni.

Titkos örömmel nézték egyrészt a perzsák, másrészt a spartaiak, hogy mily gyorsan emésztetik fel az uj hatalmas szövetség ereje a belső harczokban. De e harczok legközelebbi következménye nem volt más, mint az attikai hatalom uj növekedése. Ijesztő példa okáért most először rekesztetett ki egy szövetséges város az önálló szigetállamok sorából. A naxusiak fellázadván a szövetségi rend ellen, elvesztették jogaikat; a szövetség tagjaiból annak alattvalói lettek és mint ilyeneket, az áthéneiek jobban megadóztatták és szigorubb felügyelet alá helyezték. Ekkép a vezérhelység a Kykladok tengerében hatalmasabb állást nyert és félelem és ijedelem által összetartotta a laza szövetséget [64]).

Mig a hajóhad Naxus előtt horgonyozott, az alatt egy hajó vitorlázott el előtte. Látták, hogy a zivatar daczára, mely éjszak felől fujt, félve tartja magát távol az attikai hajóktól és kerüli a kikötőt. A hajón a salamisi győző volt, ki mint hazaáruló számkivettetve, Sparta és Athéntől üldöztetve, épen Perzsiába menekült.

A plataeai ütközetet követő évben eltünnek Themistokles nyilvános tevékenységének nyomai. Bizony igaza volt, a midőn magát egy fához hasonlította, melynek terebélyes fedele alá zivatarkor mindenki menekül, mely azonban megvettetik és minden sértésnek kitétetik, mihelyt az égi háboru elmulik. A főhiba azonban ő benne volt. Természete szerint oly személyiség volt, mely majd nélkülözhetetlen volt, majd hasznavehetetlen, sőt türhetetlen: csodálatos tehetsége volt arra, hogy nehéz bajokból kiszabadítsa szülővárosát, de tökéletesen alkalmatlan arra, hogy a megmentett várost csendesebb viszonyok között tovább vezesse. Erre nézve hiányzott benne a törvényes rend iránti érzék, mások jogainak becsülése, ellenkező nézetekkel szemben az engedékenység és a jellem tisztasága, mely egyedül képes lett volna általános és tartós bizalmat költeni.

Mindjárt a salamisi győzelem után sokféle kellemetlenséget idézett elő pöffeszkedő föllépése az Archipelagusban. A legnagyobb elkeseredés erőszakoskodása, igazságtalan személyeskedése és megvesztegethetősége miatt hallatszik a rhodusi Timokreon költeményeiből, ki a hellen vezéreket egybe veti, kiknek a szigeteken befolyásos állásuk volt. »Másoknak, igy szól, tetszhetik Pausanias, másoknak Xantippus, másoknak Leotychides. Én Aristidest magasztalom, mint a legjobb férfit, ki a szent Athénből

származott, mert Themistokles gyülöletes az istenek előtt, a hazug, az igazságtalan és áruló, ki gyalázatos pénz miatt nem vitte haza Timokreon vendégbarátját Ialysus szülővárosába. Három ezüst talentommal szökött meg a gazember, igaztalanul az egyik embert hazavezetvén, a másikat kiüzvén, még másokat életöktől megfosztván.«

Az ilyen gyalázó versek igazságát mi nem tudjuk megállapítani. Ugyanazon időben és később is, mikor divattá lett a két államférfi ellentétét kirivó szinekben feltüntetni, sokat tuloztak és hazudoztak is Themistokles rovására. Hanem annyi bizonyos, hogy soha semmi tekintetbenemta akar venni, hogy ellenére volt Aristides ovatos eljárása, nyugodt és kimélő föllépése. Áthén tengeri hatalmát haladéktalanul akarta megteremteni, és e czélra minden eszköz kedves volt előtte. Hiszen még azt is beszélik róla, hogy tervet gondolt ki, hogy elégesse a peloponnesusiak hajóit, melyek épen akkor a pagasaei öbölben együtt voltak. Talán még az a kivánsága is volt, hogy más tengeri hatalom ne is létezzék, mint az, melyet ő teremtett; ennek legyen alávetve a tenger.

A szárazföldön sem akart tudni korlátoló szövetségi határozatokról. Midőn tehát a spartaiak az isthmusi határozatokra nézve azt javasolták, hogy a régi amphiktyoni tanács Delphiben ujra szerveztessék és pedig olyan formán, hogy minden állam kirekesztessék, mely a perzsa háboruban nem vett részt, akkor Themistokles teljes erejéből e javaslat ellen dolgozott. Volt is oka, miért. Mert ha Argos, valamint a közép és éjszaki görögországi törzsek szavazati jogaikat elvesztették volna, akkor Sparta, a mint szándéka is volt, peloponnesusi szövetségeivel együtt feltétlen szavazattöbbséggel birt volna. Themistokles azért in-

kább azt akarta, hogy a régi szövetség árnyékszerű életét folytassa, mint hogy ujra rendeztetvén, Áthént akadályoztassa és korlátozza szabad mozgásában [65]).

Ennek következménye az volt, hogy a spártaiak most már folytonosan azon müködtek, hogy Themistokles tekintélyét aláássák; és ez sikerült is nekik, igen nagy fáradság nélkül oly embernél, ki annyinak nem volt kedvére és különösen az által könnyebbült munkájuk, hogy régi ellenfele most inkább, mint akármikor, közbecsületben állott. Mert mióta Aristides reformtörvénye által a nép barátjának mutatta magát, azóta a szabadelvü párt az ő részén állott, mig régi párthivei arra fektettek nagy súlyt, hogy az a férfiu, ki otthon a legnagyobb bizalomnak örvend, egyszersmind Spartában is nagy tekintélylyel bír. Egészben véve pedig helyes belső tapintat tartotta vissza a polgárokat attól, hogy Themistokles részére álljanak, mivel politikája a Spartával való szakadást és szövetségi háborut idézett volna elő. Érezték, hogy mennyi függ az államra nézve a hirétől és szivesen látták, hogy oly férfi vezeti őket, kinek az volt az elve, hogy az, a mi a becsület és szokás ellen vét, nem is lehet igazán hasznos. Ekképen Themistokles lassankint háttérbe szoríttatott és Áthén leghatalmasabb tehetsége tétlenségre kényszeríttetett; neki azért régi dicsőségével be kellett érni és arról kellett gondolkodni, hogy régi dicsősége feledésbe ne menjen.

Erre nézve sem Áthénben, sem azon kivül nem hiányzott az alkalom. Midőn Adimantus archonsága alatt neki kellett törzse nevében az ünnepi kart a Dionysus ünnepély számára 476 (75,4) tavaszán fölszerelni és kiállítani, akkor Phrynichus költő barátjának tragoediáját adatta kitünő pompával polgártársai előtt. E tragoedia helyes hozzáve-

tés alapján nem más, mint a »phoenicziai nők«, melynek tartalma volt a hellének tengeri háboruja, Xerxes keserves hazatérése, tehát Themistokles dicsősége. A következő évek egyikében, valószinüleg 472 (77,1) meglátogatta az olympiai játékokat és itt is azon elégtétel jutott neki, hogy mihelyt ottlétét megtudták, minden szem elfordult a versenyektől és kereste a salamisi hőst. De itt mereven és akaratosan lépett fel. Boszantotta őt a pazarló fény, melyet Hiero, Syrakusae kényúra, ott mutatott és a hódolat, melylyel az emberek iránta voltak. Ő tehát azt kivánta a hatóságoktól, hogy a kényúr sátorát ledöntessék és paripáit a versenyből kirekeszszék, mivel dynastiája vonakodott a perzsa háborukban részt venni [66]).

Themistokles Áthénben háza mellett szent helyet épített az Artemis Aristobulének, azaz »a legjobb tanács« istennőjének, hogy vallásos alapítvány által is előrelátó bölcseségének emlékezetét a polgároknál fentartsa és e szent helyben a maga szobrát állíttatta fel, melynek mértéke ugyan kicsiny és szerény volt, de azért mégis egy herosi szobor jellegével birt. Az áthéneieket bántotta, hogy ekképen felhasználja a vallásos alapítványt, személyes hiusága czéljaira. Általában megunták lassankint folytonos öndicséretét; annál türhetetlenebb lett, minél inkább elhomályosíttattak a régi győzelmek ujak által és az ellenszegülés, melyet előidézett, Aeschylos »Perzsák« czimü drámájában mutatkozott, mely 472 (76,4) szinpadra került és még a salamisi ütközetben is Themistokles személyét háttérben hagyta. Érdemei becsülése pártkérdéssé lett. És bizonyosan megbocsátották volna a nagy férfinak hiusága gyengéjét, dölyfét és dicsekedő pazarláshoz való hajlamát és békében Áthénben hagyták volna, ha képes lett volna

arra, hogy más államférfiak túlnyomó befolyását csendesen eltürje és ha személyes befolyása kevesebb lett volna. De már neki oly nemzeti tekintélye volt, a minő kortársai egyikének sem és Áthénben oly férfiakból állott pártja, kik feltétlenül hozzá ragaszkodtak. Azért nem működött eredménytelenül Aristides politikája ellen, mindig uj nyugtalanságot és forrongást idézett elő, indítványai által veszélyeztette a Spartával való jó viszonyt, úgy hogy végre Sparta közreműködésével Kimon, Alkmaeon és a kimoni párt emberei által (mert Aristides minden részvételtől tartózkodott) cserépszavazat idéztetett elő Áthénben, melynek az lett eredménye, hogy Themistokles 77,2; 470 számkivettetett és Kimon vetélytárs nélkül a közügyek elére állott [67]).

Themistokles Argosba ment, a hol a Sparta gyülölete által üldözött ember a legjobb fogadtatást várhatta, annál is inkább, mert még csak nem régen az argivoknak az amphiktyoniából való kizáratását meghiusította. De itt sem volt nyugta az állhatatlan embernek. Dicsvágya a szenvedett bántalmak által csak fokozódott és csak ugy leste az alkalmat, hogy ellenségein, különösen Spartán boszút állhasson. Arra nézve nem hiányzott az alkalom. A félszigeten keresztül utazván, meggyőződött arról, hogy mekkora forrongás van mindenütt; látta, hogy Sparta vezéri tekintélye mennyire ingattatott meg az utolsó események által; ugy találta, hogy a közfigyelem Pausanias pörével foglalkozik.

Pausanias t. i. még miután Byzantiumból visszahivatott (147. l.), akkor sem hagyott fel terveivel. Ravaszsága és megvesztegetés által sikerült neki ellenfelei bizonyítékait gyengíteni; valószinüleg hadi cselnek tüntette fel a

nagy királylyal való alkudozásait, mi által Themistokles szokása szerint az ellenséget el akarta veszteni. Egy szóval hosszas tanúkihallgatás és vizsgálat után, mely körülbelül egy egész évig tartott (474; 76,$^2/_3$) a hazaárulás vádja alól fölmentetett. Kis koru öcscsének Plistarchusnak gyámja és uralkodó maradt. Méltóságának teljes helyreállítását kivánta, hogy elébbeni hatalmával térhessen vissza Byzantiumba; de azt nem vihette keresztül; visszatérése nyilt háborut idézett volna elő, a mit most Spartában nem akartak. Éveken keresztül huzódtak az alkudozások; végre mégis Byzantiumba ment (470 körül), de nem mint uralkodó és vezér, hanem állami megbizatás nélkül, egy hermionei hajón. Pénze volt (valószinüleg a perzsáktól kapta) és Thrakiában katonákat toborzott; sőt sikerült is neki ezekkel Byzantiumban erős állást elfoglalni, valószinüleg azon szándékkal, hogy a helyet a perzsáknak átadja. De mig itt Ázsiából várta a támogatást, addig megelőzték az áthéneiek, kik egy hajórajjal a Bosporust őrizték. Byzantiumban harczra került a dolog. Az áthéneiek most már másodszor mentették meg a fontos várost és Pausaniast zsoldosaival visszavonulásra kényszerítették.

Pausanias Troasba ment által, a hol Kolonaeben időzött, hogy terveit más módon kivigye. De mig itt bevárta az alkalmat (mert mint szökevény nem akarta magát a perzsa király előtt mutatni), utólérték az ephorok küldöttjei, kik az utolsó események miatt kérdőre vonták őt. Pausanias követte őket. Bizonyosan azt hitte, hogy perzsa pénzzel el lévén látva, nemcsak hogy másodszor elkerüli az elitéltetést, hanem hogy hazájában még jobban törhet czélja felé. És valóban kitudta vinni, hogy a meg-

ujított hazaárulási per daczára, Spartában teljes szabadsággal mozoghatott, Artabazussal levelezését akadály nélkül folytathatta. sőt Lakoniában alattomban fondorkodhatott, minek nyilván nem volt más czélja, mint hogy a heloták segítségével, kiket a polgárjog igérete által felbiztatott, a lykurgusi alkotmányt megbuktassa és a királyi hivatalt nagyobb hatalommal ruházza fel, a mit a perzsa fensőség névleges elismerésével könnyen össze lehetett egyeztetni.

Sok hónapon keresztül huzódott a vizsgálat és Pausanias egyidejü fondorkodása, mig végre a küldöttje, kinek az utolsó és döntő levelet el kellett volna vinni Artabazusnak, elárulta urát és a levelet az ephoroknak átadta. Miután ezek, hogy a vádlott tulajdon szájából hallják vétkének vallomását, küldöttjével való beszélgetését Poseidon taenarumi szenthelyében titkon meghallgatták, végre elfogatását elrendelték. Pausanias menekült az utczáról Athena templomának területébe »az érczből való házba«, Sparta várába; itt, miután hozzá nem lehetett nyulni, bezáratott és csak halva vitetett ki a templom udvarából, hogy halála által a szent helyet meg ne fertőztesse. Hogy mennyi idő folyt le a második pör kezdetétől Pausanias haláláig, az sehol sincs határozottan megmondva [68]).

Az utolsó vizsgálatok alatt meggyőződtek az ephorok biztosan arról, hogy Themistokles is részes e bünben. Igen természetes, hogy Pausanias felforgató terveivel Themistoklesre is számított; föltehette róla, hogy ő is annyira elégületlen és annyira gyülöli Sparta hatóságait. Themistokles az akkori viszonyok között sehol sem talált helyet nagyravágyása számára, sőt még maga is arra gondolt, hogy a perzsa király segítségét kéri. Annyi bizonyos, hogy

Pausanias közölte vele terveit és meglehet, hogy Artabazushoz irt leveleiben Themistokles részvétét bizonyosnak tüntette föl, ámbár soha sem lehetett bebizonyítani, hogy csakugyan része volt Pausanias hazaáruló terveiben.

Magában véve is teljesen hihetetlen, hogy Themistokles ismervén Pausanias jellemtelenségét, késznek nyilatkozott volna arra, hogy a spartainak fondorkodásai kivitelében segédkezet nyujt. De tudott róla és hallgatott. Az ephorok nem késtek a meglévő bizonyítékokat gyülöletes buzgósággal kiaknázni, hogy legalább egy részét a gyalázatnak, melyet az egész ügy Spartára hozott, Áthénre hárítsák. A fődolog rájuk nézve pedig az volt, hogy oly embert, minő Themistokles volt, nem türhettek a félszigeten. Itt az elisiek egy közös államot alapítottak (470 k.) melynek az volt a rendeltetése, hogy Sparta befolyását korlátozza; az arkadok engedetlenek és ellenségesek voltak, miután az argivok őket folytonosan bujtogatták. Mily nagy volt a veszély, ha egy vállalkozó ember az ellenséges erőket egyesíteni tudja!

Themistokles ennélfogva a hazaárulásban való részvéttel vádoltatott. Az áthéneieknek nem volt kedvök a vádat elfogadni és ugy látszik, hogy nemes érzelem indította a polgárokat arra, hogy a vádat visszautasítsák. Themistokles ebben irásbeli nyilatkozatok által támogatta barátait. De az ellenpárt nem engedett. A spártaiak ujra szövetkeztek a számüzöttnek áthéni ellenségeivel és Leobotes, Alkmaeon fia, a kimoni párttól támogattatván, kivitte a vád elfogadtatását. Themistokles, a mint a spartai álnokság kigondolta, felszólíttatott, hogy itéltesse meg magát a közös hazán elkövetett árulása miatt, Spartában, egy hellén törvényszék által. Midőn meg

nem jelent. elitéltetett és üldöztetése, mint hellen ügy, Sparta és Áthén részéről egyszerre foganatosíttatott.

Most azt a gyalázatos látványt érte Hellas, hogy függetlenségének megmentője, a sziget-tengernek szabadítója, korának legtiszteltebb és legtehetségesebb férfia, mint közönséges gonosztevő, poroszlók által üldöztetett, száraz földön és tengeren keresztül, egyik menhelyből a másikba. Ez a két város nemes czélból sohasem cselekedett oly egyetértőleg és oly erélyesen.

Themistoklesnek nem volt kedve Hellast elhagyni; ő nem akart semmit sem tenni, a mi ellenségei rágalmait bebizonyíthatná. Argosból Kerkyrába ment; innen elüzetvén Epirusba. Ugy látszik, hogy üldözői elvesztették nyomát; az a hir terjedt el, hogy Siciliába ment, mig Admetus a molottok királyának házában befogadtatott. Azt hitte, hogy itt maradhat és hogy minden további üldöztetéstől megmenekült. De csalódott. Kiengesztelhetetlen ellenségei nem sokára itt is nyomára akadtak és ujra kénytelen volt futását folytatni, mivel nemeslelkü vendéglátó barátja továbbra nem vonhatta ki magát a hellen követek követelései alól. Most már a Hellespontuson innen biztos helyet nem tudott találni és igy a hazatérés minden reménye meg volt semmisülve. Elhagyatott utakon vezettette magát, a zordon hegyes tájakon keresztül, Makedoniába és a nélkül hogy megismerték volna, Pydna kikötőjébe ért. Itt egy hajóra szállt, mely épen Jóniába akart indulni. A szélvész az attikai hajóhad közelébe vitte, mely Naxus előtt (160. l.) horgonyt vetett volt. Ha a hajóhaddal találkozik Themistokles, akkor veszve van. Megmondotta a hajóskapitánynak, hogy ő kicsoda, és kérés és fenyegetőzés által arra

birta, hogy a zivatar és szélvész daczára távol maradt a naxusi parttól. Igy végre Ephesusba érkezett.

De élete itt sem volt biztonságban. Görögök és perzsák lesték őt; a nagy király nagy dijat tüzött ki fejére és Jóniában, a hol akkor olyanok voltak a viszonyok, hogy a perzsa és görög befolyás mindenütt egymás utját állotta, ott mindenfelől kettős veszélyektől látta magát körülvéve. Hontalanul bolyongott egyik helyről a másikra, mig végre Nikogenes vendéglátó barátjánál Mysiában tanácsot és segítséget talált, hogy e nyomoruságos kóborlásból megmenekülhetett. Látni való volt, hogy csak Susában, a király udvaránál találhat biztos menedéket. Mert ha az emberek közül senkinek sem volt több oka őt kiátkozni, azért mégis azt is tudta, hogy sehol sem fogják szolgálatait többre becsülni és hogy az Achaemenidáknál régtől fogva szokásban volt, a hellen szökevényekkel nemeslelküen bánni. Nikogenes a perzsa udvarral közeli viszonyban állott. Fedett kocsit szerzett magának, a minő az előkelő perzsák háremjei számára szokott használtatni, és ilyen asszony kocsiban, sürü függönyök mögött elrejtőzve, úgy érkezett Themistokles Aegaeből Sardesen keresztül Susába [69]).

A viszonyok kedvezők voltak. Mert a perzsák lelkülete uj hadi szerencsétlenség által nagyon megtörődött és jobban, mint akármikor, érezték oly vezérek hiányát, kik az áthéneiekkel birnának.

Miután tudniillik Pausanias halálával meghiusultak azon remények, melyek annak árulkodó fondorlataihoz füződtek, akkor még egyszer készültek Hellas ellen. Szárazföldi és tengeri hadak gyültek össze Kis-Ázsia déli partján, a hol a perzsák még leginkább uralkodtak. Cypruson ujra feltámadtak a perzsa érzelmü dynasták; egy phoeni-

cziai hajóhad harczra készen állott. Legalább a part szélét akarták ujra meghódítani, melynek városai adójukkal együtt még most is a perzsa adójegyzékekbe voltak beirva, mert a satrapák kötelessége volt a kivetett összegeket beszolgáltatni. Tehát arra kellett törekedni, hogy itt a forradalmi állapotnak vége vettessék. De még mielőtt a csapatok egymással egyesülhettek volna, az áthéneiek hihetetlen gyorsasággal megelőztek minden támadást. Kimon 200 hajóval tengerre szállt, fölkereste az ellenséget és megtalálta a pamphyliai tengeren. A perzsa hajóhad, nagyobb száma daczára el akarta kerülni a harczot és az Eurymedon torkolatába vonult vissza. De Kimon utolérte és tengeri ütközetre kényszerítette azt. Az összeszorult hajóhad tökéletesen megveretett; a hajóhad legénysége, mely a partra menekült és a szárazföldi sereggel egyesült, azonnal megtámadtatott és erélyes ellentállás után legyőzetett; a gazdag tábor az áthéneiek kezébe került és még mielőtt a közeledő phoenicziai hajóhad a vereség hirét hallotta volna, az is a sik tengeren megtámadtatott és szétveretett.

Xerxes még megérte birodalma e gyalázatját, de nem volt ereje, hogy megboszulja, sőt alig érezte. Lomhán és lustán ült palotájában és feltétlen uralmat engedett maga fölött Amestris nejének, eunuchjainak és udvari hivatalnokainak. Évről évre mindig alábbszállt. És a mely nemes indulat még azelőtt meg volt benne, az buja kicsapongásai között mind kiveszett belőle. Még mielőtt a görög hadjáratból Susába hazatért volna, megkisérlette Masistes testvérjének nejét elcsábítani; miután ez visszautasította, ennek és Masistes leányával, Artayntével bujálkodott, kit Xerxes Dariushoz, utódjához adott férjhez.

Ez által a szenvedélyes Amestris féltékenysége felszíttatik és Masistes ártatlan neje áldozatul esik kegyetlen dühének. Ennek következtében Masistes fellázad Xerxes ellen és véres harczban egész házanépével együtt megöletik. Egy szóval, a gazság és gyalázat minden undoksága összehalmozódik Xerxes utolsó éveiben és a görögök abban láthatták igazságos visszatorlását minden bajnak, melyet hazájuknak okozott. Saját udvarában tehetetlen és megvetve lévén, ugy öletett meg végre Xerxes testőrségének főnökétől, a hyrkaniai Artabanustól; Darius is, a trónörökös, elveszett e palotaforradalomban. Vége volt a forradalomnak, mielőtt Themistokles Susába jött. Még Artabanus volt akkor a palotacsapatok vezére, ki befolyásos állását még egy ideig fenn tudta tartani és ez mutatta be Themistoklest az ifju fejedelemnek, Artaxerxesnek. Néhány hónappal később kitudódtak a hyrkaniainak gazságai és azon szándéka, hogy az Achaemenidák egész törzsét kiirtja és ő Artaxerxes kezétől esett el (ol. 78, 4; 464. [70]).

Mikor Artaxerxes átvette az uralmat, akkor még egész Perzsiát megbénította az eurymedoni csata; a hadsereg félve tartózkodott a belső tartományokban, az attikai hajóhadnak át volt engedve a tenger és part feletti uralom és a városok adója Delosba vitetett. Artaxerxes nemeslelkü ifju volt, ki örökségét, az elhanyagolt és meggyalázott országot, azon elhatározással vette át, hogy megteszi a' magáét a haza ujjászületésére. Nem kellett-e azt szerencsés eseménynek tartani, hogy épen uralkodása kezdetén korának legnagyobb tengeri hőse, hálátlan polgártársaitól kiüzetve, Susába jött és szolgálataival őt kinálta meg? Lehetett-e jobb segítőt kivánni arra, hogy az aegae

tengeren az Achaemenidák fegyverének becsülete visszaszereztessék?

Themistokles igen jól fel tudta használni a kedvező viszonyokat és a fiatal fejedelem iránta való jó hajlamát. Mig tolmács által volt kénytelen magát megértetni, addig nem tudta személyének befolyását érvényesíteni. Ennélfogva engedelmet kért arra, hogy egy ideig teljesen visszavonulva élhessen, hogy az ország nyelvét és szokásait elsajátítsa. Habár már a hatvan év körül járt, azért mégis oly szellemi élénkség, emlékező tehetség és ügyesség volt benne, a milyen ifjuban szokott lenni és igy megtörténhetett, hogy egy év alatt annyira elérte czélját, hogy a perzsa udvarnál fesztelenül és határozottan mozoghatott. Most sikerült neki Susában, ugy mint hajdan Áthénben, környezete fölött uralkodni; a király asztal- és vadásztársa, döntő befolyásu ember lett és még mielőtt hálára igényt tarthatott, Joniában a király kegye által uj haza alapíttatott számára.

Magnesia, a Maeander partján, mely város évenkint 50 talentomot (120,000 frtot) jövedelmezett, fejedelmi székhelyül adatott neki; a mellett Myus Kariában, Lampsakus és Perkote a Hellespontus mellett és Skepsis Aeoliában jövedelmökkel együtt neki adatott át, úgy hogy perzsa szokás szerint, különféle birtokokat kenyér, bor, étel, ruházat és ágynemű számára külön-külön rendeltek. A városok nyilván azon czélból választattak ki, hogy Themistoklesnek messzire ható befolyás szereztessék a leginkább veszélyben forgó határterületekben és már személyes érdeke által arra indíttassék, hogy az ország elszakadt részeinek mi hamarább visszaszerzésére mindent megtegyen;

mert a neki rendelt parti városok már az attikai szövetséghez tartoztak.

Magnesia lett a székhelye. Itt jó ideig mint perzsa satrapa élt és még most is vannak ezüst pénzek, melyeket görög irásu nevével és görög pénzképekkel attikai súly szerint veretett, mint Magnesia ura.

De sorsa természetesen még most sem volt szerencsés és nyugodt. A gyanu és irigység tárgya maradt és meggondolatlan merészsége által sokszor veszélyeztette életet. Igy azt is beszélik róla, hogy egy időben, midőn Sardesben volt, azt kivánta volna, hogy egy vizhordó nő érczszobra, melyet régen ő maga mint vizfelügyelő állított fel az áthéneieknek, Áthénbe visszaküldessék és ez által annyira fölingerelte az ottani satrapa haragját, hogy kénytelen volt a hárem hölgyei köze menekűlni, hogy ezeknek közbenjárása folytán meggondolatlansága rossz következményeitől szabadulhasson.

De helyzete az által még kellemetlenebb lett, hogy oly kötelezettségeket vállalt magára, melyeknek megfelelnie nehéz, sőt lehetetlen volt. Eleinte ugyan türelemmel voltak iránta és ugy látszik, meg is kimélték siettető fölszólításoktól, annál is inkább, mivel a királynak, uralkodása első éveiben, elég dolga volt országa belsejében. De Themistokles már helytartósága fekvésénél fogva sem kerülhette el, hogy az áthéneiekkel és a szövetségesekkel ellenséges érintkezésbe ne jőjjön és ezek bizonyosan megtettek mindent, hogy a parti városokra való befolyásának ellene dolgozzanak. Azt mondják, hogy Kimon a perzsák ellen indult, kik Themistoklessel a part felé haladtak, de e viszonyokról nincsen biztos tudomásunk [71]).

De most uj bonyodalom állott be. Az egyiptomiak

azon zavarok által, melyek Xerxes halála óta folytonosan nyugtalanították a perzsa birodalmat, bátorságot vettek arra, hogy önállóságukat visszaszerezzék; a perzsa adóhivatalnokokat kiüzték az országból és elszakadtak. Ez által a nagy király figyelme, miután épen most a baktriai lázadást leverte, ujra nyugot és a tenger felé fordult és minél inkább attól lehetett félni, hogy a görögök és egyiptomiak között összeköttetés jön létre, annál természetesebb volt hogy most végre Themistoklestől buzgó szolgálatot várjanak és követeljenek.

Valamint Themistokles egész kalandos élete fölött ugy utolsó sorsa fölött is már az ó-korban a legkülönbözőbb hirek terjedtek el. Midőn neki, közel lévén az aggkorhoz, életének legnehezebb feladatát át kellett volna venni és idegen tengerésznéppel, melynek hasznavehetőségébe és hűségébe nem bizhatott, szembe kellett volna szállni saját szülővárosának trieraival, akkor hirtelen meghalt és halála oly jókor esett, hogy a legkinosabb helyzetéből kiszabadítsa, hogy közönségesen önkéntes halálra gondoltak az emberek. Thukydides azonban e mendemondával szemben azon határozott hirt állítja, hogy betegségben halt meg és igy csak arra nézve lehet kétség, vajjon esetlegesen jött-e reá vagy összefügg-e a hazaszeretet és személyes kötelezettség között való belső meghasonlással, melyet szerencsétlen helyzete idézett elő; mert annak elviselhetlen tudata, hogy e bonyodalomtól nem szabadul meg becsületesen, végtére az erőteljes embernek testi, lelki erejét fel kellett, hogy emészsze.

Magnesia piaczán pompás siremléket állítottak fel neki és a számüzetésből hazatérő fiai emlékéül szobrát állították fel a parthenonban. Azt mondják, hogy parancsára

hamvai is titkon vitettek hozzátartozói által Attikába; de Thukydides előtt e dolog kétes volt. A Piraeeusban egy oltárszerü emléket mutogattak, melyet Themistoklesnek, mint a kikötő város és Áthén tengeri hatalma alapítójának, állítottak, midőn örökké való érdemei fölött elfogulatlanul tudtak itélni [72]).

Mig azon veszélyek, melyek az áthénieket Themistokles részéről fenyegették, elháríttattak, addig magában a tengeri szövetségben igen veszélyes meghasonlás jött létre és pedig közvetlenül az Eurymedon melletti fényes győzelem után, mely után a lykiai városok is keletfelé egész Pamphyliáig a delusi szövetséghez csatoltattak és minden külső ellenség megsemmisíttetett. Mert a tenger éjszaki részében is, hol a perzsák nem akarták a Chersonnesust feladni és azért thrakiai népekkel szövetkeztek. ott is sikerült Kimonnak egy kis hajóraj segítségével az itt képződő ellenséges hatalmat megsemmisíteni és ujra az áthéneiek számára elfoglalni az egész félszigetet, őseinek birtokát, mely a Hellespontus fölött uralkodik.

De e fontos haladás uj bonyodalmat szült. Mert a midőn az áthéniek a thrakiai parton akartak terjeszkedni, akkor szembe állott velök valamennyi szövetséges szigetek legjelentékenyebbjeinek egyike, Thasus szigete, mely még most sem akart lemondani külön tengeri uralomra való igényeiről. Azért szemet szúrt nekik az áthéneiek uralma a Strymon mellett. Ennek elébb vagy utóbb ellenségeskedést kellett előidézni; mert a szigetlakók csakhamar észrevették, hogy az áthéneieknek nincs kedvök Eïon parti vá-

rosa elfoglalásával megelégedni, hanem hogy ez csak kiinduló pont a thrakiai föld lassankinti meghódítására.

Közvetlenül Eïon elfoglalása után egy csapat ment a Strymon mellett felfelé, hogy egy órányira a torkolathoz a Kilencz-utnál (Erneahodoi) letelepedjék, a hol a forgalomra nézve fontos keresztut volt és hol már Aristagoras is telepítvényt tervezett. A vállalat annyira nem sikerült, hogy csak kevesen menekűlhettek meg.

Az áthéniek azért nem riadtak vissza és körülbelől három év mulva uj hadjáratot kezdtek sokkal nagyobb terjedelemben, hogy az ország belsejébe való bejárást erőszakkal kivívják. Tiz ezer fegyverfogható gyarmatos, kik az állam részéről toboroztattak és azon kilátás által csalogattattak, hogy aranyban dus országban gazdagságot szereznek, Áthénből és a szövetséges városokból való polgárok, összegyültek Eïonban, szerencsésen elfoglalták Kilenczutat és azután Leager vezetése alatt tovább éjszak felé nyomultak az edonok földjére, hogy a bányák közelében erődített helyeket szerezzenek. De a thrakiai népek egyesültek a betolakodó idegenek ellen és oly véres vereséget okoztak nekik, hogy most egyelőre vége szakadt az áthéneiek minden törekvésének, hogy a Strymon földjének belsejében letelepedjenek [73]).

A thasusiak azt gondolták, hogy jó lenne e körülményeket felhasználni, ha a szembe fekvő szárazföld gazdag segédforrásait magoknak biztosítani akarják, nevezetesen a Pangaeum aranybányáit, melyek az Eïonnal és Thasussal szemben lévő part között középütt voltak. Ha ezeket elveszítik, akkor a szigetlakóknak minden külön tengeri hatalomra való kilátása örökre odavesz. Föl kellett használniok az időt, mig az áthéneiek leverve és a thrákiaiak Áthén

iránt elkeseredve voltak. Ezekkel tehát összeköttetésbe léptek, hasonlóképen a makedonokkal is, kik az áthéneieket szomszédaknak ugy sem szerették és miután panaszukat Áthénben nem méltatták figyelemre, nyiltan kijelentették a szövetségtől való elszakadásukat. Ez történt ol. 78,4; 464, nem sokára az Eurymedon melletti csata után.

Áthén kénytelen volt nehéz harczot kezdeni, hogy lehalázhassa a daczos szigetet, mely régóta titokban készülődött; egyuttal az is forgott kérdésben, hogy elnyerik-e a thrakiai tenger uralmát és az aranypart birtokát. Az áthéneiek összeszedték minden erejöket és a thasusiak észrevették, hogy daczára Makedonia titkos támogatásának sokáig nem állhatnak ellen Kimon hajóhadának; más szövetséget kerestek, Spartába üzentek és itt igen kedvező fogadtatásban részesült ajánlatuk.

Spartában érezték, hogy valaminek meg kell történni, hogy Áthénnel szembe szálljanak. Ilyen következményt ugyan senki sem várt abból, hogy a hajóhad parancsnoksága Áthén kezére jutott; mert mialatt Áthén győzelemről győzelemre sietett és minden évben hatalmát nagyobbította, az alatt Sparta nemcsak hogy egy helyen megállapodott, hanem az egész idő lefolyása alatt hátra is ment. Pausanias pöre rossz benyomást tett; ahhoz járult még az is, hogy ez időben hire járt annak, hogy Leotychides az Aleuadok által meg van vesztegetve és azért tért vissza oly gyorsan Thessaliából, mely már egészen kezében volt. A tábor közepén találták a királyt aranyával együtt. Tegeába menekült, háza lerontatott, emléke kiátkoztatott. Ekképen a Heraklidák családjában bün bünre halmozódott. Egyszersmind a peloponnesusi viszonyok is aggasztó módon meglazultak; a félsziget belsejé-

ben valamint a tengerparton megerősödött a sparta-ellenes párt. Argos, az ősi ellenség, ujra megerősödött, ugy hogy uj igényekkel léphetett föl.

E fenyegető viszonyok között Sparta kénytelen volt magáról gondoskodni és uj összeköttetések után látni, hogy becsületét és tekintélyét helyre állítsa. A Thasussal való szövetségnek sok előnye volt. Mert a thasusiak még birták aranybányáikat és Sparta azt remélhette, hogy itt megtalálja az eszközöket arra, hogy az áthéneiekkel a tengeren ujra szembe szállhasson. De hogy mily nagy volt a spártaiak elkeseredése, az már abból is látszik, hogy a thasusi szövetség alkalmából nem csak közvetítést és támogatást igértek, hanem közvetlen támadást Áthén ellen is, hogy ez által a sziget szabadulását kierőszakolják.

Ők azonban többet igértek, mint a mennyit megtarthattak. Mert mielőtt hozzáfoghattak volna, egy borzasztó természeti tünemény adta elő magát, mely minden készülődést megszakasztott; oly rettenetes földindulás t. i., a minő az Eurotas völgyében még sohasem volt. A föld meghasadt, sziklák omlottak le a Taygetus meredek csucsairól, lakházak és templomok összedültek; többé nem létezett Sparta városa, csak nehány házcsoport állott még fenn. Minden rend megbomlott; mert oly államot, a minő a spártai volt, csak a félelem köteléke tartott össze. A helotáknak pedig, kik mindig lázadásra hajlandók voltak, akkor különösen fel voltak izgatva, mivel Pausanias árulkodó fondorlatainak fölfedezése után a legborzasztóbb üldöztetéseket kellett kiállaniok. Még a Poseidon taenarumi templomából is vesztőhelyre hurczolták a szerencsétleneket, és azért ama rettenetes esemény a földet rázó Poseidon itéletének, az igazságos boszura való felhivásnak

látszott. A helotákkal együtt a messeneiek is fellázadtak. Thuria és Anthea lett a forradalom gyülhelye és Archidamus király, Leotychides utódja, a kinek uralkodásának negyedik évében (79,1 ; 464) történt a földindulás, kénytelen volt azon legénységgel, melyet összeszedhetett, sietve elindulni, hogy az elpártolt tartományt ujból meghódítsa.

Ilyen viszonyok között a thasusiak támogatásáról szó sem lehetett. Szivós kitartással csaknem három évig védték magukat ; azután kiapadtak segédforrásaik. A büszke szigetnek minden hajóját ki kellett adni, falait lebontani, a hadiköltséget megtéríteni, a szárazföldről gazdag bányajövedelmével együtt lemondani és rendes adófizetést teljesíteni. Ez fényes nyeresége volt az áthéneieknek, minden ingadozó szövetséges társra nézve rettentő példa és a thrakiai tenger uralmában hatalmas haladás [74]).

Kimon dicsőségének teljes fényében állott, a minőben előtte egy attikai vezér sem, 470 óta csaknem szakadatlanul egy győzelmes hajóhadnak vezére, a szövetségi hatalom folytonos gyarapítója. De ő több volt, mint pusztán csak dicsőitett vezér ; minden közügyben a legnagyobb tekintélylyel birt, a népnek kedvencze volt, a melynek szeme láttára szerencséje oly nagygyá növekedett. Mert eleinte nem sokat vártak tőle. Sőt még butának és nehézkesnek, magaviseletében ügyetlennek és dölyfösnek tartották ; erkölcse sokféle botránkoztatásra szolgáltatott alkalmat. De az élet nehéz viszonyai a könnyelmü ifjat Aristides szive szerint való férfiuvá nevelték, a kényur és a thrákiai királyleány fiából Áthén igazi polgára lett, ki finom lelki müveltségben is legalább Themistoklest fölülmulta és a népgyüléseken tudta vinni a szót. A durva héjból nemes

mag fejlődött, egészséges és életre való erő, mely annál áldásosabban müködött, mivel nem szegült ellene önfejüleg a kor kivánalmainak. Szivesen lemondott ifjukorának vele született hajlamairól és nyiltan és őszintén csatlakozott az attikai élet uj irányához, melynek Themistokles tört utat, ámbár tisztán belátta, hogy az uj kor épen nem lesz kedvező a régi nemzetségek tekintélyének és érdekeinek. És oly hazafias önmegtagadás sohasem lelte fényesebb jutalmát.

Kimon egészséges természete abban tünt ki, hogy a szerencse őt el nem rontotta. Megóvta nyilt, őszinte magaviseletét, mely minden fondorkodásnak ellensége volt; a legszeretetreméltóbb társalgó volt, minden tettetett nyájaskodás nélkül, mindenki hozzáférhetett; oly férfiu volt, ki személyében az ó és az uj kort tudta egyesíteni. Mindenek előtt azon erényeket őrizte meg magában, melyek által a Kypselidák háza hires volt, a bőkezüséget és vendégszeretetet és pedig a nélkül, hogy abban valami szándéka látszott volna vagy hogy fitogtatás által sértett volna. Ugy látszott, hogy mindazt, a mit családi birtokaiból visszakapott és a mit mint a győzelmi zsákmány részét ujat hozzá szerzett, nem maga, hanem polgártársai számára birja. Birtokai, kertjei, asztala az utasok, valamint a szomszédok előtt tárva-nyitva voltak.

És mily nagy volt buzgósága közhasznu munkákért! Ő neki köszönhették a polgárok azt a nagy jótéteményt, hogy a város piacza a Kerameikusban csarnokokkal vétetett körül és platánokkal ültettetett be. Arról gondoskodott, hogy a nyugoti külvárosok, melyek a Dipylontól a Kephisus siksága felé terjedtek, szép és értékes ültetvényekkel láttassanak el; a külső Kerameikusban a harczban elesett

polgárok síremlékei állíttattak fel; különböző csaták szerint rendeztettek és igy Attika dicsőségének nagyszerü emlékei voltak. A Kerameikussal határos volt az Akadémia, melynek árnyékos sétányait Kimon ültette. Dicső szép ünnepélyek között haza vitte Theseus hamvait és ekkép Áthen népének, ugyszólván, visszaadta a herost, kit mint polgári szabadságának alapitóját dicsőiteni szeretett. Végre azt mondják, hogy a Themistoklestől eredő nagy mü továbbvitele czéljából, megkezdte az Áthén és a Piraeeus közti összekötő falak épitését.

De ha Kimon minden előitélet nélkül csatlakozott is az uj politikához, ha igen sokat tett is arra nézve, hogy Themistokles hadi tervei kivitessenek és azután az általa alapított tengeri uralom valósíttassék, azért még sem ment annyira, hogy Themistokles egész felfogását Áthén feladatáról magáévá tegye. Utódja volt ugyan azon egy munkában, de egész más lélekkel. Ő meg akarta óvni az uj idő számára mindazt, a mi a régiben jó volt, higgadtságot és mértéktartást, fegyelmet és jó erkölcsöt. A régi idő hagyományaihoz való ragaszkodásban Spartát mutatta fel példányképnek ujitásra vágyó polgártársainak; az ez állammal való összeköttetést üdvös ellensúlynak tartotta az áthéneieknek azon hajlama ellen, mely meggondolatlan tervekbe ragadta őket. Azt akarta, hogy a szövetséges államokkal kötött szerződések ne ugy mint Themistokles kivánta, azon szándékkal köttessenek, hogy később mint alkalmatlan bilincs lerázassanak, hanem hogy korszerű változtatás után továbbra is fennálljanak, úgy hogy ezek által Áthén ne gátoltassék haladásában és vezérállása elfoglalásában. Azért életében legnagyobb szerencséjének tartotta, hogy neki Aristidessel egyetértve sikerült a tengeren való hege-

moniát békés uton Áthénnek megszerezni. Azt akarta, hogy Áthén bölcs mértéktartása által a többi államok bizalmát magának megszerezze, erkölcsi befolyást vivjon ki és ekképen a még fennálló viszálkodást mngszüntesse. Azért határozottan ellene volt minden politikának, mely a többi szövetséges államok rovására és Sparta lealázása által Áthént nagygyá akarta tenni. Azt akarta, hogy háza igazi hellen ház legyen és azért nagy súlyt fektetett arra, hogy Hellas legtekintélyesebb államaival vendégbaráti viszonyban álljon és érdekeiket Áthénben képviselje. Azért is nevezte el fiait Thessalus, Lakadaemon és Eleusnak; ez annak a jele, mily határozottan és nyiltan képviselte saját elveit.

A spartaiak igen jól tudták, hogy mennyit ér rájuk nézve oly férfiu, minő Kimon volt, ki már a plataeai ütközet előtt mint követ volt náluk; Áthénben való összeköttetéseiket arra használták, hogy befolyását gyarapítsák és minden alkudozásban engedékenyek voltak, a melyben ő neki része volt. Ekkép sikerült neki Themistoklest mindinkább háttérbe szorítani és Themistokles számkivetése után körülbelől még négy évig működött Aristidessel szorosan összefogván, kihez teljes meggyőződéséből csatlakozott.

A vezér fényes tettei mellett háttérbe szorult a rendező államférfiu csendesebb munkája és e kor története legfájdalmasabb hézagainak egyike az, hogy semmit sem tudunk Aristides működéséről azon tiz év alatt, mely a szövetség megalapítását követte. Haláláról még kevesebb tudomásunk van, mint Themistokleséről.

Csak azt halljuk, hogy 467 tavaszán szinházban volt midőn Aeschylus »Heten Thebae ellen« czimü drámája

adatott és hogy minden szem feléje fordult, midőn azon szavak mondattak el, melyek Amphiaraus látnokot lefestik, de a költő szándéka szerint bizonyosan Aristidest is illették :

> Legelsőnek nem látszni, lenni vágyik ő
> Aratva mély eszének dús vetéseit,
> Miből okos tanácsa sarjazik buján.

Nem sokára azután meghalt és pedig, mint a hitelre legméltóbb hagyomány beszéli, egy utján, melyet a közügyek érdekében a Fekete tengeren tett, mely Kimon által az áthéneiek előtt megnyittatott és ez időtől fogva igen fontos viszonyban állott az attikai szövetséghez.

Aristides halála (78,2 ; $76^{7}/_{6}$ körül) Kimon életében fontos időpont volt. Most egy maga állott az állam élén ; állása nehezebb, fáradságosabb és veszélyesebb lett. Ő egyetlen vezére volt azon pártnak, melyet nagy-görög pártnak nevezhetünk, melynek programmja a következőkben állott : háboru a nemzet ellensége ellen Áthén vezérlete alatt, fentartása a Spartával való szövetségnek, erélyes vezetése a delusi amphiktyoniának, a szövetséges államok lehető legnagyobb megkimélése mellett [75]).

Kimon győzelmei oly fényesek voltak, hogy egy ideig ellenszegülés nem is mutatkozott. De csalódott, midőn azt hitte, hogy ellenfele számüzetésével annak befolyása is megszünik. Themistokles eszméi tovább éltek és uj erővel éledtek föl egy fiatalabb nemzedékben, melynek az volt a véleménye, hogy a sokat, ócsárolt, egyoldalu és merev themistoklesi politikának alapja az egyedül helyes né-

zet. Mert a ki mindig Spartára akar tekintettel lenni, az nem hordhatja szivén Áthén nagyságát; az ilyen politika gyáva politika, mely csak félig való eredményre vezethet és pedig annál inkább, mivel sohasem lehet bizni Sparta becsületességére és szövetségi hűségére. Azért meg kell szabadulni az ilyen tekintettől, bátran és határozottan kell előre haladni, hogy befelé a polgárság megszabadítassék minden akadálytól, kifelé pedig az állam lehetőleg erősitessék.

Mivel Kimon e párt irányát veszélyesnek tartotta, azért folytatta Aristides helyett a harczot Themistokles ellen; azért sürgette oly buzgón számüzetését és azért folytatta a harczot párthivei ellen, kik összeköttetésben maradtak a számüzöttel és Kimonnak Áthénből való gyakori távollétét arra használták, hogy erejöket összeszedjék. Azt vetették szemére Kimonnak, hogy az ő kezdeményezése folytán itéltetett halálra Epikrates, a ki Themistokles nejét és gyermekeit hozzá vitte. De bárhogyan álljon a dolog, Kimon bizonyosan nem alávaló boszuvágyból cselekedett ekképen, hanem azt kell föltennünk, hogy azon baráti szolgálattétellel politikai üzelmek voltak összekötve, melyek az államra nézve veszélyeseknek és gaztetteknek bizonyultak be. Az ugyan látni való, hogy Kimon nem ment annyira, hogy oly magasan és szabadon állhasson a kor irányai fölött, mint Aristides és csoda volna, ha ő, miután egyszer már részt vett a pártharczban, ez által nem lett volna merevebb és egyoldalubb, ha minden pártszenvedélytől teljesen ment maradt volna [76]).

Az ellenpárt részén a haladási párt minden előnye volt, de még hiányoztak oly férfiak, kik Kimonnal mérkőzhettek volna. Vezéreihez Ephialtes tartozott, Sophonides fia,

oly férfiu, kinek erélye és jelleme még oly szigoru biró által is, minő Aristoteles volt, elismertetett; igazi republikánus, ki mindig az állam javára fordította figyelmét és fáradhatatlan volt abban, hogy a minden polgárt illető panaszjogot érvényre juttassa, a hol azt gondolta, hogy a közérdek veszélyeztetve van; de nemcsak a szó embere volt, hanem a háboruban is mint vezér működött. Ephialtessel tartott az Oeából való Demonides, Lampon, Charinus és m. De e párt igazi jelentőségre akkor jutott, mikor Perikles, Xantippus fia hozzá csatlakozott és hatalmas lelke ereje által nem sokára annyira vitte, hogy a többiek ő általa engedték magukat vezettetni.

Xantippus Kimon atyjának főellensége volt. De igazságtalanok volnánk Perikles iránt, ha azt hinnők, hogy személyes viszonyainak és családi összeköttetéseinek döntő befolyása volt pártállására, Perikles saját tapasztalatainak utján alkotta nézetét Áthén hivatásáról. Érezte, hogy nemzedéke arra van hivatva, hogy necsak csatákban győzzön, hanem a győzelem maradandó gyümölcseit arassa és azon állást szerezze Áthénnek, mely ilyen tettek és áldozatok után őt illeti. Bármennyire tisztelte is Kimon jellemét és érdemeit, azért még sem ismerhette félre politikai nézeteinek korlátoltságát és lakonizáló irányának aggasztó következményeit. Bármilyen szépen hangzott is a kimoni elszó: »Béke a törzsrokonok között, háboru a barbárokkal,« azért ez elv épen nem lehetett elegendő arra, hogy Áthén politikájának czélt és tartalmat adjon; sőt inkább függésben tartotta oly külső feltételektől, melyek fölött nem volt hatalmuk; olyan követelt ez elv, a mi bizonyos viszonyok között lehetetlen volt; lebilincselte a város szabad

mozgását és megakadályoztatta abban, hogy saját geniusát kövesse.

Perikles tehát visszatért Themistokles eszméihez. Ő belátta, hogy Áthén, valamint Sparta daczára önálló város lett, úgy Sparta daczára teljes nagyságát kell, hogy elérje. Áthén jövőjére vonatkozó eszméi csak ugy valósulhattak, ha Kimon befolyása megtöretik és azért azon párthoz csatlakozott, melynek ez volt a czélja. Saját személyére nézve igen tartózkodott, hogy magát időnek előtte le ne járja; és párt-társai közől csak kevésnek volt fogalma arról, hogy mivé akarja Áthént tenni. Abban azonban mindnyájan megegyeztek, hogy legelőször attól függ minden, hogy egyesült törekvés által befolyást szerezzenek és pártjukat, mint az igazi népbarátok pártját érvényre juttassák, hogy ekképen eredménynyel szállhassanak szembe Kimon roppant hadi dicsőségével, megnyerő személyével, befolyásos bőkezüségével.

Azon eszköz, mely e czélra használtatott, igen hathatós volt. Felhasználták t. i. a nagy sokaság ünnepélyre való kedvét és a jó életre való hajlamát, mely az odafolyó kincsek és Ázsiával való növekedő forgalom miatt folyton növekedett.

Az ünnepélyek, igy beszélték, arra valók, hogy öreget és ifjat, szegényt és gazdagot örvendeztessennek és a rendek minden különbségét eltörüljék. De mennyire másképen van a dolog, még Áthenben is, a polgári egyenlőség dicső városában! A szegény polgárok még a dionysusi szinházban való ünnepélyekben is vehetnek részt, a hol köz lelkesülésre és örömre a tragikus karok mutatják be játékaikat, különösen azóta nem, mióta az uj szinházi rend be van hozva és minden ünnepnapon két »oboluson« adatik

el egy ülőhely! Vajjon jogos és illő-e, hogy azon férfiak, kik a bajban és veszélyben a többiekkel osztoztak, kizárassanak a város öröm-ünnepeiből, a nyugalom és pihenés napjaiból? És nincsen-e, azt kérdék, minden polgárnak része az állam kincsében, mely a nép tulajdona? Illik-e, hogy itt rakásra heverjen a pénz, mig annak tulajdonosai kénytelenek lemondani az élet legnemesebb és mindnyájának rendelt élvezeteiről?

Ennélfogva azt indítványozták, hogy a közpénztárak feleslegéből a szegényebb polgároknak kifizessék a belépti díjat, mely ez ujonnan épített szinház bejárásánál követeltetett. A pénz a szinházi építőmester kezébe folyt, kinek azért az volt a kötelessége, hogy a helyiségeket rendben tartsa és azonkivül az államnak is fizetett bizonyos bért. Ekképen a pénz, melyet az állam fizetett, közvetve pénztárába jött vissza.

Ekképen hozatott be a két obolus (13. kr.) kiosztása, a »diobolia« a Dionysus-ünnepeken, és miután e példa már megvolt, akkor más ünnepekre is osztogattak pénzt, hogy senki szegénysége miatt ne akadályoztassék abban, hogy jobb ebéd mellett jó napot tölthessen; ebben az volt a fődolog, hogy a szegények ne függjenek a gazdag polgárok bőkezüségétől, kik, mint p. o. Kimon, vendégszerető asztaluk által barátokat és párthiveket tudnak szerezni. Ez volt Áthénben kezdete a theorikának vagy ünnepi ajándékoknak [77]).

Miután a reformpárt ily eszközök által befolyást szerzett magának, nem sokára alkalmat talált Kimont nyiltan megtámadni, úgy t. i., hogy szorosan ellenőrködött külpolitikája fölött. Azt vetette szemére, hogy sokat is és keveset is tett, egyrészt teljhatalmának túllépése által, másrészt az adott utasítások figyelembe nem vétele által. Igy p. o. egy

legyőzött városban megváltoztatta az alkotmányt, a nélkül, hogy bevárta volna Áthénből a parancsot, hogy mihez tartsa magát és pedig valószinü, mivel e támadás a demokratikus párttól ered, hogy a változtatást oly módon tette, mely az aristokratikus köröknek kedvezett. Valószinü, hogy a szóban forgó hely nem volt más, mint Thasus és nagyon is érthető, hogy amaz államban, melynek hatalma tengeri kereskedésben és hajóhadon alapult volt hajlam a demokratiához, melyet támogatni Kimonnak épen nem volt kedve. Itt bizonyosan nagyon világos lehetett az önhatalmu részrehajlás, mivel Kimon, mint beszélték, csak alig menekült meg a haláltól és súlyos pénzbirságra itéltetett.

Világosabb a másik ügy és bizonyosan a thasusi háboruval függ össze. Azt az utasítást kapta, hogy Makedonia ellen induljon és makedoniai partot foglaljon el Áthén számára, mindennekelőtt a bányakerületeket, melyeket Alexander kiaknázott. A király, csakhogy az áthéneiek ne legyenek szomszédjai, a thasusiaknak kedvezett; ha tehát Kimon a nép akaratának ellenére elmulasztotta ez alkalmat őt megbüntetni, akkor ez csak úgy magyarázható meg, hogy királyi ajándékok által meg van vesztegetve. A polgárság a pörre elegendően el volt készülve és Perikles rendeltetett közvádlónak, hogy Kimont hazaárulás miatt a nép törvényszéke elébe állítsa. Perikles a legszükségesebbekre szorítkozott. Látta, hogy nem érkezett még el az idő ellenfele megbuktatására; a vádlott kimutatta ártatlanságát és úgy látszott, hogy ez ügynek nem lesz következménye [78]).

És mégsem úgy volt. A pártok most legelőször állottak egymással szemben. A harcz meg volt kezdve és most már Kimon is arra kényszeríttetett, hogy szorosabban csat-

lakozzék elvtársaihoz, mint a hogyan a nemeslelkü és öntudatos férfiu eddig szükségesnek tartotta. Az által, hogy határozott tervek szerint cselekedő ellenpártot látott maga előtt, maga is határozottabb pártállásra és nézeteinek élesebb kifejezésére szoríttatott. Most már tartózkodás nélkül dicsőitette Sparta polgárainak alkotmányos magatartását, hevesebben szólt a fiatal Áthén törekvései ellen, melyek minden régi szokásnak ellenségei voltak, és mindig határozottabban mondotta ki azon elvét, hogy Áthén és Sparta egy egésznek tagjai, egy kettősfogat, melyet az istenek összefogtak, melyben kell, hogy az egyiknek csendes járása, társának elevenebb járásával kölcsönös hasznukra kiegyenlíttessék. Politikai pártnevek még nagyobbították a viszálkodást. A ki Sparta mellett szólt és a spártai szokásokat vagy dicsérte vagy maga utánozta, az ez által a haladás ellensége, a népszabadság ellensége lett; a »lakonismus« hova tovább nyiltabbban a haza érdekeinek árulása gyanánt tekintetett.

Midőn a pártok ekképen éles fegyverrel egymással szemben állottak, akkor történt a földindulás és annak következtében a forradalom Lakoniában (179. l.). Sparta nem birhatott a lázadó tömegekkel, melyek Ithomét elfoglalták és végre követeket küldött Áthénbe, hogy a szövetségi segítséget igénybe vegye; ez, ugy látszik, közvetlenül a thasusi háboru befejezése után történt (ol. 79,3; 461.)

Akkor a pártok másodszor állottak egymással szembe. Ephialtesnek igen kedvező teendője volt izgató szónoki tehetségére nézve, ha elmondotta a népnek, hogy minő oktalanság volna, a spartaiaknak segítséget küldeni, hogy despotiájuk a Peloponnesusban fentartassék. Vajjon megérdemlették-e ezt Áthénre nézve? Vajjon nem jöttek-e min-

dig későn a perzsa háboruk bajaiban? Igazi érzelmeiket csak nem régen árulták el; mert a thasusiaknak tett igéretök többé nem titok. Ez által a plataeai csatamezőn megujított szerződések tényleg megszegettek és mégis akarnak most hadsereget küldeni, hogy a legveszettebb ellenséget a bajból kisegítsék és arra képesítsék, hogy a legközelebbi alkalommal ismét bajt és kárt okozzon a jólelkü áthénieknek!

Nagy becsületére válik az áthéni polgárságnak, hogy nem engedett feltétlenül oly beszédnek, mely minden szenvedélyeket felizgatott, hogy végtére mégis Kimonnal értett egyet, ki azt követelte, hogy győzzék le igazságos felindulásukat, mondjanak le minden hozzájuk nem méltó kárörömről és saját előnyüket nem tekintve, teljesítsék a fennálló szövetségi kötelezettségüket. Négy ezer nehéz fegyverzetü harczos, a polgári hadsereg harmadrésze Kimon vezetése alatt az Isthmuson ment át Sparta megmentésére. Ez pártjának fényes győzelme volt és Spartának volt oka, fáradozásáért iránta hálával viseltetni.

De mi történt? Midőn az egyesült csapatok Ithome falai alatt táboroztak és az ostromnak nem lett meg azonnal a kivánt sikere, akkor Sparta hatóságában gyanu és bizalmatlanság keletkezett; érezték (és volt is rá okuk), hogy azon nagy kedvetlenség mellett, mely a lakoniai lakosság különböző rendeiben uralkodik, az áthéneiek jelenléte veszélyessé válhatik rájuk nézve. Minél inkább meg volt ingatva a szövetségi viszony, annál inkább nyugtalanította őket azon gondolat, hogy az áthéneiek nagyon is megfognak ismerkedni Sparta gyengéivel és hogy a dór polgárokra rá fognak ragadni táborbeli társaik szabadabb élet- és államnézeteik. Ez aggodalmak minden más tekin-

tetet legyőztek. Az áthéneiek elbocsáttattak és e feltünő eljárást azon haszontalan ürügygyel akarták a spartaiak igazolni, hogy segítségökre nincs többé szükségök.

Áthén polgársága e gyalázatos bánásmód által nagyon is sértve érezte magát, a reformpárt tulsúlyra jutott és nem is késett e hangulatot oly indítványok tételére felhasználni, melyeknek nagy, fontos következményök volt. Az lett határozva, hogy a hálátlan spartaiakkal felbontják a szövetséget és egyúttal közelebbi viszonyba állnak Sparta ellenségeivel; mindenekelőtt Argossal.

Az argivok a kleomenesi háboru csapásaiból felüdültek egy csaknem harmincz évig tartó nyugalom alatt; egy uj nemzedék nőtt fel és elég bátornak érezte magát arra, hogy egész komolysággal gondolkozzék az állam politikai ujjászületéséről. A városi lakosság a falusi községekből gyarapíttatott és azután háboruval támadtattak meg és hódíttattak meg az achiv lakosságu közelfekvő városok, melyek Argos tehetetlensége miatt önálló tagjai lettek a hellén szövetségnek, ugy hogy mint p. o. Mykenae, Tiryns és Hermiune külön csapatokat állítottak ki a perzsák ellen. Mykenae szivósan állott ellen cyclopsi falai mögött; könnyebben hódolt meg Tiryns, Hysiae, Midea és más. Argos minden megszüntetett községből telepítvényesek által nagyobbíttatván, egészen uj város lett, nagy város és most először a szó szoros értelmében tartományának fővárosa.

Argos emelkedésének e kezdete még az elébbeni évekbe tartozik és nagyon valószinü, hogy Themistokles, ki seholsem lehetett tétlen, arra használta ottani tartózkodását, hogy az argivokat e törekvésre buzdítsa és szóval és tettel ebben támogassa; nem kevesbbé valószinü az is, hogy már szemügyre vett egy szorosabb összeköttetést

Áthén és Argos között. Igy még könnyebben érthető ez elkeseredés, melylyel Sparta őt üldözte; mert Argos emelkedése Sparta hegemoniájának legveszélyesebb megtámadása volt. Ama rendszabályok kivitele pedig, különösen a körülötte fekvő városok erőszakos elfoglalása, valószinüleg 463 és 462 körül következett be (79, 3), mikor Sparta nem volt képes arra, hogy az argiv hatalom haladását meggátolja és Mykenae és Tiryns elpusztítását megakadályoztassa.

De bármily szerencsésen sikerült is az argivoknak politikai ujjászületésök kezdete, azért mégis külföldi szövetségesre volt szükségök állásuk biztosítására. Menynyire kedvökre volt most nekik a Sparta és Áthén közti szakadás! Argos azonkivül számos jón-achiv lakosság befogadása által mindinkább elvesztette egy dór város jellegét, szabad községi alkotmányt hozott be és annál inkább volt hajlandó Áthénnal való közeli összeköttetésre. 461 (79, 4) végén megköttetett a szövetség Áthén és Argos között, az első külön szövetség, mely a hellen népnek politikai egységét megszüntette.

A nemzet meghasonlása Éjszaki-Görögországra is kiterjedt. Valamint Makedonia Áthén iránti irigységből a spártaiakhoz fordult és a menekülő mykenaebelieknek uj hazát adott, úgy másrészt Thessalia részt vett a külön szövetségben és azt remélték, hogy annak folytonos terjedése által a régi állami szövetség mindinkább gyengülni fog.

Miután tehát Sparta az ő partját Áthénben ily oktalan módon tönkre juttatta, győzedelmeskedtek annak ellenségei; rájuk nézve megbecsülhetetlen nyereség volt, hogy most a Sparta iránti szoros kötelezettséget ürügyül

nem lehetett felhasználni arra, hogy Athén szabad mozgásában meggátoltassék [79]).

De a fiatal Áthén még most sem haladhatott ugy a mint akart volna. A népgyülésen és az Ötszáz tanácsában a többség ugyan mindig határozottabban a reformpárt szónokaihoz hajlott; de a régibb polgárok, kik mitsem akartak tudni arról, hogy a nép korlátlanul vehessen részt a közügyekben, sem arra vonatkozó intézményekről: e polgárok még hatalmasak voltak az államban és támaszuk az areopag nagy tanácsa volt, mely csak olyan polgárokat egyesített magában, kik öregségök, az életnek sokféle tapasztalatai és higgadtságuk által függetlenek voltak a közvélemény befolyásától. Itt különösen a felső vagyon-osztályokból való férfiak ültek együtt és az évenkint változó és felelősséggel tartozó hatóságok között azon egyetlen testületet képezték, mely élethossziglan müködő, felelősséggel nem tartozó tagokból állott és épen azért tökéletesen alkalmas volt arra, hogy nézeteit az államban határozottan és egyetértve érvényre juttassa. Főfelvigyázó hivataluknál fogva arra voltak hivatva, hogy a társadalmi élet fölött őrködjenek, a régi jó fegyelmet és szokásokat megőrizzék és a könnyelmü ujitási vágygyal szembeszálljanak. Nagy hatalma volt az areopagnak azon tekintély által, melylyel egész Hellasban birtak a tagjai és még nagyobb azonban azon tisztelet által, melylyel minden áthénei ember fiatal korától fogva a nagy tanács iránt viseltetett; tekintélye még inkább növekedett a perzsa háboruk alatt, a midőn erélye és hazafisága által igen sokat tett Áthén megmentésére (92. l.). Ekkép erős gát gyanánt állott minden törekvéssel szemben, mely a soloni alkotmány változtatását czélozta és minél inkább erőlködött az

ellenfél, minél kiméletlenebbül járt el, annál merevebben és makacsabban foglalta el állását az areopag is.

Az areopag nem volt felsőház, melynek az alkotmány szerint joga lett volna a törvényhozás minden rendeletét véglegesen megerősíteni, de szemmel kisértett minden tárgyalást a tanácsban és a polgárságban, melynek gyüléseiben valószinüleg egyes tagjai által képviseltette magát, hogy minden, aggasztóknak látszó ujításoknak ellent mondjanak. Ez ellentmondás annyi volt mint egy veto, mert mindenekelőtt azoknak kivitele lehetetlen volt.

Oly államban, hol minden határozott rend szerint rendezve volt, ott az areopag hatalma biztos határ nélkül és azért annál nagyobb volt; oly hatalom volt ez, mely a tanácsterembe, a Pnyxre, sőt a magánház tüzhelyéig ért. Mindenkit megidézhetett és már a puszta megintés maradandó gyalázat. Az areopagiták száma nem volt meghatározva, hanem évről évre az eltávozó archonokat vették fel. (II. 56. l.) Ezzel azonban nem az van mondva, hogy mindenki, ki a törvény szerint töltötte be hivatalát, már annálfogva a nagy tanács tagja lett. A felvétel előtt vizsgálat ejtetett meg és e vizsgálat bizonyosan arra használtatott, hogy olyan archonok visszautassíttasanak, kiknek erkölcsi vagy politikai magatartása helyeslésre nem talált. Ekkép érthető, hogy az areopag mindinkább merev pártállásba jutott és hogy mindinkább idegenkedett azon szellemi mozgalomtól, mely az ifju Áthént megragadta; ekkép történt, hogy ugyanazon időben, midőn egész Görögország két részre, szövetségre és ellenszövetségre oszlott, akkor Áthén is két politikai táborra szakadt, mely növekedő elkeseredéssel állott egymással szemben [80]).

A legnagyobb feszültség ez idejében oly esemény adta elő magát, mely rövid időre a figyelmet kifelé forditotta.

Egyiptom, a folyton nyugtalankodó ország, ujra elszakadt a perzsáktól és a libyai Inarus, Psammetichus fia, a perzsa birodalom zavart állapotát arra akarta használni, hogy önálló birodalmat állítson fel. De hazai segédeszközei nem voltak elegendők, midőn a perzsák egész hatalmukkal Egyiptom ellen fordultak és azért az áthéneieket szólította fel arra, hogy támogassák őt, mindenesetre sokféle kereskedelmi előnyt helyezvén nekik kilátásba.

Ez alkalmat a perzsa hatalom ujabb csonkítására nem volt szabad elmulasztani. Mert az Archipelagus környékén meg volt bénítva a perzsák hatalma; seholsem mutatkozott az és uj hajóhad alkotására nem volt segédeszköze. Az áthéneieknek másrészt hiányoztak az eszközök arra, hogy a perzsákat száraz földön megtámadják, a hol a kariai és lykiai beljebb fekvő városok csak időközönkint tartoztak a delusi szövetséghez. Az egyiptomi folyó országa pedig uj vállalatokra alkalmasnak látszott. Egyiptom a buzában szükölködő Attikára nézve igen nagyfontosságu volt; egyszersmind ez volt a perzsa birodalomnak egyetlen része, hol egy hajóhad és szárazföldi sereg is maradandó és jelentékeny sikert arathatott. A nagy király minden Görögország elleni vállalatában akadályoztatva volt, ha Egyiptom nem volt biztos birtoka. Ez elég ok volt arra, hogy Inaros kérését teljesítsék, és úgy látszik, hogy Kimon maga a hajóhadat Kyprusból, a hol kétszáz hadi hajó horgonyozott, Egyiptomba vezette; mert azon vereség daczára, mely politikáját érte, személyes tekintélye mégis csonkítatlan volt és ellenei nem mertek döntő lépéseket

tenni, mikor ő Athénben jelen volt. Különösen azt beszél a hagyomány, hogy Ephialtes Kimon távollétét, — uj tengeri háboruba indult az — arra használta, hogy a polgárság előtt az areopag ellen intézett, már régen elkészített törvényjavaslatát bemutassa.

Még egyszer minden okot összeállított, hogy a polgárokat meggyőzze arról, hogy areopagitikus teljhatalmat nem lehet a demokratia elveivel összeegyeztetni. Azt nem lehet eltürni, hogy egy öreg emberekből álló testület, kik nem értik sem korukat sem annak követelményeit, önfejü kasztszellemmel ellene szegüljön minden üdvös és szükséges reformnak; ilyen areopag már nem az, a mit Solon akart hogy legyen, azon két horgony egyike. melyek az állam ide-oda hányatott hajóját az alkotmány terén megtartják, hanem egy alkalmatlan kerék-kötő, egy elviselhetetlen bilincs a polgárságra nézve, mely szabad mozgásra törekszik és arra fel is van jogosítva; az egy népellenes pártnak székhelye, melyet fel kell oszlatni, hogy az attikai hatalom teljes fejlődése lehetővé tétessék.

Hiába buzgólkodtak az idősebb családatyák, kik nem képzelhették Áthént az areopag nagy tanácsa nelkül; hiába intettek a papok és látnokok. A törvény elfogadtatott, mely az areopagot megfosztotta minden befolyásától politikára és törvényhozásra. Ebben azonban óvakodtak ama kiváltságokat bántani, melyekre az areopagnak a vallás által szentelt és megmásíthatlan igénye volt. Azért megmaradt nála a főbenjáró bünök megitélése, a polgárgyilkosok feletti itélethozatal. Mert itt az engesztelés csak titokszerü szabályzatok szerint történhetett meg, melyek az erinyeknek, a főbenjáró bün boszulóinak, kultusához tartoztak. Az areopagiták pedig a legrégibb időtől fogva

e fenséges istenségek szolgái voltak, kiknek szentélyei az Aresdombon állottak, a hol a birák törvényt tettek. Ekképen megszünt az areopag az attikai község nagy tanácsa és oly főfelügyelői hatóság lenni, melynek censori és meg nem határozott teljhatalma volt; oly törvényszék lett, melynek hatásköre bizonyos korlátok közé szoríttatott.

A soloni törvényhozásnak e messzireható reformja utóbb gyorsabban vitetett keresztül, mint gondolták. A conservativ párt látta, hogy le van fegyverezve és a leghathatósabb eszköztől meg van fosztva, ugy hogy a polgári község kiméletlen mozgalmaival nem szállhatott szembe. De azért még sem vesztette el bátorságát. Kimon visszatért. Ő különösen szivén hordozta az areopagot, azon tekintélynél fogva, melylyel egész Görögországban birt. El volt tökélve arra, hogy megment mindent, a mit még meg lehet menteni; sőt még azt is lehetőnek tartotta, hogy az állami rendben történt zavart még meg lehet másítani; mert az ilyen alkotmányreform jogosultságát csakugyan meg lehetett támadni, mivel az areopag alkotmány szerinti tiltakozása nem vétetett figyelembe. Ő a reformot forradalomnak tekintette és azt vélte, hogy annak elkerülhetetlen következménye az állam tönkrejutása, mert mi lenne abból, hogy ha a nép korlátlan és mindenható és ha elkapatva annak tudatától, hogy mindent keresztül vihet, az államot kénye-kedve szerint akarná kormányozni!

Ekképen még az ephialtesi törvény után is heves harcz keletkezett az areopag miatt. Ez nyilt harcza volt két pártnak, mely mindkettő hatalmas és roppant elszántságu volt. Ilyen viszonyok között csak a cserépszavazat segíthetett arra, hogy az állam a legveszélyesebb viszályból megmentessék. A polgárság, a szónokok által felizgat-

tatván, elfordult azon férfiutól, kit tiz éven keresztül mint hősét és kedvenczét dicsőített és Kimon számüzetett. Hir szerint mindenféle személyes ok, különösen Elpinikével való régi viszonya, felhasználtatott. A fődolog pedig az volt, hogy Kimon nem akart alkalmazkodni a dolgok uj rendjéhez, melyet a periklesi párt Ephialtes vezére által keresztülvitt.

Ez évek szenvedélyes forrongása- és harczaiból szülemlett meg, mint a pártmozgalmak megtisztult kifejezése, Aeschylus Orestiája, mely ol. 80, 2 (458) szinpadra került. Aeschylus a régi nemzedékhez és azon áthéniekhez tartozott, kik az areopag iránti tiszteletben fölnevelkedvén, fájdalommal nézték lealáztatását. Egész művészi tehetségét használta fel arra, hogy az areopagot a régi mondának teljes dicsőségében mutassa be polgártársainak, hogy tisztelete csonkítása daczára is a város szentélyének tünjék fel és további támadásoktól megkiméltessék. Azért menekül e szindarabban Orestes Apollo parancsára az üldöző erinyek előtt Áthénbe és itt gyüjti össze Pallas Athene a törvényszéket, mely a kegyelem istene között és az alvilági hatalmak között elintézi a peres ügyet. Ekképen e tragoediát békítő berekesztésének tarthatjuk a legveszélyesebb alkotmányharczai egyikének, melyen Áthénnek át kellett magát küzdeni [82]).

De e harcz nem volt könnyelmüen megkezdve, hanem elkerülhetetlen volt. Mert bármennyire becsületre méltók voltak is azon indokok, melyek az idősebb áthéneieket arra birták, hogy gyülekezzenek az areopag körül, mint a régi fegyelem és rend védője körül, azért még is el kell ismerni, hogy a népszerü alkotmány fejlődésének utjában állott és folytonos viszálykodásra szolgáltatott okot, a nél-

kül, hogy képes lett volna hathatósan szembeszállni azon veszélyekkel, melyek az áthéneiek állami életét fenyegették. Csak Ephialtes reformja óta lehetett a demokratia elveit, különösen a felelősség általános kötelezettségét, tökéletesen keresztülvinni. Most már nem létezett oly testület az államban, melynek tagjai élethossziglan tartó, a közvéleménytől független hatalommal birtak és e hatalom gyakorlásában csak saját lelkiismeretöknek voltak felelősek. Csak most szabadult meg a polgárság minden gyámságtól és arra van utalva, hogy maga magát kormányozza és maga magában találja meg a mozgalom helyes mértékét. Elnyerte tökéletes függetlenségét. A mit határoz, az törvény és az irott törvényeken kivül nem létezik más jogérvényes szabályozója a nyilvános életnek. Az állam most »tanács és polgárság«; a tanács pedig évenkint váltakozó tagokból állván az államban nem alakulhat párttá és nem lehet önálló tekintélye a népgyüléssel szemben. Mert lényegében csak annak bizottsága volt azon rendeltetéssel, hogy a közigazgatási ügyeket lássa el és az évenkinti hivatalnokok nem voltak más, mint a nép akaratának szolgái.

De ha ily jelentőségü és ily nagyterjedelmü hatáskörrel biró hatóság, a minő az areopag volt, egyszerre megfosztatik befolyásától, akkor annak pótlásáról kell gondoskodni, hogy rendetlenség ne keletkezzék és az állam, minden mérséklő erejétől megfosztva, ne rohanjon tulságos gyors haladásnak. Gondoskodni kellett az alkotmányos élet maradandóságáról, a régibb és ujabb törvények összeegyezéséről. Most is a szigoru ellenőrködésnek meg kellett lenni, csakhogy most a polgárságból kellett kiindulnia.

E czélból évenkint kebeléből egy bizottság sorsoltatott ki, az úgynevezett törvényőrök (nomophylakes), hét

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

férfiuból álló testület, kik minden tanács- és népgyülésen külön tisztelet-üléseken jelen voltak és arra voltak kötelezve, hogy a szónokok indítványait megvizsgálják és minden, az államra nézve veszélyes vagy alkotmányellenes határozatok ellen tiltakozzanak. Ekkép az areopagiták vetója az állam számára fentartatott; de ez ellenőrködés rendesen csak az indítványok külalakjára vonatkozott, a törvényekkel való külső megegyezésre és a szokásos rend fentartására.

Azonkivül bizonyosan gondoskodtak a közéletnek és különösen a fiatalság oktatásának felügyeletéről, mely oly fontos része volt az areopag hatáskörének és valószinü, hogy a sophronisták hivatala, kiknek a fiuk nevelésére kellett ügyelni és a gynaekonomok-é, kiknek a nőnem erkölcse fölött kellett őrködni, csak ez időben alkottatott vagy csak most lett önálló hivatallá [83]).

A fődolog pedig az volt, hogy ezentul minden polgár hivatva van arra, hogy a törvényes rend fentartásáról gondoskodjék és minden alkotmányellenes cselekedetet korholjon. Ennélfogva szükségessé vált a fennálló jog általános ismerete és ezért a soloni törvénytáblák az Akropolisból lehozattak és nagyobb nyilvánosság okáért a piaczon lévő csarnokokban állíttattak fel.

A régi törvények feletti őrködés az areopag dolga volt, az uj törvényekre nézve azon határozat hozatott, hogy a nomophylakes felügyelete alatt hivatalosan bejegyeztessenek és őriztessenek, miután t. i. alkotmányszerüen megerősíttettek. Ez történt az istenek anyjának szentélyében a piaczon, az ugynevezett Metroonban, mert most sem akarták elmulasztani a törvényhozás okmányaira nézve a vallásos szentesítést, a mint az areopag alatt szokásban volt

A Metroon volt az uj állami levéltár, melyben a nomophylakxok segédjeikkel együtt hivatalosan működtek, ők magok pedig papi jelleggel birtak, a mint a fehér fejszorító, melyet viseltek, mutatta.

Az állami levéltárba való bejegyzéstől független volt a határozatok közzététele, mert ezek kőpillérekre irattak és szabad ég alatt állíttattak fel, a szövetségek és szerződések a várban a szenthelyek mellett, a törvények az állami épületek előtt. Ezek voltak az állami életnek emlékszerü okmányai, melyek mostantól fogva mindinkább a város külső diszéhez tartoztak [84]).

Mig az államot befelé ujra rendezték és az aristokratiai intézmények megszüntetése, a jog nagyobb nyilvánossága, a szegényeknek való kedvezés által és minden polgárnak a közügyekben való részeltetése következtében teljes mértékben keresztül vitték a demokratia és a népfenség elvét, addig kifelé az állam hatalmát mindenképen törekedtek erősíteni és ekkép a belső alkotmány változása a belső politikának is korszaka lett.

A delusi szövetség jogegyenlőségen alapult, de ez elvet nem lehetett keresztülvinni. Ha Áthén az Archipelagusban tekintélyes tengeri hatalmat akart alkotni, akkor nem lehetett azt az egyes tagok jóakaratától függővé tenni, vajjon akarják-e kötelezettségeiket teljesiteni és épen oly czéltalanul lett volna egyes ügyek elintézésére minden szövetséges társat közös tanácskozmányra összehivni. Ezt már Kimonnak el kellett ismerni, bármennyire törekedett is arra, hogy Aristides szellemében a szövetségesek jogait kimélje. Áthén arra kényszeríttetett, hogy mindinkább ön-

hatalmulag járjon el; a kisebb helységek részvétlensége, melyek ugy sem gyakorolhattak befolyást, arra kényszerítette őt. Minél több szövetségestárs vonult vissza a hadiszolgálatból és kényelmesebbnek találta, hogy pénzt és üres hajókat adjon, annál inkább lett a szövetséges hajóhad áthénei hajóhaddá és a delusi szövetségi gyülés mind inkább üres formává lett. A szövetségi politika Áthénben készült. Az áthéneiek minden fontos ügyre nézve a hatalmasabb szigetállamokkal egyetértettek; a többiekkel csak közölték a hozott rendszabályokat és ekkép vezérállásuk mindinkább uralommá lett.

Itt is azt akarta a periklesi párt, hogy a viszonyok bátran, mint olyanok érvényesítessenek, a minők valóban voltak. Ha Áthén egyszer az egyedüli szövetséges város volt, mely önálló politikát követett, ha a háboru vezetése és az arra való anyagok felügyelete Áthénből indult ki, ha a pénztár kezelése az áthéneiek kezében volt és ha ők képezték hajóikkal a szövetséges hajóhad legjelentékenyebb részét és magvát; ha egyszersmind ők voltak mindig harczra készen, hogy az általok elüzött barbár hajóhadaknak ne engedjék meg az aegaei tengerbe visszatérni: akkor lássék is igazán Áthén az általa egyesitett sziget- és parti birodalom központjának; akkor annak kormányzása és különösen a szövetséges pénztár oda való.

A pénztár átvitele talán már Aristides életében lehetett alkudozásnak tárgya; az ilyen rendszabály hasznos voltát attikai szempontból senki sem vitathatta el, de tartózkodtak azt keresztül vinni. Féltek az ilyen lépés kellemetlenségétől; a felingerléstől, melyet mindenütt okozhatna; mert látni való volt, hogy azzal az egyenjogu szövetségnek utolsó látszata is meg van semmisítve és hogy a befizetés

a szövetséges pénztárba ugy fog tekintetni, mintha Athénnek adóznának.

Hogy mily óvatosok voltak ez ügyben az áthéneiek, már abból is látszik, hogy akkor is, midőn már a döntő lépésre elhatározták magukat, kerülő utakon iparkodtak czélhoz jutni. Azt akarták, hogy a pénztár áthelyezése ne lássék az attikai politika önző rendszabályának; azért is gondoskodtak arról, hogy a javaslat a szövetségesek kebeléből induljon ki. És bizonyára a szövetségesek érdekében is lehetett a pénztár áthelyezését ajánlani. A kis Delus, igy beszélhettek, védtelenül fekszik a tenger közepén mind kelet, mind nyugot felé. A lakedaemoniak már a thasusi háboruban megmutatták, mily szivesen szerették volna az első alkalmat felhasználni, az attika-jóniai tengeri hatalom elpusztítására; a hellen szövetség feloszlatása óta nagy mértékben növekedett az általános bátortalanság; a peloponnesusi tengeri államok körülfogják a szigettengert mint leselkedő ellenségek és e viszonyok között a pénztár nem látszhatik Deluson annyira biztonságban, a mennyire minden szövetséges érdeke kivánja. Itt mindig külön védő hajóhadnak kell közelében tartózkodni és ez által meggátoltatnak abban, hogy a szövetség meglévő hadi ereje felett szabadon rendelkezzenek. De ha olyan helyet keresnek, mely minden tekintetben biztos, akkor ilyent csak Áthén falain belől lehet találni. Ha egyszer attikai hatóságok kezelik a pénztárt, akkor következetes és a szövetség biztonsága tekintetéből tanácsos, hogy Áthénben legyen a kincstár és polgárai a kincs őrzői.

Ezek voltak azon indokok, melyek a viszonyokból felmerültek.

Ha most már csakugyan egy szövetséges állam ezt az ajánlatot tette és pedig azon sziget-állam, mely Áthén után a leghatalmasabb volt, t. i. Samus, akkor csak két dolog lehetséges. A samusiaknak vagy volt valóban oly feltétlen bizalmuk és a pénztár áthelyezését oly ártatlan dolognak tekintették, mintha az által a szövetségesek helyzetében semmisem változnék, vagy különösen egyetértettek az áthéneiekkel, midőn e javaslatot tették. Az elsőt feltenni lehetetlennek látszik. Mert arra nézve ébren volt az irigység és a szóban forgó ügyet, úgy a mint kilátásban volt, a szövetséges viszonyokban döntő válságnak kellett tekinteniök. Azért azt vagyunk kénytelenek feltenni, hogy a samusi kormány az attikai államférfiak által megnyeretett arra, hogy tegye meg az indítványt és bizonyosan volt elég alkalom arra, hogy mindenféle előnyt helyezzenek kilátásba, különösen azért, mivel a szövetségi pénztár áthelyezésével a régi szövetségi tanács feloszlatása is össze volt kötve, mely már rég idő óta elvesztette jelentőségét. De ha már mind a két dolog elkerülhetetlennek tartatott, akkor az okos politikának feladata volt, idejében való szivesség által a szövetség fejét lekötelezni.

A szövetségi pénztár áthelyezésének idejére nézve is hiányzik a biztos tudósítás. A Spartával való szakadás után történt, a midőn el kellett készülni arra, hogy a peloponnesusi tengeri államok meg fogják őket támadni, sőt arra is, hogy Perzsia és a peloponnesusi államok között szövetség jön létre, tehát 80, 1; 460 után; 81, 3; $45^4/_3$-ból birjuk az első jegyzékeket azon pénzekről, melyek a szövetségesek adóiból az áthéneiek városi istennője számára levonattak.

Akkor tehát a pénzkészlet, mely 1800 talentumot

(4,245,000 frt) tett, a delusi Apollo szentélyéből Áthénbe volt szállítva és a városi és váristennő szentélyébe le volt téve. Ide folytak be a szövetséges államok évi járulékai is; miután Áthén már annyi ideig e tengeri szövetség súlypontja volt, most nyilván az aegaei tenger fővárosa volt, váristennője a szövetség védistensége, Akropolisa a kincsesháza és szent központja a nagy terjedelmü sziget és parti birodalomnak [85]).

Ily állásban és ily eszközökkel birván, mindenekelőtt arról kellett gondoskodni Áthénnek, hogy a görög szomszédállamok szükebb körében erősebb állást szerezzen magának. Mert különös ellenmondás volt, hogy egészen a pontusi és phoenicziai vizekig uralkodik, de azon tengerben, mely az attikai partot mossa, még mindig le volt kötve ellenséges államok közelléte által. Itt szükségképen szabad mozgást kellett magának szerezni; nem türhette tovább, hogy hadi kikötői előtt ellenséges tengeri államok álljanak fenn, melyek csak ugy lesték az alkalmat, hogy neki árthassanak.

Az Argossal való szövetség által valami uj kezdődött, mi jelentékeny fejlődésre képes volt; de ez oly kezdet volt, melynek sem biztonsága, sem jövője nem lehetett, mig Áthén peloponnesusi szövetségeseitől ellenséges városok által el van választva és saját tartománya határaiban nem mozoghatott szabadon. Lehetetlen volt, hogy a peloponnesusi szövetség és az attikai-argiv külön szövetség békésen egymással szemben fennállhasson; az egyiknek kellett törekedni a másik rovására terjeszkedni.

Itt is a dolgok állása Áthénre kedvező volt. Mert nyilvánvaló volt, hogy Pausanias pere óta a peloponnesusi viszonyok folyton növekedő romlásnak indultak.

Argos, saját megerősödésével meg nem elégedvén, már hosszabb idő óta működött Arkadiában, hogy a városokat és megyéket Sparta ellen fellázítsa, és ez sikerült is neki, ha nem is egy időben, Arkadia két fővárosával: Tegea és Mantineával. A tegeaiak Spartával feszült viszonyban voltak, midőn Leotychides hazaárulása miatt megszökött (178. l.); azoknál talált felvételt és oltalmat. A spartaiaknak kétszer kellett haddal Arkadiába menniök, hogy veszélyeztetett túlsúlyukat helyreállitsák; egyszer a szövetkezett argivok és tegeaiak ellen és azután az arkadoknak egy serege ellen, kik a mantineaiakat kivéve, mind egymással szövetkeztek és a maenalumi hegységben Dipaea mellett a spartaiakkal szemben állottak. A spártaiak mindkét hadjáratban győztek, de a szövetségnek régi biztos volta, a feltétlen alárendelés szokása odaveszett. A mantineaiak és az argivok befolyása alatt és Argos példájára szétszórt megyei helységekből, erődített várossá alakultak, hogy önállóbban és szabadabban szállhassanak szembe Spartával. Ha a régi pártszellem és az irigység nem akadályoztatja az erők egyesülését, akkor aligha sikerült volna a spartaiaknak vezéri tekintélyöket fentartani. A Spartától legtávolabb lévő tartomány, Achaja, régtől fogva spartaellenes és demokratikus volt [86]).

Végre Elis is, a leghivebb szövetséges ország, kezdett a lakoniai befolyástól szabadulni; itt oly népmozgalmak voltak, melyek Sparta tekintélyét veszélyeztették. Eddig t. i. e tartomány nemes családok által kormányoztatott, melyek egészen Spartára támaszkodtak. Székhelyök Elis városában volt a Peneus partján; a vidék nyilt helységekből, falvakból és tanyákból állott, melyeknek lakosai

ritkán mentek a városba és a nemesek uralmát békével türték. E patriarchalis viszonyok a nemesség okossága által és a lakosság egyhangu, kereskedés és tengeri forgallommal nem törődő életmódja mellett, évszázadokon keresztül tartattak fenn. De most itt is érvényre jutott a kor szelleme; a falusi lakosság követelte a teljes állampolgári jogokat; az egész ország helyi kerületei szerint ujra felosztatott és messzire szétszórt községekből való oda telepedés által az eddig kisszerű város az egész tartománynak népes fő- és és összvárosává nőtte ki magát. Ez történt ol. 72, 2 (471) vagy nehány évvel később. A régi nemzetségek bukásával, egy demokratiai alkotmányreform behozatalával és Uj-Elis felépítésével együtt Sparta befolyása is csökkent és peloponnesusi hatalma e legfontosabb támaszainak egyikétől fosztatott meg [87]).

Most pedig, Sparta nagyobb vesztére, ehhez hozzájárult a földindulás és ennek következtében a nagy emberhalál, azután a messenei háboru, mely tiz éven keresztül megkötözte a lakedaemoniak kezét. E viszonyok között nem történhetett Sparta részéről semmisem arra nézve, hogy az attikai-argiv külön szövetség megerősödésének és terjedésének utját állják, és ennélfogva az éjszaki peloponnesusi államok saját rovásukra készültek Áthén ellen, hogy most erőszakkal érjék el azt, a mit előbb titkos üzelmek és az által értek el, hogy Sparta háta mögé bujtak (135. l.) Az attikai hatalom megbénítása saját életöknek volt föltétele és ekkép a szakadozott szövetség tagjai között uj harczias államcsoport alakult.

A korinthusiak titkon Aeginával és Epidaurussal szövetkeztek és Megara rovására törekedtek az Isthmuson tul területüket nagyobbítani és erős állásokat szerezni. Ez

annálfogva is fontosnak látszott nekik, mivel nagyon is megbizhatlan szövetségeseknek ismerték a megaraiakat, kik kis tartományukkal a két ellenséges szövetség közepette voltak. Igen régi szerződések által ugyan a dór félszigethez voltak kötve, de kereskedelmi és forgalmi viszonyuknál fogva egészen Attikára voltak utalva; mert a megarai lakosság legnagyobb része abból élt, hogy az attikai piaczot hússal, főzelékkel stb. ellátta. Áthén ellenséges magatartása tehát az egész tartomány jólétét veszélyeztette volna. Ehhez járult még az is, hogy demokratiai sympathiákban nem volt hiány, melyek által a Korinthus iránti ellenszenv még inkább fokozódott.

A mitől a korinthusiak féltek, az hamarább következett be, mint gondolták volna. A szorongatott megaraiak felmondták a Spartával való szerződéseket és a másik szövetséghez csatlakoztak.

Ez esemény, bármily kicsiny volt is a tartomány, fontos esemény volt, nemcsak a példa miatt, hanem különösen azért, mivel Megarának a hadviselésre nézve oly fontos fekvése volt. Ez által a Gerania szorosai, a dór félsziget ki- és bejárásai az áthéneiek kezébe kerültek. Megara Attikának külvárává lett; attikai csapatok táboroztak városaiban, attikai hajók vitorláztak a korinthusi tengeren és itt Pegae és Aegosthenában szabad kikötőjök volt. Az áthéneiek iparkodtak Megarát lehetőleg szorosan magukhoz csatolni és ezért haladéktalanul két falat építettek, melyek Megarát a nyolcz stadiumnyi távolságban lévő kikötőjével, Nisaeával összekötötték és mindkét helyet a peloponnesusiakra nézve bevehetetlenné tették (80, 2; 459).

Az ellenséges hatalom e terjeszkedése az Isthmus határáig és a nyugoti öböl vizéig nem engedett többé

nyugtot a peloponnesusi tengeri városoknak. Korinthus, Epidaurus és Aegina az áthéneiekkel szemben fegyvert fogtak; a háboru megvolt hadüzenet nélkül és Áthén nem habozott elfogadni a kihivást, mely az ellenfelek készülődésében eléggé tisztán látható volt [83]).

Myronides egy kipróbált vezér és államférfiu, a ki már azelőtt tizenkilencz évvel Perikles atyjával mint követ volt Spartában, egy attikai hajóhaddal Halieisnál kötött ki, hol az epidaurusiak és argivoknak határa összeért és itt a korinthusiak és epidaurusiak egyesült seregére akadt. Myronides szerencsétlenül harczolt. Egynehány hónappal később a hajóhadak Kekryphalea szigeténél, Aegina és az epidaurusi part között találkoztak. Az áthéneiek győztek és a harcz most Aegina körül folyt. Közvetlenül a sziget előtt vivatott a második nagy tengeri csata. Hetven ellenséges hajó jutott az áthéneiek kezébe, kik most már győztes hajóhadukkal azonnal körülvették Aeginát.

A peloponnesusiak érezték, hogy mennyi függ Aeginától. Háromszáz hoplita jött a sziget segítségére; a korinthusiak Geranián keresztül haddal mentek Megarisba, hogy Aeginát megszabadítsák. Lehetetlennek látszott, hogy az áthéneiek, mig hajóhadaik egyike a Nilus országában harczolt és a másik Aegina előtt volt, még Megara számára is tartsanak készen egy harmadik sereget. De arról képzeletök sem volt a peloponnesusiaknak, hogy mire nem képesek az áthéneiek. Egész hadseregök ugyan az ország határain kivül volt és otthon nem volt több, mint a mennyi a falak védelmére elegendő volt. Azért mégis tisztában voltak arra nézve, hogy sem Aeginát nem szabad ott hagyni, sem az uj szövetségeseket cserbenhagyni.

Myronides azon csapatokkal, melyek már a hadi szolgálat korán tul voltak vagy azt még nem érték el, a korinthusiakkal ment szembe. Az első ütközetben győzött; midőn az ellenségek másodszor visszatértek, roppant veszteséggel visszaverettek; Megara meg volt mentve és az áthéniek képessége dicsőségesen állotta ki a sarat. Ennek tanubizonyságára a Kerameikusban azon siremlékek állíttattak fel, melyek e g y évből (80, 3; 45$^{8}/_{7}$) Áthén azon harczosainak neveit megnevezték, kik Kyprusnál, Egyiptomban, Phoenicziában, Halieisban, Aegina- és Megarában estek el. E csodálatos okmány egy töredéke még mai nap is megvan [89]).

Mig ekképen a sokáig összehordott gyujtó anyagból hirtelen a legelkeseredettebb háboru vetett lobbot Közép-Görögországban, addig éjszak felé uj bonyodalmak készültek.

A thebaeiek, kik annyira leláztattak, azt hitték, hogy megérkezett az idő, a midőn az elébbenieket el tudják felejtetni és ujra jelentőségre tudnak jutni. Velök szembe készültek a phokisiak, kik az attikai hatalom haladása következtében bátorságot vettek arra, hogy hegyes országukban is a dór befolyásnak ellenálljanak; mert szomszédaik, a dór községek a Parnassus mögött csak Sparta által tartattak meg. A hellén szövetség feloszlatása és a spártaiak sok szerencsétlensége után azt hitték a phokisiak, hogy a dór négyesvárost bátran megtámadhatják és területöket át terjeszthetik. A mediai érzelem, melyet e városok mutattak, ürügyül szolgálhatott.

Spartára nézve becsületbeli dolog volt, a dór ősi községeket cserben nem hagyni. Azonnal megemberelte magát és minden veszteség és a Messeniában folyton tartó

háborus állapot daczára 11,500 embert szedett össze, kik közől ugyan csak 1500 nehéz fegyverzetü volt Lakoniából való, a többiek szövetségesek voltak. Vezérök volt Nikomedes Kleombrotus fia, ki a kiskorú király Pleistoanax, Pausanias fia helyett vitte a vezérséget. Az Isthmuson keresztül mentek, mielőtt az áthéniek megakadályoztathatták volna, és a phokisiakat foglalásuk kiadására kényszerítették. De a mint a csapatok az Isthmuson keresztül haza akartak menni, akkor Áthén elfoglalta az ottani szorosokat és hasonlóképen a korinthusi öböl is az ellenséges hajók által nyugtalaníttatott. A lakedaemoniaknak nem maradt egyéb hátra, mint hogy Boeotiába vonuljanak vissza, hol Thebae szivesen látta jelenlétöket; az Asopus völgyébe mentek és Tanagra határában táboroztak, közel az attikai határhoz. Ekkép az áthéniek, a nélkül, hogy belátták volna a következményeket, igen kényes helyzetbe hozták önmagukat. Miután éveken keresztül csak a tengerre szokták figyelmöket fordítani, most egyszerre hátulról igen veszélyes szárazföldi hatalom által látták magukat fenyegetve.

Aggodalmuk növekedett, midőn ugyanazon időben áruló üzelmek gonosz jelei jöttek napfényre. Mert mióta a conservativ párt azon alkotmányos eszközöktől megfosztatott, melyeket az areopag nekik engedett, azóta párthivei közől a szenvedélyesebbek titkos utakon kezdtek a gyülölt demokratiának ellene dolgozni.

Rettentő jele ama felhevült pártdühnek, mely semmi eszköztől nem riadt vissza, Ephialtes meggyilkoltatása volt; megölték azon nagylelkü férfiut, ki fáradhatatlan buzgósággal és minden személyes befolyást elutasítva magától, minden törvénytelenséget utált. Egy reggel halva találták ágyában. A tett okozói Periklest akarták

vele vádolni, mintha ez politikájának első harczosára irigykedett volna, habár jól ismerték a gyilkost, kit az oligarchák megfogadtak, a tanagrai Aristodikust [90]).

A népuralom elkeseredett ellenségei szorosabban csatlakoztak egymáshoz és miután a maguk városában tehetetlenek voltak, kivül kerestek támogatást, megkettőztették fáradságukat, miután a falak építése, melyet Kimon kezdett, folytattatott. Mert Áthén és Piraeeus két város volt. De ha az összekötő falak elkészültek, akkor Sparta a legjobb akarat mellett sem segíthetett többé, és a spártai párt előre látta, hogy azután minden külső segítségtől el van vágva. Azért összeköttetésbe lépett Spartával és titkos üzenetek által arra bírták a peloponnesusi sereget, hogy Attika határához menjen.

Most tehát azon kellett lenni, hogy egyidejüleg belső és külső ellenségek ellen harczoljanak és azon, hogy az állam alkotmányát valamint függetlenségét is védelmezzék.

De nemcsak egyes megtámadás és elmuló veszély forgott fenn; mert a spartaiak magaviselete Boeotiában tisztán megmutatta, hogy az a szándékuk, hogy Thebaet, melyet elébb maguk annyira leláztak, most megerősítsék, mivel Áthén háta mögött oly államot akartak, melybe bizhatnak, oly államot, mely képes legyen gátot vetni az attikai hatalom terjeszkedésének Közép-Görögországban. E czélt pedig jobban nem érhették el, mint ha Thebaet a többi boeotiai városok meghódításában támogatják. Ennélfogva arra törekedtek a peloponnesusiak, hogy az egész országban, a thebaei, azaz az oligarchiai pártot erősítsék és Thebaet magát uj védmüvekkel körülvegyék; azt akarták, hogy a mezővárosból nagy város legyen, önálló fegy-

vertára és támpontja a peloponnesusi politikának Közép-Görögországban.

A viszonyok tehát Áthénre nézve már nem lehettek rosszabbak. Azért az egész polgári hadsereg indult harczba; az argivokkal és más szövetségesekkel együtt 14,000 gyalog volt és egy hadosztály thessaliai lovasság. Az Asopus sikján Tanagrán alól ütközött össze a két ellenséges sereg. Nehéz, véres harcz keletkezett, a melyben Áthén és Sparta legelőször mérkőztek meg egymással, rendes nyilt csatában.

Az eredmény sokáig kétes volt; akkor az ütközet közepén elpártoltak a thessaliai lovasok, valószinüleg az áthénei lakonizáló párt müködése folytán. Ez árulás következtében a csata Sparta részére dőlt el, habár hazafias áthéneiek sohasem akarták a vesztett csaták közé számítani.

De a spartaiaknak eszök ágában sem volt, hogy az oligarchiai párt várakozásának megfeleljenek. Négy hónapra fegyverszünetet kötöttek és a mint megtudták, hogy az isthmusi szorosok szabadok, azonnal Megarán keresztül mentek hazafelé és e tartományt, elpártolásáért, vidékének elpusztitásával büntették. Ez történt 457 őszén. A spártaiak megelégedtek azzal, hogy tekintélyöket Közép-Görögországban helyreállitották és a győzelem emlékéül arany paizsot szenteltek az olympiai Zeus templom homlokzatára. Arra számítottak, hogy Thebae egyelőre elég arra, hogy szomszédaival birjon; az Áthén elleni további hadi vállalatokra nézve majd Tanagra lesz a támpont.

A terv jó volt, a viszonyok kedvezők voltak. De a spartaiak mindent csak félig tettek. Elhagyták a csatatért, mikor épen azon kellett volna lenni, hogy a kivivott előnyöket kiaknázzák és helyt álljanak. Az áthéniek pe-

dig nem is gondoltak arra, hogy országuk határánál fenyegető hatalmat engedjenek megerősödni. A nélkül tehát, hogy a jó évszakot bevárták volna, hatvankettedik napra a csata után, még mielőtt Boeotiában uj harczra gondoltak, átmentek a Parnesen; Myronides volt a vezér és Oenophytánál megverte a thebaei sereget, melynek az Asopus völgyét kellett volna védelmezni.

Ez a nap egy csapásra mindent megsemmisített, a mit Thebae tervezett; Tanagra falai ledöntettek és Myronides akadálytanul városról városra ment. Mindenütt megbuktatta a kormányt és az attikai párt hiveinek segítségével demokratiai alkotmányok hozattak be. Egész Boeotia mintegy fenekestől felfordult; a régi családok kifelé menekültek; Thebaenek ellenállásra semmi ereje sem volt.

Athén a rövid ideig tartó lealázás után hatalmasabb volt most, mint akármikor; uralmát a Thermopylaeig terjesztette. Mert Myronides nem csak a phokisiakat nyerte meg Áthén részére, hanem az opuntiai lokrisiak is, kik Boeotiához éjszakra a termékeny parti sikságot lakták az Euripus mellett, hozzá csatlakoztak és száz túszt állítottak ki a közsèg első nemzetségeiből, melyek eddig Opusban kormányoztak [91])

Ez alatt az aeginaiak ellenállási ereje is végét érte. Kilencz hónapig álltak ellen az attikai hajóhadnak, mely Leokrates vezérlete alatt városuk előtt horgonyozott; hiába vártak ez idő alatt segítséget Spartától, melyet még a messenei háboruban oly hiven támogattak; hiába peloponnesusi szövetségeseiktől. Most elfogyott erejök és az Aeakidák büszke szigete, melyet Pindar dicsőitett mint

oly férfiak anyját, kik dicső versenyekben mind a helléneket fölülmulják: e sziget kénytelen volt az áthéneiek ellenállhatatlan szerencséje előtt meghajolni; falait le kellett dönteni, hadihajóit ki kellett adni és magát adófizetésre kötelezni (80, 4; 456).

Egyidőben elkészültek az összekötő falak is az alsó és felső város között. Áthén megtámadhatatlan volt. Saját tengere védve minden ellenségtől, szabad volt; azon messzire terjedő sziget- és parti területekhez, melyeken, mint saját birodalmán uralkodott, egy szárazföldi szövetséget is hozzá szerzett, mely Argos és Megarától kezdve szakadatlanul Delphiig és a Thermopylaeig terjedt. A peloponnesusi szövetség alapjában megingattatott és Sparta még folytonosan le volt kötve a messenei lázadás által, mig az áthéneiek szabadon rendelkezhettek hadi erejök fölött.

A szövetségesek harcza most uj módon folytattatott. Sparta most tapasztalta először, hogy saját országában riasztják fel biztonságából. Attikai hadi hajók, Tolmides vezérlete alatt, megjelentek Lakonia partján, és a mit Themistokles már évekkel azelőtt kivánt, azért hogy Áthén tengeri hatalma az egyedül uralkodó legyen, az most történt, midőn Gytheum hajóépítő helyei fölperzseltettek. Tolmides, a nélkül, hogy ellenállásra akadt volna, körülhajózta az egész félszigetet; valószinüleg azon szándékkal, hogy a spártaiakat a messenei lázadás elfojtásában megakadályoztassa és Ithome hősies védőinek közvetve segítségére menjen, kik most már a tizedik évben daczoltak Spártával.

A messeneiek azonban nem voltak már képesek arra, hogy tovább védjék magukat és mivel Sparta az akkori viszonyok között minden áron be akarta fejezni a háborut,

azért az ostromlott félnek nejeikkel és gyermeikkel együtt megengedték, hogy eltávozzanak (ol. 81, 1 ; 456). Az áthéneiek azonnal gondoskodtak rólok és a szabad messeneiek ez utolsó maradékát igen okosan tudták saját terveikre felhasználni. Tolmides t. i. a korinthusi tengerben is érvényesitette az attikai tengeri hatalmat ; elfoglalta Chalkis városát az aetoliai parton ; Sikyont kifosztotta és a lokrisi parton Naupaktust bevette. E kikötőváros, honnan hajdan a dór hódítók a félszigetre keltek át, most a messeneieknek adatott át és ez által legfontosabb fegyveres hely lett Sparta és szövetségesei ellen [92]).

Az áthéneiek fáradhatatlanul haladtak. Azon szerencsétlen fordulat sem vette el a polgárság bátorságát, mely Egyiptomban beállott (196. l.) hol Megabyzus a háboru negyedik évében a lázadókat nagy haddal megtámadta és a következő évben az áthéneieket és egyiptomiakat Prosopitis szigetén körülfogta és ott csaknem egészen tönkre verte.

Még ugyan azon évben Thessalia ellen is intéztek hadjáratot, melyben most először egyesültek Áthén vezérlete alatt a phokisi és boeotiai segédcsapatok, hogy Orestes dynastát visszavezessék, a thessaliai aristokratia hatalmát megtörjék és Áthén befolyását Görögország éjszaki határáig terjeszszék ; de e hadjáratnak sem lett sikere, mivel a szövetségesek a nagy sikságon nem birtak az ellenséges lovassággal (ol. 81, 3 ; 454[3]).

Ennél szerencsésebb volt a hajóhad, melyet ugyanazon évben Perikles vezetett. Főfigyelme arra volt fordítva, hogy az attikai uralmat a korinthusi tengerben megerősítse, hol Pegae lett Áthénnek hadi kikötője. Innen Sikyonba vitorlázott Perikles és megverte a polgárokat,

kik vele szembe-szálltak. Az achiv városok az attikai szövetségbe vétettek föl; azután az akarnaniai parton kötöttek ki és különösen Oeniadae határából nagy zsákmányt szereztek össze.

E roppant fáradozások és áldozatok és e szárazföldi és tengeri hadjáratok után csendesebb idő állott be. A község kebelében is lecsillapodtak; a pártok feszültsége is engedett; a tanagrai ütközet után a nagy többség egy egy dolgot kivánt: ez az volt, hogy Kimon térne viszsza, mert hősies neve után csak ugy vágyódtak. Perikles épen nem volt oly rideg pártember, minő Ephialtes; saját érdekében kivánta Kimon visszatérését. Ha azt eléri, hogy vele egyesül, akkor hatalmas állása csak biztosabb lehetett ez által; azt is nagyon kivánta, hogy Spartával alkudozhassék, mivel nem akart szakadatlan hadi állapotot. Ő maga ezt nem tehette; annál inkább Kimon, kinek visszahivatását is már Spartához közeledő lépésnek lehetett tekinteni.

Ebben az a körülmény is vált hasznára, hogy a tanagrai ütközetet megelőző árulkodó üzelmek által a conservativ párt magában meghasonlott. Kimon és hozzá közelebb álló hivei undorodtak oly pártszenvedélytől, mely annyira megtudta tagadni a hazafias közérzelmet, hogy a város ellenségeivel alkudozzék. Hogy tisztán kimutassa, hogy ily emberekkel semmi köze sincsen, személyesen jelent meg Kimon Tanagránál és engedelmet kért arra, hogy mint számüzött is állhasson polgártársai soraiba. Nem bocsátották oda, de társai, számra százan, a spartaiakkal való ütközetben önként keresték a halált, hogy érzelmök tisztaságát kimutassák. Ezáltal közeledtek a pártok egymáshoz és most Perikles maga javasolta a népnek,

hogy hivják vissza Kimont, miután ez csaknem öt évig számkivetésben élt.

Mielőtt ez megtörtént, a két államférfiu már is behatóan értekezett egymással, mely alkalommal, mint mondják, Elpinike, Kimon nővére szolgált közvetitőül. Az állam további vezetése fölötti egyezkedés szükséges volt, ha azt nem akarták, hogy az azonnal ismét két ellenséges pártra szakadjon; az által könnyebb is volt az egyezkedés, hogy Kimon pártja már nem létezett azon módon, mint elébb. Az egyezkedés legfontosabb pontjait abból lehet következtetni, a mi Kimon visszatérése után történt és viszont abból is, a mi nem történt. Mert ha Kimon a belügyekben többé nem küzdött Perikles politikája ellen, akkor e tekintetben bizonyosan késznek nyilatkozott arra, hogy a már keresztül vitt reformokat ezentul meg nem támadja. Perikles pedig bizonyosan lekötelezte magát arra, hogy Kimon kivánságait a külpolitikában támogatja, hogy a Perzsia elleni hadjáratban megszerzi neki a hajóhad parancsnokságát és Spartát semmiféle támadás által többé fel nem ingerli. Az nem lehet esetleges dolog, hogy a két államférfiu egyezkedése után a peloponnesusi parton való fosztogatások azonnal megszüntek. A helyett azt akarták, hogy a polgárok tevékenysége a külföld ellen fordítassék, hogy vitézségök neutral területen gyakoroltassék és telepítvényesek kiküldése által egyszersmind a szegényebb városi lakosokról és a tengeri hatalom fontos helyeken való megerősítéséről gondot viseljenek.

Igy Perikles maga is a Hellespontusba vezetett egy hajóhadat, hol a thrákok folytonosan zaklatták az attikai szövetségeseket. Ugy látszik, mintha Kimon iránti figyelemből arra nézett volna, hogy azt, a mit annak elődjei

alapítottak, tovább építse; mert ujra fölépítette Miltiades védfalát és ezer polgár letelepítése által a Hellespontus melletti félszigetet attikai birtokká tette. Hasonló szellemben működött Tolmides, ki Euboeán és Naxuson attikai polgárokat telepített le.

Ez idő alatt Kimon a közös terv szerint arra működött, hogy Áthén és Sparta között ujra teljes jó viszonyt hozzon létre. Mert a régi szövetség feloszlatása után két szövetség létezett, melyek ellenségkép állottak egymással szemben; ez valóságos háborus állapot volt Hellason belől mely tökéletesen ellenkezett az amphiktyoni szabályokkal, a mint még akkor is érvényben voltak. Kimon ugyan nem hozott létre oly békét, a minőt ő és bizonyosan Perikles is kivánt. Mert Sparta nem tudta magát arra elhatározni, hogy oly kedvezőtlen viszonyok között a minők az akkoriak voltak, hosszabb időre köttesse meg a kezét; a korinthusiak sem engedték meg, kik türhetetlen módon látták magukat megszorítva Áthén haladása által a korinthusi tengeren; tehát öt éves fegyverszünet jött létre. De ez mégis jóltevő pihenés volt a hellének növekedő ellenségeskedésében; ez egy kilencz éves háborunak vége volt, melyet első peloponnesusinak nevezhetünk és egy uj rendnek kezdete Hellasban, mivel a két nagyhatalom most szövetségeikkel együtt először ismerték el egymást és a szerződések utján alkudtak meg egymással. Senki félre nem ismerhette, hogy mily bizonytalanok ez uj összeköttetés alapjai; mert Hellasban a kedélyek a gyülöletre nagyon fel voltak izgatva. Kimonnak tehát főgondja az volt, hogy polgártársainak figyelmét kifelé fordítsa [93]).

Az egyiptomi lázadásnak még most sem volt vége. Inarus halála után Amyrtaeus a Delta mocsáraiban véd-

te magát és ez uj összeköttetésbe lépett Áthénnel. Áthénre nézve becsületbeli kötelesség volt, polgárainak halálát és az utánok küldött hajóhad vereségét megboszulni, az elvesztett Kyprust visszaszerezni, Kariában és környékén a nemzeti pártot támogatni és meggátolni, hogy a perzsa hadierő a phoenicziai tengerben ujra lábra kapjon.

Kimon nagy buzgósággal sürgette a háborut és azt az elégtételt nyerte, hogy 449 (ol. 82, 3) tavaszán ujra egy 200 hajóból álló hajóhad élére állíttatott, melyet a Piraeeusból a nemzet ellensége ellen vezethetett. Végre ismét helyén találta magát; még erőteljes férfikorában volt és a dicsőségnek uj pályáját látta maga előtt feltárva. Hatvan hajó küldetett Amyrtaeus támogatására; ő maga Kyprus felé vitorlázott és miután az ellenséges hajóhadak, melyek vele szembe jöttek, visszaverettek, Kitiumot körülfogta, hogy a tengerparton Phoeniczia és Egyiptom ellen fegyveres támpontja legyen. De Kitium alatt megbetegedett Kimon és csakhamar érezte, hogy élete vége közeledik. Itt is kimutatta hősi természetét, mert életének utolsó napjait és óráit szülővárosának dicsőségére használta. Megparancsolta t. i. hogy halálát eltitkolják, hogy a hadjárat meg ne zavartassék; parancsa szerint elhagyták a Kitium melletti állást, felkeresték a phoeniko-kilikiai hajóhadat, s megverték Salamis városának közelében és végre legyőzték az ellenséges csapatokat szárazföldön. Több sikert nem vivhattak ki. Drágaság állott be és arra kényszerítette az áthéneieket, hogy csapatjaikat visszahivják. Kitium ostromával fel kellett hagyni, és miután a hajók Egyiptomból megérkeztek, hazatért a hajóhad és a halálában is

győztes vezér otthon ősei mellett a melitei kapu előtt eltemettetett [94]).

Kimon hirtelen halála azon fájdalomtól mentette meg őt, hogy meggyőződjék arról, hogy hazáját nem lehet állandó békére birni. Mert ha e két főállam ragaszkodott is a szerződések szavához, azért a szövetséges társak nem maradhattak nyugton.

Az attikai hatalom erőszakos és gyors terjesztése által különösen éjszaki Görögországban oly viszonyok jöttek létre, melyek egészen tarthatatlanak voltak. Egész Boeotiában a legnagyobb forrongás uralkodott, mivel a demokratiai uralmak csak alig tudták magukat fentartani; hasonlóképen Lokrisban és Euboeán is fokozódott az ellenszenv Áthén uralma ellen.

Másrészt a phokisiak Áthén szakadatlan szerencséje miatt uj és nagy reménynyel biztatták magukat; ki akarták kerekiteni területöket és mindazt hozzá akarták csatolni államukhoz, a mi annak belsejében vagy határán ellene állott neki. Most Delphi ellen fordultak, melynek papi tekintélyét már régen irigy szemmel nézték. Mivel a régi szövetség, mely a szenthely függetlenségét biztosította, ugy szólván feloszlott, azért azt hitték, hogy a régi szerződések is megsemmisültek. A szenthelyet főhatóságuk alá akarták hajtani és Áthén helyesléséről bizonyosak voltak, mivel a Delphiben uralkodó nemzetségek az áthéneiek ellenségei voltak. Sparta e szenthely védelmére felszólíttatván, sereget küldött ki, hogy Delphi függetlenségét helyreállítsa. Az áthéniek attól tartózkodtak, hogy a csatatéren találkozzanak a spártaiakkal; de mihelyt azok eltávoztak, a phokisiak javára közbe léptek és visszaadták nekik a főhatóságot. Perikles vezette a hadjáratot és mi-

után a spártaiak az ő hadjáratuk emlékére a nekik adományozott tiszteletbeli jogokat bevésették azon érczfarkas bal oldalára, mely a nagy égő áldozatnak való oltár mellett állott, már azért is az áthéniek Sparta gunyára maguk számára ugyanazon feliratot vésették az érczöntvény jobb oldalára [95]).

Boeotiában az alatt a zavar nőttön nőtt. Mert azon városokban, melyekben évszázadok óta a régi nemzetségek vitték a kormányt és a hol most egyszerre a polgárok gyülései akartak kormányozni, melyek attikai érzelmü demagogok által vezettettek, oly borzasztó állapot következett be, hogy lassankint tűrhetetlen lett. Az elüzött nemzetségek tagjai azért a határokon gyültek össze, és itt az elégületlen polgárokkal szaporodott a számuk, kik mindig sürübben hozzájuk csatlakoztak, önkéntes csapatok alakultak, melyek Boeotiába berontottak és Chaeroneában és Orchomenusban letelepedtek. Az áthéneiek nem késtek hatalmukat Boeotiában kimutatni; azonnal sereget küldtek Tolmides vezetése alatt, de szerencséjök által el lévén kényesztetve, nem vették a dolgot eléggé komolyan.

Tolmidesnek csak 1000 nehéz fegyverzetü polgára volt a szövetségeseken kivül, kiknek megbizhatósága nagyon kétes volt. A vezér maga is félre ismerte a veszélyt és elmulasztotta a kellő ovatosságot. Ekkép történt, hogy Chaeronea visszafoglalása ugyan sikerült neki, de Orchomenus magas vára meghódítására nem volt képes és igy háta mögött legyőzetlen ellenség maradt. Mikor ezután a boeotiai tóvölgy déli szélén Áthén felé visszament, gondatlanul mintha barátok földjén volna, akkor meglepték őt az ellenségek Koronea és Haliartus mellett. Borzasztó harcz után az áthéniek roppant vereséget szenved-

tek. Tolmides maga is sok emberével együtt elesett; igen sokan elfogattak.

Egy csapással semmisült még Áthén hatalma Boeotiában, mivel seholsem vert gyökeret és az egész ország történetének ellenmondván, erőszakkal állíttatott fel. Az áthéneieknek békét kellett kötni, hogy fogoly polgártársaikat megszabadíthassák; sőt békén el kellett türniök, hogy az attikai párthivek mindenütt szégyen s gyalázattal elüzetnek és a régi alkotmányok felállíttatnak. Gondolni sem lehetett arra, hogy e mozgalmakat elfojtsák; mert a szomszéd tartományok is, melyek Áthén uralma alatt kénytelenek voltak meghajolni, roppant gyorsasággal ragadtattak el e mozgalmak által [96]).

Boeotia példáját követték Euboea városai és a mint Perikles nagy sietve ide fordult, hogy a lázadást elfojtsa, azt a hirt vette, hogy Megarában az attikai helyőrséget megrohanták és megölték. A korinthusiaknak t. i. sikerült Epidaurus és Sikyonnal együtt, mely két város különösen irigye volt Áthénnek, a megaraiakat elpártolásra birni és ekkép Áthént ismét a korinthusi tengertől elzárni. Csak Nisaea maradt még egyelőre attikai kezekben.

Mindez események az által jutottak még csak igazán jelentőségre, hogy a Spartával kötött öt éves fegyverszünetnek vége volt és ha a spártaiak már előbb is az Áthén elleni mozgalmakat mindenképen támogatták, akkor most nyiltan készültek arra, hogy az utolsó szerződésben tett engedményeket megsemmisítsék. Pleistoanax királyukat azonnal egy nagy sereggel menesztették Attikába, melynek határai Megara elpártolása következtében védtelenek voltak és ugyanakkor mintegy közös összeesküvés által

összekötve mindenütt mozogtak az oligarchikus pártok, hogy az áthéneiek hatalmát megtörjék [97]).

Ekkép Áthén mindenfelől lázadás és háboru által volt környezve. Csak arra kellett törekedniök, hogy megmentsék azt, a mi még menthető volt.

Egy Attikában vivott csata kimenetelétől nem lehetett mindent felfüggeszteni, hasonlóképen ostromtól sem, mivel ez idő alatt Euboea a polgártelepítvényekkel oda veszett volna. Igy tehát csak egy eszköz maradt, melynek gyors alkalmazása által Perikles megmentette szülővárosát. Ő t. i. ravasz alkudozások között hasznára tudta fordítni Pleistoanax tapasztalatlanságát, valamint Kleandridas pénzszeretetét, kit az ephorok a fiatal király mellé tanácsadónak rendeltek, ugy hogy a peloponnesusi sereg, mely soha kedvezőbb viszonyok alatt nem lépett Attika földjére, komoly támadás nélkül visszavonult és az Isthmuson túl feloszlott.

A mint a főveszély el volt hárítva, azonnal sietett Perikles vissza 50 hajóval és 5000 hoplitával Euboeára; mert attól, hogy megtartják-e e szigetet vagy nem, függött feltétlenül Áthén szerencséje. Itt is, részint alkudozás, részint erőszak által igen gyors sikert vivott ki. A sziget még tökéletesebben foglaltatott el mint azelőtt és még szorosabban köttetett össze Attikával, mivel Histiea városa, mely egy attikai hajót bántott volt, bevétetett és földbirtoka attikai polgárok között osztatott el. Kétezer áthénei telepedett le más euboeaiakkal az elpusztított városban, melynek most Oreos lett a neve és ekkép Áthén a sziget éjszaki részén is, az Artemisium közelében, a maleai és pagasaei tengeröbölhöz valamint az Euripushoz való bejárásnál, hatalmának erős és fontos támpontját szerzette

magának. Chalkisból elüzettek a lovag nemzetségek, melyek a lázadást vezették és az ott letelepített polgárok száma nagyobbíttatott. Eretriában is attikai polgárok telepíttettek le. E mellett azonban Chalkisban, Eretriában és Karystusban és másutt önálló községek maradtak meg mint adózó szövetségi tagok. Úgy látszik akkor ujíttatott meg e roppant eredmények emlékére Áthén várában Euboea első legyőzésének emléke (II. 131 l.), mely a Pisistratidák bukása utáni időből való volt[98]).

Ekképen a háboru második veszélye is elháríttatott és az a mi nélkülözhetetlen volt, megmentetett Perikles határozott tettereje által. De a veszély még sem mult el egészen. Mert Spartában Pleistoanax és Kleandridas eljárása a legnagyobb elkeseredést idézte elő; utána akarták pótolni, a mi oly gyalázatosan elmulasztatott, hogy Áthén lealázott állapotjából többé föl ne emelkedhessék. Áthénben pedig minden higgadt gondolkozású embernél azon nézet uralkodott, hogy mindenekelőtt arról kell gondoskodni, hogy a város megingatott hatalma saját lényeges alapján ujra megerősíttessék; tehát mindenekelőtt nyugalomra van szüksége, ha nagy áldozatok árán kell is azt megszerezni.

Perikles e nézet leghatározottabb képviselője volt és semmit el nem mulasztott, hogy Sparta befolyásos polgárainál is békés hangulatot idézzen elő. Fáradozásainak sikerült uj fegyverszünetet létrehozni; tiz teljhatalmu követ, köztök Andokides és Kallias, megkötötték azt Spartában. Valamint az utolsó fegyverszünetnél (220 l.), úgy most is mindkét fél elismerte birtokuknak akkori állapotját. De mennyire különbözött Áthén mostani szövet-

ségi területe attól, melynek elismertetését Kimon eszközölte ki Sparta részéről!

Boeotiából csak Plataeae maradt meg: mindent a mit a Peloponnesusban elfoglaltak, oda hagytak, különösen Troezent, hol az áthéneieknek őrségük is volt, hogy az Argossal való összeköttetést megkönnyítsék és Epidaurust féken tartsák; azután Achaja városait is el kellett bocsátani a szövetségből és ezenkivül Megarát is, mely leginkább bánthatta az áthéneieket. Nisaeából valamint Pegaeából eltávoztak. E szerződésből tehát a legnagyobb haszon háramlott a peloponnesusi tengeri városokra, Korinthusra, Epidaurusra és Sikyonra. Mind két részről harmincz éves fegyverszünetet fogadtak; ugy egyeztek, hogy ez idő alatt minden felmerülő peres ügy törvényes egyezség utján intéztessék el; de még most sem határoztak semmit arra nézve, hogy minő legyen ez a törvényes egyezség utja. A két szövetség ujra elismerte egymást két külön államcsoportnak; mindenik egy külön egész, egy birodalom volt. Egyik sem nagyobbodhatik a másik rovására; mindenik szövetségen belöl a vezér-államnak van joga — és azt el nem szabad tőle vitatni — minden szakadást megbüntetni. Áthén ezáltal tökéletesen elismertnek látta vezéri hatalmát az Archipelagusban és Sparta ez által arra kötelezte magát, hogy nem fogad el panaszt az attikai szövetségektől [99]).

Ez időben Perzsiával is történtek alkudozások és pedig állítólag közvetlenül Kimon halála után szerződések köttettek, melyek a háborunak véget vetettek.

Hogy mindkét félnek volt erre hajlandósága, az a dolgok akkori állását tekintve, nagyon könnyen érthető, hiszen Perzsiának legkisebb kilátása sem volt arra, hogy

az aegaei tengerben uralmát helyreállíthassa; minden uj csata csak arra szolgált, hogy tekintélye fogyjon és csapatainak bátorsága alább szálljon; minél többet vesztett, annál inkább arra kellett gondolni, hogy végre határt szabjon az attikai szövetség terjeszkedésének, hogy legalább a cyprusi tengernek ura maradjon és megszüntesse az áthéneiek összeköttetését a lázadó egyiptomiakkal. De az áthéneieknek is arra kellett törekedniök, hogy a kivivott siker alapján békés egyezségre jussanak. Csak nem harczolhattak tovább czél nélkül és nem foghattak mindig uj vállalatokhoz! Azon tapasztalások, melyekre Egyiptomban jutottak, nagyon is ajánlották a higgadt gondolkozást; Cyprusban sem érték el a kivánt sikert.

Ennélfogva az észszerü politikának feladata volt, hogy a távolabb lévővel hagyjanak fel, hogy annál biztosabbak lehessenek a közel lévőkről. Mert végtére bizonyosan tulhaladta az állam tehetségét folytonosan védelmezni a hosszura nyuló parti vonalat a perzsák ellen, kiknek hosszabb háboru alkalmával nagy előnyük volt azért, mert a beljebb fekvő vidékből minden időben a part felé nyomulhattak és az attikai szövetségesektől kizsarolhatták az adót, a melylyel ezek tartoztak. De mindenekelőtt a kereskedelem érdekében volt véget vetni a háborus világnak az Archipelagusban, hogy Áthén és szövetségeseinek hajói szabadon járhassanak a perzsa birodalom minden kikötőibe.

De bármennyire kivánatos volt is mindkét részre nézve a béke, azért még az sem jöhetett létre, mig Kimon élt. Ő nagyon is össze volt forrva a perzsa háboruval; ebben látta a hellén harczvágynak szükséges kielégitését és a belső békének egyetlen kezességét; a nem-

zeti harcz vezetésében életének feladatát látta és hogy abban nem lesz megakadályoztatva, arra nézve bizonyosan Perikles igérte meg neki befolyását. A hős halála felszabadította őt e kötelezettsége alól; most akadály nélkül követhette saját politikáját, mely a harcz czéltalan folytatását ellenezte; ennélfogva valószinü, hogy a hajóhadak vezérei azonnal megkapták az illető utasitást és, hogy a hadviselő felek között egyezség jött létre. Mert a mint Kimon meghalt, semmit sem hallunk többé a háborúról, Amyrtaeus Egyiptomban nem kap több támogatást, Cyprust elhagyják.

Azután Áthénből ünnepélyes követség menesztetett Susába, hogy a nagy királylyal állandó béke köttessék. A gazdag Kallias vezette azt, Hipponikus fia, azon Kallias unokája, ki a Pisistratidák legbátrabb ellensége volt (II. 82. l.); mint Herodot beszéli, a királyi udvarnál találkozott az argivok egy küldöttségével, kik Perzsiával való régi összeköttetéseiket meg akarták ujítani. A mint az egyedül meglévő, ez időre vonatkozó tudósításból látszik, Kallias ez utja azon időbe esik, midőn Pleistoanax Attikába rontott és a békére való hajlandóság bizonyára sohasem lehetett nagyobb mint akkor. De ezt nem tekintve ugy is nagyon valószinü, hogy közvetlenül Kimon halála után ideiglenes egyezkedések jöttek létre azon perzsa satrapákkal, kikkel harczoltak és hogy a fegyverszünet létrejötte után Kallias bizatott meg azzal, hogy ennek alapján állandó, végleges békét kössön a nagy királylyal magával.

A követségnek nem lett meg a kivánt sikere, mert a nagy király hajlandó volt ugyan arra, hogy az argivokat kegyelmesen azon barátságról biztosítsa, melyet atyja

Xerxes irántuk tanusított, de arra nem volt hajlandó, hogy oly engedményeket tegyen az áthéneieknek, a minőket ezek vártak és hogy a meglévő hatalom viszonyait mérvadóknak és jogon alapulóknak elismerje.

Hogy Kalliasnak nem szolgált a szerencse czéljai elérésében, azt már abból is következtethetjük, hogy Herodotus csak kevés szóval említi küldetését; de még inkább látszik abból, a mi visszatérése után történt. Áthénben bevádoltatott, azt vetették szemére, hogy ajándékokat fogadott el és Perikles nem védhette hazaárulási pertől. Vádolói kétségkivül a periklesi párt ellenei voltak, mert még mindig létezett egy hatalmas párt, mely minden Susába menő küldöttségtől undorodott, mely a félbe hagyott harczot a nép szent feladatának tekintette és azt akarta, hogy az szakadatlanul folytattassék. Talán többet is tettek azon időben, midőn az állam létezése koczkára volt vetve mint a mennyi Áthén becsületével összeférőnek látszott. Gondoljunk csak amaz előbbi szerződésre, mely Klisthenes idejére esik (II. 128. l.). Annyi bizonyos, hogy a nagyon koros Kallias alig menekült meg a haláltól és ötven talentomnyi pénzbirságra itéltetett.

Nagyon sajnos, hogy nem ismerjük e nevezetes küldöttségnek közelebbi körülményeit; az egykoru történetirók nem adnak bővebb értesítést, a következő nemzedékeknél pedig annyi bizonytalan hagyomány füződik e békéhez, hogy lehetetlen a dolog magvát megismernünk. Midőn t. i. körülbelül 60 évvel később a spartaiak szerződéseiket megkötötték Perzsiával, a melyek által Jóniát a királynak zsákmányul oda vetették, akkor előkerestettek Áthén szerződései és az attikai szónokok vetélkedtek abban, hogy ezeket, mint a kimoni időszak fénypontjának és

az attikai politika legnagyobb diadalának feltüntessék. Magokkal és másokkal elhitették, hogy a nagy király ünnepélyesen megfogadta, hogy az aegaei tengerbe nem küld hadihajót; és hogy abban történt volna megállapodás, hogy éjszak felől a kyanei szigetek a Fekete tenger bejárásánál tekintessenek a hellén tengeri terület határának; a déli tengerben pedig a chelidoniek vagy fecskeszigetek, melyek a solymok hegyeinek kiszögellésével, a mai Chelidóni fokkal, a természeti határt képezik a rhodo-lykiai és a pamphyliai tenger között. Kis-Ázsiában pedig arra kötelezte volna magát a nagy király, hogy egy napi járóföldnyire, a mint a lovasság megtudja tenni, minden hadával távol marad a parttól; sőt mások szerint a Halys vonalát ismerte volna el birodalma határának. E szerződések némelyek szerint az eurymedoni csata után, mások szerint a kyprusi győzelem után köttettek.

E zavaros tudósításokat tekintve, annyi teljesen bizonyos, hogy az ugynevezett kimoni békének semmi köze sincsen Kimonnal, a mennyiben a békealkudozások elvben ellenkeztek Kimon politikájával. Továbbá az is bizonyos, hogy, ha a király némely helytartói a szükségtől kényszeríttetve, lealázó békeföltételeket elfogadtak is, azért a nagy király sohasem egyezett bele abba, hogy az elpártolt parti tartományok függetlenségét elismerje és azon adóról lemondjon, melylyel a perzsa birodalom budgetjében fel voltak jegyezve. Egy formaszerü állami szerződés Áthén és Perzsia között, a minőt Perikles kétségkivül kivánt egyáltalában nem jött létre. Tényleg azonban Kimon halála után azon állapot jött létre, hogy egyrészt Áthén felhagyott hadi vállalataival és másrészt a perzsák távol maradtak az attikai szövetség területétől. Az aegaei tengerben

béke állott be; a hatalom azon viszonyai, melyek Kimon győzelmei által állapíttattak meg, hallgatva elismertettek és a szabad hajóforgalom Európa és Ázsia között volt ama legfontosabb nyereség, melyet a tenger megbékítése az athéneiekre nézve hozott [100]).

Ekkép rendeztettek Perikles befolyása alatt a külső viszonyok. A perzsa háboru egyelőre be volt fejezve és Spartával biztos szerződések köttettek. Ő természetesen jobban tudta mint akárki más, hogy Spartával az állandó béke lehetetlen, de számos békés esztendőre volt szüksége, hogy Áthénben terveit kivihesse. Erre nézve a létrejött fegyverszünet által kifelé szabadságot szerzett magának, ugyanezt befelé is kellett tennie.

Áthénben a kimoni párt nem halt ki. A meghalt hősnek sok barátjában tovább élt, de magában meghasonlott, el kezdett oszlani és a sokaságban elveszni.

Akkor még egyszer összegyüjtetett és az államban hatalommá egyesíttetett, Thukydides, Melesias fia által ki Alopeke külvárosból való volt. Ő Kimon rokona volt; de nem személyes tekintetből lépett föl, mint pártvezér, hanem belső meggyőződésből; mert ő nem tudott egészséges Áthént képzelni, ha nem áll továbbra is fegyverben Perzsia ellen, nagy férfiainak, Miltiades, Themistokles, Aristides, Kimonnak példájára és azt hitte, hogy a demokratia korlátlan fejlődése ellen ellensúlyra van szüksége. Azért maga körül gyüjtötte a régi családok tagjait, a régi szokások párthiveit, kik mint Kimon sokra becsülték a lykurgusi polgári nevelést és a peloponnesusiakkal nem akartak szakítani.

Thukydides igen jól értett a meghasonlott aristokratiai párt szervezéséhez. Oly ember volt, kit egész

Hellasban nagyra becsültek, kinek önzetlensége el volt ismerve és ki hiven gondoskodott a községről; Kimon hadvezéri tehetségével ugyan nem birt, de hatalmasabb szónok volt ennél és rettenthetlen még akkor is, ha Periklessel kellett a nép előtt szembe szállni. Nyiltan elmondotta abbeli fájdalmát, hogy Áthén elvesztette jó hirnevét; azon állam, mely mindig szabadságról beszél, ugy gyülöltetik, mint kényúr, a merre csak hatalma terjed. Más vagyona jogtalanul elidegeníttetett, a midőn a szövetség pénztárát Áthénbe vitték és azon pénzből, mely a perzsa háboru folytatására befizettetik, felpiperézik a várost mint egy hiu asszonyt, mig Susában a nagy királynak udvarolnak.

Perikles Kimonnal tudott egyesülni közös cselekvés végett; Thukydidessl lehetetlen volt. Ez maga nagyon is demagog volt; mindent megtett, hogy elveit uralomra juttassa és nem volt képes arra, hogy magát másnak alárendelje vagy máshoz alkalmazkodjék. Mint két bajvivó úgy küzdött e két férfiu egymással minden fontosabb gyülésen. A polgárságnak két vezére volt, az állam hajójának két kormányosa, kik egymás ellen dolgoztak. Ekkép a legjobb erők ismét pártharczokban fogytak el, mig végre az aristokratiai párt, miután hiába küzdött a hatalmas Perikles ellen, azon utat választotta, hogy mint oly embert gyanusította, ki a szabadságra nézve veszedelmes és a cserép-szavazat alkalmazását indítványozta.

De e fegyver azokat sebesítette meg, kik azt megragadták. Mert midőn a polgárság összehivatott, hogy itéletet mondjon és ez által egyszersmind a két pártvezér között választást tegyen, akkor nem Perikles, hanem Thukydides számüzetett. Nehány politikai barátja vele együtt

hagyta el a várost, mint p. o. Jon a költő, ki Chiusból való volt, Kimon meghitt barátja. A többiek, minden vezérlettől megfosztva lévén, elvesztek a polgárok között; pártjuk meg volt semmisítve. A polgárság tisztán és határozottan kimutatta Perikles iránti bizalmát; most ki- és befelé teljes szabadsága volt. Megjött az idő, melyben akadály nélkül valósíthatta terveit [101]).

III.

A béke esztendei.

Perikles élete a hellén műveltség egy forduló pontja; és meg nem foghatjuk azon rendkivüli állást, melyet ő Áthénben elfoglalt, ha csak nem veszszük szemügyre azon szellemi mozgalmat, mely az ő idejében Jóniából Attikába lett átültetve és itt lassankint tökéletesen megváltoztatta a régi szokásokat és gondolkozásmódot.

Az attikai müveltség Solon óta sajátságos jelleget öltött magára. Mert oly alkotmány, mely a legnemesebb bölcseség szellemén alapulva, az egész polgárságnak a közéletben való részvétét feltételezte, már magában véve a szó legteljesebb értelmében a nép iskolája kellett, hogy legyen. Azonkivül polgári kötelességgé vált általa a szülők és gyámok azon kötelezettsége, hogy a fiatalság neveléséről gondoskodjanak, mely kötelesség elhanyagolása az areopag által korholtatott és nyilvános gyalázatot vont maga után.

A művelődési eszközök köre azonban nem igen tágíttatott; hivek maradtak a régi szokáshoz, mely szerint nem arra tekintettek, hogy a fiatalság sokféle tudományos ismeretet gyüjtsön, hanem hogy a veleszületett erők benne fölkeltessenek és gyakoroltassanak, hogy kora reggeltől

hozzá szokjék, hogy testét és lelkét rendes módon méltó czélokért fáraszsza. Grammatika, muzsika és gymnastika magában foglalta az oktatás körét, melyben a két első szak közeli összeköttetésben állt egymással. Mert ha a fiu irni és olvasni megtanult, akkor olvasta a költőket, megtanulta azokat előadni és azoknak szavaival együtt a gazdag tartalmat is elsajátította magának. Az értelem és érzelem, az izlés és az itélőtehetség képeztetett az által, hogy a legjobb és általánosan elismertebb költők eszméibe beleélte magát. A költők előadása a huros-zenéhez vezetett és a különböző hangnemek ismeretére. A muzsai művészet hatalma lélekemelő és tisztitó erejét kimutatta a fiatalság kebelében, a nélkül, hogy ez egy erkölcsi oktatás szándékosságát észrevette volna. A fuvolázás is, melynek Boeotia volt a hazája, a perzsa háboruk után szintén az attikai fiatalság oktatásának körébe foglaltatott.

Bármilyen egyszerü volt is e szellemi müveltség azért mégis az egész embert elfoglalta, és pedig annál mélyebben és hathatósabban, mivel a fiatal lélek nem lett tarka sokféleség által szórakoztatva és ezért annál több hajlammal foglalkozhatott azzal, a mit szellemi táplálékul és müveltségi anyagul nyujtottak neki. És mit lehetett egy attikai fiu elébe adni! A homeri epos nagy világképét, mely a vitézséget és tetterőt fölkeltette, az istentiszteleti hymnusokat, a szent templomi mondák gazdag kincsével, a gnomikusok életbölcseségét, mely rövid magvas mondásokban a nép legjobbjainak tudatát kifejezte és azután a lantos költészet egész bőségét, Alkman ünnepélyes komolyságát, Archilochus merész gondolatait, az aeoliai költők tüzes szenvedélyét és kellemét, és végre az elegiát gazdag sokféleségében, a jóniait valamint az attikait, mely

szivreható tiszta beszédben mindent kifejezett, a mit tudni és tehetni Áthén vitéz és derék polgárához illett. Ekkép a fiu, mire férfiuvá érett, elsajátíthatta magának a fejlődés mindazon fokait, melyeken a hellén müveltség átment, a nemzeti müvészet minden alakját, a mint a különféle törzseknél és tartományokban gyakoroltattak, egy szóval nemzetének egész szellemi örökségét. Miután az ifjuság szellemi müveltsége nem volt többé a szülőkre bizva, azért a nyilvános gymnasiumok testi gyakorlottságról gondoskodtak, mivel a közjó szempontjából nem volt fontosabb czélja a nevelésnek annál, hogy az államnak ép és egészséges sarjadékot biztosítson, derék és szép, vitéz és ügyes ifjakban.

Azon elv, mely minden nevelésnek és oktatásnak alapját képezte, a szabad és általános müveltségre való törekvés volt. A szokásos gyakorlatoknak nem az volt a czélja, hogy a polgári életnek bizonyos teendőire készítsék elő az ifjakat. Ha azután az ifju szerencsésen felserdült és megérett annak elsajátítása közben, a mi mindnyája által legjobbnak itéltetett, a mit a nép szellemi kincsének tartott, akkor azt tartották, hogy a nyilvános életben való részvétel a kiképzés és kipróbáltatás iskolája. A mit a palaestrán tanult, azt kimutatta a fegyveres szolgálat a harczosok soraiban; itélő tehetség és okos beszéd a polgárok gyüléseiben tünt ki; az iskolában elsajátított dalok a társas egyesületben zengettek. Mert a lant körüljárt a lakomáknál; jó emlékezetben tartotta a bölcs költők mondásait és a költészet uj neméhez vezette az embereket. A gymnasiumok árnyékos sétányain oktató beszélgetések folytak és a barátság, melynek erkölcsi jelentőségét egy nép sem ismerte fel annyira, mint a görögök, arra buzdította a

lelkeket, hogy erényben és ismeretben egymással vetélkedjenek.

Ehhez járultak a polgári ünnepélyek, melyek a közös müveltséget a meglévő alapon erősítették és előmozdították. Itt lehetett hallani a homéri rhapsodiák előadását, a hymnusokat, a dithyrambokat a mint a hermionei Lasus Áthénbe behozta (II. 102. l.); itt mindenek előtt a dionysusi játékok képezték Pisistratus óta az áthéni ünnepek fénypontját.

A költészet minden haladása egyszersmind a nép müveltségét is kibővítette, mert a költők voltak a nép igazi tanítói. A lantos müvészetnek, valamint a zenének szigoru szabályai voltak; szabálytalanság sehol sem volt, sem az érzelem puszta kifejezése; sőt minden jó költemény a müvészi bölcseségnek terméke volt, mely komoly gondolkozáson alapult. Azért gyakorolták a költők a nép felfogó tehetségét és itéletét élesíték; öntudatát tisztították és a mythologiai meséktől a hagyomány vallásos magvára utalták, Zeusre a világ uralkodójára, az örökké való erkölcsi törvények őrzőjére, mint p. o. különösen Archilochus, Terpander és Solon; a jelen minden eseményét, egyeseknek és egész polgári községeknek szerencséjét és szerencsétlenségét, nagy tetteit és erényét, valamint hibáit és tévedéseit a régi időhöz hozzá tudták fűzni, a törzs-herosok tetteihez és szenvedéseihez, a kikkel az élő nemzedékek folytonos összefüggésben érezték magokat. Ez által tágult a látkörük a legközelebbi jelen határán túl; arra oktattattak, hogy esetlegesség és önkény helyett isteni rendet és erkölcsi törvényt ismerjenek fel a történet változásaiban. Végre a mysteriumok azoknak mélyebb érzelmét törekedtek kielégíteni, kik a nyilvános istentiszte-

letek által nem elégíttettek ki egészen és Orpheus bölcsesége, kit mint a szent, titkos szertartások alapítóját tiszteltek, az áthénei ember életét a földi életet túlhaladó reménynyel árasztotta el.

Azt kellene ugyan hinnünk, hogy az attikai nép vele született életrevalóságánál fogva az ilyen szabad nevelés csak nagyon kevéssé kezeskedett a régi szokások fentartásáról; de a szokáshoz való ragaszkodás és a hagyomány alig észrevehető hatalma, mely a vallásra és más ősi intézmények maradványaira támaszkodott, elég erős volt arra, hogy a népet megtartsa a régi alapnál. Tisztelettel őrizték a szent olajfákat, melyek itt-ott a mezőn találtattak, mint a legrégibb őskor hagyományait és országuk herosaival oly szoros összeköttetésben érezték magokat, hogy azt hitték, hogy azok csatáikban, mint szövetségeseik jelen vannak. A marathoni harczosok azt vélték, hogy látják mint száll fel Theseus az alvilágból és mint harczolnak Marathon és Echetlus hősök soraikban; Salamisnál az eleusisi istenek és az Aeakidák voltek segítségökre. Minél szabadabb volt az áthéneiek szellemi élete, annál könnyebben felvehette magába azon uj eszméket, melyeket a jelen elejökbe adott, a nélkül, hogy harmoniájában megzavartatnék és ekkép ama ó-attikai müveltség, mely a perzsa háboruk veszélyeiben kiállotta a próbát, a régi becsületesség és isteni félelem, a törvény szigora nélkül is, teljes érvényben fentartotta magát Perikles koráig [102]).

Az alatt Attikához távol oly szellemi mozgalom vette kezdetét, mely alig észrevehető kezdetből kiindulván, lassankint oly hatalommá vált, melynek létezését először csak

a nép választottjai érezték, mig végre lassankint az egész népéletre terjedett. E mozgalom Jóniából eredett.

Mig az innenső Hellas államai még távol állottak a világforgalomtól és polgárai csak közügyeik szük körének éltek, addig a jóniaiak először gondoltak távolabb levő dolgokkal. Már természetöknél fogva nyughatatlanok és a távolba tekintők lévén, a babyloniai és egyiptomi müveltséggel való érintkezés által arra indíttattak, hogy legközelebbi polgári feladataiknak körén túl menjenek, hogy utazgatás, kérdezősködés és kutatás által uj ismereteket keressenek, melyeknek semmi közük nincsen az állami élettel és hogy a tüneményekokainak utána járjanak. Oly népnél, minő a görög volt, mely az őt környező természettel ösztönszerü harmoniában érezte magát, beláthatatlan következményü lépés volt, midőn az emberi tudat legelőször szállt szemben a teremtett világgal. Eleinte ugyan nem akartak egyebet, mint a természeti dolgokat megérteni és a hellen szellem szükségét kielégíteni, mely szellem mindenütt törvényt és rendet keresett; a dolgok zavart okozó sokféleségével szemben valami általánost törekedtek megállapítani, a sok anyag között egyet mint ősanyagot kimutatni. Mint ilyent említette a miletusi Thales (II. 350. l.) a vizet. Bármennyire nem gondolt is arra, hogy ellentétbe tegye magát ily tan által a nép tudatával és a természetről való nézetével, azért mégis erre már meg volt adva a döntő indítás.

A kutató gondolat tovább haladt; mert nem volt nehéz kimutatni, hogy Thales ősanyaga elégtelen. Azért ugyanazon városban, a melyhez Thales taztozott, Anaximander lépett fel és azt tanitotta, hogy az ősanyag, melyet keresnek, nem látható elem, mert minden térbeli határ az

igazi lételnek korláta. A dolgok ősalapjának tehát valami határtalannak, végtelennek kell lenni, mely kezdettől fogva létezik, egy magában egyöntetü, örök ősanyagnak, mely saját erejéből mozog. Ebből, úgy tanította, kiválnak az egyes elemek, melyek a kiválás alkalmával külön természetet öltenek magokra, de mind arra vannak rendelve, hogy valamikor majd visszatérjenek az ősanyagba, hogy abban elveszszenek. Ez elenyészés mintegy büntetése a jogtalan különlételnek, melyre az egyes dolgok vetemedtek.

Meg lehet ismerni, hogy mily merészen haladt Anaximander gondolatja, mennyivel határozottabban vált külön attól, a mit az emberek szemmel látnak. A testi dolgoktól már elvitatja az igazi életet. De Anaximander ősanyaga olyasmi volt, a mit nem lehetett eléggé tisztán gondolni és a látható világ magyarázatára nem mutatkozott elegendőnek. A miletusi Anaximenes tehát megtartotta az ősanyag végtelenségét, de ezt már inkább egy észrevehető elem alakjában képzelte és pedig a levegőben, mint a mely valamennyi között a legfinomabb és legváltozóbb. Ilyen levegő-ätherből származtatta a különböző dolgokat sürülés és ritkulás által. Ezáltal a bölcsészetet ismét a physikához közelebb vitte, és számos kutató követte őt, kik a jóniai természetbölcsészek elveit a világ megmagyarázására törekedtek alkalmazni és a sokféleséget physikai processus által akarták megmagyarázni.

A kutatás ingere Miletusból Jónia többi városaiba terjedt el és onnan a politikai rázkódtatás következtében a görög világ távol levő részeibe. Mert midőn a perzsák a part felé nyomultak és Jónia egész műveltségét megsemmisítéssel fenyegették, akkor ez szolgáltatott alkalmat arra, hogy a jón bölcsészet Italiába kivándorolt és áttelepedett,

a hol ujra gyökeret vert. Ekkép lett Elea (Hyele), mely várost a tyrrheni tenger partján a menekülő phokaeaiak alapítottak (II. 370. l.), a bölcsészet székhelye, mióta a kolophoni Xenophanes náluk letelepedett, ugyanazon időben, midőn Pythagoras Samusból Krotonba áttelepedett (II. 388. l.); mindkét férfiu minden különbség mellett mégis abban megegyezett, hogy uj utra tértek azért, hogy a miletusi bölcsészek által megindított problemákat feloldják.

A dolgok végokai nem lehetnek az anyagban; mert a világrendet sohasem lehet kimagyarázni egy ősanyagból és annak változásaiból. Minden ilyen feltevés egyik talányból a másikba vezet. Valami magasabb kell, hogy legyen az alap, a mit az érzékekkel nem lehet felfogni. A pythagoraiak e magasabb elvet a számban találták; mert ők mind kicsinyben, mind nagyban, mindenütt a hol törvényesség észrevehető, a lant hangjaiban valamint az égi testek utjaiban a számot ismerték el szabályozónak és a számban látták az értelem kulcsát, és igy az egész teremtett világban is, melyet ők legelőször tekintettek kosmosnak, a számnak ép olyan hatalmát és uralmát tételezték fel, de azt nemcsak szabályozónak tekintették, mely szerint a dolgok rendeztettek, hanem igazi, alapjokat képező lényegnek. Az eleaiak is a dolgok ős alapját a látható világon kivül keresték. Roppant szellemi erővel, a változó tüneményekkel szemben, melyek között élünk, egy változhatatlan örökké való lételt állíttottak fel. Csak ez létezik igazán; minden sokféleség csak látszat, melynek létele nincsen és a tudásnak nem lehet más tárgya, mint az Egy és magában Egyenlő, a csalfa tünemények világának végalapja. Ez volt azon bölcsészet kiinduló pontja, melyet a

phokaeai emberek Italiában, a távol lévő Eleában műveltek. Mint gondolkozó emberek ugyanazon merészséget tanusították, mint a minő őket először a szigetnélküli nyugoti tengerbe vitte, mert volt annyi bátorságuk, hogy minden érzékkel való észrevevésről lemondjanak és a tiszta gondolat világába hajózzanak.

De bármily nagy volt is a haladás, mely a bölcsészet két uj irányában mutatkozik, a midőn Jónia földjétől elválván, egyúttal a jónaiak érzéki felfogását is elhagyta, azért még sem sikerült egyik uton sem a létező dolgok magyarázatára kielégítő módszert találni. A világnézlet uj elvei felállíttattak ugyan, de hiányzott a közvetítés és sem a pythagorasi számból sem az eleai tételből nem lehetett a tünemények világát fölfogni. Azért e két nézettel merev ellentétben a jóniai bölcsészet uj iránya lépett fel.

Egyáltalában ezt tanította: nincsen létel, sem olyan, melyet az érzéki világban ki lehet mutatni, sem érzékentúli, örökké való és magában egyenlő, a minőt az eleaiak speculatiója feltalált; a mi csakugyan valódi és a mire a dolgok minden vizsgálata vezet, az egyedül a változás, az örökké való mozgás, a folytonos Lenni (werden). Az egész világ nem egyéb az ellentétek keverékénél, melyek egymást korlátozzák és megsemmisítik, folytonos anyag- és szerepváltozás, törekvés az egységből a sokféleségbe, viszszatörekvése a soknak az Egybe, a halhatatlannak beleolvadása a mulandóba, a halottnak életre való ébredése, a dolgok egymás közötti kölcsönös kicserélése, általános folyás. Minél több része van valaminek e változásban, annál több a lényege; minden megmaradni-akarás, önkény és zúgolódás a világ-rend ellen és megbüntettetik a Dike, az igazságosság által.

Ezt tanitotta az ephesusi Heraklitus Darius király idejében (49. l.) és úgy látszik, mintha ez, a mit tanított a természetben és embervilágban való örökös harczról és a háboruról, »a dolgok atyjáról« csak bölcsészeti kifejezése ama vad mozgalmas időnek, melyben minden állami viszony tökéletesen megváltozott és beláthatatlan fontosságu nemzeti háboruk egy uj kornak készitették utját. A bölcsészeti tudat fejlődésében fontos haladás volt, midőn annak utolsó kérdését uj térre vitte át és a levés és elenyészés processusában fölötte gazdag és termékeny tárgyat szolgáltatott az emberi léleknek. Rendkivüli nézetei, eszméi, melyek a létel talányai megfejtésében fáradoztak, a hellének közönséges nyelvében nem találta kifejezését; az ephesusiaknak ugy hangzott nagy polgártársuk bölcsesége, mint érthetetlen jósdai mondások.

De megnyugtatást semmiképen sem tudott szerezni. A gondolat fáradhatatlanul előre törekedett. Az eleaiak, merev ellentétben Heraklitussal, tovább is határozottabban kifejtették a tiszta lét eszméjét és kimutatták benne az egyetlen nyugvó pontot a kutató szellem számára, valamint a világ egyetlen ős alapját. Agrigentumban pedig Empedokles (450. Kr. e.) törekedett azon ellentétet kiegyenlíteni. Örökkévaló lételt tett fel a nélkül, hogy a fejlődés processusát tagadta volna. De a mi nekünk fejlődés és elmulásnak látszik, úgy tanította, ez csak a főalkatrészek vagy elemek összeállása és különválása, melyek két erő által, szeretet és gyülölet által, vegyíttetnek és ismét elválasztatnak egymástól. Egyidejüleg Leukippus egészen másnemü kisérletet tett, hogy közvetítést hozzon létre az egymásnak ellenmondó tanok, a létről és fejlődésről szóló tanok között. Ő nemcsak a létezőnek, hanem a nem-

létezőnek, az ürességnek is, valódiságot és hatást tulajdonított, a létező ugyan nem mulandó, de magában nem különbség nélküli, hanem véghetlen sok eloszthatlan testekből vagy atomokból áll. Ezek az eleai lételnek tulajdonságaival birnak; az üres térben mozgásba jönnek; összeköttetésökből és különválásukból megmagyarázható a dolgok változása. Azt hitte, hogy ekképen megtudja menteni mind az eleai lételt, melyet a spekulativ gondolat követel, mind a heraklitusi Lenni-t, melyre a tapasztalás viszi az embert.

Még mielőtt az atomistika e tana tökéletesen kifejlődött volna, megismerte Anaxagoras Klazomenaeban (szül. ol. 70. 1; 500 körül) az ilyen közvetítés elégtelen voltát, de egyuttal annak lehetetlenségét is, a lét és fejlődés közti örökös ellenmondását az anyagokból és természetökből megmagyarázni; mert az eleaiak is úgy nem tudták a létet az anyagi természettől elválasztani, mint a pythagoraiak a számot. Miután tehát már Heraklitusnál egy a mindenséget kormányzó intelligentia képzete mutatkozott, most Anaxagoras egész határozottan azt tanította, hogy a látható világban sem a lét, sem a fejlődés utolsó alapja nem található; kivülről kell, hogy alakulásra indíttassék, oly lételtől, mely nem anyagszerü, hanem magában élő. Ezzel az eszmék országában uj világosság keletkezett, egy a világot rendező lélek eszméje, mely határozottan szembe állíttatott minden testivel.[103]).

Az emberi gondolat, kisszerü kezdetből kiindulva, feltartóztatlanul járta be utját. Gazdag és sokoldalu szellemi élet fejlődött, mely ép annyira csendes kutatáson alapult, mint a természet- és embervilág nagyterjedelmü megfigyelésén. Demokritus, körülbelül 40 évvel fiatalabb

lévén Anaxagorasnál, a Keletnek országait átutazta, különösen Egyiptomot és Perzsiát. Azzal dicsekedhetett, hogy többet látott és hallott a távolban, mint akármelyik kortársa. De a sokat-tudást épen úgy vetette meg, mint Heraklitus, ő bölcsész maradt, kire nézve az utolsó okok kutatása a fődolog volt és a mellett gondosan vette tekintetbe Pythagoras és Anaxagoras tanait. Ő Leukippus értelmében abban maradt, hogy a dolgok létrejöttét és elenyészését az atomok változó összeköttetéseiből megmagyarázta; minden, még a lélek is testi volt ő előtte és a szellem csak a legtökéletesebb test.

A speculatio problemáiról való nézetek tökéletes ellenmondásban állottak egymással. Az egyik gondolkozó fő kiszorította a másik tanát; csak egy maradt meg, egyben egyeztek mindnyájan: elvetették az érzéki észrevevést és minden rajta alapuló itéletet. Heraklitus az érzékeket »hazug tanuk«-nak nevezte és az eleaiakra nézve az egész világ puszta látszatra foszlott el; mielőtt valami maradandót elértek volna, romba dőlt az, a mi már fennállott. Mindig mélyebbre ható ellentét képződött a gondolat nélküli sokaság ellen, valamint minden szokásos képzet ellen, az áldozat, ima, mantika felfogása ellen; ellentét létezett a nép költői, a nép törvényhozói és istenei ellen, Homer és Hesiod nem értek többé semmitsem; a kétely feloszlató ereje előtt nem maradt meg semmi tekintély. Az elfogulatlan hit, a szokásosnak jóhiszemü tisztelése, az ember és természet közti összhangzat eltünt.

Az iskolák fejei ugyan mindenütt biztos célok felé akartak törekedni és nem fáradtak el küzdelmökben, mely érvényes befejezést és positiv eredményeket keresett. A fiatalabbak a kételkedésben és tagadásban mindenütt túl-

mentek a régiebbeken; igy p. o. Kratylus Heraklituson, midőn azt állította, hogy minden itélet lehetetlen, mert mindig valami létezőről szól. Az eleaiak iskolája e tételhez jutott: »Egyáltalában nincsen semmi és ha van valami, akkor az meg nem ismerhető.« Az atomistika legtöbb alkalmat szolgáltatott az ilyen következtetésekre, mivel abban a természeti tünemények mechanikus magyarázása tulnyomó volt.

Ekképen a skepsis csiráit, melyek minden iskolában megvoltak, különösen fejlesztették a bölcsészek tanítványai. De sokan voltak olyanok is, kik anélkül, hogy a kutatás magvával foglalkoztak volna, a kételynél megállapodtak Kigunyolták azoknak együgyüségét, kik megnyugodtak a nép véleményeiben, melyeknek belső ellenmondásait felfedezni többé nem volt mesterség, de magok nem fogtak hozzá komolyan, az utolsó igazság kereséséhez. De minek is? Ha nem volt seholsem maradandó és határozott lét, a mint Heraklit kimutatta, akkor mindenkire nézve az az igazság, a mit érzékei annak tüntetnek fel; vitatkozni pedig arról nem lehet senkivel sem. Innen van, hogy oly emberek osztálya képződött, kik egyáltalában semmit sem akartak tudni rendszerekről és végokokról, hanem fődolognak tartották a gondolkozásban való gyakorlást és a léleknek abból következő ügyességét és függetlenségét.

Ekkép a bölcsészetből általános felvilágosodás lett, melyet praktikus és érthető módon arra kellett használni, hogy minden fennálló dolog megvizsgáltassék. E felvilágosodás világánál megvizsgáltatik az állami és a polgári élet; elméletek felállíttatnak; a józan okosság általános elvei szerint lakás, táplálék, ruházatról beszélnek és oly emberek, kik sohasem viseltek nyilvános hivatalt, re-

form-tervekkel lépnek föl, melyek a polgári élet egész rendjére vonatkoznak.

Ez irány legjobban mutatkozik Hippodamusban, ki azon idő táján, midőn Áthén a hellén tengeri hatalom vezérletét átvette, Miletusban született és minden itt megtanulható tudományt elsajátított magának, ugy hogy korán nagyterjedelmü természet- és emberismerettel dicsekedhetett és mint oly férfiu léphetett fel, a ki mindent jobban ért, mint a többi hellének. Ő tulajdonképen építész volt és legelőször a maga szakjában mindent uj elvek szerint akart átalakítani. Azt akarta, hogy a házak és városok építése ne függjön akárki kénye-kedvétől sem a talaj esetleges sajátságaitól, hanem hogy abban általános elvek szerint járjanak el. De hogy épen Miletusban jutottak először arra, hogy a városépítést mint tudomány kezeljék, azt a város történetéből könnyen meg lehet magyarázni és a keleti városok mintái, melyekkel a miletusiak érintkezésbe jöttek, különösen Babylon, kétségkivül arra hatottak, hogy Hippodamus a tervrajz mathematikai szabályosságát, egyenes utczákat és piaczokat, derékszögben határolt városrészeket kivánt.

De doktrinär buzgóságában sokkal tovább ment. Uj ruházatot akart behozni, bizonyos számviszonyok szerint akarta a polgárzatokat meghatározni, a rendeket beosztani, a törvényeket és közügyeket rendezni; minden észszerüen szabályoztassék és az által jusson általános érvényre. Ekkép politikai elméletek képződtek, melyek a régiebbek államböleseségétől nagyon különböztek, a kik mint p. o. Mnesiphilus, a soloni bölcseség örököse, komolyan tekintetbe vévén az egyes állam különös feladatát és történetét, rövid mondásokba foglalták a politika elveit [104]).

E modern felvilágosodás, mely Hippodamusban oly tisztán mutatkozik, oly hatalommá lett, mely mindinkább terjeszkedett és a népélet legbenső magvát megtámadta. Legjobban haladt természetesen azon vidékeken, a hol a polgári viszonyok már meg voltak lazulva, tehát különösen nagy kereskedő városokban és pedig legelőször Jóniában magában, a hol régtől fogva ellenszenv mutatkozott a szoros közrend ellen és hajlandóság az ujitásokra. A lydiaiak és perzsák uralkodása alatt nagyon vegyes lett a lakosság, hellének és barbárok különbség nélkül éltek együtt; ez által a nemzeti öntudat annyira megzavartatott, hogy nem állott ellen a világpolgári érzelemnek, mely a bölcselkedő felvilágosodással együtt terjeszkedett. A jóniai városokkal Itália és Sicilia gyarmatai állottak legközelebbi kereskedelmi érintkezésben; itt is hasonló viszonyok által elő volt készítve a talaj a szellem uj mozgalmára.

A görög bölcsészetben ugyan nem volt hiány oly csirákban, melyek politikai müveltségre is alkalmasok voltak. Heraklitus buzgón védte a törvények tekintélyét az államban és Hermodorus barátjával együtt Ephesus észszerü alkotmányát akarta helyreállítani; Pythagoras a harmoniát, melyet a világ rendjében látott, az emberi államban is törekedett valósítani; még az eleaiak sem merültek el annyira a speculatióba, hogy ne tudtak volna, szükség idején, polgártársaiknak, mint derék államférfiak szolgálni. Parmenides, Xenophanes hive (242. l.) Elea törvényhozója lett és e téren a pythagorasi elvek felé hajolt; Empedokles a legbefolyásosabb ember volt Agrigentumban és szülővárosa alkotmányának megmentője, de ilyen hatás ritka és muló volt; a bölcsészeti elvek szerint rendezett alkotmányoknak nem volt állandóságuk és csak a legki-

válóbb férfiak voltak arra képesek, hogy az uj müveltséget polgári derék érzelemmel és hűséggel egyeztessék. Az általános hatás olyan volt, hogy a szokásoshoz való ragaszkodást megingatta, a polgári rend állandóságát felforgatta és mivel ezeken alapult a hit és erkölcs, a görög községek erkölcsi magatartását is veszélyeztette [105]).

Jónia és a nyugoti gyarmatok között Görögország, melyet állami érdekei egészen foglalkoztattak, sokáig maradt érintetlenül a bölcsészeti felvilágosodás befolyásától.

De az érintkezés nem maradhatott el, legkevesbbé Áthénben, miután egész Görögország figyelmét magára vonta és ez által kibontakozott elébbeni visszavonultságából. Oly hatalmas volt minden testi és lelki erő megfeszítése, melynek Áthén győzelmeit köszönhette, hogy polgárai a veszély elhárítása után többé nem térhettek vissza az ősi szokások kerékvágásába. Egészen uj öntudat ébredt fel; a szellemi müveltség terén is szükség volt uj tárgyakra, melyeken erejét megpróbálhatta, uj célokra és uj szerzeményekre.

A kor viszonyai csodálatosan kedveztek e szükség érzetének, mely a szellemi látkör tágítására törekedett. Számos indítás és biztatás érte az áthéneieket. Utasok, valamint irásbeli tudósítás által meghallották az uj bölcsegnek hirét, mely a tulsó városokban megérett, mig végre a legjelentékenyebb emberek magok jöttek át, mindenek előtt Anaxagoras, a ki közvetlenül a perzsa háboruk után mint fiatal ember ment Áthénbe, mint első, ki Áthént a bölcsészet székhelyévé tette. Azután kortársa, Diogenes Apolloniából (Krétán,) ki a jóniai természetbölcsészek irányához ragaszkodott és azt folytatta akkor is, midőn azok álláspontján a későbbi kutatások tulhaladtak. Az eleaiakra

is hatott Áthén vonzó ereje; Parmenides, mint hatvanéves ember jött a Panathenaeák ünnepélyére (körülbelül ol. 81, 3; 454) és vele Zeno, tanítványa, ki daczára annak, hogy Eleát nagyon kedvelte, mert csendes és bölcsészeti tanulmányokra alkalmas hely volt, mégis többszörösen időzött Áthénben.

E tulajdonképeni bölcsészeket, a bölcsészeti iskolák alapítóit és képviselőit, követte azoknak nagyobb száma, kik mitsem akartak tudni iskolai bölcseségről és rendszerekről, hanem inkább arra használták a bölcsészek tanait, hogy kimutassák oly ismeret lehetőségét, mely mindenkire nézve érvényes; oly férfiak voltak ezek, kik a sokoldalu tanulmányokból szerzett ügyességöket a gondolkozásban és beszédben, oktatás által tudták értékesíteni. Mert mig a szigorubb bölcsészek csak keveseket és választottakat tudtak a nép közől körükbe vonni, addig amazok nagyobb közönséghez fordultak és az általános müveltség hiányának érzetét kielégítették.

Mint tanítók, a minőket Görögország meg sohasem látott, bejárták a nagyobb városokat, magokhoz csalogatták az ifjakat nem azért, hogy bizonyos tantételek számára megnyerjék, hanem hogy a kor müveltségének haladásával megismertessék, előítéletektől megszabadítsák, látkörüket tágítsák, ügyességet szerezzenek nekik a gondolkozásban és beszédben, oktassák a közügyek megitélésében, saját vagyonuk kezelésében, az emberekkel való bánásban és mivel e czélra mintegy mesterséget üztek bölcseségökből és külön rendet képeztek, elnevezték őket a sophisták nevével, mely névnek eleinte épen nem volt rossz mellékjelentése.

E sophisták elsőinek egyike az Abderából való Protagoras volt, ki az ötödik század közepén Siciliában valamint Áthénben nagy sikkerrel lépett fel, azt tanítván, hogy nincsen feltétlen igazság, hogy minden tárgy csak olyan, a minőnek az észlelőnek látszik; minden a szemlélő szempontjától függ, a dolgok mértéke tehát ő benne van. Ekképen az ember szabad és függetlenül állott Isten és a világgal szemben, minden polgári rendszabályokon kivül állott és az egyes ember tevékenységére nézve minden csak attól függött, hogy mennyire volt képes személyes véleményét értékesíteni.

Csodálatos az áthéneiek magatartása ez emberekkel szemben, kik keletről és nyugatról bölcseségökkel hozzájuk jöttek, és nem ok nélkül gondolták, hogy nálok kedvező alkalmat találnak. Mert ez időben, a midőn az eddigi müveltség többé már ki nem elégítette őket, mi lehetett kedvesebb előttök mint olyan bölcseség, mely uj szempontból tekint istenit és emberit és egyszersmind közvetlenül praktikus, minden viszonyra alkalmas akart lenni, oly bölcseség, mely tökéletesen megfelelt a jónok szabad és független mozgáshoz való szeretetének, mivel minden alkalmatlan szabályok ellenében a személyiségnek engedte a legfőbb jogosultságot, a beszédhez való hajlamnak kedvezett és a fiatal áthéneieknek nagyon is megtetszett azon befolyás által, melylyel a fiatalokat kecsegtette! A kor szelleme tökéletes kifejezését találta benne; innen volt az is, hogy különböző helyeken minden külső összeköttetés nélkül ugyanazon irány jutott érvényre és talált mindenütt szives fogadtatást. Áthénben ugyis ősrégi szokás volt, a szellemileg nagyjelentőségü, de oda nem való helléneket szivesen látni és minden kedvezéssel fogadni. Gazdag csa-

ládok megtiszteltetésnek tartották az idegen tanítókat magukhoz befogadni és házaikat az által kitüntetni, hogy azokban az uj irány elismertetést és müveltetést talált.

Másrészt azonban nagy ellenszenv mutatkozott az uj bölcseség iránt, akár bölcsészek akár sophisták hirdették legyen. Kedvetlen hangulat uralkodott oly emberek iránt, kik máshonnan jöttek és valami különöst akartak mutatni; különösen nagy volt a bizalmatlanság minden iránt, a mi Jóniából jött; mert ugyanazon időben, midőn Attika Jóniával ujból összeköttetésbe lépett, a két ország közti ellentét is nagyobbodott. Mig Solon idejében jóniai életmód uralkodott Áthénben, ugy hogy a gazdag polgárok abban lelték kedvöket, hogy pazarló életet mutogattak és biborral, aranynyal, kenőcsökkel, lovakkal, vadászkutyákkal, szép fiukkal és lakomákkal pompáztak: addig a perzsa háborukkal együtt határozottan nagyobb komolyság állott be, a mint e kor baja magával is hozta. Az attikai földmüvesek törzse ujra tisztességre jutott Marathonban és minél inkább észrevette az attikai nép magva, hogy mennyivel feljebb áll a jóniai tengerész népnél, annál inkább szeretett is tőle különbözni nyelvben, erkölcsben és ruházatban. A perzsa háboruk idejében a gazdag polgárok még bokáig érő ránczos gyolcsruhában jártak és rabszolgákkal utánok vitették vánkosos székeiket; arany tükkel tüzték fel a mesterségesen befont hajat. Ezek maradékai voltak egy bizonyos ódon pipere-szeretetnek és puhálkodó kényelmességnek, mely csak Perikles idejében ment ki lassankint a divatból. Helyébe jött a könnyebb, rövidebb, egyszerübb viselet, mely nem szolgáltatott alkalmat fényüzésre, a gyapjuból való, ujj nélküli alsó ruha, a minőt a dórok viseltek, fölébe pedig a négyszögletes darab posz-

tóból álló köpeny teríttetett; e viselet jobban megfelelt a republikanus egyenlőségnek és sokkal inkább alkalmas volt tevékeny életre [107]).

A jóniaiak és áthéneiek közti e külső különbségnél sokkal régibb volt az ellentét szokásokban és életmódban. Jóniában mindent megsemmisíteni törekedtek, a mi az embert az élet élvezetében korlátozta és ennélfogva a társadalom minden szigorubb formáit is, és igy tettek a nemek viszonyára nézve is. Az áthéneieknél a házasság nem csak igen nagy fontosságu polgári intézmény volt, mivel annak jogérvényes kötése alapja volt minden családi jogoknak és állampolgári kiváltságoknak, hanem szent ügy, isteni intézmény, mely valahányszor alkalmaztatott, istentiszteleti ünnepélyre szolgáltatott alkalmat, mely számos, nagy jelentőségü szertartással járt. Ide tartozott a szent forrásból (II. 94. l.) való fürdő és a váristennő templomában mondott istenáldás. A szülői ház tüzhelyénél meggyujtott lakodalmi fáklya a szigoru hagyomány jele volt, melynek házról házra, nemzedékről nemzedékre kell folytatódni és valamint a leány csak az apai háznak élt, úgy élt az asszony csak férje házának, csendes visszavonultságban és tisztességes erkölcsben. Csak ünnepek alkalmával lehetett a nőket a házon kivül látni.

Jóniában a házasság elejétől fogva alantabb állt és ott a nőknek nem volt meg az attikai házi asszony becsülete és méltósága. De épen e csekély állás arra indította a nőket, hogy más módon szerezzenek magoknak tekintélyt, hogy minden báj és tehetség gondos kimüvelése által a férfiakat lebilincseljék, nemök korlátait eltávolítsák és a lakomákhoz is hozzáférhessenek. Aphrodite jutott a komoly Demeter, a tiszta házasság istennőjének helyébe és

ha meggondoljuk azon befolyást, melyet a jóniai kéjhölgyek az egész polgári életre szereztek, a hatalmat, melyet társadalmi tehetségeik, ékesszólásuk és okosságuk által már gyakoroltak (73. l.), akkor csakugyan nemcsak az attikai házi asszonyoknak volt okuk az idegen nőkre haragudni, kik jogaikat megcsorbították és a családi életet feldulták, hanem minden józan polgárnak is kellett arra törekedni, hogy erejéhez képest távol tartsák Jónia e befolyását és egyszersmind titkos mérget kellett gyanítani mindenben, a mi fényes adomány gyanánt onnan eredt, tehát a jóniai felvilágosodásban is.

E gyanu növekedett, midőn az uj müveltség lényegével közelebbről megismerkedtek. Mert a legszentebb és legdrágább, a mi a hellének meggyőződésében élt, a nép minden tagjának hallgatag egyetértésén alapult. Ha most már oly emberek jöttek által hozzájok, kik semmit sem tekintő bátorsággal a népnek egész hagyományát megvizsgálták, bonczolgatták és tagadták, akkor ez eljárásnak ép ugy elvetendőnek kellett látszani, mint ha az államtörvényekre és az istentisztelet szokásos rendjére nézve egyesek akarnák eltérő nézeteket érvényesíteni és a törvény fölé helyezni. A sokaságnak nem lehetett fogalma arról, hogy mily roppant különbség van Anaxagoras és a sophisták között. Egyes tantételek szerint ítéltek; azért minden egyforma eretnekségnek látszott és elejétől fogva mitsem akartak tudni oly irányról, melynek olyanok az eredményei, hogy az államtisztelte istenek személyes voltában és a tőlök adott jelek jelentőségében kételkedjék az ember, hogy oktalan erőket helyeztek az olympiai istenek helyébe és a mindeneket látó Helios helyett egy izzó kőtömeget láttak az égen ragyogni. De minél inkább el kellett ismerniök az

uj bölcseség tanítóinak ismereteit és szellemi tehetségeit, annál inkább féltek attól, hogy lassankint majd mindent felforgatnak és feldúlnak. A vallást, államot és erkölcsöt veszélyben látták; mert ha nem léteznek többé az istenek, az eskü őrzői, az igazságtalanság megboszulói, mi más tartsa még össze a polgári társadalmat!

Azonkivül e sophisták sokféle botránkozásra szolgáltattak okot személyes fellépésök által. Maradatlanságuk és nyughatatlan utazgatásuk, ugy látszott, nem egyezik egy becsületes polgár életével, sem a fiatalság tanítójának hivatásával; gőgjük sértette az embereket; azon mód, melylyel mesterséget üztek tanítói hivatalukból, illetlennek látszott és miután Protagoras példájára e sophistika jövedelmes üzlet lett, akkor még inkább fokozódott az ellenszenv. Innen van, hogy bölcsészek és sophisták kénytelenek voltak müködésöket Áthénben eltitkolni és a muzsika, grammatika, rhetorika és más szokásos tantárgy neve alatt kellett bölcseségöket becsempészni; mely eljárás annál könnyebben sikerült, minél kevesebb valódi tartalommal birt a sophistika és lényege szerint csak alaki elv volt, melyet könnyen lehetett a müveltség tárgyaira alkalmazni.'

Ekképen állottak egymással szemben a különféle irányok Áthénben, az ötödik század közepe táján. Az egyik rész hiuságból abban tetszett magának, hogy az uj bölcseségre kacsingattak és annak müvelésével dicsekedtek; a polgárok nagyobb része annak befolyása ellen teljes erejéből küzdött. Legkisebb volt azoknak száma, kik a szellemi mozgalom jelentőségét méltatni, annak csiráit elsajátítani és a mellett lelkök függetlenségét megőrizni tudták. Ezekre nézve a bölcsészeti képzés oly hatalommá lett,

mely a sokaság álláspontja fölé emelte őket, a nélkül, hogy a közügytől elidegenedtek volna.

A szellemi mozgalom ez idejében növekedett fel Perikles. Atyja Xantippus, ki Jónia partján a legelső győzelmet vivta ki attikai hadi hajókkal, a Buzygok vagy »bika-(járomba) fogók« nemzetségéhez tartozott, melynek Athena szent képszobrát, a Palladiumot, kellett őrizni és ősrégi, a földmivelés behozatalára vonatkozó szertartásokat végezni. Nagy müveltségü férfiu volt, ki a müvészetet szerette, a mint Anakreonhoz való viszonyából következtethetjük, ki őt dalaiban dicsőíti. A költő szobra ezért később a Xantippusé mellett Áthén városában állítatott fel. Xantippus neje Agariste volt, Megakles nővére, a nagy Klisthenes unokahuga. E házasságban szövetkezett tehát Áthén tiszteletreméltó Eupatrida nemessége a fiatalabb nemességgel és különösen az Alkmaeonidákkal, kik gazdagságuk és az alkotmány-harczokban való dicső részvétök által kitüntették magokat. Ekképen Periklesnek már születésénél fogva a legnagyobb örökség jutott, egy győzelemmel koronázott, szellemi élettől forrongó, jövőjében bizó szülőváros és oly szülői ház, mely története és összeköttetései által alkalmas volt arra, hogy a fiuban magasztos gondolatokat keltsen és arra szoktassa, hogy szülő városának jövőjét mintegy személyes ügyének tartsa.

De háza nemcsak a városi érdekekre nézve volt központ. Az atyja családja Sparta királyaival is vendégbaráti viszonyban állott és az Alkmaeonidák összeköttetései az egész müvelt világban elterjedtek, ugy hogy e házban jobban, mint akárhol lehetett áttekintést szerezni a Kelet

viszonyairól, a görög államok egymáshoz való állásáról, valamint minden haladásról müvészetben és tudományban. E sokféle dologhoz hozzájárultak még a rendkivüli események, melyek Perikles fiatal korába esnek. Mint fiu átélte Áthén égését, a barbarok vereségét, szülővárosának ujjászületését; Áthén növekedő nagyságával ő ifjuvá növekedett és első hadi szolgálata a legdicsőbb győzelmekben részeltette őt. Áthén fensége alatt nagy sziget- és partiországot látott alakulni és megismerte szülővárosának feladatát, hogy t. i. ilyen álláshoz méltónak mutassa magát.

Hogy e czélra közreműködjék, arra nemcsak születésénél fogva volt hivatva, hanem igen szép tehetségei által is. Mert természeténél fogva nagy tehetségekkel birt és igen alkalmas volt kitartásra lelki és testi munkában; mint Themistokles eleven, törekvő és eszmékben gazdag lévén, fiatalságától fogva mégis sokkal higgadtabb és rendesebb volt. Mert mindenki előtt kitüntette őt különösen fáradhatatlan ösztöne a müveltségre és senki sem érezte jobban a kornak uj ismeretek után való törekvését mint a fiatal Perikles. Innen van, hogy seholsem érte be a szokásossal, hanem teljes buzgósággal utánjárt az uj kutatásoknak és mig a nép félve és gyanakodva távol maradt a jóniai müveltségtől, addig ő örömteljes csodálkozással fogadta az uj világosságot.

A zenével Pythoklidesnél, a pythagorasi bölcsésznél foglalkozott, ki Keosból származott, azután Damonnál, a fuvolásnál, igen nagy befolyásu, találékony lelkü embernél, ki még inkább, mint Pythoklides, arra használta a zenei oktatást, hogy a verslábaktól és dallamoktól áttérjen az emberek jellemére és a velök való bánásmódra, az erkölcs- és államtudományra, ki egy szóval első rangu so-

phista volt. Ekkép Perikles azon időben, a midőn a többi fiatalság már be szokta fejezni tanulmányait, kezdett igazán hozzá: buzgón kereste a legkiválóbb művészek és bölcsészek társaságát, Zeno és Aristagoras legbuzgóbb hallgatója lett, későbbi korában pedig Protagarasé is. Ő nemcsak azért tanult, hogy tanuljon; eszében sem volt, hogy úgy mint Anaxagoras, tanulmányai miatt a világról és az emberekről elfelejtkezzék; élete feladata nem az volt, hogy a tiszta gondolat terén a keletkező kételyeket és ellenmondásokat feloldja. Perikles mindig az államot tartotta szemmel és nyilvános működésében azon ellentétek kiengesztelését kereste, melyeknek tudatára jutott. Mert a mint-ő maga a szerzett műveltség által képeztetik és magasabb fokra emeltetik, úgy oly hatalmat is látott benne, melyet az állam javára fel kell használni. Mint bölcsész is államférfiu maradt és tüzes természetének minden törekvése oda irányult, hogy polgártársain uralkodjék és az államot vezesse a szellemi fensőség azon ereje által, melyet a bölcsészet nyujtott [108]).

Hogy Perikles egészen más alapon áll, mint korának közönséges műveltségén, azt már magatartásában lehetett észrevenni. Arczvonásaiból lehetett látni, hogy nagy eszmékkel szokott foglalkozni, az emberben akarata ellenére tisztelet keletkezett ünnepélyes komolysága előtt, mely egész lényét áthatotta és jellemének rendületlen állhatatossága és határozottsága előtt. Bölcsészeinél megtanult számos kis érdeket megvetni, melyek a közönséges világot megindítják és sok előítéletről lemondani és ez által gyarapodott lelki szabadságban és más emberek fölötti hatalomban. Midőn egy napfogyatkozás beálltával az egész hajólegénység megrémült, akkor egy kormányos szeme elébe

tartotta köpenyegét és megkérdezte tőle, hogy miért ijed meg jobban, ha egy távolabbi és nagyobb tárgya rejti el tőle a napvilágot. Bensőleg a legelevenebb ember lévén, külsőleg nyugodt, hideg és mindig magához hasonló volt, a nélkül, hogy szigoruság vagy nyerseség által valakit megbántott volna. Teljes hatalma a beszédben nyilatkozott. Mert Zeno iskolájában hozzá szokott, hogy a dolgokat különböző szempontból tekintse és ellenfeleit váratlan ellenvetések által meglepje. A dialektikus gyakorlatoknak köszönhette eszének jártasságát és beszédjének hatalmát, melylyel szemben senkinek sem volt hasonló fegyvere. Ékesszólása a bölcsészeti kiképzés gyümölcse volt, a mint Plato is elismerte; a sokaságon uralkodó szellemének közvetlen kifejezése volt az. Azért tudott ő jobban, mint akárki más megijeszteni, bátorítani, rábeszélni; találó hasonlatok, melyeknek kényszerítő hatalma alól senki sem vonhatta ki magát, állottak rendelkezésére és a nyugodt önbizalom, melylyel bsszélt, végképen ellenállhatatlanná tették őt.

De bármennyi állt is a fiatal Perikles rendelkezésére, a mi őt a polgárságnak ajánlotta: házának fénye, mely könnyen nagy pártot szerzett neki, személyiségének hatalma, beszédjének ereje és hangjának bájoló kelleme, azért még is nyilvános tevékenysége más körülmények által nagyon meg volt nehezítve. Nem tudott könnyen és elfogulatlanul a nép embereivel társalogni; hiányzott benne az a nyájasság, mely által Kimon meg tudta nyerni az embereket, ki mint könnyü életü férfi közelebb állott polgártársaihoz. Perikles nagyon is különbözött a nép tömegétől; érezte, hogy a polgárok nem szeretnek különczöket és ez érzés elfogulttá tette őt. Ezen kivül még személye is mindenféle gyanura szolgáltatott alkalmat. Komolyságát

gőgnek tartották, tartózkodását titkos nagyravágyásnak; nem biztak az aristokratában, mert már születésénél fogva sem lehet benne igazi szeretet a nép ügye iránt; tudták hogy a tyrannishoz való hajlam anyai részről öröksége a családnak; azért mindent a mi az Alkmaeonidákkal összefüggött, gyanus szemmel néztek a polgárok és egy családra sem alkalmaztatott annyiszor a cserépszavazat. Megakles, Klisthenes fia, számkivettetett és azt mondják, hogy Xantippust, Perikles atyját, ugyanazon sors érte. Ehhez járult még azon különös körülmény is, hogy Perikles arczában, valamint különös beszédmodorában Pisistratushoz feltünő hasonlatosságot akartak felfedezni; mely körülményt ellenfelei és irigyei lehetőleg arra használták, hogy a polgárokat tőle visszariaszszák [169]).

Mivel Perikles azt érezte, hogy bizalmatlanság és előitélet állja utját, azért a legnagyobb higgadtsággal fékezte nagyravágyását, sokáig távol tartotta magát minden állami ügytől; jobbnak látta fegyveres szolgálatban oly polgárnak mutatni magát, a ki kész arra, hogy polgártársai közt a legutolsóval is megosztozik minden veszélyben és fáradalomban. Ekképen szabadult meg azon egyoldalusságtól, mely tulnyomólag theoretikus műveltségével összefüggött és azon tulajdonságokat szerezte meg magának, melyek által az áthéneiek minden görögök közül kitüntek, t. i. a lélekjelenlétet és erőteljes határozottságot. Ebben Kimontól tanult, kinek hadvezéri tehetségét bámulta, de meg is ismerte politikájának gyengéit, mely minden győzelem daczára kötve tartotta Áthént (186. l.) és egyoldalu pártbuzgósággal ellene dolgozott a demokratia befejezésének.

A kik bölcsészeti műveltséggel birnak, azok ugyan nem szokták a népuralmat kedvelni, mert ez ellensége

mindennek a mi kiváló és senkisem ostorozta jobban annak gyengéit, mint Heraklitus. Perikles maga egészen aristokratikus természetü volt és egészen át volt hatva azon uralomra szóló jogtól, mely a magasabb müveltséget illeti. Azonban ő épen nem volt egyoldalu theoretikus. Nem is gondolt arra, mire Heraklitus és Hermodorus, hogy a polgárok kisebbségének segítségével a fennálló alkotmányt javítsa; sőt inkább elismerte a demokratiát valamennyi hibáival együtt, mint teljes jogu alkotmányt, mint az egyedülit, mely Áthénben fentarthatja magát; a demokratia előtte oly alkotmány volt, mely az állam történetével összeforrt, az attikai társadalom állapotának megfelel, mely szerencsében és szerencsétlenségben kipróbáltatott és Áthénre nézve szükséges volt.

Azonban ez alkotmány Áthén ereje is volt; mert az állam kicsiny volta és a nehéz teendők miatt, melyek azt illették, az ereje attól függött, hogy mennyire vesznek részt valamennyien, szabadon és önállóan az állam ügyeiben, mely mindnyájának áldozatkészségére számíthat, mivel mindnyája számára egyenlő tiszteletet és egyenlő befolyást igérhet. A polgárságnak erkölcsi magatartása is a demokratián alapult. Mert az minden egyesnek tudatát saját érdekeinek határán túl vitte; minden egyes polgárt arra kényszerített, hogy személyével helyt álljon az egészért és határozott meggyőződést tett kötelességévé; észszerü községi életet követelt, a melyben mindenki előtt ismeretes törvények szerint szabályozva vannak a viszonyok; mindnyájának az államügyekben való részvétele arra nézve is kezeskedett, hogy az állami község határozatait nem döntik el alávaló és kicsinyes indokok, mint ez oligarchikus körökben meg szokott történni. Oly alattomos és ravasz politika lehetetlen volt

Áthénben, a minő a spartaiaké volt, mely erejét gondos és aggodalmas titkolózásban találta és hitszegésre építette sikerét.

De ha Perikles a demokratiát jogérvényes és legczélszerübb alkotmánynak tartotta is, azért az alkotmány nevével és alakjaival együtt az állam vezetése még nem volt eldöntve. A demos souverain. De Periklesnél senkisem lehetett jobban meggyőződve arról, hogy milyen tehetetlen a nagy tömeg arra, hogy magát kormányozza. Minden néptömegen kell uralkodni valakinek, lépéseit vezérelni kell, érdekeit meg kell neki magyarázni, ha csak azt nem akarják, hogy az állam üdve az esetlegességnek és oktalanságnak legyen odavetve.

Lehetetlen volt, hogy e vezetés egyes családok kezébe kerüljön vissza, melyek kiváló állásra és befolyásra örökjogot akartak érvényre juttatni. Azon idők régen elmultak. A nemesség hatalma belviszályok következtében régen tönkre jutott; mióta a földmüvelők szabad földbirtokosok voltak és a polgári ipar virágzott, azóta a régi családok sem birtokra, sem hadi dicsőségre, sem hazafias érzelemre nem múlták fölül a többieket. Egyes házakban ugyan meg volt még a régi fény, de nemesség, mint testület nem létezett; a taragrai és koroneai ütközetek különösen megritkitották sorait. Ennélfogva a nép vezetésére más nemességnek kell létezni, oly nemességnek, melyet önereje által szerez meg magának az ember; azok által,kik igazán a legjobbak, kell hogy vezéreltessék a nép, az az olyan férfiak által, kik a nagy sokaságnak nemesebb öntudatát képviselik, kik a bölcsészet által alacsony előitéletek és félelemtől megszabadultak, kik az előrelátó ész és a beszéd ereje által képesek szellemi hatalmukat akkép érvényre jut-

tatni, bogy a község bizalmi emberei lesznek. Az igazi népvezető, »demagog« úgy uralkodjék, hogy a nép, melynek nagy tömegben kevesebb tiszta belátása kevesebb higgadtsága, kevesebb lelkiismerete és becsületérzése van mint az egyesnek, ebben lássa legjobb gondolatainak, hajlamának és hangulatának kinyomatát. Ekképen köttetik egybe a polgári egyenlőség, mely a törvényeknek megfelel, az egységes vezetéssel, melyet az ész kiván, ekképeköttetnek össze a polgárok alkotmányszerü jogai a magasabb intelligentia elengedhetetlen jogaival.

A népuralom és egyeduralom ilyenféle összeköttetésének eszméje, a minő Perikles lelkében képződött, különös jogosultsággal birt korában és szülővárosában.

Abban az időben a theoretiko-praktikus miveltség, a milyen a bölcsészet és sophistikából eredt, valóban hatalom volt, mely nem könnyen szállhatott át egyesektől a sokaságra. Azután pedig az attikai polgárság, melynek száma közönséges gyülések napján 5000-re mehetett, mint minden más néptömeg képtelen volt ugyan arra, hogy saját belátása szerint ész- és czélszerüen cselekedjék, de azért az attikai demos kétségkivül kivált minden polgári községek közől abban, hogy szerencsés tehetségénél fogva biztos tapintata és helyes itélete volt vezéreinek választásában és hogy a választott vezéreket követni tudta, ha józan észszel megtudták neki magyarázni igazi érdekeit. Azt nem lehet tagadni, hogy az áthéneiek a szabadságharczok idejében ilyeneknek mutatták magokat; alkalmas időben alkalmas férfiakban teljesen megbiztak és e föltétlen bizalom kezeskedett az állam üdvéről; magasabb álláspontra vitte a sokaságot, tisztább érzelmet öntött bele és egységet hozott létre kebelében; arról tanúskodott e bizalom, hogy Áthénben még a köznép

sem volt csőcselék. De ha már az attikai polgárság e tekintetben könnyítette Perikles eszméinek kivitelét, akkor még arra kellett törekedni, hogy minden másféle befolyástól és minden gyámság alól felszabadítassék, hogy magát föltétlenül engedhesse oda a szónoknak, ki bizalmát birta; arra kellett neki tehetséggel bírni, hogy teljes számmal és akadálytalanul vehessen részt minden nyilvános tanakodásban.

Perikles, hogy e célját elérje, egy párt embere lett és Ephialtessel állt össze és a mozgalom többi embereivel. De mig a közönséges demagogok szeme előtt csak közellévő czél lebegett és csak arra gondoltak, hogy rontsanak, addig Perikles az uj uralom tervével elkészült, mely uralomnak az volt a rendeltetése, hogy a mi jó van egy igazi aristokratiában, azt kösse össze a népuralommal. Perikles, mint azon párt tagja, a lehető legnagyobb vigyázattal és tartózkodással járt el; ő titkolta azt a hatalmat, a melylyel birt; félt az ostrakismustól, mert ha Áthénből több évig távol kell neki lenni, akkor tönkre van téve egész életterve. Azért szokták őt az attikai államhajóhoz, a Salaminiához hasonlítani, mely csak igen különös alkalomkor szokta magát mutatni.

Azért is oly nehéz a reformpárthoz való viszonyát megitélni. Nem lehet kimutatni, hogy annak rendszabályai között hány ered tőle és hányat mozdított elő és hogy mit kellett akarata ellenére is megengedni. Mert a közönséges ember is, ha egy párthoz szegődik, önállóságának egy részét áldozza fel, nem lehet oly lelkiismeretes azon eszközök jóváhagyásában, melyek a közczélra szolgálnak, mint a minő lelkiismeretes lenne, ha egyedül cselekednék. Azon államok alkotmányai pedig különösen kisértetbe viszik az embert, a melyekben a különböző pártok arra vannak

kényszerítve, hogy vetélkedve keressék a néptömeg kegyét. Mert ilyenkor az emberek, hogy egyes javaslatok vagy egész pártirányok helybenhagyását elérjék, a polgárságnak nem csak jó és erős oldalait használják fel, hanem gyengéit is; az alacsony ösztönöknek is, különösen a pénzre és élvezetre való ösztönöknek kielégítésére törekednek, csakhogy befolyást szerezzenek és olyan eszközöket alkalmaznak, melyek használata is már arról tanúskodik, hogy kevésre becsültetnek azok, a kiknél alkalmazzák. Igen sokféle okból keletkeztek ilyenféle rendszabályok, melyek akármi más körülménynél jobban arra hatottak, hogy az attikai demokratia és ezzel együtt Perikles neve is rosz hírbe keveredjék.

Legközelebb okot szolgáltatott erre a gazdagság hatalma, melyet meg kellett törni, hogy az alkotmány szabad fejlődése lehetővé tétessék. Mert a gazdag polgárok bőkezüsége a szegényeket azoktól függőkké tette, az aristokratikus párttörekvéseknek támogatására szolgált és megzavarta a politikai tudatot. Hogy tehát a polgárság az ilyen befolyás alól felszabadíttassék, felhasználták az állam pénzeit, hogy a szegényeknek élvezeteket szerezzenek, a nélkül, hogy egyes polgártársaiknak lekötelezve éreznék magokat (188. l.).

A pénzosztogatás pedig egészben véve szorosan függött össze a demokratia szellemével. Mert ha minden államban az uralkodó hatalmával az életnek bizonyos fénye is szokott összekötve lenni, mely az egész állam tiszteletére válik, akkor jogos az is, hogy a demokratiában a demosnak legyen része e fejedelmi jogban. Minél inkább kevesebb kezekben halmozódik össze, az oligarchiákban a pénz és vagyon, annál inkább a népállam feladata gondoskodni a gazdagságnak és kényelemnek a nép között való elter-

jedéséről, minden szükségének elháritásáról és e vagyonkülönbség bizonyos kiegyenlitéséről.

Minden államra nézve baj, ha a polgári társadalmon belől merev ellentétek vannak; ilyen ellentéteket pedig leginkább megérezni a demokratiában, melynek az az alapja, hogy valamennyi polgár szivesen vegyen részt a közügyekben; azok oly bajok, melyek az alkotmány szellemével ellenkeznek. A demokratikus államban nem szabad, hogy legyen megvetett néposztály, mely a gazdagok társadalmi állása által sértve érzi magát, nem szabad forrásnak induló anyagnak lenni, a községi élet békéje ne szabad, hogy a polgári rendek közti irigység, féltékenység és bizalmatlanság által veszélyeztessék. Mert hiszen a demokratiának és minden polgár közti jogegyenlőségnek kidicsérése a szegény ember fülében gúnynak tetszenék és elkeseredését idézné elő, ha a társadalmi viszonyok azzal nyilván való ellentétben volnának.

Azért a demokratikus politikának különösen arra kellett törekedni, hogy lehetőleg kiegyenlitse a különbségeket, melyek a belbekét veszélyeztetik és ezt mennyivel könnyebben lehetett Áthénben elérni, mint a modern világ akármelyik államában! A szegény és gazdag közti ellentét egyáltalában nem volt oly igen nagy és legyőzhetetlen. A rabszolgaság a polgári élet alapja volt és kényelmére szolgált; a rabszolgák nélkül az attikai demokratia lehetetlen lett volna; egyedül ezek tették a szegényebbeknek lehetővé, hogy naponkint részt vehessenek a közügyekben. Mert csak kevés ember volt olyan szegény, hogy rabszolgák nélkül kellett neki lenni és halljuk attikai családoknak a panaszát, hogy nagyon kevésre kell szorítkozniok, ha nem tudnak hét rabszolgánál többet tartani [110]).

Ha meggondoljuk, hogy mennyire megkönnyebbedett e körülmény által a polgári élet, továbbá ha tekintetbe veszszük az égalj kedvező viszonyait, melyek az életnek minden baját annyira enyhitették, és végre a mértékletességet, melyet az áthéneiek az élvezetekre nézve mutattak, akkor meg fogjuk érteni, hogy az állam a közjólétről gondoskodván, aránylag sokra mehetett, hogy csekély pénzbeli támogatás által a szegényeket kielégíthette és a közélet üdvét zavaró ellentéteket annyira eltávolíthatta, hogy az állam egyetértését nem zavarták.

A munka, mely erre fordíttatott, igen különböző volt. Először általában arra törekedtek, hogy a keresetnek minden módját előmozdítsák, mely a népet gazdagította, azután olcsó élelemszerekről gondoskodtak, különösen arról, hogy a gabonának kis ára legyen. Az állam kötelezve érezte magát arra, hogy szigoru törvények által elejét vegye a gabna összevásárlás üzletének. Magának voltak gabnaraktárai, kenyeret és gabonát olcsó áron árult. Az élelmi szerek ingyen való osztogatása legelőször ünnepélyek alkalmával fordult elő; mert az általános egyenlőség demokratikus szempontja itt jutott leginkább érvényre. Az istenek áldásukat adják szegény és gazdag számára egyaránt és tiszteletökre válik, ha sokan örülnek adományaiknak és hálásan vesznek részt ünnepélyeikben.

Azért vendégelték meg a népet a templomok udvaraiban; és ha az állam ünnepélyes alkalmakkor az isteneknek bikahekatombákat áldozott, akkor a népnek alkalma volt arra, hogy az áldozat husából jól lakhassék. Az ünnepélyek száma pedig egyre növekedett, az áldozati lakomák mindig sürübben következtek és mindig bővebben. A nép hozzá szokott, hogy az állam vendége legyen, hogy az mulattassa és

megvendégelje és mindinkább jobban esett neki, hogy munka és költség nélkül legyen élvezete. Már Themistokles ideje előtt osztogattak készpénzt az állami pénztár feleslegéből, és erre ujra alkalmat szolgáltatott a szinház felépítése (188. l.) és ehhez sokféle terjeszkedés is járult. A reformpárt ebben találta a leghathatósabb eszközt a népszerüség biztosítására és arra, hogy az ellenfél bőkezüsége ártalmatlanná tétessék. Damonidas Oa megyéből volt e rendszabály feltalálója. Most a szinházi pénz vagy theorika olyan ünnepélyekre is kiterjesztetett, melyeken nem voltak szinielőadások, napidijak lettek belőle, melyeken a polgárok a közvendégségeknél magok fizették meg a lakomák költségét; több napig tartó ünnepélyek számára megkettőztették vagy megháromszorosíták az adományokat [111]).

E theorikát nevezték Athenben bérnek vagy zsoldnak, a szó általános értelmében, mely szerint az állampénztárból folyó minden pénzbeli hasznot igy neveztek. Erre nézve nem sokára még egészen más alkalmat és szempontot találtak fel. A hellének régi állami szervezetében ismeretlen dolog volt a közszolgálatért járó rendes fizetés; a mit a polgár a közügyért tett, azt magáért tette; ez volt kötelessége és becsülete. Hadi zsoldot sem ismertek. De mióta az áthéneiek viszonyai annyira fejlődtek, hogy mindig harczra kész sereggel kellett rendelkezniök, azóta nem lehetett a polgároktól megkivánni, hogy ilyen kötelességnek kárpótlás nélkül feleljenek meg, miután nem voltak nekik is mint a spartaiaknak állami rabszolgáik, kik a háboruk alatt a szántóföldeket művelték. Azért hozták be Perikles idejében a katonazsoldot, mely fizetésül és tartásra kijáró pénzül naponkint 4 obolust (20 kr.) tett.

A mi a béke idejében való államszolgálatot illeti, arra nézve pénzbeli fizetés csak rendkivüli szolgálatért adatott; p. o. a követek az állam részéről kaptak utravalót, valamint pénzt is; a felső államhivatalok pedig, melyeknek viselői a nép felségi jogainak képviselői voltak, mind tiszteletbeli hivataloknak tekintettek; a hatóságok szolgáinak pedig, kiket a munka illetett és kik folytonosan szolgálatban maradtak az orvosok-, hirnökök-, irnokok-. és tanácsszolgák-, rendőri hivatalnokoknak fizetés járt. De ez elvet is megtámadták a demokratia szempontjából. A szegény emberre nézve az idő, melyet a közügyekre fordit, áldozat, a gazdagra nézve nem, tehát látni való, hogy a szegény hátrányt szenved és megakadályoztatik azon jogok gyakorlatában, melyek őt az alkotmány értelmében illetik.

A haladó pártnak bizonyosan érdekében volt, hogy a közügyekben minél általánosabb legyen a részvét; mert hatalma a szegény polgárok sokaságán alapult és azt nem engedhette, hogy a szegény emberek vagy félelemből vagy épen szegénységök miatt távol maradjanak az állam ügyeitől. Hogy tehát valamennyi polgári rend egyenjogusága valóban keresztül vitessék, a mint már Aristides megkezdte, azért kell a szegényeket minden közszolgálatért kárpótolni. Mert ugy akarták, hogy minden polgár szerezzen politikai műveltséget, melyhez csak praxis által lehet jutni, azaz ha részök van a törvényszékekben és a tárgyalásokban, melyek a népgyülésen és a tanácstestületben folynak; különben a műveltség, tapasztalat és hatalom, daczára minden alkotmányos törvényeknek, a gazdagok kiváltsága marad.

Mihelyt ez eszmét felkarolták, azt lassankint minden tekintetben keresztül is kellett vivni; legelőször a törvényszékeknél.

Solon a legfelső állami fenséggel együtt a legfelső birói hatalmat is átadta a polgárok községének; jogában volt a hivatalból távozó hivatalnokokat kérdőre vonni és az attikai polgár minden birói ítélettől felebbezhetett a községhez. Ez minden polgári jog között a legfontosabb volt, minden engedmény közt a leghatásosabb és ennélfogva a Heliaea neve, mely eredetileg csak annyit jelent, mint »népgyülés«, Áthénben azon különös jelentést kapta hogy alatta nem a hivatalnok választása vagy törvények megerősítése végett összegyült községet, hanem azon községet, mely legfelső birói méltóságának gyakorlati alkalmazása végett gyült össze, értették. Ez pedig minél teljesebben használta fenségi jogait, annál inkább közvetlenül döntött minden fontosabb peresügyben és ez által megszorította a hivatalnokok hatáskörét, kik eredetileg nemcsak kormány-hatalommal bírtak, hanem biróilag döntöttek is minden peres ügyben, mely hatáskörükhez tartozott. A kormányzat és igazságszolgáltatás nem lett ugyan tökéletesen külön választva, de annyira mégis jutott a dolog, hogy a nép által kinevezett kormányhivatalnokok csak büntető rendőri hatalommal birtak mely szerint a büntetés bizonyos fokáig az előforduló büneseteket megbüntethették. De minden fontosabb peres ügyben egyebet nem tehettek, mint a birói eljárást megindítani; felvették a panaszt, kihallgatták a feleket és ha az ügyben már lehetett ítéletet mondani, akkor a néptörvényszék elébe vitték.

A mennyire azonban tudomással birunk az attikai államügyekről, e néptörvényszék különbözött a polgárság nagy tömegétől; az ennek csak egy része volt, mely a harmincz éven fölül lévő polgárok közől kisorsoltatott. A polgárság e választmányra ruházta át legfelső birói hatalmát és tagjai egy — mint mondják — Solon idejéből való eskü által arra kötelezettettek, hogy a törvényeknek részrehajlatlan és megvesztegethetlen őrzői lesznek. Mind az egész községi rend Klisthenes által ujra szerveztetett; akkor a többi népszerű intézményekkel együtt, melyek a kényurak idejében elnyomattak, valószinüleg a törvénykezés fővonásaiban úgy rendeztetett, a mint az később fennállott. A tiz törzsből t. i. minden esztendőre 5000 polgár sorsoltatott ki esküdtnek és ezeken kivül még 1000 póttag. Az ötezer tiz osztályra oszlott, melynek tagjai minden törzsből össze voltak vegyülve és minden osztály képezett egy törvényszéket; azonban a peres ügyeknek fontosságától függött, hogy az egész osztályok üljenek-e össze vagy azoknak csak egyes részei, vagy hogy több osztály köttetett-e össze egy törvényszékké. Minél nagyobb volt a törvényszék, annál kevesbbé lehetett megvesztegetéstől félni. Az eljárás nyilvánossága is elhárította az itéletek részrehajlását, valamint azon körülmény is, hogy az esküdtek csak közvetlenül az ülés előtt, a tartomány különböző megyéiből, sorsoltattak ki egy törvényszékhez [112]).

Ha azonban Perikles idejében e rendszeren nem történt is lényeges változás, azért mégis oly körülmények állottak be, melyeknek az igazságszolgáltatásra nézve igen nagy befolyásuk volt. A lakosság gyors szaporodása és a kereskedés és forgalom növekedése folytán rendkivülien nagyobbodott a perek száma és ha régi időből voltak is még me-

gyei birák, kik a vidéken körüljártak és a kisebbszerü dolgokat elintézték és azután a békebirák vagy diaetetek, kik vagy a felek által választattak vagy az állam részéről rendeltettek, és mint albirák igen sok ügyet intéztek el és végtére a kereskedelmi törvényszékek : azért az esküdtek dolga rendkivüli módon növekedett, különösen miután az areopag bukásával hatáskörük lényegesen nagyobbodott. Ehhez járult még az is, hogy megengedték a polgároknak, hogy az alsó rendü törvényszékek elkerülésével közvetlenül az esküdtekhez folyamodjanak és az igazságszolgáltatás e módját igen szivesen felhasználták, mig az archontok a magok részéről mindinkább óvatosan és ritkán éltek az őket illető joggal, mely szerint ők is dönthettek véglegesen. A néptörvényszékek tehát, valamint a demokratia alapitására nézve legtöbbet tettek, úgy annak kifejlődésével is egyre hatalmasabbak és befolyásosabbak lettek ; úgy is csak választmányai voltak az uralkodó polgárságnak és ennélfogva ép úgy mint ez, az alkotmány őrei, kiknek hatalma annál nagyobb lett, minél kevesbbé volt kifejlődve a fennálló jog, különösen az alkotmányjog.

Azonban az igazságszolgáltatásban a legfontosabb változás a szövetségi viszonyok által idéztetett elő. Midőn t. i. Áthén hegemoniája valóban mindinkább uralommá fejlődött, akkor az áthénei polgárság valamennyi szövetséges felett a legfőbb birói jogot követelte. A szövetséges helyek csak alsó törvényszékeiket tartották meg, melyek bizonyos határig dönthettek; minden fontosabb magánügy, minden nyilvános és főben járó ügy, az attikai esküdtek elé került.

E kényszer a törvénykezésben, mely az áthéneiek részéről történt, kettős forrásból eredt. Mert a mi először a szövetség tagjai közti viszályokat illeti, ezekre nézve annak

gyülései voltak arra hivatva, hogy az ilyen ügyeket elintézzék. Midőn pedig a szövetségi szenthely Áthénbe tétetett át és a gyülések megszüntek, akkor attikai törvényszékek állottak azoknak helyére. Továbbá a törvénykezésre vonatkozó kényszer a fenségi jognak egy alakja volt, melyet Áthén a szövetség tagjai irányában követelt, miután a görög jog felfogása értelmében valami állam önállótlanságát nem lehetett jobban kifejezni, mintha hozzátartozói arra kényszeríttetnek, hogy más állam törvényszékeinél annak törvényei szerint keressenek igazságot. Ez különösen a gyarmatosokkal történt, kik a legrégibb szokás szerint egyáltalában az anyavárosban voltak kénytelenek peres ügyeiket folytatni. A hegemonia fogalma is a gyarmati jogból eredt; mert a katonaállitás és hadi szolgálat is a gyarmatok kötelessége volt. Miután pedig Áthén a jón városok anyavárosának tartotta magát, azért természetesen a törvénykezési kényszer behozatala alkalmával a régi görög állami jog szabályzatait alkalmazta. E lépés azonban ez időben és e terjedelemben még sem volt egyéb erőszaknál, habár mindenféle módozatot találtak is ki, hogy az idegen jogban való erőszakos beavatkozást enyhitsék. Látszólag bizonyosan a szövetségesek önkéntes beleegyezését szerezték meg és szerződéseket kötöttek arra nézve. Igy azután meg lehet érteni azt is, hogy miképen lehetett a szövetségesek pöreit azon ügyek neméhez számítani, melyek »szerződések« szerint intéztettek el. Ez enyhébb kifejezés volt egy erőszakon alapuló viszonyra nézve, a minthogy a »szövetséges« nevet »alattvaló« helyett, csak a jobb hangzás miatt tartották meg[113]).

E kényszer a törvénykezésben nem volt ugyan érvényben az egész szövetség területére nézve, de terjedelme mégis elég nagy volt arra nézve, hogy az attikai törvény-

székeket ügyekkel tulterhelje. Az ünnep- és népgyülési napok kivételével az esküdtek naponkint üléseztek különböző osztályaikban. Az egész város egy nagy törvényszékhez hasonlított, ha az ember korán reggel az esküdtek seregét, a polgárság negyedrészét indulni látta, hogy különböző helyiségeikben oszoljanak el. Itt tehát annyi idő és fáradság vétetett igénybe, hogy a kárpótlás helyén volt. Hozzájárult még az is, hogy régi szokás volt az itéletmondásért dijazni az illetőket; a békebirókat is fizették a felek; és végre e dologban a kiszabott perköltségek által könnyen lehetett a költséget előteremteni. Igy tehát e téren mentek először annyira, hogy a polgárok pénzt kaptak, a miért a község fenségi jogainak egyikét gyakorolták; az esküdtek minden törvénykezési napért, melyen működtek, egy obolust (5kr.) kaptak, oly kárpótlást, melyen épen egy napra való kenyeret vehettek. E dij talán nem sokára az areopag bukása után hozatott be.

Sokkal feltünőbb volt a népgyülési bér. Mert ha a biráskodást idegenért felvállalt fáradtságnak lehetett tekinteni, a népgyülésen ugyan csak fenségi jogát gyakorolta a polgár, miért az uralkodó ugyszólván maga magának fizetett.

Azonban a negyven rendes és a sok rendkivüli gyülésen való részvét a szegényre nézve áldozat volt és a demokratikus érdek azt kivánta, hogy azokon nem csak előkelő emberek jelenjenek meg, kik függetlenül a fővárosban éltek és a gazdag földbirtokosok a város közelében, hanem a szegényebb emberek is, a vagyontalan kézmivesek stb.; a távolabb lévő partilakók és földmivesek ugy is gátolva voltak szavazati joguk gyakorlatában. A népgyülésekért járó obolus behozatala döntő lépés volt arra, hogy minden ari-

stokratikus befolyás eltávolíttassék; ez megtörtént Kallistratus inditványára, ki Perikles kortársa volt és Parnytes vagy Parnope melléknévvel birt; az azonban nincs emlitve, hogy Periklesnek is része volt ez ujításban. Azután a tanács tagjai számára is egy drachmányi gyüléspénz hozatott be. A nyilvános szónokokat is fizették, ha az állam megbizásából a gyülés előtt beszéltek [114]).

Ekképen a dijazás az egész községi életben mindinkább terjeszkedett és egyik ujítás sem hatott annyira az egész állam jellemére. Ez által a régi hellének nézetétől eltértek, mert ezek bizonyos függetlenségét a polgári állásnak tételezték fel mindazoknál, kik a közügyekkel akartak foglalkozni és azt is gondolák, hogy kézműveseknek és iparosoknak nem szabad az állam ügyeibe beleszólni. Most a város dicsőségét épen abban keresték, hogy minden rend és osztály eléggé ismerje az államot magát külső és belső viszonyaiban, a törvényeket és az igazságszolgáltatást, hogy biztos itélet és a beszédben való gyakorlottság el legyen terjedve és hogy lehetőleg minden polgár felváltva maga uralkodjék és hogy felette uralkodjék más. Perikles támogatta az attikai polgárság ilyen kiképzését, mivel ez által azon régi pártok és rendkülönbség, melyet Thukydides, Melesias fia ujra felélesztení törekedett, eltávolíttatott, mivel a város ez által egységben és erőben gyarapodott és mivel a belviszályok megszüntetése után annál könnyebb volt az egész polgárzatot kormányozni. A tökéletes népuralomnak szükségképen meg kellett előzni Perikles saját uralmát [115]).

Azért is más ember volt Perikles, mikor már keze között volt az uralom, a melyre törekedett; azt nem úgy kell érteni, hogy talán elveit megváltoztatta vagy álarczát le-

tette volna, hanem most már nélkülözhette a demagogikus eszközöket, melyeket alkalmaznia kellett, hogy az ellenpártnak törekvéseit meghiusítsa; most szabadabban cselekedhetett önmaga szerint, mióta megszünt valami pártnak hive lenni. Azért lépett fel komolyabban és szigorubban és jobban éreztette az emberekkel a különbséget, mely közte és valamennyi áthénei között létezik. Miután Aristides halála óta (48. l.) huszonnégy éven keresztül szakadatlanul törekedett czélja felé, végre Thukydides számkivetése után elérte czélját; a polgárság hozzá szokott, hogy neki engedelmeskedjék.

Ha Perikles most már tizenöt éven keresztül az állam élén tudta magát tartani és erőszak és az alkotmány megsértése nélkül akarata szerint kormányozhatta a polgárságot, mely jogaira féltékeny volt, akkor azon kor viszonyai annyiban voltak hasznára, hogy Áthénben megunták a viszálykodást, mely a polgárságot annyi ideig folytonosan zaklatta. Az utolsó negyven évben egymást követte a pártharcz; látták, hogyan küzd Xanthippus Miltiades ellen, Themistokles Aristidessel, Kimon Ephialtessel, Thukydides Periklessel, és hogyan ingadozik ide-oda az állam a hátráltató és előre törekvő politika különböző befolyása alatt. Az utolsó, legelkeseredettebb harcz fokozta az undort és midőn a Kimon-párt le volt fegyverezve, akkor a polgárok nagy többsége az államnak belső nyugalmat kivánt, kifelé pedig állandó, határozott magatartást. E hangulatot a maga hasznára fordította Perikles és ezért, midőn az olympusi Zeushoz hasonlóan, a város felett uralkodott, a vigjátékirók elnevezték Kronos és Stasis (a

pártküzdelem), fiának; mert az előbbeni pártküzdelmek tették őt nagygyá [116]).

Az áthéneieket nehéz volt kormányozni, mivel mindenik maga akart vizsgálni és itélni, aminthogy a demokratia sehol sem akar hallani oly emberekről, kik engedelmességet követelnek. Hozzájárult még az is, hogy a hivatalnok és nem-hivatalnok közti különbség a gyors váltakozás folytán nagyon is csökkent, hogy a sorshuzás behozatala óta a hatósági személyek tisztelete mindig alábbszállt.

E részben a perzsa háboruk óta sok változás történt. A régi időben a gazdagok és előkelők már saját rendjük érdekében arról gondoskodtak, hogy csak olyanok kérjenek hivatalt, kik leginkább arra valók. Később is még az arra alkalmatlan embereket azon gondolat tartotta vissza, hogy majd elkövetkezik az a nap, a melyen hivatalukban való eljárásukról személyesen és nyilvánosan kell számot adni. De lassankint megszünt a félelem; a sorshuzás esetlegessége mindig nagyobb tért szerzett magának és ezzel a hivatal becsülete alábbszállt. Az archoni állásnak még bizonyos méltósága megmaradt, mivel azzal fizetés nem járt és mégis némi költségbe került; azért a szegényebbek ettől tartózkodtak; de ezek tiszteletbeli hivatalok voltak, minden politikai befolyás nélkül.

Minél inkább vesztették a kormányhivatalok jelentőségöket, annál inkább szállt át az állam vezéri hatalma a népszónokok kezébe; mert befolyásuk független volt az év változásától és a felelősség kötelességétől; azoknak engedelmeskedett a nép, mert nem követeltek tőle engedelmességet, hanem meg akarták győzni. A kiben tehát a község megbizik, hogy legjobban megtudja itélni az állam érdekét

és azt legtisztábban megmagyarázni, az uralkodik mint bizalmi férfiu a polgárság fölött. Ez állást senki sem vitathatta el Periklestől; mert azon férfiak, kik mellette Áthénben éltek és nagy tekintélyük mellett különböző nézeteket képviseltek, mint p. o. Myronides és Tolmides és Leokratis, ki Aeginát meghóditotta, azok ugyan bátor vezérek voltak, de arra nem voltak képesek, hogy Periklestől a polgárság vezérletét elvitassák.

De ha Perikles csak mint magán ember érvényesithette volna befolyását, akkor tevékenysége csak nagyon szük körre szoritkozott volna, és mindig csak a mások által egybehivott népgyüléseken szónokolhatott volna. Ennélfogva nem nélkülözhette a hivatalos teljhatalmat, ha az alkotmány fentartása mellett az államot kormányozni akarta. Azon hivatalok között pedig, melyek különös tehetséget kivántak meg, és csak a község választása utján töltettek be, nem volt fontosabb a hadvezéri hivatal- vagy strategiánál.

E hivatal jelentősége növekedett, minél alább szálltak a kisorsolt hivatalok; mindig fontosabb lett, minél inkább fegyveres hatalmon alapult Áthén uralma és e részben azon szokás mellett maradtak, hogy e hivatalra különösen tekintélyes családokból való férfiakat választottak, melyeknek neve jó hirrel birt. A strategok pedig nemcsak a szárazföldi és tengeri csapatok feletti fővezérséggel fel voltak ruházva, hanem a trierák vezéreit is ők nevezték ki és azokra felügyeltek: és ezek hajóik harczra képes állapotjáról tartoztak felelni; a strategok a külügyet is kezelték; idegen követek ajánlatait meghallgatták, kitüzték a polgárgyüléseket, a hol a követeket be is vezették és az ügyeket annyira előkészitették, hogy azokra nézve

határozatot lehetett hozni. A város biztonsága felett őrködtek és azért joguk volt a népgyüléseket betiltani vagy feloszlatni, ha nagy ingerültség idejében az államra nézve veszélyesekké válhattak.

A hosszas hadi iskolázás, melyen Perikles átment, az óvatosság és erély ritka összeköttetése, melyet mindig, valahányszor parancsnok volt, tanusított, e részben is megszerezték a polgárság bizalmát, melyet meg is érdemelt. Azért választotta őt nehány éven keresztül fővezérnek, és ez állásában rendkivüli teljhatalommal ruházta fel őt, mi által a többi kilencz vezérnek állása pusztán csak tiszteletbeli hivatallá lett, mely oly emberekkel töltetett be, kik előtte kedvesek voltak. Megtörtént az is, hogy valamelyik évben a tiz vezér a tiz törzsből választatott, Perikles pedig az egész polgárság által azon fölül választatott. Ekképen kormányzata egész ideje alatt a nyilvános élet egész súlya e hivatalra esett. Mint strategos a legfontosabb törvényeket vitte keresztül, mint ilyen a köztársaság kormányzó elnöke volt és a sisak, melylyel együtt a szobrászok által magát ábrázoltatta, nem arra való volt, hogy csucsos fejét vele eltakarja, melyet a komoedia-irók kigúnyoltak, hanem arra, hogy a fővezéri hivatalt nyilvános állása főpontjának tüntesse föl és a hagyomány is különösen kiemeli, hogy az évről-évre reáruházott strategia, tulajdonképeni alapja dynastikus teljhatalmának, melylyel az állam felett uralkodott [117]).

Egy másik hivatal, melyet választás utján betöltöttek, a legfelső pénzügyi hivatalnok állása volt, melyet a negyedik században »tamias« vagy a »közjövedelem epimeletes«-e neve alatt ismerünk, a ki a demokratia szabálya ellenére egy maga volt a hivatalban és négy éven keresztül

maradt meg abban. Erre rá volt bizva a közigazgatás egyetemes pénztára és valamennyi pénzügyi hivatalnok felügyelete alatt állt. Egyedül ő birt teljes tudomással a pénzügy állásáról és ő tőle várták az indítványokat, melyek az évi jövedelem szaporítását és hováfordítását czélzák. Perikles korában nem lehet ezt a hivatalt kimutatni és nem tudjuk miképen volt a pénzügy a legfelső hivatalok tekintetében rendezve. Hanem azt biztosan feltehetjük, hogy Perikles a közigazgatás ez ágában tökéletes áttekintéssel birt, hogy azt azon években, melyekben ő kormányozta az államot, vagy kezelte hivatalból, vagy tőle függő férfiak birták a kezelést, és ekképen a pénzügy mindig az ő keze között volt. [118])

Végtére pedig nagyfontosságuak voltak a bizottsági intézkedések, melyeket választás utján biztak a polgárok alkalmas férfiakra, hogy ezek a polgárság határozatait, melyeknek kivitelére szakértő és erélyes vezérlet kellett, végrehajtsák. Ide tartozott a fegyverek és hajóknak harczra való készültsége és kiegészítése, az erődítmények helyreállítása és erődítése, a polgári ünnepélyek rendezése és mindenekelőtt a középítkezés, mely az istenek tiszteletére és a város diszítésére szolgált. A közmunkák előljárói (epistates) a munka tartamára kapták a polgárságtól a teljhatalmat és ez idő alatt nagyterjedelmü hivatalbeli hatalommal birtak, mivel a művészek, kézmívesek és munkások nagy tömege személyes befolyásuk alatt állott, tehát Attika lakosságának nagy része közt, a mely t. i. napszámból élt, az epistaták kiosztották a munkát és felügyeltek a munkásokra; minden azok között előforduló pereket elintéztek, nagy összegekkel rendelkezhettek, és ekképen igen nagy és meszszireható befolyásra tettek szert, ha a polgárság bizalma

által ismételve és hosszabb időre hivattak nagyobb épitkezésre. Ha tehát Perikles egy rendkivüli időre hosszabbitott strategia teljhatalmával fel volt ruházva, ha a mindinkább bonyolódó pénzügyet jobban ismerte, mint akárki más, és a legfelső pénzügyi igazgatás felett befolyása által uralkodott, ha ismételve és sok évre a középitkezés előljárója volt, ha mint választott rendező vagy athlotheta a nagy polgári ünnepélyeket vezethette és átalakíthatta, ha azon kivűl még annyi személyes befolyása volt, hogy a polgárság választásait minden fontos esetben kivánsága szerint vezethette: akkor értjük, hogy Perikles béke és háboru idején kezében tartotta az államot, hogy a sors utján betöltött hivatalok az állam politikájára nézve teljesen jelentéktelenek lettek és a tanács és a polgárság hatalma lényegesen az ő kezébe került.

Ez által következetes és erélyes államkormányzat lett lehetővé, a minőt veszély idején minden józan polgárnak kellett kivánni; ezzel természetesen a demokratia minden elve meg lett semmisítve, a hivatalbeli hatalom váltakozása, a hatalom elosztása, sőt még a felelősség kötelessége is, a népsouverainitás első biztosítéka. E czím alatt hogy »szükséges állami költség« számithatott be tiz talentomnyi összeget (a mint meg is tette p. o. Kleandridas és Plistoanaxnál (225 l.) a nélkűl, hogy valaki a nép nevében a tényállás nyilt felderítését merte volna követelni. Oly hivatalnoki osztály, mely ellentállt volna, nem létezett, mivel minden hivatalnok azonnal a magánéletbe tért vissza. Perikles egy maga, folytonos hivatalos hatalommal felruháztatván, mely a nyilvános élet minden iránya felett uralkodott, magányos nagyságban állt, erősen és nyugodtan, a mozgalmas állam felett.[119])

Periklesnek volt annyi belátása, hogy mindig csak a fődolgot vegye szemügyre és minden külsőséget kerüljön, a mely őt a polgári közösségtől elidegenithette és az irigységet felkelthette volna. Ő igen jól tudta, hogy a nagy tömeg csak akkor nézi irigy szemmel hatalmát, ha pazarul élvezné az életet. Neki a bölcsésznek nem volt nehéz erről lemondani. Ő a mértékletes és higgadt embernek példányképe volt. Szabálylyá tette magának, hogy nem vesz részt semmiféle ünnepi lakomában, és egy áthénei sem tudott arra emlékezni, hogy Periklest, mióta az állam élén állott, barátjaival borozni látta volna. Senki sem ismerte őt másnak, mint teljesen komolynak és higgadtnak, gondolkozónak és sok foglalkozásunak. Egész élete az állam szolgálatának volt szentelve, és hatalma annyi önmegtagadással és munkával volt összekötve, hogy a mulatni szerető sokaságnak valószinűleg nem látszott irigységre méltó kitüntetésnek. Sohasem látták a város előtt járkálni, vagy nyilvános helyeken idejét tölteni. Számára csak egy út létezett, melyen naponta látták járni, t. i. házától a piaczra és a tanácsházba, az államkormány székhelyébe, hol a folyó ügyek elintéztettek.

Családi viszonyai nem voltak szerencsések. Egy rokonát vette nőül (már 83, 2 ; 451 előtt), ki azelőtt a gazdag Hipponikusnak, Kallias (229. l.) fiának neje volt; két fiat szült, Xanthippust és Paralust; hanem a házaspár hajlamai nem egyeztek egymással. Az elkényeztetett nőnek nem tetszhetett férjének komolysága, mig ő a miletusi Aspasiaban oly nőt ismert meg, ki az igazi kölcsönös hajlam és egyetértés varázsával meghóditotta, ugy hogy eddigi házassága türhetetlen lett reá nézve. Perikles elvált nejétől. A neje hajlamát követvén uj házasságra lépett, Perikles pedig Aspasiát vette magához [120]).

Aspasia, Axiochus leánya, olyféle nő volt, mint Thargelia (73. l.), ki vele egy városból való volt és Aspasia mintaképének tartatott. De ő nem volt a bujálkodó kéjnek szolgálója, mint Jonia közönséges kéjhölgyei, ő nem csak élvezetet akart szerezni másnak és maga is élvezni, hanem szépsége és műveltsége által korának legjelentékenyebb férfiait akarta magához vonzani és a velök való összeköttetés által befolyást és hatalmat szerezni. Azon időben jött Áthénbe, a midőn örömmel fogadtak minden újat és rendkivülit, mindent, a mi a szokások tovább fejlesztésének, haladásnak, uj szerzeménynek látszott. Nem sokára meg is ismerték rajta, hogy nem betanult csábító mesterség által fűzi magához a kedélyeket; magasztos, nagy tehetségű természete volt, minden szép iránt fogékony vala, fejlődése összhangzatos és szerencsés. Most először látták a hellén műveltség kincsét egy nő birtokában, és bámulattal nézték a csodálatos teremtést. Elragadó kellemmel tudott társalogni mindenről, államról, bölcsészetről, művészetről, mindenről, a mi a műveltek érdekét igénybe vette, ugy hogy a legkomolyabb áthéneiek, még olyan emberek is, mint Sokrates, őt felkeresték, hogy beszédjét meghallgassák. — Athénre nézve pedig az nap lett fontos személylyé, a midőn Periklessel megismerkedett, és a kölcsönös szeretet viszonya fejlődött ki köztük: mert azon tartós életközösség, melyben Perikles vele élt, arról tanuskodik, hogy e viszony nem elmuló szerelmen és muló felhevülésen alapult. Ez valóságos házasság volt, melytől csak azért hiányzott a polgári elismerés, mert a nő külföldi volt; a leghívebb és leggyöngédebb szeretet frigye volt, melyet csak a halál oldott fel; az volt a családi boldogság gazdag forrása, melyre senkinek sem volt nagyobb szüksége, mint azon államférfinak, ki min-

den külső szórakozástól tartózkodott és folytonosan dolgozott.

Hogy Perikles ezt a nőt birta, az bizonyosan sok tekintetben megbecsülhetlen volt. Nem csak azért, mert tehetsége azon üres órákban gyönyörködtette őt, a melyeket vele tölthetett és gonddal terhelt lelkét felvidámította, hanem azért is, mert a mindennapi élettel a nő tartotta fenn az érintkezést; a nőben meg volt, a mi Periklesben hiányzott, a könnyű és kényelmes modor, melylyel az emberekkel bánni kell; ő neki tudomása volt mindenről, a mi a városban történt; a távol levő dolgok sem kerülték el figyelmét, és mint mondják, ő ismertette meg először Periklest a siciliai ékesszólással, mely akkor fejlődött. A bel- és külfölddel való sokféle összeköttetései által támogatta őt, valamint a női okosság és emberismeret éles látása által. Ekképen élt korának legszellemesebb asszonya azon férfi mellett, a ki fenkölt lelkével a hellének első városát kormányozta, és azon nő hű volt barátja és férjéhez, és bármily kiváncsian kerestek is a gunyolódók Áthénben mindent, a mi Perikles életében kivetni való volt, azért semmi afféle rágalom nem mehetett annyira, hogy ezt a ritka frigyet gyalázza és annak emlékét beszennyezze.

Periklesnek nem volt arra ideje, hogy maga kezelje vagyonát. Birtokait bérbe adta és a pénzt Euangelusnak, hű rabszolgájának adta át, a ki igen jól ismerte a mértéket, mely urának helyesnek látszott és a szerint látta el a háztartást, mely bizony nagyon elütött a gazdag áthéni családok háztartásától és a felserdülő ifjak izlésének nem igen felelt meg. Mert itt nem volt bőség, nem kelt el könnyen és gond nélkül a pénz, hanem oly takarékos volt

a háztartás, hogy minden az utolsó drachma és obolusig felszámíttatott [121]).

Perikles meg volt győződve arról, hogy csak egy teljesen feddhetetlen élet és a legszigorúbb önzetlenség biztosítja a polgárokra való tartós befolyást, a melyben az irigyek és ellenségek a legkisebb hibát sem vehetnek észre. Miután Themistokles legelőször adott arra példát, hogyan gazdagodhatik meg az ember mint államférfiu és hadvezér, Perikles e tekintetben bámulója és leghívebb követője volt Aristidesnek, és lelkiismeretességében még Kimonnál is sokkal tovább ment, mivel elvből került el minden alkalmat, a melylyel mint fővezér teljes becsülettel meggazdagodhatott volna. Eredmény nélkül maradt minden kisérlet őt megvesztegetni. Nagy lelkületét azon szava is mutatja, melyet Sophokleshez intézett, ki vénségére is szerelmes lett: A vezérnek nemcsak keze, hanem szeme is kell hogy legyen tartózkodó! Minél elevenebb volt érzelme, különösen női szépség irányában, annál többre kell becsülnünk egykedvüségét, melyet szokássá vált önuralom által szerzett meg magának, és az ingadozó áthéneiekre semminek sem volt oly roppant hatása, mint a nagy férfiunak megrendithetetlen nyugalma. Igy p. o. megengedi, hogy egy estig tartó népgyülésből egy polgár jöjjön szidva és fenyegetve utána, kinek az ő beszédje nem tetszett. Egy szót sem szól, és haza érvén, megparancsolja rabszolgájának, hogy fáklyával kisérje haza azt az embert, hogy utközben baja ne essék.

Perikles sem sokat, sem gyakran nem beszélt. Semmit sem került inkább, mint felesleges szavakat és azért, mint mondják, midőn a nép elébe lépett, azt kérte, hogy Zeus ne engedje, hogy ő haszontalanokat beszéljen. A rövid szavak pedig annál jobban vésődtek az emlékezetbe. Sok-

kal komolyabban és magasztosabban fogta fel hivatását, hogysem a sokaság szája ize szerint beszélt volna. Ha látta, hogy a polgárok ingadozók és aluszékonyak, nem riadt vissza attól, hogy kemény igazságot és keserű feddést mondjon szemökbe. Beszédjeiben mindig megkisérlé az egyes esetet általános eszmékhez fűzni, hogy a polgárokat tanítsa és lelkesítse; mindig arra szokott utalni, hogy egyes embernek szerencséjét nem lehet képzelni a közjólét nélkül; kimutatta, hogy mennyire van joga bizalmukhoz; politikai nézeteit tisztán és röviden ki szokta fejteni, nem akarván senkit sem rábeszélni, hanem meggyőzni [122]).

A nép egyszerű szempontból szokott itélni és azért egy államférfiú igazi népszerűsége azon alapul, hogy politikájának főelvei tisztán és könnyen érthetők legyenek, hogy az emberek józan eszének megfeleljenek és sikert mutathassanak fel. Perikles államkormányzatának elvei valóban oly egyszerűek voltak, hogy minden polgár megérthette és Perikles különös súlyt fektetett arra, hogy az áthéneiek, nem úgy mint a lakedaemoniak, titkolózásban keressék erejöket, és ne akarják ellenfelöket csalás vagy ravasz rászedés utján legyőzni.

Mióta Áthén szerencsésen megmenekült Sparta minden kisérletétől, mely alávetését czélozta, azóta Görögország egysége csak a két nagy állam szövetségéből állott. E szövetség is a harmadik messeniai háború után felbomlott. Azóta szövetség és ellenszövetség létezett. Az attico-argosi szövetség annyira haladt, hogy egy darab ideig úgy látszott, hogy Spárta egészen háttérbe szorittatik, és hogy az új szövetség, melynek élén Áthén volt, lassanként az egész Hellast magába foglalhatja. Eme tervek

Koronea mellett meghiusultak. Azóta Görögország két fele fokozódó irigységgel állt egymással szemben. Minden állam belesodortatott ez ellentétbe, mely a tartós békét lehetetlenné tette.

Valamint Themistokles a perzsa háborút, úgy látta Perikles elkerülhetlenül maga előtt a Spártával való küzdelmet. A béke ideje, mely még meg van engedve — igy gondolá, arra forditandó, hogy Athén a küszöbön lévő harczra előkészüljön, és pedig az által, hogy erejét összeszedi és szervezi; a hatalom külső terjesztése nem kell, sőt az veszélyes, a mint az utolsó tizenöt év története eléggé mutatta; mert minden szerencsétlenség elhamarkodott vállalatoknak volt következménye, melyeknek kimenetelét Perikles intve előre jósolta.

Óvatosság és mérséklés énnélfogva a külpolitika első szabálya; mert oly hatalom, minő az attikai, minden szerencsétlenség által megingattatik, mely a szövetségesek félelmét megszünteti. A tengeri uralom mellett lehetetlen egy szárazföldi uralom, mivel Boeotiában és Lokrisban csak fegyveres őrségek által volna biztosítható a hatalom; ez által pedig Áthén hadierejét tökéletesen szétforgácsolná és szüntelen harczokba keverednék. Periklesnek a legnagyobb bünnek látszott egy polgártársának életét is ok nélkül koczkáztatni, — és azt beszélik róla, hogy valahányszor a hadi köpenyeget magára öltötte, mindannyiszor intve igy szólt magához: »Vigyázz, Perikles, hellének azok, kiket vezérelsz, Áthén polgárai azok!«

Nem akarta, hogy Áthén harczias állam legyen, mely örökös nyugtalanságban egyik vállalattól a másikra menjen át. Azért szállt szembe Kimon pártjával, melynek programmja szerint a polgároknak mindig kell Perzsia ellen

fegyverben állni. Még kevesbbé helyeselte egy fiatalabb párt nézetét, mely államkormányzatának utolsó éveiben lépett fel, és Italia-, Sicilia- és Afrikáig tervezett hadjáratokat. Perikles határozottan ellene volt minden szükségtelen háborúnak, és mint a külpolitika első szabályát, az óvatos önmérséklést állította fel. Áthén türjön békével minden róla költött rosz hírt; érdekeit erélyesen és nyugodtan védje, Spartának ne engedjen elsőbbséget és le ne mondjon semmi birtokról, maga pedig az ellenséget ne ingerelje. Ha végre a döntő óra elkövetkezik, akkor győzhetlenül álljon ott Áthén, akkor legyen paizsa a kőfal, kardja pedig a hajóhad.

A mi pedig Athén körülfalazását illeti, az még nem volt kész, mikor Perikles az állam kormányzatát átvette. Mert miután az összekötő falak közől először az éjszakit épitették fel, mely Eleusis felől biztosítsa a város és kikötők közti összeköttetést, és azután a phalerumi falat; akkor ezen fal és a Piraeeus kőfala között hézag maradt, egy nyitott part. Itt a peloponnesusiak kiköthettek, csapatokat szállíthattak partra, az összekötő falak között előnyomulhattak, és ekképen elrekeszthették Áthént kikötőitől. Ennélfogva az erődítményi rendszerhez, hogy teljes legyen, még egy harmadik fal is kellett, mely az éjszakival párhuzamos legyen, és azzal együtt tökéletesen biztosítsa az összeköttetést a felső és alsó város között.

A polgárságnak nem igen volt kedve, hogy e munkához megszavazza a pénzt. Már megelégedtek a falépitéssel; az éjszaki fal, a mocsaras talaj miatt sokkal több költséget emésztett fel, mint a mennyi előre ki volt vetve; boszankodtak azon, hogy egy harmadik falat kell épiteni, holott kettő, ha helyesen van tervezve, teljesen elegendő

lett volna, és Perikles több izben kénytelen volt ékesszólásának egész erejét arra használni, hogy a polgárokat az építés szükséges voltáról meggyőzze. Még miután a költség megszavaztatott is, csak nagyon lassan haladt a munka, a mint Kratinus gunyolódó versei mutatják:

. . . . . már régen épit ő
Serényen rajt' beszédivel, de műve még sem készül.

Végre elkészült a fal Kallikrates felügyelete alatt, néhány évvel a harminczéves béke után; egy, a falak közti térség, melynek szélc 550 láb, hossza pedig egy mértföld volt, terjedt a Piraeeus kapujáig, és végre most olyan erős volt Áthén, a mint Themistokles kivánta. Olyan volt mint egy szigetváros, hozzáférhetetlen minden szárazföldi seregnek, a tengerrel elpusztithatatlan összeköttetésben, és ez által arra volt képes, hogy minden hadi erejét a szükséges őrségeken kivűl, a hajóhadon használhassa. Áthén és Piraeeus egy város volt és mégis mindeniknek volt külön jellege, mert mint szárazföldi és tengeri város, mint ó- és ujváros igen határozott ellentétet képeztek egymással. Áthén földjén a régi családokban még mindig fönnállottak a régi nemzetségek hagyományai; a Piraeeusban a különböző eredetü lakosok kereskedésből, iparból és hajózásból éltek, és ezek csak igen csekély összefüggésben álltak az ország régibb történetével.

Perikles minél inkább ellene volt azon nagyravágyó törekvésnek, mely a hatalom nagyobbítását czélozta, annál nagyobb súlyt fektetett arra, hogy a megszerzett hatalom megvédessék. Attika és a szigetek ugy legyenek, mintha egy állam és egy ország volnának. Áthén részére az Archipelagusban némi territorialis uralmat vett igénybe és idegen hadihajóknak épen úgy nem engedte, hogy az Archi-

pelaguson áthajózzanak, mint idegen seregnek nem volt szabad az országon átvonulni. Ennélfogva a tenger folytonosan a legszigorúbb felügyelet alatt állott. Mindenütt voltak alkalmas állomások. Egy attikai hajóraj négy nap alatt érkezhetett a Piraeeusból a rhodusi vizekre és ugyan annyi idő alatt a Pontusba. Hatvan trierából álló hajóhad folytonosan járt az évnek legnagyobb részében a szigettengeren, hogy őrködjék s egyúttal gyakorló hajóhadúl is szolgált, mely Athén egész hadi hatalmát a tengeren gyakorolta be, mert a legénység és hajók rendesen váltakoztak. Áthén ekkép teljesen és mindig harczra kész hatalom lett, még sokkal nagyobb mértékben, mint Sparta. A béke idején nem pihentek, hanem épen a fegyverszüneteket leginkább arra használták, hogy az egész hadierő készletét átvizsgálják, a régi hajókat kijavítsák és új trierákat építsenek.

Az építés közben mindig uj meg új találmányokra jutottak. Azon hajók között, melyek Salamisnál harczoltak, még igen sok fedetlen volt, és Themistokles főfigyelmét arra fordította, hogy nyulánk és könnyen mozgó hajókat építsen; Kimon idejében pedig, tökéletesebbeknek, szélesebbeknek és tágasabbaknak építették a trierákat, hogy bennök a nehéz fegyverzetüek számára több hely legyen; a fedélzet különböző részeit folyósók által kötötték össze egymással, melyek a harczosok mozgását könnyítették. Perikles az ellenség hajói csáklyázására feltalálta a »vas kezeket.«

A hajóhad és arsenal állapotáról az ötszázak tanácsa volt felelős, és a hivatalból távozó testület nem kapott díszkoszorút, ha szemére lehetett vetni, hogy az állam e fontos teendőjében hanyagul járt el. Áthén hadikikötői négyszáz hajóra voltak elkészítve. Háromszáz volt a

trierák rendes száma, mely a hajóépítő helyeken készen volt és mindig arra várt, hogy 60,000 embert vihessen a tengerre. Előre ki voltak jelölve azon polgárok, kiknek kötelessége volt az egyes hajókat vezérleni és rendben tartani; a hajóhad mozgósítása gyorsan ment végbe, és kiknek először volt készen hajójok, azok jutalomban részesültek. A legénység közől sok volt a védencz, szabados és nem szabados; sőt a hajóhadnak evező ereje, tehát képessége a győzelemre, nagyobbrészt a rabszolgák karjaitól függött. De nagyszámú szabad áthénei polgár képezte a legénység magvát, és ekképen a hajóhad serege tarka és egyenlőtlen vegyülete daczára megtartotta egy attikai polgárseregnek jellegét [123]).

A mi a szövetségesekkel való bánásmódot illeti, Perikles bölcsesége és igazságosságánál fogva ellene volt annak, hogy azokat túlterheljék és akármi rendszabály által ingereljék. Ezt már azon körülmény is mutatja, hogy csak halála után emelkedtek oly gyorsan az adók összegei. Hiszen Áthénnek a szövetségeseihez való viszonya egész hatalmának főtámasza volt, de egyszersmind gyöngéd és kényes viszony, mely alegnagyobb bölcseséget és óvatosságot követelte. Perikles ugy gondolkozott, hogy e részben az igazi nép-vezetőnek több tapintattal és érzékenyebb lelkiismerettel kell bírni, mint a polgárságnak egészben véve; neki kell a polgárok nagyralátó uralkodói szeszélyével szembeszállni, és arról kell gondoskodni, hogy a hadvezérek jogtalanságai, igazságtalanságai ne maradjanak büntetlenek. Ugy akarta, hogy az attikai tengeri uralomban meg legyen a részrehajlatlan igazság, mely kegyeletre és bizalomra tarthat igényt.

Perikles másrészt teljes határozottsággal azon nézeten volt, hogy nem sokat kell törődni a kisebb államok látszólagos önállóságával. Volt ő szerinte az erősebbnek egy joga, melynek a politikában teljes jogosultsága van, a mint már Aristides elismerte, hogy közügyekben nem lehet a magánügyek mértéke szerint eljárni. Áthén nem ugy foglalta el a szigeteket; a hegemoniára hivatott, a viszonyok által kényszeríttetett, hogy azoknak élére álljon. Mióta pedig azoknak élén áll, vagy teljes erélylyel kellett uralkodni, vagy egész hatalmát koczkára vetni. Hiszen körösköről ellenségek vették körül, és a szövetségesek minden elpártolása az ellenséges hatalom közvetlen növekedése lett volna; mert a kis államok teljesen képtelenek arra, hogy magok között egy egészet képezzenek és saját politikájokat kövessék. Kislelküleg engedni, annyi volna, mint a szülővárost veszélybe ejteni, a nélkül, hogy az a szigetlakók üdvére volna.

A peloponnesusi háborúban is a szövetségesek önállósága, a spártaiak minden dicsekvése daczára csak puszta szó volt, és ha amott nagyobb önállóság maradt fenn, akkor ennek oka inkább Sparta gyengeségében, mint jóakaratában rejlett. Áthén ebben legalább nyiltan és becsületesen járt el, és épen Perikles volt az az ember, a ki teljes határozottsággal és nyiltsággal azon elvet juttatta érvényre, hogy Áthén nem köteles arra, hogy a szövetségeseknek beszámoljon. A pénz azé, a ki kapja, és ez csak arra köteles, hogy a mi a szerződésben ki volt kötve, azt állítsa elő. Hogy ebben megtakarít-e valamit, vagy a magáéból tesz-e hozzá, az nem tartozik a fizetőre. Ekképen természetesen a kiszabott fizetés adóvá változott, a szövetségesek alattvalókká lettek, a szigetek és parti vidékek tartományokká,

és az csak továbbvaló fejlődése volt e viszonynak, ha belügyekben is elvonták a szövetséges államoktól a fensőséget, ha meghagyattak ugyan saját hatóságaik, de csakis az alsóbbrendű törvénykezés, és ha az államok alkotmányát is Áthén érdekei szerint, azaz demokratiailag berendezték és a polgárok állapotját külön biztosok által folytonosan felügyelet alatt tartották. Ekkép végre még is csak arra jutottak, a mit Themistokles elejétől fogva elkerülhetetlennek és szükségesnek ismert meg, és a mit minden szépítő elnevezés nélkül és minden tekintet nélkül keresztül akart vinni [124]).

Áthén viszonya azonban a tengeri városokhoz igen különböző volt, azoknak fekvése, nagysága és lakossága szerint.

Először is a hatalomnak szűkebb és tágabb körét kell megkülönböztetnünk. Arra t. i. igen nagy súlyt fektettek, hogy a meddig a partok hosszában hellén községek laknak, addig Áthén ismertessék el hellén nagyhatalomnak. Azért már Aristides is összeköttetést hozott létre a Pontusban és Perikles egy igen fényesen berendezett tengeri utat tett, hogy ott a helléneknek és barbároknak a város hatalmát bemutassa.

Nagy gonddal azon voltak, hogy az ottani görög városok kívánságát megelőzzék, és barátságos összeköttetést hozzanak létre, de általában beérték azon erkölcsi tekintélylyel, melyre Áthén, mint minden görög tengerparti község védője számithatott. Egynehány tengerparti helység, mint p. o. a Feketetenger legtávolabbi sarkában lévő Nymphaeum, kevés időre adófizető tagja volt a szövetségnek. De egészben véve a Pontus Áthén hatalmának tulajdonképeni körén kivül maradt, valamint Makedonia, Ka-

ria és Lykia, ha időnkint Phaselisen túl terjedt is a szövetség határa. A nyugoti tenger városai közől is egy néhány néha teljesen függött Áthéntől; de azt nem lehet kimutatni, hogy valaha adófizetésre köteles, és olyan szövetségeseknek tekintették őket, melyek a törvénykezésre nézve bizonyos megszorításnak voltak alá vetve.

Az Archipelaguson belől lévő dór lakosságu szigetek, mint Melos, Thera, Anaphe, melyek a szövetség létrejöttekor távol maradtak, később is folyton ezen állapotban maradtak [125]).

A szövetséges helységek közől — »városoknak« nevezték azokat röviden — a kisebb jón lakosságú szigetek legtökéletesebben csatlakoztak Áthénhez, mint természetes fővárosukhoz. Nagyobb részt önként lemondtak a külön való hajókról, és védtelen állapotuk által meg volt határozva politikai állásuk is. Ha jog szerint nem vesztették is el autonomiájokat, tényleg mégis egyebet nem tehettek minthogy feltétlenül az áthéneiek parancsát teljesítsék.

Máskép állott a dolog a nagyobb szigetekkel, melyeknek saját külön hadihajóik voltak. Ezeknek is a szerződés értelmében ki kellett állítani contingenseiket; de fensőségi jogaikat kiméltek az áthéneiek, meghagyták alkotmányaikat és legalább a látszat szerint még azt is megengedték nekik, hogy bizonyos tekintetben részt vegyenek a fontosabb határozatokban, szivesen elismerték és nyilvánosan ki is tüntették buzgóságukat, a miről a mityleneiek magok tanúskodtak, midőn Spartával az alkudozást megkezdették. Ez államok is némely helységet függőben tartottak és szomszédaikkal hadat viseltek, melybe Áthén csak akkor avatkozott, miután a hadakozó felek egyike arra felszólí-

totta. Ennek legismeretesebb példája a Samus és Miletus közti háború.

Samus szigete Thasus és Aegina meghódítása után, legnagyobb igényt tartott önállóságra. Ugy is egy ideig az első tengeri hatalom volt az Archipelagusban; azon időből még meg volt tágas hadikikötője (II. 386 l.) és saját gyarmatai is voltak; lakosai valamennyi jón között az ázsiai partok és szigetek fölszabadítására legtöbbet tettek és azért az áthéneiek a legnagyobb kimélettel bántak velök. Hajóhaduk a legjobb állapotban volt, az állam kormányát egy kitünő miveltségü aristokratia kezelte, mely arra törekedett, hogy a demokratikus mozgalmakat elfojtsa, Áthénnek minden beavatkozását távol tartsa és a saját uralmára vonatkozó terveit határozottan fentartsa.

Nevezetesen pedig Prienéről volt szó, hogy melyiké legyen; e város a szigettel szemben feküdt a miletusi határ és a samusiak szárazföldi birtokai között. A periklesi általános béke (226. l.) hatodik évében kitört a háború; a miletusiak nem védhették meg Prienét; Áthénhez fordúltak, a mely törekvésben a samusi demokratiai párt támogatta őket. Áthén azt követelte, hogy az ő itéletére bizassék a peres ügy, és midőn a samusi kormány ezt tenni vonakodott, akkor Perikles mint hadvezér azonnal 40 hajóval tengerre szállt, és a nélkül, hogy a samusiak nagyobb ellenállást fejtettek volna ki, a szigeten áthénei biztosok által demokratiai alkotmány alapíttatott meg; a dolgok uj rendjét egyúttal azzal törekedtek biztosítani, hogy a nemes családok köréből ötven férfiut és ugyanannyi fiut túszokul elvittek Lemnusba és az ott lakó áthéneiek őrizetére bizták. De az oligarchikus párt e miatt épen nem csüggedett el; Samusból menekülő vezérférfiai támogatást sze-

reztek magoknak Pissuthnestől, a Sardesben lakó satrapától; Byzantiummal összeköttetésben állottak; túszaikat meg tudták szabadítani, az attikai őrséget éjjel kézrekerítették és azután kinyilatkoztatták, hogy Áthéntől elpártolnak.

A helyzet igen komoly volt; ez a szövetségesek közti háborúnak kezdete volt; a béke évei alatt a szövetségeseknek mindinkább fogyott a hajlama a hadiadókat lefizetni, a perzsák beleavatkoztak, a phoenicziai hajóhad össze volt gyűjtve, Sparta felszólíttatott a támogatásra. A dolgok élén Melissus állott, Ithagenes fia, egy bölcsész Parmenides iskolájából, a ki mint hadvezér tekintélye és erélye által kitünt; tőle vezéreltetve, az oligarchák oly bátorsággal jártak el, hogy uralmuk helyreállítása után azonnal megújították a háborut a szárazon, kétségkivül azért, hogy itt erős állást szerezzenek magoknak és a belvidékkel összeköttetésbe tegyék magokat. Áthént csak a legnagyobb elhatározottság menthette meg. Perikles 60 hajóval jelent meg Samus előtt (ol. 85, 1; 440.); ezek közől tizenhatot részint a káriai tengerbe küldött, hogy a phoenicziai hajók mozdulatait figyelemmel kisérjék, melyeknek tavaszszal kellett tengerre szállni, részint Chiusba és Lesbusba, hogy a szövetségeseket fegyverre szólítsák; e küldetésre tisztársát, Sophoklest használta, ki az előtte való évben az Antigonéval győzött. Ő maga a többi hajóval a samusiak hetven hajóból álló hajóhadát megverte és azután uj hadierő által támogattatva, Samus városát a tenger és szárazföld felől vette körül.

Ekkor jelentik a phoenicziek közeledését, és mig Perikles minden nélkülözhető hajóval eléjök sietett, addig az ostromlottak felhasználják távollétét, Melissus vezérlete

alatt áttörnek az ostromzáron és tizennégy napig uralkodnak a tengeren, úgy hogy fegyverrel és élelmi szerrel legdúsabban láthatják el magokat. Akkor tér vissza Perikles, megveri Melissust és megujítja az ostromzárt. Tavaszszal uj hadvezérek jönnek, köztük Hagnon és Phormion, kilenczven ujonan felszerelt trierával; Periklesnek hadvezéri állása rendkivüli módon meghosszabbittatik. Azon ostromgépek által támogattatva, melyeket derék mérnöke Artemon épített, annyira mehetett, hogy kilenczed hónapra a háboru kitörése után a lázadó samusiaknak meg kellett magokat adni. Tiréáik kiadattak, falaik lerontattak; túszokat kellett állítaniok, a hadiköltséget megfizetniök; alkotmányukat az áthéneiek akarata szerint kellett változtatni és minden önállóságról lemondani. Amorgus szigete, mely azelőtt Samustól függött, most az áthéneieknek adózó szövetségesek sorába lépett.

Az az okmány, melyben Athena pénzkezelői a pénztárból a samusi háborura kifizetett összegekről számolnak, azt mutatja, hogy 1200 talentumon fölül (2,829,600 ezüst frt) volt a költség. [126])

E samusi háborunak, melyet mindkét felől bámulatos erélylyel folytattak, igen messzire ható következménye volt. Azon egyetlen egy állam, mely Áthénre nézve veszélyes lehetett, tökéletesen le lett alázva; Perikles tekintélye pedig a rövid és dicső hadjárat által rendkivül megerősíttetett; az áthéneiek szerencsétlensége is csak arra szolgált, hogy ujra kimutassa nélkülözhetetlen voltát. Egyidejüleg Byzantium is alávettetett, ugy hogy most Lesbus és Chius az egyetlen önálló államok voltak Áthén szövetségesei között. A többi mind egyformán alá volt vetve az áthéneieknek, ha lehetetlen volt is a tulsó szárazföldi vá-

rosokban az Áthéntől való függést és különösen a törvénykezésben való megszorítást oly szigorusággal keresztülvinni, mint a szomszédos szigeteken. De ezenkivül sok más különbség is volt még a szövetségesek állásában.

Voltak olyan városok, melyek Aristides eredeti becslése szerint fizették továbbra is adójokat; oly városok is emlittetnek, melyek »önmagokat megbecslették«; ezek valószinűleg olyanok, melyek önként csatlakoztak a szövetséghez és ennélfogva kiválóbb állást foglaltak el. Több más várossal külön szerződés köttetett, midőn a szövetségbe beléptek, a Mykale és Eurymedon melletti győzelmek után; e szerződések nemcsak az Áthén iránti kötelezettséget szabályozták, hanem a belső hazai alkotmányt is és ezek később is a viszonynak alapjai maradtak. Ilyenféle szerződések Erythraeval és Kolophonnal még töredékekben maradtak fenn. Attikai biztosokat (episkopoi) és az attikai csapatok parancsnokait (phrurarchoi) találunk a városokban, hogy az uj alkotmányt életbe léptessék, és ilyen hivatalnokok nemcsak akkor működtek, midőn a városok a szövetségbe beléptek, hanem később is alkalmaztattak, hogy a szükséghez képest Áthénnek mint vezérvárosnak érdekét megóvják és attikai őrségek segítségével a szövetségi területet hódoltságban megtartsák és biztosítsák.

Ekképen a külön szerződések és helyi állapotokhoz képest a jogi viszonyok a szövetség területén belől nagyon különbözők voltak és e különféleség igen sokat tett arra nézve, hogy Áthén uralma biztosíttassék. Mert ennek alapja az volt, hogy az alávetett városok, nagy távolságban egymástól, azon kivül a lakosságnak különböző törzsekből való eredete által és szomszédos féltékenység által egy-

mástól külön választva lévén, soha sem juthattak arra, hogy közösen az áthéneiek uralma ellen fellázadjanak. Csak egy érzelem volt mindenütt egyenlő, a félelem a mindig közellevő hajóhadtól. A törvénykezésben való megszorítás is oda hatott, hogy mindent elkerültek, a mi a fővárosban kellemetlen érzést kelthetett és a felmerülő perekben kártékony hatással lehetett volna.

Ekképen annyira fejlődött a dolog, hogy Áthén az aegaei tengert saját birtokának nézhette és midőn lakedaemoni hadihajók a Peloponnesus éjszaki partjain megjelentek, ezt területe megsértésének tekinthette. Valamint a nagy király a tulsó szárazföldet, és Sparta a Peloponnesust vette igénybe, ugy Áthén is a tengert egész a Pontusig magáénak tartotta és azon szigeteket és városokat is hozzászámította, melyek tényleg függetlenek voltak [127]).

Midőn Áthén, mely csak Attika tartományának fővárosa volt, a tengeri városok uralkodó szövetségi fejévé emelkedett, akkor ezen emelkedésnek roppant hatással kellett lenni a belső államkormányzatra, de különösen az egész állami háztartásra. Természetesen a derék polgároknak kellett utóbb is úgy mint elébb, az állam fő tőkéjének maradni; az áthéneiek ne pihenjenek babéraikon, hanem ezentul is vitézség és hadi gyakorlat által legyenek a szövetségesek előharczosai. Hanem ez nem maradhatott az egyedüli alap. Mióta Áthén tengeri hatalom lett, azóta a pénz volt az állam veleje; előbb a pénzügyi kezelés nem volt külön ága az államkormányzatnak, de most már másképen volt, és az attikai államférfiak bölcseségének abban kellett kitünni, hogy fel tudták találni a nyilvános segédfor-

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

rásokat és hogy ezeket szervezni és helyesen felhasználni birták.

Valamint egy jól rendezett háztartásban a szükségletek a tulajdon birtok biztos jövedelméből fedeztetnek, úgy az állam is szükségleteit legelőször abból fedezte, a mi saját birtokaiból, erdők, legelők, földek, házak, bányák és gyümölcsfákból stb. bejött; ehhez járult a vám. Mind a kétféle jövedelem, mely közvetlenül az állam által beszedetett, ha bérbe nem volt kiadva, Áthén hatalmának nagyobbodása által nagyon megszaporodott, Az alávetett államok uradalmai közől egynehány az attikai állam közvetlen birtokába ment át, a mint ezt p. o. a thrakiai bányákról feltehetjük. Hasonlóképen emelkedett a kereskedés nagyobbodásával igen nagy mértékben a vámjövedelem is, mind a be- és kiviteli vám után, mely a nagykereskedőktől szedetett, mind a piaczvám által, melyet a kiskereskedők fizettek. Hasonló mértékben azon jövedelem is szaporodott, mely mint fej- és kereseti adó a védenczektől befolyt, mivel ez osztály Themistokles óta számra és jelentőségre rendkivülien emelkedett. Végre a peres ügyek szaporodása által a törvénykezési költségek, a pénzbirságok és büntetési pénzek, melyek a közjövedelemnek igen jelentékeny részét képezték, emelkedtek. — Eme jövedelem mellett fennállhatott az állam, a nélkül, hogy polgárainak adóját közvetlenül igénybe venné és Áthén azért sokáig nem ismerte az adó nagyságára vonatkozó panaszokat. Mert a közvetlen adó, a melyet a kereskedők és iparosok fizettek, nem volt egyéb, mint visszaszolgáltatás az állam iránt, mely a forgalmat biztosította és előmozdította, és azok, kik az adót fizették, azt könnyen helyrepótolhatták. [128])

Ha azonban a polgárok mint adófizetők nem voltak kötelesek az állam szükségeiről gondoskodni, ezért mégis minden vagyonukkal szolgálatára voltak a szülővárosnak, valahányszor erre annak szüksége volt. Ilyen különös költségre alkalmat szolgáltattak a nyilvános ünnepek és a hadi készületek. Eme költségek nagyobbrészt közvetlenül a gazdag polgárok vagyonából fedeztettek, kik polgártársaik által a tiz törzsből választattak és bizonyos sorrendben, a minden évben ismétlődő, valamint a rendkivüli kiadásokat, mint állami szolgálatokat vagy »liturgiákat« átvették.

A rendesekhez tartozott a karok begyakorlása és fentartása, melyek szinházi és zenei előadásoknál egymással versenyeztek, továbbá a többi versenyekhez való készületek, melyek lóháton és gyalog a versenypályákon és küzdőtéreken vagy hajón megtartattak; azonkivül el kellett vállalni az illetőknek a távolabb lévő szenthelyekhez való ünnepélyes küldöttségeket, az ünnepélyes körmenetekről gondoskodni, ünnepélyes alkalmakkor a törzsrokonokat megvendégelni stb. A rendkivüli liturgiákhoz tartozott mindenekelőtt a trierarchia, azaz a polgárok azon kötelezettsége, hogy az állami hajókat kellőleg felszereljék, legénységet szerezzenek, valamint az állam helyett mindenféle költséget és előlegezést elvállaljanak.

Ez intézkedés rossz oldalait lehetetlen fel nem ismerni; mert lehetetlen volt ezen az uton az állami terhek méltányos elosztását elérni. Oly határvonal által, mely mindig részben önkény volt, két részre osztatott az egész polgárság, vagyonosokra és vagyontalanokra. Az egyik épen nem vétetett igénybe; ők csak keresni és élvezni akartak az állam segítségével, a többiek pedig rendén túl szol

gáltak. A gazdagok közől pedig némelyek lehetőleg kitudták magokat vonni a teher alól, mig mások hazafiságból vagy hiuságból vagyonukat tönkrejuttatták. Mert az állam, különösen a hadügyre való szolgálatokért, polgárainak áldozatkész hajlamára számított, és a nép hozzá szokott, hogy az ünnepek rendezésénél folytonoson emelje igényeit. De mig a polgárok jóléte virágzott és a közérzület fennállott, addig az államnak kétségkivül legnagyobb hasznára volt a liturgiák rendszere. Mert ez által az állami pénztár igen jelentékeny kiadásoktól kiméltetett meg, és épen olyanoktól, melyeknél nem igen lehetett takarékoskodni. A közszolgálatok becsületbeli dolgok voltak és a vetélkedés tárgyai. A liturgiák továbbá nemcsak pénzbeli áldozatok voltak, hanem személyes szolgálattal voltak összekötve, mely ügyességet és jártasságot követelt és e miatt a polgárok kiképeztetését az állami élet minden oldala számára, békében és háboruban, előmozdította. A choregek régibb időben magok vezényelték a kart; a trierarchák hajójokat; egyúttal joguk volt felügyelni az általok felfogadott emberekre és igy tisztelet és befolyás által némileg kárpótoltattak áldozataikért [129]).

Ha a liturgiák rendszere csak a demokratiával és tengeri uralommal fejlődött is ki tökéletesen, azért alapja már az elébbeni időkben is meg volt és csirái más államokban is találhatók. Egészen uj dolog a görög történetben az állami jövedelmek voltak, melyek a szövetségesek adóiból befolytak, ha csak nem, ugy mint a Peloponnesusban, a pillanatnyi szükség szerint ki lettek vetve, hanem rendesen évről évre befolytak, és ennélfogva mint biztos összegek a költségvetésbe felvétethettek és az állami háztartásban használtathattak.

A tengeri uralom egész köre öt adókerületre volt beosztva; ezek voltak a kariai, jóniai, hellespontusi, thrákiai és sziget-kerület; e beosztás legelőször ol. 83, 3; 445. fordul elő. Eredetileg csak statisztikai csoportok voltak ezek, melyeknek eredete valószinűleg a Spartával való akkori alkudozásokban keresendő, midőn azzal voltak elfoglalva, hogy szövetségeseiknek határait kölcsönösen megállapítsák. Később eme beosztás administrativ intézménynek használtatott fel, és alapul szolgált az adókivetésnél, valamint a hadiköltségek meghatározásánál; kerületi beosztás lett belőle, mely legjobban mutatja azt, hogy a hegemonia miképen változott át lassan uralommá, a szövetség birodalommá. A kariai körhöz tartozott Lykia is; 68 várost foglalt magába; a jóniai kerület a déli Aeolist is magába foglalta és 36 városa volt. A Hellespontushoz számították az éjszaki Aeolist, a Propontis és a Bosporus partjait és szigeteit 44 várossal. Thrakiához tartoztak azon szövetséges városok, melyek Thrakia és Makedonia partjain voltak, és a thrakiai tengernek szigetei, mindössze 61; végre a sziget-kerülethez számittatott 28.

Ez volt az adóköteles szövetségi terület, mely abban az időben, mikor a szövetségi pénztár Áthénbe áttétetett, jobbára olyan nagyságu volt, mint a peloponnesusi háboru kezdetén. Azon nevek alatt, melyek ez öt kerületben vagy tartományban felemlittetnek, nemcsak egyes városok értendők, hanem részben több városból álló csoportok. Igy p. o. a lykiai városok, mint önálló csoport lépett be az attikai szövetségbe és együttesen is adóztak. Hasonlóképen thrakiai Chersonnesus városai, a boeotiabeliek és m.; Lemnus és Chius különböző városai is egy szám alatt fizettek, ugy hogy, ha az ember valamennyi adózó várost és

városokat külön akarna számítani, akkor az Aristophanesnél előforduló összeg, t. i. ezer, nem igen nagy túlzás lehetett [130]).

A becslésnél az egyes államok nagyságát és népességét nem vették egyedüli zsinórmértékül, hanem különös segédeszközeit is, és hogy ebben nem jártak el részrehajlatlanul, azt bizonyitja Aegina példája, mely a peloponnesusi háboru kezdetéig évenkint 30 talentomot (63,470 ezüst forint) fizetett; ez oly nagy adó, hogy azt csak mintegy contributiónak lehet tartani, melynek az volt a rendeltetése, hogy a régi gazdagság még meglevő maradékait felemészsze. Más államok aránylag csak igen kevés adót fizettek; igy a lykiai szövetségesek 10 talentomot. A gazdag Ephesusra is feltünően kevés van kivetve. Az adó meghatározásánál kétségkivül sok döntő tekintet volt, melyekről tudomásunk nincsen [131]).

De általában bizonyos korszakokat meg lehet különböztetni. A pénztár áttétele után következő első olympiadákban ama törekvést lehet felismerni, hogy az egyes tételek kisebbittessenek és erre használtatott az uj tagok belépése, mivel a 460 talentomnyi összeget szabályozó és megállapított összegnek tekintették és ezen túl nem akartak menni.

84, 3 (442) körül megszünik a leszállítás. A samusi háboruban látjuk először az utólagos adót. 85, 3 (438) visszatértek Aristides eredeti tételeihez, és most ezeken túlmennek az összegek, a midőn egyúttal az adótételek rendes átvizsgálását az olympiada harmadik évéből áttették a negyedikbe és igy rendezték a négyévi becslési korszakot. Így ol. 87, (432) 600 talentomig jutottak, melyek az attikai év kilenczedik hónapjában befizettettek. Ez összeget rendes időben

nem lehetett felhasználni és a feleslegből képződött egy állami kincstár [132]).

Egy közkincstárnak eszméje Áthénben annyi idős, mint a tengeri hatalom alapítására vonatkozó határozat; mert hajóhadat kincstár nélkül nem lehet képzelni. Laurium ezüstércze, alaptőkéje volt az attikai kincstárnak; tulajdonképeni története azonban csak akkor kezdődik, mikor Delusból átteszik a pénztárt. (205. l.). Azt beszélik, hogy a pénzeket Periklesnek adták át és ebből következtethetjük, hogy ő volt az, a ki nemcsak a pénztárt különösen sürgette, hanem kezelését is rendezte, mint attikai állami kincstár kezelését.

Hogy milyen jelentékeny lehetett befolyása e tekintetben, már abból is kitünik, hogy különösen ő tőle származtatták azt az elvet, hogy Áthén hatalmi állása jövedelmén alapul. Régi időkben különösen a zsarnokok támogatták hatalmukat a pénzzel, Polykrates úgy mint Pisistratus és Sicilia kényurai. Szabad államokban nem lehetett a kincsek szerzésére azon eszközöket alkalmazni, melyek a kény urak rendelkezésére állottak, és azért azok képtelenek voltak arra, hogy nagyobb dologra vállalkozzanak. Áthén volt az első görög állam, hol a szabad polgárok erélye a pénz hatalmával össze volt kötve. Periklesnek érdeme az, hogy ez előnyt felismerte és teljes mértékben felhasználta; ebben ismerte fel Áthén erejét, különösen Spartával szemben, mely a közpénzek hiánya miatt polgárainak minden vitézsége és a peloponnesusi szövetséges hadsereg nagysága mellett is mozdulataiban mindig meg volt akadva, és döntő időben, a midőn pénzre volt szüksége, hogy cselekedhessék, mindig szövetségeseinek jó akaratától függött, vagy a papi testületektől Delphiben és Olympiában, melyek pénzt elő-

legezhettek. Innen van, hogy Sparta mindig csak egyes hadjáratokat kezdhetett és csak muló czélok után törekedhetett. Független és erős politika csak egy kincstár segítségével volt lehetséges, és azért tartotta Perikles a béke évei legfontosabb feladatának azt, hogy állami kincstárt teremtsen.

Ennek berendezésében az áthéneiek régi és népszerű szokásokat követtek. Mert a hellének hozzá voltak szokva ahhoz, hogy mindennek, a mi nyilvános, vallásos szentesítést adjanak, és azon különös nehézségek mellett, melyekkel demokratiai államokban minden bölcs pénzügyi kezelésnek küzködni kellett, kétszeres fontosságu volt, hogy minden eszköz felhasználtassék, hogy a kincstár kezelése szabályoztassék és rendeztessék. A templomok régtől fogva a legbiztosabb pénztári helyiségek voltak; Athena szentélye a várban az összes állami életnek központja volt. Ennélfogva neki adattak a közpénzek, de különböző módon. Egy része csakis elhelyeztetett nála, ez volt a forgatható pénz, mely a folyó kiadásokra volt rendelve. A másik része egész ünnepélyességgel neki átadatott és szenteltetett, ugy, hogy az istennő tulajdona volt és ezt a pénzt csak kölcsön utján kamatok és a visszafizetés kötelezettsége mellett lehetett használni. E meghatározott pénzből bizonyos összegeket, mint hozzáférhetetleneket különítettek el, melyeket egészen határozott esetekre és rendkivüli veszélyek idejére vissza kellett tartani, p. o. ha Áthén a tenger felől megtámadtatik. Végre az istennőnek még külön templomi kincse is volt, mely régtőlfogva saját birtokaiból, attikai családok köteles adójából (II, 96. l.), bírságból, tizedből és szentelt ajándékokból, egyesek, valamint az állam részéről, összegyült. Igy az évenkint befolyó adók is mintegy

évi aratásnak tartattak, a melyből az istenség számára egy részt kell szentelni, a mint valószinűleg megtörtént Apollo számára is, mig a pénztár Delusban volt. Áthenének pedig mint köteles részt fizettek egy minát egy talentom után, azaz a teljes adóösszegnek hatvanad részét. Ez volt a templomi quota, és a kifizetett quoták lajstromai, márvány pillérekbe vésve, a Parthenon mellett állíttattak fel. E quotalajstromok, a mennyiben még mai nap megvannak, még most is okmányokul szolgálnak, a melyekből a tényleg befolyt adóösszegeket kiszámíthatjuk, mig másféle okmányokon, melyeken az adók összege ki van téve, olyan városok is fel voltak jegyezve, melyek nem fizették meg adójokat.

A templomi quota tanúbizonysága azon vallásos formának, melyet az attikai adórendszernek adtak; de tényleg az állam érdeke volt a legutolsó és legfelső szempont mindez intézményeknél; sokkal többet kapott, mint a mennyit kiadott. A kamat, melyet a kölcsön vett pénzekért fizetett, oly csekély volt, ($1^1/_5\%$), hogy tekintetbe sem jött, és ugy is az állam pénztárába folyt vissza. Az az előnye volt, hogy a várnak minden templomi kincse most már az ő kezelése alatt volt, és a midőn vagyonát az istennőnek szentelte. az istennő magánvagyona is egyszersmind közvagyonná lett; ekképen a pénzösszegek nagy mértékben Áthénben központositattak. Mert mig más templomi pénztáraknál, melyek még az országban voltak, a templom előljáróitól, tehát a papoktól függött, vajjon akarnak-e és miféle feltételek mellett akarnak az államnak pénzt adni, addig Áthénben az állam az istennő kincstárával, ha arra került a dolog, erőszak és jogsérelem nélkül rendelkezhetett. Az istennő az állam védistennője volt; becsülete, ér-

deke az államéival egészen összeforrt; azért — igy gondolkoztak — készneк kell lenni, szükség esetén, ha az állam megmentése forog fenn, ezt minden tehetségével támogatni. Közönséges viszonyok között azonban a polgárság a pénzek használatában a fennemlített intézkedések által korlátolva volt, melyek ennélfogva többet jelentettek, mint egy vallásos formákkal való játékot [133]).

A vallásos és politikai elem összeköttetése a pénztár kezelésében is mutatkozik. Mert ama férfiak, kikre annak felügyelete bizva volt, mint községi hivatalnokok az első vagyoni osztályból évenkint sors utján választattak, és pedig a tiz polgártörzsből, mindenikből egy; elnököt választottak magok közöl és mint az állami kincstár őrzői, felelősséggel tartoztak az államnak, de egyuttal az istennő hivatalnokainak tekintették őket és ezért ez volt nevök: »az istennő pénzkezelői,« vagy »Athena szent pénzeinek kezelői.« Továbbá a szövetségi pénztárral együtt a hellenotamiák hivatala is át lett ültetve Áthénbe, és a rájok bizott pénzek mint külön pénztár állott fenn, még akkor is, midőn hozzá szoktak, hogy abból mindenféle költséget fedezzenek, melyek a szövetség czéljaival semmiféle összeköttetésben nem állottak, mint p. o. az épités és közünnepélyek költségeit.

Az attikai pénzügyi rendszerben epochalis volt a 81, 3 ($45^4/_3$) év. Mert ez évtől fogva az adólajstromok egy egy évig hivatalban maradó hatóság után datáltatnak, ezek a »logisták« vagy »harminczasok«, kik akkor bizonyosan először számították ki a templomi quotákat a város istennője számára.

Most már az volt a rend, hogy a fizetendő adók, melyek Delusban egyenesen a hellenotamiák kezébe jöttek, az

ötszáz tanácsától vétettek át, és pedig a tiz egyetemes pénzszedő vagy »apodekták« közvetítése által. Ezek kezéből a hellenotamiák pénztárába ment a pénz, kik abból az istennő számára kifizették az adót, és a pénztáruknál utalványozott összegeket a háboru és béke czéljaira kifizették, de a maradékot nem tartották meg külön pénztárnak, hanem az istennő kincstárába szolgáltatták át. A be- és kifolyó pénzek egész számitása a »harmincz« felügyelete alatt állott, kiknek az, mint egy »felső számvevőségnek« minden átvizsgálás végett átadatott. Az egész berendezés mutatja, hogy menynyire érezte az állam azon komoly felelősséget, melyet a szövetségi pénztár átvételénél magára vállalt, és mindenesetre a pénztár áttételével is közeli összefüggésben áll [134]).

Az adó megállapítására nézve is oly eljárás volt elrendelve, mely arra szolgálhatott, hogy a szövetség pénzügye minél szorosabban köttessék össze az attikai állami élettel. A polgárság határozott a fölött, vajjon az adókat revisió alá vegyék vagy sem. Ha uj becslés látszott jónak, akkor egy tiz tagból álló becslési bizottság neveztetett ki. A tanács átvette a bizottság ajánlatait és határozott is felettök, a különböző, tőle eredő indítványok meghallgatása után. Utolsó instantiának szolgált egy külön e czélra berendezett törvényszék, mely a szövetségesek részéről beadott reklamatiókban is döntött [135]).

Bizonyosan nem tévedünk, ha ez intézményekben Periklesnek is jelentékeny részt tulajdonítunk, mivel államférfiui tevékenysége miatt Áthén pénzügyi viszonyainak rendezése mindenekelőtt szivén feküdt. Ez által a város segédforrásai nagy mértékben kibővíttettek; azoknak hová való fordítása, rendes és rendkivüli esetekben bölcsen meg van különböztetve; ez által az lett elérve, hogy a szövet-

ségi pénztár a városi pénzügygyel szorosan egybeforrt, a számadás szigorúan keresztül vitt kötelelezettsége a hűtlenséget és hanyagságot megakadályoztatta, és hogy a kezelés nyilvánossága következtében a város minden segédforrását tisztán ki lehetett mutatni. Mindazáltal nagyon nehéz dolog volt az egész állami háztartás áttekintése, a segédforrások sokfélesége, a különböző pénztárak, valamint a beszedő, fizető és ellenőrző hatóságok sokasága miatt, és a politikai és vallásos viszonyok kölcsönössége miatt, — úgy, hogy csak kevés volt arra képes, hogy tökéletesen áttekintse az állam pénzügyeit. De e nehézségek növelték oly államférfiu jelentőségét, a minő Perikles volt, és a polgárság előtt nélkülözhetlenné tették őt, mint a ki Áthén feladatait és erőit jobban látja át, mint akárki más.

A szövetséget illetve sem akart Perikles oly kibővítést, mely annak fennállását veszélyeztethetné. Annál buzgóbban azon volt, hogy az elfoglalt birtok biztosíttassék, és hogy uj, az államra nézve üdvös összeköttetések jőjjenek létre a külfölddel. Erre szolgált a kleruchiák és gyarmatok kiküldése.

Kleruchoknak nevezték a kleroi nagy szántóföldrészlet birtokosait, kik csak attikai polgárok lehettek; ezeknek utalványozott az állam földeket, ha Attikán kivül rendelkezésére állottak.

Ezeket az állam különféle módon szerezhette meg; a legközönségesebb út a hódítás volt.

Chalkis, Euboea szigetén, volt az első város, a hol az áthéneiek a polgárok egy részét kiüzték és földbirtokaikat lefoglalták, az első görög város, melyen kiméletlen szigorral a hódító jogát foganatosították. (II. 131. l.).

A delusi tengeri szövetség megalapítása után hasonló rendszabályok következtek, melyek a tengeri uralom erősítésére és a kereskedés biztosítására szükségeseknek látszottak. Igy a Strymon melletti elpusztított Eïont (158. l.) áthéneiek foglalták el, és Skyrus szigete egy kalóz államból, mely a Thrákiával való forgalmat megakadályoztatta, attikai kleruchia lett.

A mi Kimon idejében különös okoknak kifolyása volt, az Perikles által rendszabály lett, mely időről időre ismétlődött, és melyet lassankint, úgy mint az ajándékosztogatást és megvendégelést, a democratikus alkotmányhoz tartozó dolognak szoktak tekinteni. A periklesi időben kleruchia bizonyoson sokkal több volt, mint a mennyi a meglévő adatokból látszik, mert tény, hogy különösen Euboeának jelentékeny része — mint mondják kétharmada — lassankint áthénei polgárok kezébe ment át. Igy tehát valószínűleg azon időben, midőn Histiaea elpusztíttatott és Oreus alapíttatott (225. l.) Chalkis-, Eretria-, Karystusban és más helyeken is földek foglaltattak le.

De nemcsak a háboru joga utján, hanem szerződések által is jutott szövetséges föld az áthéneiek birtokába, és ez bizonyosan Periklesnek eszméje volt, hogy az attikai lakosság az Archipelagusban való békés terjeszkedése előmozdíttassék és hogy szerződések utján birtokok szereztessenek, melyeknek teljes jogosultságát soha sem lehetett kétségbevonni.

Ilyen szerződések nyomait az adók kivetésében lehet felismerni. A thasusiaknál p. o. az adó megtizszerezését másképen nem lehet megmagyarázni, mint az által, hogy a lefoglalt föld nekik visszaadatott. De sokkal gyakrabban történik az, hogy oly szigeteken, melyeken attikai kleru-

chok letelepíttettek, az adó hirtelen alábbszáll. Áthén földeket vett és a vétel árát úgy kamatoztatta, hogy egy megfelelő összeget engedett el az évenkint fizetendő adóból. Ily szerződések mindkét részre nézve előnyösek voltak. A szövetségeseknek igen jelentékeny könnyebbedés jutott, az áthéneieknek pedig azon megbecsülhetetlen előny, hogy az attikai hatalomnak mindig több támaszt szereztek. Igy a samusi háborúban a túszokat biztosan el lehetett helyezni Lemnusban a kleruchoknál. Hasonlóképen Andrus, Naxus és Imbruson, attikai polgárok laktak az eredeti lakosok mellett, kik mint adófizető szövetségesek ott maradtak. Az áthéneiek ugyan uj lakhelyök szerint imbrusiaknak, lemnusiaknak stb. neveztettek, de mint attikai polgárok megmaradtak attikai phyléikben, és utóbb is, úgy mint előbb, a szárazföldi és tengeri hadsereghez tartoztak, mindenütt szülővárosuknak érdekét előmozditották és a nem-attikai lakosság fölött őrködtek. Azonkivül még azon előny is következett be, hogy számos szegény polgár lassankint jó módu földbirtokossá lett, a nélkül, hogy a polgárok száma fogyott volna. A nép erejét az állam javára értékesitették és egyúttal azon bajoktól óvták meg, melyek a főváros tulnépesedéséből következtek volna. Ezek tehát a kül- és belpolitikának leghathatósabb rendszabályai voltak.

Igaz, hogy Áthén valamennyi vállalata között, melyet tengeri uralma folytán kivitt, legtöbb gyülöletet idéztek elő a kleruchiák, mivel sokszor erőszakkal és a szövetségesek kárával jártak; de mégis, mig Perikles élt és az államkormány élén állott, bölcs mértéket tartottak ebben is. Histiaea sorsa különös események által van igazolva; Chalkissal ellenben nagy kimélettel bántak. Általános helyeslésre talált különösen a thrakiai Chersonnesusba való ki-

vándorlás, hova Perikles maga 82, 1; 452 ezer polgárt vezetett, hogy ez igen fontos félszigetet minél szorosabban Áthénhez füzze. A pontusi hadjáratot is (294. l.) gyarmatositásra használta Perikles, és Sinopeban Timesilaus bukása után hatszáz áthéneit telepített le, kiknek az elüzött zsarnok földjei átadattak. Amisus Athenokles vezetése alatt, mint »Peiraieus« ujraalapíttatott [136]).

Ekképen a polgárgyarmatok túlmentek az Archipelagus határain, és éjszak felé különösen Thrakia volt azon tartomány, melyet fában és érczekben való gazdagsága miatt minden nehézség daczára, mindinkább megszerezni iparkodtak. Még most is létezik az attikai néphatározat azon régi kőokmánya, melynek alapján ol. 84 körül, Brea városa a bisaltok földjén, vizben gazdag hegyes vidéken, Chaldikéhez (II. 107. l.) éjszakra, a Strymonhoz délre, lakhelyül rendeztetett be egy attikai polgárközség számára, Perikles közvetlen befolyása alatt. Abban találjuk az intézkedést az uj gyarmatváros számára hozandó állami áldozatra nézve, tiz földosztó választását, Demoklides felhatalmazását, a ki az indítványt tette a gyarmat berendezésére, melyben a meglévő szent helyeknek meg kellett maradniok, a gyarmat polgárainak kötelezettségét arra nézve, hogy a nagy panathenaei ünnepekre egy bikát és két birkát küldjenek, a szövetségesek kötelezettségét arra nézve, hogy veszély idejében a szerződések értelmében segítségére menjenek az uj városnak, azon határozatot, hogy kőokmányok állíttassanak fel valamennyi gyarmatok nevével, hogy 30 hajó küldetik az átszállítás czéljából stb. Azonkivül a gyarmatosok társadalmi jelentősége abban mutatkozik legjobban, hogy különösen a két első soloni birtokosztály em-

líttetik mint olyan, a melyből Brea számára a gyarmatosokat kell venni [137]).

Ekképen gondoskodtak Perikles idejében a vagyontalan polgárokról. De az ő gondolatai ebben is sokkal túl mentek a város érdekein és a közvetlen hasznon. Áthénnak már a tengeri szövetség által egy leányvárosokban gazdag fővárosnak fényes állása volt, mert szerették a függő városok Áthénhez való viszonyát, a gyarmatoknak az anyavároshoz való viszonyával párhuzamba tenni és e szempontból követelni a városoknak részvétét a főváros ünnepeiben. De Áthénnek most már egész Görögország számára kellett a gyarmatosítást vezetni, és a nemzeti vállalatoknak élén a hellenek első tengeri hatalmának mutatkozni. Erre nézve kedvező alkalom ajánlkozott Italiában.

Itt Sybaris egy félszázadon túl romban hevert, midőn a régi város családjai, melyek gyarmatvárosaikban Skidrus és Lausban, menedékhelyet találtak, arra határozták el magokat, hogy haza mennek és a régi helyen egy uj Sybarist építenek. Bátran hozzá fogtak a munkához, de régi ellenségeik, a krotonbeliek megakadályoztatták őket benne, ugy hogy nem tudták kivinni. Tehát külső segítség után láttak és Spartába küldöttek. Ha nem fordultak azonnal a hatalmas tengeri államhoz, akkor ennek oka abban keresendő, hogy a demokratikus Áthén nem tetszett nekik; az is természetes volt, hogy a külföldi tengeri városok Áthénnel való minden érintkezésnél önállóságukat féltették. Azonban Spartában visszautasították ajánlataikat és a követek Áthénba mentek.

Itt nagy buzgósággal karolták fel az ügyet, mert a koroneai szerencsétlenség után minden kecsegtető uj vállalat kétszeresen tetszett. Régi jóslatok, melyek az áthéneiek

Itáliában való uralmáról szóltak, elővétettek, a sybariták szerencséje csalogató fénynyel állott az áthéneiek szeme elébe, és az egész polgárság reményteljes felindulásba jött. A buzgók legbuzgóbbika volt Lampon, a sokfoglalkozásu jós és jóslatmagyarázó. De Perikles maga mint államférfiu vette az egész dolgot kezébe, és még Euboea elszakadása előtt ol. 83, 3 (446) mentek át Italiába a legelső attikai hajók, Lampon vezérlete alatt. De még mielőtt az uj Sybaris falai és házai felépültek volna, az egész vállalat veszélyben forgott, t. i. a feloszlás veszélyében. A sybarita családok, melyek régi helyökön tartották meg lakhelyöket, mindenféle diszes hivatalokat, az áldozatoknál az elsőséget és a város közelében lévő földeket vették igénybe; városi patriciatust akartak képezni, és vonakodtak az uj telepitvényeseknek egyenlő polgári jogot engedni. Harczra került a dolog, a sybariták elüzettek és nagyobb részt megölettek.

Most az áthéneiek keze szabad volt, és Perikles buzdítására, kinek a béke megkötése után különösen érdekében volt, hogy a várost a nyughatatlan néptől megszabadítsa, ol. 81, 1 vége felé, 443 tavaszán bekövetkezett az italiai város ujra való alapítása. Oly helyet választottak a régi sybariták területén, hol egy erős forrás, melynek neve Thuria volt, még régi időből, mint csöves kút folyt. Ettől kapta a város nevét: Thurioi. Most már nem szoritkoztak attikai polgárokra; mert Periklesnek érdekében volt, hogy valami nemzeti hellen dolog jőjjön létre, és hogy megkisértessék a szorosabb Görögországon kivül a törzsek merev ellentétét kiegyenliteni.

A miletusi Hippodamus (248. l.) vezérlete alatt Thurii a Piraeeus mintájára, mint nagy város, szabályos utczákkal rendeztetett be; négy főút metszette át a várost hosz-

szában, három széltében; a polgárság pedig alkatrészei szerint tiz törzsre osztatott; három, Arkes, Elea, Achaïs a peloponnesusi gyarmatosokat foglalta magába; Athenaïs, Boeotia és Amphiktyonia a Közép-Görögországból valókat; Doris és Ias az ázsiaiakat; Euboeis és Nesiotis a szigetlakókat. Azután Charondas (II. 329. l.) törvényei felhasználásával egy mérsékelt demokratia hozatott be; a körülfekvő helységekkel szerződések köttettek, és a fiatal város szerencsés felvirágzása mindenünnen sok kitünő embert csalogatott oda. Igy jött közvetlenül az alapítás után Empedokles; jött Protagoras, ki a város törvényalkotásában is közreműködött; Tisias, a siciliai ékesszólásnak mestere; Lysias, Kephalus fia, Áthénből; Herodot Halikarnassusból stb. Egy gazdag, de jól rendezett község alakult; a termékeny vidék előmozdította a jólétet, és a gyarmatváros felvirágzása nagy dicsőségére vált Áthénnek és nagy államférfiának [138]).

Végre azon városalapitások sorába, melyek Perikles vezetése alatt létre jöttek, a Strymon melletti Amphipolis tartozik. A drabeskusi szerencsétlenségek után (177. l.) sokáig felhagytak minden kisérlettel, a Strymon völgyében felfelé a harczias és szabadságszerető edonok országába nyomulni. Megelégedtek azzal, hogy a folyó torkolata hatalmukban volt. Csak 85, 4 (437) kezdették meg ujra a harczot. Megerősítettek egy meredek halmot, mely körül a Strymon félkör alakjában folyik, miután egy hosszura nyuló tóból kijött. Hagnon, Nikias fia, volt a telepítvényesek vezére, kik Amphipolis városát építették azon a dombon, mely azon út felett uralkodik, mely Makedonia felől huzódik át az országon és a Hellespontussal közvetíti a közlekedést. Oly jó helyen feküdt, hogy csak kelet felől

volt szüksége kőfalra, melynek két vége a folyamot érintette. Ez a telepítvény is mindenféle eredetü görög népből állott, de Áthén volt a vezető állam, a kereskedés nyeresége különösen neki vált hasznára [139]).

A periklesi kormány ez intézkedése által Áthén befolyása mindinkább terjedt, és a város gazdagodása nagy mértékben előmozdíttatott. Hogy gazdagság, szabad idő és az élet élvezete, ez a három közbirtoka legyen valamennyi polgárnak, az volt a város törekvése, és ezt a czélt annyiban érték el, a mennyiben emberi, állami községekben lehetséges. Az országnak sajátságos segédforrásai borban, gabonában, olajban, mézben, sóban stb. okos felhasználás által mindig nagyobbodtak; a huták teljes virágzásban voltak, és Áthén márvány hegyei csak akkor jutottak igazi jelentőségökre, miután meg volt a pénz és hajlam, azokat nyilvános épitkezésre felhasználni. A tartománynak rendkivül sürü és mindig növekedő lakossága mellett, nagy tevékenységre és iparkodásra volt szükség, hogy mindig uj meg uj kereseti ágak találtassanak fel, és az áthéneiek gazdagságukat, melyet nemsokára mindenki irigylett tőlök, az által szerezték meg, hogy munkásak és előitélet nélküliek voltak. Ellentétben ama nagyurinak látszó tétlenséggel, mely inkább koplalni akar, mint oly keresethez fogni, mely szabad hellenhez nem látszik méltónak, Áthénben gyalázat volt a tunyaság és a ki a munkát megvetette, mely a szegénységen tudott volna segíteni, az polgártársai előtt megbecstelenítette magát. Az ipar pedig már azért sem látszott illetlennek, mivel a pusztán mechanikus munka a rabszolgákra maradt; a polgárok feladata volt e munkára felügyelni, azt találékonyság által tökéletesíteni, a munka értékét kereskedői szellem által emelni, és ekképpen az

üzletnek oly kiterjedést szerezni, mely által az a kézi munkán fölül emelkedik.

A demokratia egyáltalában arra hatott, hogy az embereket az osztály és állás egyoldalu előítéleteitől megszabadítsa, hogy becsületes kereseti módnak tiszteletet szerezzen, hogy a kasztszerű korlátoltság minden alakját eltávolítsa és ekképen a szabad concurrentia által az ipar felvirágoztatását előmozdítsa.

Mind ennek hasznára volt most már a szabad forgalom, melyet Áthén élvezhetett. Ellentétben Spartával, nyitott, hozzáférhető és barátságos város volt. Ama vendégszeretet, mely régtőlfogva az attikai nemzeti jellem legszebb vonásainak egyike és Áthén nagyságának legtermékenyebb csirája volt, az állami élet elve lett, melyet Themistokles és Perikles rendkivüli sikerrel alkalmaztak. Mert mióta Áthén szerény állását elhagyta, azóta a görög világ központja lett, és a ki ügyessége tekintetében magába különösen bizott, az tudta, hogy nincs más jobb hely, hol elismerést és keresetet találhatna.

Ekképen mindenfelől a legkülönbözőbb iparágak hozattak be Áthénbe, hol a benszülöttek és idegenek vetélkedése folytán és a legujabb találmányok kölcsönös közlése által, minden iparág, egy eddig nem képzelt tökéletességre jutott. Azon iparágaknak ott is maradt a hazája, mivel más város nem tudott Áthénnel vetélkedni. Áthén az ipar és kézimunka képző iskolája lett, minden magasabb gyárszerü készítésnek főpiacza, hol az árak meghatároztattak és az izlés megállapíttatott. A ki Áthént nem ismerte, az nem ismerte Görögországot, és a ki azt ismerte, más helyeken csak nehezen tudott megszokni.

De a város vonzó erejének aggasztó oldala is volt. A régiek már természetöknél fogva ellenszenvvel viseltettek a nagy városok ellen (63. l.); a polgároknak középszerű és áttekinthető számát kedvelték és ennélfogva törekedtek a letelepedést megszorítani. Továbbá az benne volt a városok régi, családszerű jellemében, hogy nem undorodtak semmitől annyira, mint attól, hogy a polgárság más idegen vérrel keveredjék össze, mivel ebből a családoknak és házi istentiszteletnek megzavartatása, a szokások és életmód változása okvetlenül következett. Ez régi, és a mint sokan gondolták, elavult szempont volt, de azért meg volt a fontossága és jelentősége. Sőt inkább a hol a polgárság kormányozta az államot, ott annálinkább azon kellett lenni, hogy régi törzsén ki ne fogjon ez idegen hajtás. Ennélfogva arra kellett törekedni, hogy az attikai polgárság feloszlástól és elfajulástól megóvassék, a nélkül hogy a szabad forgalom és csereviszony e miatt korlátok közé szorittatnék. Ezt Perikles teljes mértékben felismerte, és ennélfogva azon időben, a midőn mindig csak előre törekedtek és minden meglévő korlátot eltávolitani iparkodtak, visszament Áthén régibb és szigorúbb törvényhozására.

Volt pedig ebben egy régi törvény, mely szerint csak azoknak lehetett igényök teljes polgári jogra, a kik atyául és anyául attikaiak voltak; mert csak azon házasság birt teljes jogérvénynyel, mely polgár fia és polgár leánya között köttetett. Ez a határozat nem maradt érvényben.

Mert ha volt is bizonyos külső különbség azok között, kik születésöknél fogva teljes polgári joggal birtak és azok között, kiknek születésök e jogra nem szerzett igényt, azért a fontosabb polgári jogokat illetőleg nem létezett szigoru ellenőrzés. A perzsa háborúk idejében, mikor az erő minden

növekedését szívesen látták, legkevesebb ok volt arra, és mellett volna Áthénből, ha minden nem tiszta attikai házasságból származottat, a polgárjogból ki akartak volna zárni! Máskép állott a dolog a következő béke idejében, a midőn mindig több nép, férfi és nő, özönlött Áthénbe, csábittatva a városnak ünnepélyeitől és mulatságaitól, valamint nyereménydús piaczától. A jóniai hetaerák által mindinkább szaporodott a házasságon kivül való összeköttetések száma, és egyszersmind az attikai polgári jog a demokratia fejlődésével és a város növekedő hire mellett mindig jövedelmezőbb kiváltság lett. Ehhez tartozott a földosztogatásban való részesülés, valamint azon ajándékok élvezete, melyek idegen jótevők részéről a polgárságnak adattak.

Ez időben a polgári jogra való szorosabb felvigyázat kivánatosabb lett, és Perikles volt az az ember, a ki a régi törvényhozás szigorát helyreállította; ez a legelső rendszabályok egyike volt, melyet kivitt, miután teljes befolyásra tett szert, és ha épen ez alkalomból dicsérik eljárásának erélyét és határozottságát, akkor lehet ebből következtetni, micsoda felindulással kellett szembe szállnia, micsoda akadályokkal és vádakkal kellett küzdenie. Ez a népnek kedvező rendszabály volt, mely által az igazi polgárok megszabadíttattak azoktól, a kik jogtalanul akartak részesülni a polgárok községének előnyeiben, és igy ez a rendszabály bizonyosan szorosan függ össze azon számos kleruchiákkal, melyek Perikles befolyása alatt kibocsáttattak. De egyszersmind az aristokratiai alkotmány rendszabálya volt; mert pótolta azt a munkát, melyet régebben az areopag végzett a polgári lajstromok felügyeletében és a haszontalan, nem jogosult vagy veszélyes elemek eltávolitásában.

A periklesi törvényt nem lehetett azonnal kiméletlen szigorral keresztül vinni. De az elv ujra meg volt állapítva és midőn most már egy nagy drágaság évében (83, 4; 44⁴/₅) a 40,000 mérő gabonából álló ajándék Egyiptomból megérkezett, akkor már a polgárok önzése okozta, hogy teljes erejökből támogassák a periklesi törvény keresztülvitelét. Azoknak száma, kik ez ajándékban részesültek 14,000-en fölül volt; 4760 kizáratott. Ezek között nemcsak félpolgári joggal biró egyének voltak, hanem olyanok is, kik nem voltak polgárok, mindenféle idegenek, kik a polgárok lajstromaiba betolakodtak. Soknak közülök el kellett hagyni az országot, mások megmaradtak mint védenczek, mig mások végre, kik kizáratásuk miatt pert indítottak, ha peröket vesztették, rabszolgákúl adattak el [140]).

Miután a veszélyek eltávolíttattak, melyek az államot az idegenek korlátlan odatódulása következtében fenyegették, akkor annál könnyebben használhatta fel azokat az előnyöket, melyek abból az eljárásból, a közélet minden oldalára nézve következtek. Az attikai ipar virágzásának az volt a következménye, hogy annak czikkeit mindenütt keresték, mint p. o. az attikai érczműveket, bőrárukat, lámpákat, mindenféle házi eszközöket, különösen agyagedényeket. Görögország legnagyobb vásárainak egyike volt az, mely az anthesteriák ünnepének második napján agyagedényekkel tartatott. A földközi tenger minden partján terjedt ez az attikai áru, sőt a phoenicziai kereskedők még a Niluson felfelé is szállították, egész Aethiopiáig. Ekképen csatlakozott az iparhoz egy rendkivül előnyös kiviteli kereskedelem, mely bőven hozott pénzt Áthénbe és polgárainak kereseti forrásait szaporította.

A jóniai törzsnek már természettől fogva oly határozott hivatása van a tengeri kereskedésre, hogy kevesbbé, mint másutt, volt szüksége mesterséges kedvezésre, az állam részéről. De azért a periklesi Áthénben igen sokat tettek a kereskedésért; mert mig az aristokratikus alkotmányok nem voltak kedvezők a kereskedésre nézve, addig a demokratia érdekében volt, hogy minél többen vegyenek részt a tengeri kereskedésben, mivel ez minden másnál inkább szaporította a nép gazdagságát, a polgárokat önállókká tette, az ipart élénkité, a tengeri hatalmat előmozdította és a nemes földbirtokosok befolyását megbénította. Azért lett a kereskedés az állam kormány tárgyává, különösön Áthénben, hol a kereskedés virágzásával az ország nyugalma és a város hatalma legszorosabban függött össze.

Az áthéneiek sohasem ismerték félre tengeri uralmuk bizonytalan alapjait, és mivel nagy gonddal tartották szemmel azt a sok segédeszközt, melyekre szüksége volt az államnak, hogy mindenkor megfeleljen feladatának, azért azt vélték, hogy az attikai kereskedésnek nem kell azt a szabadságot megadni, mely különben fejlődésére nézve legüdvösebb lett volna. A mi tehát nélkülözhetetlen volt az államnak békében és háboruban, mint p. o. gabona, építőfa, szurok, len stb., azt egyáltalában nem lehetett kivinni. Más czikkeket, mint az olajat, csak akkor lehetett kivinni, ha a közszükségről már elegendőképen gondoskodva volt.

Legnyomasztóbbak voltak a gabonakereskedésre vonatkozó rendszabályok, mert nem volt a világon állam, mely a külföldi gabonától annyira függött volna, mint Áthén. A bevitel minden fennakadása, a piaczi árak minden emelkedése, sőt az attól való félelem is oly esemény volt, mely a község nyugalmát és rendjét veszélyeztette.

Olcsó kenyér volt a polgárság első érdeke, a törvényhozás és kormányzat legfontosabb feladatainak egyike.

Ennélfogva abban a részben semmit sem lehetett az esetlegességre bizni és a szabad spekulatio sehol sem volt jobban korlátozva. Az attikai hajótulajdonosok és nagykereskedők, kik a gabonát a Feketetengerről hozták, nem választhatták magoknak a kikötőket, hol áruik a legjobb áron kelhetnek el, hanem mindent Áthénbe kellett vinni. A kiskereskedők pedig nem vásárolhattak tetszésök szerint, hanem egyszerre csak bizonyos számu mérőt és egy mérőt csak egy obulussal adhattak drágábban, mint vették. Igy tehát úgyszólván csak ügynökök voltak, kiknek az állam csak bizonyos százalékot engedett nyereségül. Külön hivatalnokok (139. l.) őrködtek a gabonaüzlet törvényei felett, ezek minden megszegése mint felségsértés lett büntetve. Mert a kereskedőnek is mindenekelőtt állampolgárnak kellett lenni és polgári kötelességének eleget kellett tenni; az bűn volt, ha a maga hasznára akarta fordítani az állam kényes helyzetét és polgártársainak szükségét.

Hasonló erőszakos rendszabályokat használtak arra, hogy a tengeri üzleteket a Piraeeusban központosítsák, melynek természettől nem olyan volt a fekvése, hogy a kereskedelem központja lehessen. Azért az áthéneiek csak olyan hajókra adhattak kölcsönt, melyeknek az volt a rendeltetésök, hogy visszatérve, Áthénbe szállítsanak terhet; mert attikai pénzt nem lehetett idegen kereskedelmi hely javára fordítani. A szövetségesek is oly szerződésekre kényszeríttettek, melyek által arra kötelezteték, hogy bizonyos árúkat csak a Piraeeusba szállítanak, más kikötőbe pedig nem, és pedig csak bizonyos, az állam által kirendelt hajókon. Ily törvény létezett p. o. a Keos szigetén lévő vörös

kréta tekintetében, mely a hajóépitésre is fontos festőszer volt. Ekképen nem riadtak vissza erőszakos rendszabályoktól, hogy a Piraeeus, melynek Attika minden kikötője között egyedül volt áruállítási joga, egész Hellas áruállító helyévé tétessék.

Ha a politikai tekintetek nagyon is gátlólag hatottak a kereskedés szabad emelkedésére, akkor másrészt minden megtörtént, hogy az előmozdíttassék, és a forgalom központosításának az volt a következménye, hogy most már azon egy árúállítási helyről annál nagyobbszerü mértékben lehetett gondoskodni. Az állam, hajóhada által biztosította a tenger utait, és annak védelme alatt a kereskedő hajók Lykia vizeiben és a Pontusban épen olyan biztonságban voltak, mint Attika partjain. A hajótulajdonosok érdekeiért gondoskodva lett a kereskedelmi vállalatokba fektetett tőkék kiváltságai által, mert ezek a hadiadó kivetésénél megkiméltettek, valamint kereskedelmi törvényszékek felállítása által, melyek a télí hónapokban működtek, és a perek gyors eldöntésére kötelezve voltak, hogy a kereskedők időben és keresetben lehetőleg keveset veszítsenek; ez intézmény az aeginaiak példájára készült, a kiktől az áthéneiek kereskedelmi intézmények tekintetében sokat tanultak. A vám csekély volt, az értéknek két százaléka.

Az által, hogy az állam gondoskodott jó pénzről, valamint helyes mérték és súlyról, a kereskedelmi forgalom megkönnyittetett és biztosíttatott. A kettős bélyeg, mely Áthénben nagyon korán lépett az egy oldalon való pénzverés helyébe, és azután Kis-Ázsiában stb. utánoztatott, megnehezitette a pénzhamisítást, és az által előmozdította a forgalom biztonságát. Ugyan arra hatottak Áthénnek szigorú adóssági törvényei, mivel arra szolgáltak, hogy a hi-

tel erősíttessék. Mindennemü polgári munkásságnak meg volt a maga tisztelete és védelme. Élénk és hasznot hajtó pénzforgalom létezett; gyárakban és hajókölcsönben, áruczikk- és pénzüzletben, bányákban, bérházakban stb. gyümölcsözőleg voltak elhelyezve a tőkék. Senki sem volt oly büszke, hogy valami üzletben ne vett volna részt [141]).

A külföldi helyeken lévő kereskedőkről gondoskodtak az ott lakó ügyvivők (proxenoi), kik tiszteletbeli hivataluknál fogva, mint nyilvános vagy közvendégbarátok, a baráti viszonyban álló állam dolgait vitték. Áthén polgára különben már a nélkül is az őt védelmező állam hatalma által biztosítva volt minden jogtalanság ellen, és az attikai biráktól való félelem még azonkivül arra szolgált, hogy törvényhatóságuk körében senki sem mert attikai tulajdonban kárt tenni. Minél jobban emelkedett Áthén gazdagsága, annál inkább lett a város központja a terjedelmes tengeri területnek és kikötője az első piacz, hol minden part-vidék árui összejöttek, hol a Feketetengernek rabszolgái, halai és bőrei, hol Thrakiának építő fái, Euboea gyümölcse, Rhodus galambjai, a szigetek borai, Miletus szőnyegei, Cyprus érczei, Syriának tömjénje, Phoeniczia datolyái, Egyiptom papyrusa, Kyrenéből a silphium, Sicilia nyalánkságai, Sikyon finom lábbelije, egyszóval minden külföldi czikk épen oly mennyiségben árultatott, mint saját hazájában.

De ama nagy forgalomhoz, melynek Áthén a periklesi béke éveiben örülhetett, még egészen más előnyök is csatlakoztak, mint az ipar és kereskedelemre valók; mert a szellemnek magasabb iránya mindinkább Áthénben találták központjokat, és senki sem munkálkodott jobban ennek

előmozdításán, mint Perikles. Azért maga hívott meg oly férfiakat, kiktől fontos és jelentékeny hatást várt a tudományos tanulmányok felélesztésére, és magasabb társadalmi élet előmozdítására. Igy az ő meghivása folytán a syrakusai Kephalus telepedett le Áthénben, egy gazdag, tekintélyes férfiu, kinek elődjei szülővárosának zsarnokai elleni harczban kitüntették magokat, és kinek házában a legnemesebb tanulmányok szeretettel ápoltattak. Harmincz évig élt a Piraeeusban és mint férfiu és aggastyán egy bölcs és istenfélő hellénnek mintaképe volt. A periklesi államhoz, melyhez mint védencz tartozott, teljes szeretettel ragaszkodott, ugy hogy megtiszteltetésnek tartotta, ha sokba kerülő szolgálatot vállalhatott fel érte; vendégszerető háza a legszellemesebb férfiak gyülhelye volt [142]).

De ama kor tekintélyesebb emberei minden különös felszólítás nélkül is Áthén felé vonzódtak. Mert minél kevesbbé volt kiképezve az irodalmi érintkezés, annál fontosabb volt a személyes társalgás és az eszmék szóbeli közlése, különösön oly időben, — a minő az akkori volt — a midőn a nagy nemzeti események következtében, a a lelkek minden tekintetben élénken fel voltak indulva, és oly tudományos törekvés tört magának utat, mely semmiben sem akart a szokásos felfogásban megnyugodni. Mint régebben Spartába (I. 353. l.), úgy most Áthénbe vittek minden új fölfedezést, melyre a hellének találékony szelleme művészetben és tudományban jutott. Hanem az volt a különbség, hogy Áthén a kiváló férfiaknak nemcsak gyülhelye, hanem hazája is lett, és hogy a tudományos eszmék itt nemcsak piaczot találtak, a hol elismerésben és terjesztésben részesültek, hanem oly földet is, melyben meggyöke-

rezhettek, mivel Áthén népe figyelmes, tanulni szerető és eleven felfogásu közönség volt.

Pisistratus és a Pisistratidák itt előkészitették az utat. Az iratok ama gyüjteménye, melyet Áthén nekik köszönhetett, az irodalmi és történeti kutatásokra nézve oly előnyöket nyujtott, minőket máshol sehol sem lehetett találni. Azért nem meglepő, ha már Perikles ideje előtt látjuk, hogy tudományosan kutató férfiak Áthénbe mennek. Ezekhez tartozik Pherekydes Lerusból, ki Áthénben második hazát talált; oly férfiu, ki egészen az őskor hagyományaiban élt, és arra törekedett, hogy az isten- és a hősmondák nagy tömegét rendbe szedje. E mellett volt alkalma a nemzetségek őseit, melyek az ő idejében a szabadságharczokban uj dicsőséget szereztek, irataiban kiemelni, és igy emelkedett a herosi őskor ködéből a jelen fényes tetteihez, a homeri Aias fiától, a marathoni győző fiáig.

Természetes volt, hogy a régibb történészek, kikhez Pherekydes is egész modora szerint tartozik, csak egyes nemzetségek, egyes városok és vidékek mondaköreit és régiségeit szemügyre vették; ezek voltak a jóniai logographok, kik azért neveztettek igy, mivel kötetlen beszédben jegyezték fel azt, a mit a városok alapitására, az őskor mondáira, különböző országok természetére és intézményeire nézve fontosat gyüjtöttek és felkutattak. Igy irt már a hatodik század közepe táján Kadmus Miletusból és Akusilaus Argosból, a hazai régiségekről.

Sokkal mélyebbre és messzebbre hatott Hekataeus (II. 419. l.) kutatása; ez nagyon is benne állt az életteljes jelenben, hogysem megelégedett volna az őskori hagyományok egyszerü elbeszélésével. Az országok és népek isme-

retének körét a szomszéd tenger minden partjára törekedett kiterjeszteni, kijavította a miletusi térké peket (II. 421.) és különös buzgósággal tanulmányozta az egyiptomi nép intézményeit. Ő tudományos szellem volt, nagy erejü és uttörő férfiu, kihez más földiei, mint p. o. Charon Lampsakusból, csatlakoztak. De bármilyen sokféle és termékeny volt is a történeti kutatás csirája, mely Jóniában fejlődött, azért Jónia maga nem nyujtott anyagot a tulajdonképeni történetirásra nézve, nem volt ott város, mely kitartással és vitézséggel nagy czélokra tört volna. Még kevesbbé lehetett szó egy általános néptörténetről, mig a hellének sok városi községben a tengeren túl és innen laktak egymás mellett, minden közös érdek nélkül. Csak midőn a hellen nép ereje oly állam vezetése alatt, minő Áthén volt, a perzsák ellen egyesíttetett, akkor lehetett azon álláspontra jutni, melyből az összes hellének története lehető lett, és hogy ez álláspontot legelőször tisztán felfogta, az a halikarnassusi Herodotnak halhatatlan érdeme, ki ez által a logographok monda- és földisméjét a történetirás magas művészetévé változtatta [143]).

Már szülővárosa különösen alkalmas volt arra, hogy szabad és tág körültekintést engedjen; mert itten Karia szélén, egy eleven kereskedelmi forgalom közepén, legfiatalabb korától kezdve megismerkedhetett a bárbárokkal és hellénekkel, a dór és jón sajátságokkal, polgári szabadsággal és kényuralommal, szárazföldi és tengeri hatalommal, egyszóval mindazon ellentétekkel, melyek a világot megmozdítják. Halikarnassus Troezennek (I. 147. l.), egy jón városnak, volt gyarmatvárosa és ha a letelepedés egy dór törzsnek és egy dór államnak nevében történt, és ha Halikarnassus maga sokáig tartozott is a dór Hexapolishoz

Kis-Ázsiában, azért mégis megtartotta jón jellemét és a város feliratai bizonyítják, hogy Herodotus idejében jón dialectus és irás volt hivatalos használatban. Igy az ő családja is jón volt; a legtekintélyesebb polgári családok egyike volt, és Chiusban is voltak ágai. Herodot fölnevelkedett a perzsa birodalom tiszteletteljes szemlélésében, melyhez szülővárosa, a midőn született (490 és 480 között) két emberkor óta tartozott. De egyúttal egy külön államnak volt központja, mely a körülötte lévő partot az előtte fekvő szigetcsoporttal, Kos, Nisyrus és Kalymnával egyesítette, melynek kis hajóhada volt, és kariai fejedelmek alatt, különösen a nagylelkü és bölcs Artemisa alatt, nagy gazdagságra jutott. De a hellen községi élet a kariai dynastia alatt is eléggé erős és élénk maradt, ugy hogy a fiatal Herodotra nézve a politikai tapasztalatok jó iskolája lehetett. [144]).

A buzdítást a költészet iránt és a hellen népmondák és költemények ismeretét Panyasis nagybátyjának köszönhette, ki az isteni jelek és a jós mondások ismeretében különösen jártas és egyúttal önálló lelkierővel biró költő volt; mert ő képes volt a jóniai epost ujra felélesztení, a nélkül, hogy Homérnek csupán csak utánzója lett volna; nagy terjedelmű tudományossággal tárgyalta Herakles mondakörét, ki jobban mint akármelyik más heros a hellen és nem-hellen világot egymással összekötötte. Ekképen ő általa Herodot is arra utasíttatott, hogy kutató szemét, az egyes és helyi tárgyon túl, szélesebb látkörhez emelje, és ama rendkivüli események, melyek a perzsa birodalom hirtelen bukását előre jelezték, a növekedő ifjunak gondolkozását arra fordította, hogy utána járjon azon törvényeknek, melyek szerint az államok hatalomra vergődnek és ismét alászállnak. Óhitü lelkülettel látta az isteneket uralkodni

hellének és barbarok felett, és a jóslatokban hallotta intő szózataikat. A barbarok előtt el vannak rejtve az isteneknek utai, de a hellen tiszta szeme előtt feltárulnak, és Herodot maga arra fordította életét, mozgalmas, nyughatatlan vándor életét, mely Kyrenétől Agbatanaig, Elephantinetől a kimmeri Bosporusig vitte őt, mely mindazáltal a belső magába való szállás élete volt, hogy az emberi dolgok változatos sokféleségét áttekinthesse és megismerje a láthatatlan összefüggést, fejlődéseik menetében.

Herodot azonban nem részesülhetett ama szerencsében, hogy zavartalan nyugalommal tekinthesse a világ folyását, hanem ő maga is bele sodortatott korának harczaiba. Artemisia után tudniillik, kiről kiváló tisztelettel megemlékezik, és ennek fia Pisindelis után unokája Lygdamis jutott Halikarnassusban az uralomra, és e fejedelem alatt ama nemzeti mozgalom ellen, mely a Mykale melletti csata után a kisázsiai part legtöbb görög városaiban mutatkozott, oly visszahatás állott be, melyet Perzsia támogatott. A nép pártvezérei, köztök Panyasis és Herodot, elüzettek. Samusban találtak uj hazát, hol az ifju a görög műveltséggel magasabb fejlődésében ismerkedett meg, és politikai elveit megszilárdította. Miután több izben megkisérlették hazájokat visszaszerezni, mely alkalomból Panyasis életét vesztette, vissza is tértek a számüzöttek, pártjokkal együtt; ünnepélyes szerződés által birtokaikba visszahelyeztettek és a kényúr részéről való engedmények által a pártok kibékültek egymással, úgy, hogy Lygdamis hatalmának legalább egy részét megtartotta. De később elüzetett; az attikai szövetségesek lajstromaiban Halikarnassus már ol. 81, 3; 454 mint szabad város van felsorolva [145]).

De Herodotus a szabad szülővárosban is megszorítva érezte magát, és miután már Samuson való tartózkodása alkalmából, mely sziget Áthén és Jónia között (129, 131. l.) összekötő részül szolgált, megismeré azon város jelentőségét, mely most a görög történet központja volt, most már ellenállhatlan vonzódást érzett Áthén felé, az Oriensből, melynek ereje meg volt törve, Jóniából, mely képtelen volt maga magán segíteni, Perikles városa felé, és ama polgárság felé, melyhez az egész nép jövője füződött.

Minél inkább képes volt, mint sokat utazott és nagy olvasottságu ember, a népeket és korokat egymással összehasonlítani, annál világosabb volt előtte, hogy az áthéneiek tettei valódi nagyságra és következményeik nagy fontosságára nézve minden előbbenit túlhaladnak, hogy ama kor történetének amazok adják meg a bélyegét. És ha most már az attikai életet nem találta vad forrongásban, mint a jóniai köztársaságok életét, hanem a polgári szabadság teljes kifejlettsége mellett, jó rendben és egy kitünő szellem által biztosan és nyugodtan vezéreltetve, akkor e férfiuban kellett neki korának geniusát látni.

Hogy mennyire bámulta Herodot Periklest, azt maga azon a helyen kimutatta, a hol Agariste álmáról megemlékezik, ki kevéssel a szülés előtt azt álmodta, hogy oroszlánt szül. Ily módon jelezik előre az istenek a világtörténeti fontosságu férfiak születését, hogy rendkivüli küldetésöket bizonyítsák. De minél tartózkodóbb Herodotus különben epikus nyugalmában, és minél inkább kitünik egész művéből, hogy azon meggyőződése, mely szerint nagy a dicsősége Áthénnek, mint a mely város az egész Hellast megmentette, a korabeli történet saját önálló megfigyeléséből eredt, annálinkább az áthéneiek dicsőítése az ő műve, kik-

nek tettei őt történetiróvá tették, és egyáltalában a hellen történetirást teremtették. Herodot kétségkivül Periklessel is személyes összeköttetésben állott, mert Periklesre nézve nem létezhetett nagyobb megnyugtatás, mint az, hogy szülővárosának politikai missióját és ezzel együtt saját nemzeti politikáját is egy jóniai embertől elismertetni látta, és pedig oly nagy mértékben, oly embertől, kinek oly magasra törő és messzire tekintő lelke volt. Nem kivánhatott egyebet, minthogy sikerülne Herodotnak nagy művét olyan formán befejezni, hogy az áthéneiek igényei a görög ügyek vezetésére, az előtte való fejlődés természetes eredményének látassanak, és hogy történeti felfogása minél jobban terjesztessék. Azért bizonyosan Perikles intézkedése folytán történt, hogy Herodot első könyveiből, melyek körülbelől 446-ban Athénben irattak meg, ugyanott nyilvános felolvasásokat tartott.

Egy Anytus nevezetű áthénei ember indítványára, a polgárság részéről 10 talentomnyi (körülbelől 20,000 frt) tiszteletdíj szavaztatott meg neki. Az áthéneiek érezték, hogy az a hír van legjobban biztositva, mely más hirdetőre nem szorult, mint egy igazmondó történetiróra. Hogy Athénben milyen népszerüek voltak könyvei, Kr. e. 441-ben, azt mutatja Sophokles drámáinak egy helye, mely ugy volt irva, hogy a közönség azonnal értse.

De Herodot még nagyon fiatal volt és tanulni szeretett; azért nem nyugodott meg abban, a mit eddig tanult. Thurii alapitása alkalmul szolgált neki arra, hogy Nagy-Görögországgal és Siciliával megismerkedjék; és ez alkalomnak nem tudott ellenállni. Ugy látszik, hogy ott körülbelöl 431-ig maradt [146]).

A görög történetirás uj epochája által nem szoríttatott meg a régi modor, az ugynevezett logographok modora. Ezentúl is ugy rendezték az ősidőnek hagyományait mint Pherekydes tette, és megtették az első kisérleteket, a legrégibb történetre nézve a chronologiai rendet megállapítani. Erre nézve egynehány fejedelmi ház családfáját lehetett felhasználni, és különösen az attikai Nelidák nemzettségi lajstromait használták erre; ezek oly családfák, melyek Áthénben valószinüleg a Pisistratidák idejében készíttettek és meglehetős biztossággal körülbelől a Kr. előtti kilenczedik századba vezettettek vissza.

Mig Herodotus számításait a keleti dynastiák genealogiáihoz, különösen pedig a lydiai Heraklidákhoz (II.337.) köti hozzá, hogy e szerint határozza meg a görög Herakles és a trójai háboru idejét, addig az ő kortársa, a tudós Hellanikus Lesbusból legelőször állította fel a történetelőtti időnek chronologikus rendszerét, görög segédforrásokból. E segédforrásokból az attikai királyi lajstromokat a legjobban rendezetteknek és leghasználhatóbbaknak találta; ezekben a Nelidák uralkodásának egész ideje a tizéves archoni hivatal behozataláig (ol. 7, 1; 752) tehát Alkmaeontól kezdve visszafelé Melanthusig, 397 évre számíttatott ki. A Nelidák megérkezése, mivel a Heraklidák betörése által okoztatott, az utóbbira nézve időmeghatározásul használtatott fel és e szerint a Kr. e. 1149. év állapíttatott meg, és a trójai háboru két emberkorral hátratétetett 1209-re.

Ez által egyszersmind a görög őskor synchronistikus chronologiája lett megalapítva, és ha ez meg nem történhetett a nélkül, hogy a rendszer kedveért a hagyományon erőszakot el ne kövessenek, mivel a kivánt egyidejüség ked-

veért a mondabeli királyok és herosok lajstromait önkényesen vagy megrövidítették, vagy meghosszabbították, azért még ebben is mutatkozik a szellem azon ösztöne, mely az anyag nagy tömegén uralkodni, azt rendezni és válogatni akarja, és ebben is Áthén hatalmasság lett az irodalom terén. Hellanikus chronologikus rendszere azonban nem jutott nemzeti elismeréshez; különböző eltérő peloponnesusi számítási módok is képződtek, melyekhez csatlakozni, később, az alexandriai chronologok jónak látták[147]).

De Áthén befolyása alatt a történeti szemlélés és előadásnak még egy harmadik neme is fejlődött, ez volt ama kor története. Mert mig Herodot az eseményeket adja elő, melyek amaz idők gyors folyásában csakhamar multakká lettek, és szemérmetes tartózkodással attól óvakodik, hogy kortársait és barátait tüzetesen leirja, vagy hogy művének idealis jellegét pártszinezet által elváltoztassa: voltak más tehetséges irók, kik hasonlóképen Jóniából jöttek, kik jón elevenséggel a jelen pezsgő életét megragadták és azon benyomásokat irták le, melyet az a kor legkiválóbb emberei reájuk tettek.

Ez irók közt a legkitűnőbb Jón Chiusból, igazi jóniai sokoldalu, szellemes és ügyes; azok között az elsők egyike, kik versben és prózában irtak, a ki a tragoediában Áthén nagy mestereivel vetélkedett, és hazájának régi történetét is leirta. De legjobban szeretett résztvenni a mozgalmas életben és a legkiválóbb kortársakkal Görögország különböző városaiban érintkezni. Mert Spartában is találjuk őt a mint a királyi asztal mellett dicséneket mond a Prokles törzséből való király tiszteletére, ki valószinüleg Archidamus volt, Leotychides utódja (180. l.). De leginkább Áthénben volt otthonos és pedig még Herodot előtt. Itt Ae-

schylussal volt barátsága; itt egy ajándékot szentelt, melynek felszentelő feliratából még mai nap is léteznek töredékek, és Áthénben tartózkodván, a mint sejthetjük, verseivel díszítette azt a három Hermesszobrot, melyek Kimon győzelme tiszteletére Eion mellett felállíttattak. Kimonnal sokat volt együtt; hallotta őt a lakomázás közben dalolni, és jókedvüen beszélgetni hadi tetteiről, mint p. o. azt, hogy egy hellespontusi város elfoglalása után a zsákmányt két részre osztotta, és a szövetségesekre ráhagyta a választást, vajjon a perzsa foglyokat akarják-e, vagy azoknak ékszereit, melyeket egy helyre összerakott. A szövetségesek, mint Kimon előre látta, a zsákmánynak azt a felét választák, mely szemöket ingerelte, és magokban kinevették az együgyü vezért, mivel a munkára képtelen perzsákkal semmire sem lehet menni. De azután az áthéneieknek a nagy váltságdijból roppant nagy nyereségök volt, ugy hogy négy hónapig abból tartották a hajóhadat és sok aranyat tettek a kincstárba [148]).

Periklessel is összejött Jon és hallotta, mikor ez a samusi hadjárat után büszke önérzettel Agamemnonnal hasonlította össze magát, a ki tiz évig fogta körül Iliont, mig ő neki sikerült egy nehány hónap alatt a leghatalmasabb szigetállamot meghódítani. De legszebben irja le Jon, mikor Sophoklessel Chiuson ama lakománál találkozott, melyet Hermesileus az ottani attikai proxenos, a híres áthénei férfiu tiszteletére adott. Ez alkalommal leirja a költőt a mint egy pedans és bölcsnek látszó iskolamester ellenében Phrynichus versét védelmezi, és a mint azután, egy pohárnok tisztében felszolgáló szép fiutól, ügyesen kigondolt hadicsel által egy csókot lopván, Periklest iparkodik

megczáfolni, ki azt szokta róla mondani, hogy ő ugyan jó költő, de rossz hadvezér.

Ily vonásokat, melyek Áthén nagy férfiainak mindennapi életébe engednek bepillantani és a csekély hagyomány kedves kiegészítésére szolgálnak, — ilyen vonásokat festett le Jon történeti emlékirataiban és nem kicsinylette a cselekvő személyek külsejét, Kimon alakját és dús hajzatát, Perikles szigoru és merev rátartóságát, stb. leirni. Ő ugyan nem volt részrehajlatlan figyelő; bizonyosan születésénél fogva aristokratikus irányu volt. Azért ragaszkodott Kimonhoz, és Kimon, pártja bukása után, hosszabb időre el is távozott Áthénből (383. l.).

Ama kor történetében hasonló állást foglalt el Stesimbratus, ki mint Thasus polgára, a jóniaiakhoz számítható (5. l.). Ő nagyobbrészt Áthénben tartózkodott, egészen a peloponnesusi háború idejéig; a sophisták szokása szerint tanitással foglalkozott, Homért tanulmányozta, és Themistokles, Thukydides és Perikles életét irta le; ebben ezt, valamint Themistoklest nyilvánvaló irigységgel festette le, mig Melesias fiát és vele együtt Kimont is mint a régi jó időnek képviselőit tisztelte. Igy tehát ő nála a pártállás még nagyobb tekintélylyel birt mint Jonnál, és bármennyire nagy érdemök van abban, hogy a tartalommal biró jelentől indíttatva, biographikus és memoire-szerű kortörténetet alapítottak, azért mégis ez ága a görög történetirásnak elejétől fogva pártoskodás és a városi pletykára való hajlam által elrútittatott [149]).

A kutató szellem minden iránya közől a bölcsészet volt az, melyért Perikles személyesen leginkább érdeklődött. De nagyon is óvakodott amaz egyoldaluságtól, melybe a Pythagoreusok tévedtek; ő nem akart semmiféle állam-

bölcsészetet, semmiféle társaságot, mely élete és gondolkozása alapelveinek döntő befolyást engedne és az államban aristokratiát akarna alakítani. Ő maga nem hódolt egy egyes rendszernek, mivel érezte, hogy ezt egy állami férfiu hivatásával nem lehet egyeztetni. Barátságosan érintkezett Anaxagorassal, Zenonnal, Damonnal, Protagorassal, és e barátság volt életének legnagyobb élvezete és igen sokat tett arra nézve, hogy magasabb szellemi élvezetet kereső polgártársainak alkalmat szolgáltatott arra, hogy a bölcseség ujonnan megnyiló forrásait használhassák, a nélkül, hogy kénytelenek volnának azt különböző és távollevő helyeken fölkeresni.

De Perikles ezzel többet és fontosabbat ért el. Mert ez által a bölcsészeti müveltséghez nemcsak az áthéneiek és igy a többi hellének is könnyebben hozzá juthattak, hanem az ismeret fejlődése is uj utakra tereltetett. A kutatások elhagyták az egyes iskolákkal való összefüggést és megszabadultak azoknak korlátaitól. A legkülönbözőbb irányok találkoztak össze és egymást támogatták, kiigazíták és előmozdíták; tudatára jutottak annak, hogy mi a közös és mi az ellentét a nemzeti műveltségben; a szellemi népélet egész sokoldalusága csak Áthénben jutott tisztán napvilágra és ez nem volt mesterséges intézkedés vagy esetlegesség következménye, hanem az egész nép történetének szükségképeni eredménye volt, hogy Áthén lett a bölcsészet székhelye, és mindig magasabb ismeret tüzhelye. Itt találkoztak össze Jónia bölcsészei, Parmenides és Empedokles tanítványai és a sophisták; az ismeret után törő ösztön mindinkább erősbödött és a tudományos szemlélet körébe mindig uj tárgyak vonattak.

Igaz ugyan, hogy a tudás ösztöne sokféle tévutra jutott; az a törekvés, mely az ismereteket ki akarta terjeszteni és általánositani, ártott a tudomány komolyságának és alaposságának. A sophistika úgy is arra törekedett, hogy általános szellemi műveltség által, formalis gondolkozás- és beszédgyakorlat által feleslegesekké tegye ama szaktudományokat, melyek alapos ismereten és tapasztalaton alapulnak; ez volt a kor szellemének kinyomata, a mely mindent észszerűen reformálni és bölcsesége elbizakodott tudatában, az ősi nézeteket és szokásokat mint elavultakat eltávolítani akarta és igy szükségképen hiu és felületes tudáshoz vezetett, a minőt az elisi Hippiasban, Protagoras ifjabb kortársában, legtisztábban látunk. Nem volt nagy, sem kis dolog, mire nézve a sophistáknak ne lett volna kész itéletök; a bölcsészet mélyebb életkérdései háttérbe szorultak egy üres és bőbeszédü, látszólagos bölcsészet előtt.

Másrészt nem lehet fel nem ismernünk, hogy a sophistikában az igazi tudománynak sok termékeny csirája volt, melyeknek kifejlődése különösen a periklesi Áthénnek vált javára. Igy Protagoras kezdette meg a nyelvtudományi tanulmányokat, a midőn a nyelvnek grammatikai szerkezetét, a szavak alakjait, a beszéd változatait, elméletileg kutatta, helyes használatát tanította és tudományos terminologiát alapított meg. Fiatalabb sophisták és különösen Prodikus Keosból és Hippias, kik mindketten mint államférfiak is működtek Áthénben, folytatták e tanulmányokat. Prodikus összekötötte egymással a gondolkozási és beszédgyakorlatokat, a midőn a hasonértelmü szavaknak pontos megkülönböztetését tanította. Ilyen tanulmányoknak okvetlenül buzdítólag kellett hatni tágabb körökben is; élesztették a nyelvérzéket, a szóbeli és irásbeli beszéd finomabb kimüve-

lését eredményezték, és vezették az embereket a régibb költői művekkel való behatóbb foglalkozására, irodalomtörténeti és nyelvészeti kutatásokra, a mint Stesimbrotus Homérra vonatkozó művei mutatják. De Hippias a politikai történet terén is egészen uj szempontokat állított fel; ő a különböző államok intézményeit egymással kezdette összehasonlítani, és igy megvetette az alapját a történeti és kritikai államtudománynak.

Valamint Hippodamus (316. l.) által az utczák rendezése és a városok építése a tudomány tárgyává tétetett, ugy a föld- és kertmívelés is elméletileg tárgyaltatott; a gyógytudomány tapasztalatai, melyek eddig Asklepius templomaiban a papi nemzetségek tulajdona voltak, közzététettek. Az Asklepiada Hippokrates Kosból, ki Perikles idejében Áthénben volt és a város tiszteletbeli polgára lett, tekinthető egy orvosi irodalom alapítójának. Ő igen nagyszerű kutató és tanító volt és erkölcsi nagysága által is s különösen tökéletes önzetlensége által legtávolabb volt korának sophistikus szellemétől, habár őt is a sophisták tanítványának nevezik.

A természettudományok közől különösen a csillagászat volt ez időben Áthénben otthonos. Hogy minő ismereteket sajátítottak el e téren már a jóniai görögök, saját kutatásaik és a keleti bölcseség felhasználása által, azt mutatja a miletusi Thales (II. 350. l.). Kortársa Pherekydes Syruson azzal volt elfoglalva, hogy a nap fordulóját megfigyelje. Ugy látszik, hogy a szigetnek egy sziklabarlangját, melyet a régiek a napbarlang neve alatt ismertek, használta arra. Másutt pedig oly sziklahegyek voltak, melyek a látkört éles vonalban metszvén, nagyon megkönnyítették a nap legdélibb és legéjszakibb felkelése pontjainak megfigyelését. Erre

szolgált a Methymnabelieknek Lesbuson a magas Lepetymnos, Tenedus lakosainak az Ida; itt Kleostratus, amott Matriketas tett csillagászati kutatásokat.

Áthén pedig e tekintetben is, a tudomány kiképzésére, már természete folytán, igen kitünő helynek találtatott. Mert a városhoz éjszakkeletre meredeken emelkedő Lykabettus kitünően teljesítette a Lepetymnos és Ida szolgálatait. Mert a leghosszabb napon a napot épen azon szögletből látták felkelni, melyet a Lykabettus éles vonala és a mögötte fekvő Brilessus vonala egymással képeznek. Az attikai földnek e sajátságos előnye felismertetett és értékesíttetett, midőn egy bizonyos Phainus mint védencz telepedett le Áthénben, és oda átültette az égnek azt a megfigyelését, melyet már Kis-Ázsiában kezdett és a Lykabettus segítségével, a napfordulónak biztosabb ismeretét szerezte meg[150]).

Azóta Áthén a csillagászatnak is székhelye volt, és Perikles idejében az ég megfigyelését nagy buzgósággal folytatták, különösen Meton, az akkori Áthén legismeretesebb személyeinek egyike. Ő sophistikai műveltséggel birt, igazán mester volt a mérés mesterségében, mely a Nilus országából, a mértan hazájából, jött Görögországba, és építész is volt Hippodamus modorában; ő vizi-műveket készített, melyek nevét híressé tették. De dicsőségét tulajdonképen a csillagászatnak köszönheti, a melyben Phainus tanulmányaihoz csatlakozott és hogy a nap évi utját tudományosan meg tudja határozni, oly eszközt talált fel, melyet heliotropionnak nevezett. Bizonyosan egy napórához hasonlított az, egy lap volt egy függélyes mutatóval, mely a leghosszabb nap déli órájában a legrövidebb árnyékot mutatta és ekképen arra használtatott, hogy a nyári napfordulónak napját mutassa. E heliotropion ol. 86. 4 (433) állíttatott fel

Áthénben. Meton közösen dolgozott Euktemonnal és Philippussal és munkálkodásuk nagyszerüségét mutatja az a körülmény, hogy Áthén részéről a cykladokon és Makedoniában és Thrakiában is megfigyelések történtek. Ez iskolából továbbá igen fontos munkák kerültek ki az attikai naptár javítására.

Eddig csak az oktaëteris (II. 64. l.) volt meg, a nyolcz éves periodus, a melyben három év tizenhárom hónapos volt, és ez által egyenlítették ki a hold- és napéveket. De mivel nyolcz ilyen napév nem tesz még egészen 99 holdhónapot, azért ez időköz nem felelhetett meg czéljának; uj kisegítő módra volt szükség, és mivel ebben mindig csak empirice jártak el, azért mindinkább terjedt a zavar. Kevés pótnapot tettek közbe, és azért Perikles idejében sokszor történt, hogy a hónapok kezdetei az ujhold előtt állottak be. Meton és társai kiszámiták, hogy 6940 napkörén belől pontosabb kiegyenlítést lehet találni. Ez 235 hónapot tett, mely 19 éves cyklust képezett, az ugynevezett nagy vagy metoni évet. E szökőcyklus feltalálásával egy uj naptár felállítása is összefügg. Meton egy táblát állított fel, melyen az évek az ő cylusa szerint voltak rendezve, és egyúttal fel voltak jegyezve a napforduló és a nap-éjegyen napjai, valamint azon csillagok felkelése és leszállása, melyek a polgári foglalkozásokra nézve fontosak voltak, vagy az időjárásra, mint gondolták, befolyással birtak.

E naptárt mint a tudomány fontos haladását ismerték el és csodálták; de azért az állam részéről azt közvetlenül nem hozták be. A régi oktaëterist a vallás által szentesített intézménynek tartották és a mennyiben a polgárságban a conservativ érzelem fenmaradt, annyiban ellenezték ez ujítást. Azonkivül igen helyesen azt is megle-

hetett jegyezni, hogy a naptárnak először a praxisban jónak kell találtatni, mielőtt szerinte módosítanák az attikai évet és a közös hellén szokást elhagynák. Ehhez járult még az is, hogy a naptár felállítása a béke éveinek végére, nagy forrongás idejére esett, a midőn a periklesi államkormányzat ellen szenvedélyesen kifakadtak. Ennélfogva bármenynyire kívánhatta is Perikles, hogy Áthén az ujonnan rendezett esztendővel is minden más állam előtt kitünjék, azért mégis a régi naptár minden rendetlenségével együtt maradt nyilvános használatban, és Áthénre nézve eleve csak egy tudományos felfedezés dicsőségével birt, mely felfedezés lassankint Görögországban és Italiában minden oldalról elismertetett [151]).

Az irodalom valamennyi ága között egy sincsen annyira összeforrva az állami élettel, mint az ékesszólás.

Ennek fejlődése csak jóniaiak közt volt lehetséges; mert csak e törzsben volt meg a veleszületett hajlam eleven közlésre, és az érzék a beszéd szép folyása, teljessége és fénye iránt. Továbbá a jón városokban kétségkivül az az ékesszólás fejlődött először, mely feladatául tüzte ki azt, hogy a polgárság hangulatát és határozatait vezesse. A görög ékesszólás azonban igazi kiképzését csak Áthénben nyerte. Itt a nyilvános beszéd az alkotmányos élettel fejlődött; ehhez oly annyira hozzátartozónak látszott, hogy Theseus államának alapítását úgy képzelték, mintha az ékesszólás által alapíttatott volna (II. 64. l.). De a beszéd épen azért nem volt egy külön művészet tárgya, melyet a nyilvános élettől különválva kellett volna képzelni, hanem csak egyszerű kifejezése volt a praktikus tapasztalatnak és az államférfiui bölcseségnek; mert akkor még nem tudtak népvezért képzelni, a ki egyszersmind háboruban és béké-

ben kipróbált államférfiu ne lett volna, és nyilvános élete által azt a jogot meg ne szerezte volna, hogy a polgárság szavára hallgasson. Minél inkább hatalommá fejlődött a beszéd, mely az egész állami életen uralkodott, annálinkább emelkedett a nyelv is a fejlődés egészen uj fokára; de Áthénben nem képződött valami vegyes nyelv, mely talán különböző vidékek nyelvjárásából összefolyt, de még mesterséges nyelv sem, melynek hidegnek és élettelennek kellett lenni, a mint a népélet talajától eltávozott, hanem egy uj dioma keletkezett, a melyben a görög nyelvben lakó erőteljes kifejlődésre jutott, a midőn az attikai műveltség kinyomata lett.

A görög nyelv Jóniában sokoldalu kifejlődésre jutott. Mert a homéri, a Homér utáni eposban és a hymnusokban az elegikus és jambikus költészetnek kincsei a jóniai dialektusban voltak megirva. Jóniában ezenkivül az irást is nagyobb mértékben használták. E használat legelőször a hazai művészethez csatlakozott, mert az epikus énekek, melyek az irás segítsége nélkül költettek és a nép tulajdonává lettek, annak segítségével terjesztettek ki, állapittattak meg és vitettek tovább. A rhapsodok iskoláiban hozták be először az olvasást és irást; azért Homért magát olvasni tanító mesternek képzelték, és midőn a későbbi epikusok, kik az olympiadok kezdete után Jóniában működtek, Arktinus, Lesches és más, a két nagy hőskölteményhez csatolták költeményeiket, a melyekben az Odyssea és Ilias tartalmát kiegészíteni, kibővíteni és összekötni akarták, akkor az irás használata már közönséges volt a költőknél; a rhapsodika maga, az által inkább tudományos jelleget nyert.

Ezután pedig, hasonlóképen Jóniában, az irás használatával együtt az irodalmi közlés egészen uj neme kezdődött,

mely nem arra volt készítve, hogy hallgató sokaságot lelkesítsen, hanem arra, hogy a tudományos kutatás eredményeit tágabb körökben terjessze. A bölcsészek és történészek kötetlen beszédben irtak a nyilvánosság számára, és a hatodik században az irás és olvasáshoz való kedv nagyon gyorsan terjedt Jóniában, a hol különösen Samus az irás kiképzésére nézve fontos hely volt.

Mindazáltal a prózairás müvészete nem képződött oly nagyon gyorsan. Az irály vagy a köznapi beszéd jellegét tartotta meg, a népies beszédét, a mint az különösen a mesében ki volt fejlődve, vagy a költői beszédhez csatlakozott, mi azért is igen természetes dolog volt, mivel minden oktatás annyi időn keresztül a költőktől jött, minden ismeret költemények közöltetett és minden előadás az összegyűlt sokaság mulattatására és buzdítására volt szánva. A költői jelleget még Herodotnál is lehetetlen fel nem ismerni; előadása az epikai leirás széles kiterjedésében folyik; mondatai csak laza összefüggésben vannak egymáshoz füzve, és mint a költő, úgy ő is szivesen látja maga körül a népet, hogy érdekfeszítő elbeszélése által gyönyörködtesse és lelkesítse. A bölcsészetben sem arra törekedett a nyelv, hogy a gondolatok fejlődését határozott és pontos alakban adja. Heraklit tana magán hordja a sibyllai mondások jellegét; ő költői, inkább megjelölő mint kifejtő képes beszédet szeretett, és nem is tekintve a gondolatok nehézségét, a mondatok szerkezete is annyira nem tiszta és nem érthető, hogy a beszéd tagolását nem lehetett biztosan felismerni.

Tehát bármily gazdag volt is a jóniaiak irodalma, azért még sem volt a próza kiképezve; e haladás Áthént illette. A nyelv még elég eleven és fiatal volt arra nézve, hogy az attikai szellem jellegét magára vehesse és feltün-

tesse, és az attikai szellem valamint a viseletben és szokásban, ugy a nyelvben is mutatkozik, nagyobb egyszerüség és egyszerübb alak által.

Oly attikai dialectust beszéltek, mely úgyszólván közép helyet foglalt el Görögország különböző törzseinek dialektusai között és ennélfogva különösen arra volt alkalmas, hogy valamennyi művelt hellén azt általánosan összekötő organumnak használja. Mert habár közeli rokonságban volt a jóniaival, azért az attikai dialektus mégis soktól óvta meg magát, a mi a szigeteken és tulsó partokon mint jóniai sajátság képződött ki, a minő p. o. a magánhangzók felolvadása, és másrészt sokat tartott meg, a mi az európai szárazföld dialektusaival egyezik, különösen a hosszú á-hang korlátlan használatát [152]).

E dialektus lett az organum, melyben az áthéneiek szelleme kinyomatát találta. Energikus lelkök az idő minden vesztegetésétől óvakodott; a mérték iránti érzékök gyülölte a dagályt, terjedelmességet, és tiszta értelmök utált mindent, a mi elmosódott és nem volt világos; ahhoz voltak szokva, hogy mindenekben egyenesen és határozottan a czél felé törekedjenek. Azért minden kifejezésük szükebb és szorosabb, a nyelv komolyabb, férfiasabb és erőteljesebb lett. A szavak határozott fogalmakkal vannak összekötve; az érzéki szemlélés helyett inkább a tiszta gondolat kerekedett fölül; a gondolatok egymáshoz való egyszerü rendezése helyett finomabb mondatfüzés által tanulták kifejezni azon különböző alakokat, a melyekben az egyik gondolat a másikat föltételezi, kibővíti vagy egymásnak alapjául szolgál, és ez által a görög nyelvben oly erők fejlődtek, melyek a régibb nyelvben, a költészet és ének nyelvében, sohasem jöttek napfényre. Igy már Anaxagorasnak bölcsészeti előadása, ki Áthénben

irta meg műveit, elődjei előadásától, a beszéd határozottabb tagolása által különbözött, habár még ő neki is az volt a szokása, hogy kis mondatokat egymáshoz füzzön.

E fejlődés folyamában képződött az attikai beszéd, mely Perikles szájában oly hatalommá lett, mely az államot kormányozta. Ez abban az időben volt, a midőn Áthénben az irás és olvasás már általánosan el volt terjedve és ez igen sokat tett arra nézve, hogy az ékesszólás tanulmány tárgyává lett. Mert eredetileg a beszédet nem tartották egyébnek, mint a szerzett belátás egyszerű kifejezésének; azt gondolták, hogy a lélek ugyanazon ereje adja a belátást és a helyes szót is, és ennélfogva Perikles ékesszólását az Anaxagorassal való érintkezésre vezették vissza.

A beszédek följegyzése most már előmozdította a művészi kiképzést. A szónokok hozzászoktak ahhoz, hogy magasabb czélokat tüzzenek ki magoknak; a kifejezés tömöttebb lett és meggondoltabb is; nagy gondolatsorokat egy körmondatba foglaltak össze. Perikles maga óvakodott attól, hogy fontos ügyekben nyilvánosan, készületlenül beszéljen. Mindazáltal a beszédek nem lettek irodalmi művek, hanem csak a jelen czéljaihoz képest és ezek számára is készültek el, és az a hatás volt bennök a legfontosabb, melyet a szónok által elmondva a hallgatókra gyakorolnak. Az irás csak előgyakorlata volt a beszédnek, melynek teljes erejét semmiféle mellékletes czél meg nem bénította és semmiféle rhetorikus tetszésre való hajhászat nem gyengítette [153]).

Azon ékesszólás mellett, mely az államférfiu hivatásának szolgált, és melynek az volt a rendeltetése, hogy magasabb müveltség segítségével a községet kormányozza, Áthénben a törvényszéki beszéd fejlődött, mely elejétől

fogva rendesebben gyakoroltatott és inkább hasonlított irodalmi munkához, a midőn oly emberek osztálya alakult, kik nem magok léptek fel a törvényszék előtt mint szónokok, hanem mások számára dolgoztak ki véd- és vádbeszédeket. Itt tehát az egyén háttérbe szorult; közügyek helyett magánügyek forogtak fenn, és az ékesszólás e neme sokkal közelebbi viszonyban állott a sophistikával, mivel ez épen arra törekedett, hogy a léleknek azt a gyakorlottságot adja meg, mely minden szóbanforgó ügyet ügyesen tud tárgyalni és különféle oldalról tud felfogni.

Ehhez járult még az áthéneiek a beszélgetéshez való velök született kedve és szóvitákban való kedvtelésök, melyekben az egyik a másikon ügyességben túltesz. E hajlam, mely az attikai szinpadon is oly annyira mutatkozik, nagyon alkalmatosokká tette az áthéneieket arra, hogy a törvényszéki eljárást és beszédet kiképezzék.

E szakban az első nevezetes mester volt Antiphon Rhamnusból, Sophilus fia, csak néhány évvel fiatalabb Periklesnél, nagyszerü lelkierővel biró férfiu, úgy hogy a nép beszédjeinek hatásától félt, melyek éles elmésségök, élcz és az eszmék bősége által hatottak a hallgatóra. Az ékesszólás egy iskoláját alapitá, mely az attikai próza kiképzésére mélyreható befolyással volt.

Ez iskolából került ki Thukydides is, ki a beszéd mesterségét uj talajba ültette át, a kor történetének leirásába és ha a két történetirót, Herodotust és Thukydidest egymás mellé állítjuk, kik korra nézve körülbelöl csak 30 évvel vannak távol egymástól, akkor nagyon tisztán szembetünő a gyors és erőteljes fejlődés, melyet a görög próza Áthénben elért. Ama nagy ellentét pedig, mely a két történetiró között létezik, (mely ellentét azt okozza, hogy

Thukydides igazságtalan lett elődje iránt), különösen azon alapul, hogy Herodot, mikor munkáját megirta, még a hallgató közönségre gondolt, mig Thukydides elejétől fogva nem kereste a nagy közönség tetszését; ő csak azért irt, hogy művét olvassák, és pedig azok, kik a közügyekkel komolyan foglalkoznak, és kik képesek voltak arra, hogy higgadt lélekkel és gondolkozva kövessék történetének tömött, rövid leirását. De minden különbség mellett még is volt bennök valami, a miben egyeztek, ez a Perikleshez való viszonyuk. Mindkettő ismerte őt és meghódolt nagysága előtt: mindkettő az ő működésének lelki athmosphaerájában találta élete központját. A periklesi Áthén Herodotra nézve oly fejlődés végpontja volt, melyet ő bámulva nézett, Thukydidesre nézve a kiindulópont, melyhez történetének fonalát hozzákötötte. Thukydides még sokáig volt kortársa Periklesnek, a mint annak személyét és nyilvános működését folytonosan figyelemmel kisérte, akkép fejlődött államférfiui itélettel biró történetiróvá; Periklestől tanulta azt, hogy az államok boldogságát ne az alkotmány formáiban ismerje fel, hanem abban a szellemben, mely az államot lelkesíti és vezérli. Ő is Anaxagoras tanítványa volt, és műveltségre és jellemre közel állott Perikleshez; ő amaz ifjabb nemzedékhez tartozott, melybe Perikles reményeit fektette; valószinüleg szorosabb barátságára is méltatta őt Perikles. Hogy annak művét folytassa, az nem volt neki rendelve; hanem a nagy államférfiu működésének tanuja lett és minden kortársa előtt arra volt hivatva, hogy annak legmélyebb eszméit teljesen felfogván és értvén, leirja azokat, és hogy szónoki tehetségéről is az utókornak helyes és beható ismeretet szerezzen [154]).

A nyilvános beszédnek egy különös faja, mely a periklesi Áthénben jelentőségre jutott, az az elesett polgárok tiszteletére mondott beszéd volt. Külön törvény által, mely még a kimoni időből való volt, a nyilvános temetéssel egy ilyen emlékbeszéd volt összekötve, és az volt a szokás, hogy az utolsó idők legkitünőbb népszónoka megtisztelő kitüntetésben és nyilvános működésének elismerésében részesíttessék az által, hogy a község nevében a halotti beszéd elmondásával megbizatott. Sok szóból álló, ékes beszédek azonban nem illettek Perikles korába. Sokkal méltóbbnak látszott a polgárokat felbátorítani azon perczekben, melyekben súlyos veszteségek megrendítették őket, panaszukat hálára, fájdalmukat büszkeségre és örömre változtatni az által, hogy az állami élet nagyszerü érdekeit, melyekért polgártársaik életöket feláldozták, szemök elé állították és hogy a jelenlévőket hasonló áldozatkészségre serkentették.

Ha a persa háboru idejében, melynek gyümölcse a periklesi békeévekben megért, minden tudomány és művészet igen erőteljesen fejlődött, akkor lehet azon csodálkozni, hogy az a müvészet, mely legjobban csatlakozik és simul minden szellemi mozgalomhoz, t. i. a lantos költészet, nem fejlődött hasonló mértékben, és hogy a szabadság-háboruk, melyek annyira nemzetiek és igazságosak voltak, és nehéz bajok után oly meglepő szerencsés eredményre jutottak, nem találtak nagyobbszerü viszhangra népies dalokban. Ezt különböző körülményekből lehet megmagyarázni. Az aeoliai lantos költészet hazája (I. 250. II. 320. l.) távol állott ama kor mozgalmaitól, és ama lendület, melyet egy évszázaddal a perzsa háboruk előtt, Alkaeus és Sappho előidézett, az lelohadt. A kar-lyrika pedig (II. 320. l.) nagyon is össze volt forrva a régi népállapotokkal; nagyon is ah-

hoz volt szoktatva, hogy művészetével a gazdag és előkelő nemzetségeknek szolgáljon, melyeknek fénye inkább a multba mint a jelenbe tartozott, és azért nem igen tudta magát az uj korban feltalálni. Különösen a thebaei dalnok (65. l.) oly szorosan volt összekötve szülővárosával, melynek a szabadságharczokból egyéb nem jutott szégyennél és szerencsétlenségnél, és Delphivel, mely elejétől fogva ellene volna a szabadsági mozgalmaknak, hogy neki lehetetlen volt teljes elfogulatlansággal méltatni az uj kor nagyságát, habár elég nagylelkü és független volt arra nézve, hogy az áthéneiek győzedelmes városát bámulatával és dicső énekével megtisztelje. A thebaeiek megbüntették Pindart, mert Áthént »Hellas oszlopá«-nak nevezte; az áthéneiek pedig megjutalmazták őt azért, és jogosan a jó ügynek diadalát látták abban. Spartában semmi nevezetes nem történt a szabadsági harczok megünneplésére. Alkotmánya nem engedte meg a szellemi mozgalom szabadságát. Sokkal kevesebb megelégedést és kényelmet adott, hogysem ott a költészet jó termő földet találhatott volna.

A spártaiak Leonidás dicsőitését átengedték a jón költőnek Simonidesnek, ki teljes joggal nem Sparta, hanem a hellének dicsőségét magasztalta, mint a Thermopylae mellett elhullott hősök »cseléd«-jét. Simonides pedig, ki egész lélekkel a győztes áthéneiekhez csatlakozott, a költészet minden formájában, nagytehetségü lelkének minden erejével szolgált a város dicsőségének. Páratlan ügyességgel tudta rövid, de nagyjelentőségü epigrammokban, mindennemü énekekben, a szabadságharczok eseményeit megörökíteni, az elesteket elegiákban dicsőiteni; lelkes karénekekben, melyeket ünnepélyes karok adtak elő, ünnepelte az Artemesium és Salamis melletti csatákat. Ő alkalmi és

kor-költő volt a szó legmagasztosabb értelmében. Az állam megtette a magáét, hogy a művészetet előmozdítsa; győzelmi ünnepek által fényes alkalmat szolgáltatott a költőknek arra, hogy magokat kitüntessék, és díjakat tüzött ki a legjobb művekre. Valamint Themistokles mellett (78. l.) Simonides állott, úgy Kimon mellett a szellemes Jon, ki ennek dicsőségére működött (335. l.) De Perikles saját hajlamából, valamint államférfiui tekintetből mindent megtett, hogy az ének müvészetét előmozdítsa. E czélból behozta a panathenaei ünnepeknél a muzsai versenyeket, hogy minden tehetséget versenyre szólítson. Ő maga rendező és törvényalkotó volt e téren, és alapos szakavatottsággal meghatározta azon módot, mely szerint az énekesek és cziterások az ünnepélyen fellépjenek. De ha mindazáltal a periklesi Áthénben sem jutott a lantos-költészet arra a jelentőségre, melyet az ember várt, és ha Simonidesnek nem voltak nevezetes követői, akkor ennek főoka abban rejlik, hogy egy másik hatalmasabb és gazdagabb költészeti faj fejlődött, melybe a lantos költészet bevétetett, úgy, hogy mint külön faj háttérbe szorult.

A lantos költészet valamennyi faja közől egyet sem műveltek oly kitünően és annyi eredménynyel Áthénben, mint a dithyrambust, az áldásosztogató Dionysus istennek dicsénekét, mely a vallásos költészet minden ága között, a legnagyobb fejlődésre képesnek mutatkozott. A Hermioneből való Lasus, Pindar tanitója, ezt az éneket, mely eredetileg az enthusiastikus természetimádásnak volt organuma, művészi karénekké alakította át, és merész és változatos rythmusok által, valamint zajos fuvola-zene által oly fényt szerzett neki, hogy Arionnak, e faj feltalálójának hírét (I. 335. l.) egészen elhomályosította. Lasus az uj művé-

vészetet Peloponnesusból hozta Athénbe, a Pisistratidák udvarába (II. 102. l.). Akkor olyan idő volt, hogy minden, a mi a Dionysus tiszteletére vonatkozott, különös kegyben részesült; a dithyrambust az állami ünnepélyeken hozták be és a gazdag polgárok vetélkedtek egymással a bacchusi ünnepi karok kiállításában és begyakorlásában, melyek ötven személyből állottak, és Dionysus lobogó oltára körül járták a körtánczot; nem kiméltek költséget, hogy az első mesterektől, mint p. o. Pindartól és Simonidestől szerezzenek uj énekeket az attikai dionysiák számára. Simonides azzal dicsekedhetett, hogy mindössze ötvenhat dithyrambikus győzelmet aratott Áthénben. De a fejlődés nem állapodott meg ebben.

A dithyrambus nemcsak a lantos költészet minden ujabb fajának hangnemeit és rythmusait foglalta magába, hanem olyan elemek is voltak benne, melyek azt a lantos költészet határain túlvitték. Mert a midőn az ünnepi karok, azt az istent, melyet dicsőítenek, mint közel valót és jelen lévőt tekintették, és enthusiastikus felindulásban annak egész sorsát, üldöztetéseit, valamint győzelmeit mintegy átélték: akkor közel is volt az az eszme, hogy amaz események, melyekre az énekek vonatkoztak, ne csak ismeretes eknek tételeztessenek fel, hanem hogy elbeszélés által az emlékezetbe visszaidéztessenek, vagy szini előadás által szemlélhetőkké tétessenek. Ekképen a dithyrambikus kar énekvezére az éneket elbeszélő előadás által szakasztotta félbe, és igy epos és dal köttetett össze egymással. Az epikus előadás cselekvény és jelmezek által élénkíttetett; a néző maga előtt látta az istent szenvedni és győzedelmeskedni, az énekvezér átvette az ő szerepét, a táncosok satyrokká, az isten kisérőivé és társaivá változtak, és ekkép

a régi költői fajok összeköttetéséből, egy új keletkezett, valamennyi között a leggazdagabb és legtökéletesebb, a dráma.

A hellénekben természetöknél fogva meg volt a hajlam a drámához. A velök született elevenség arra késztette őket, hogy minden kétséget, minden megfontolást a párbeszéd alakjába öltöztessenek. Ekképen már Homérnál találjuk a dráma csiráit, melynek most már a régi művészet egész fejlődése javára vált. Mert minden jól rendezett rhythmus, minden hatásteljes dallam, minden költői kép, minden táncz és ének, a mit eddig feltaláltak, ebben egyesült a mimika művészete által élénkítve, melyben az egész személy az előadás eszközévé lesz, és a bacchusi ünnepély tüze által eleveníttetik.

Az előadás köre azonban igen szük volt, mig a cultus a bacchusi vallás tárgyaira utasította azt. Ennélfogva egy lépéssel haladtak, a midőn Dionysus sorsát más tárgyak által, melyek szintén élénk részvétet kelthettek, pótolták. Miután a művészi alak feltaláltatott, igen bő és érdekes tartalommal biró anyag csatlakozott hozzá; mert a homéri és Homér utáni epos egész gazdag tárháza nyilt meg a dráma előtt, a nemzeti herosok uj és eleven módon állíttattak a nép elébe; a drámai művészet előtt tágas és téres mező tárult fel.

E haladás is már Attikán kivül történt; Sikyonban még Klisthenes ideje előtt Adrastus hős lépett Dionysus helyére, Korinthusban is talán már hasonló módon bővittetett a dithyrambikus faj. De e kezdetei a drámának csak Áthénben jutottak teljes fejlődésre, és valamint az epos a hellének herosi őskorának képmása, és valamint azután az epos megszünése után a lantos költészet három

évszázadon keresztül kiséri a nép forrongó fejlődését az állami és vallásos életben, azonképen a dráma az a költői faj, melynek kifejlődése akkor kezdődik, a mint Áthén a hellen történet központjává lesz. A dráma csekély kezdetből keletkezett Solon idejében, és a várossal együtt növekedett és erősbödött, és ennek történetét, fejlődésének minden fokán kisérte.

Thespis alapította meg az attikai tragoediát (II. 103. l.), a midőn az előadás és ének változatosságát, a szinész feladatát, valamint a jelmezeket és a szinpadot ideiglenesen rendezte. Solon, a mint beszélik, nem sokat akart hallani művészetről, mivel károsnak tartotta azt, hogy az érzelem phantaskikus előadás által heves indulatba jöjjön, de a kényurak pártolták az uj népmulatságot, valamint mindent, a mi Dionysus demokratikus kultusával összefüggött; megfelelt politikájoknak, hogy a szegények a gazdagok költségén mulassanak; az énekvezért 535 körül Kr. e. Ikariából hítták a városba, a tragikus karok versenyei hozattak be, és a szinpad a (fekete) nyárfa mellett, a piaczon, az attikai ünnepi mulatságnak központja volt.

A szabadság helyreállítása után minden polgári ünnepély magasabb lendületet vett; a tragoedia Pratinas és Choerilus által határozottabb művészi alakot nyert; és mindig szabadabban választotta tárgyait. De e miatt a régivel nem hagytak fel; a falusi fiatalság nem engedte a szokott mulatságot, a satyrkaroknak meg kellett maradniok és hogy e mellett mégis szabadon fejlődhessék a dráma, azért elválasztották a tragoediától a satyr-drámát. Pratinas, ki Phliusból Áthénbe vándorolt be, különös alakját adta meg e játéknak; ebben meg lett tartva a bacchusi mulatság eredeti jellege, a falusi és földmivelői szokás, a

satyrok vig társasága féktelen tánczaival és durva tréfáival. Ekképen a költői irodalom számára ez elemek is megtartattak, a nélkül, hogy a tragoedia ezek által további fejlődésében meggátoltatott és megakadályoztatott volna.

Azon időpont, a melyben Áthén legelőször lépett fel mint nagyhatalom, a midőn trieráit a tengerre bocsátotta, hogy a jónok lázadását támogassák, az attikai tragoedia történetére nézve is epocha volt. Ez időben t. i. törtek le ama faállványok, melyekről Pratinas, Choerilus, Phrynichus és a fiatal Aeschylusnak ünnepi játékait nézték, és a drámának akkor Áthénben már oly jelentősége volt, hogy egy nagyszerü és költséges szinház épitéséhez hozzáfogtak. Dionysusnak nagy területü telkén, a vár déli lejtője mellett, kőből épült egy állandó szinpad, és a nézők helye a a félkörben emelkedő ülésekkel az Akropolis sziklájába építtetett bele, ugy hogy a közönség bal felől láthatta az Ilissust és Hymettust, jobbfelől a kikötőket.

Egyúttal a tragoedia belső fejlődése is biztos lépéssel haladt. Az anyag változatosabb lett, táncz és zene mindig jobban képeztetett; női szerepek is jutottak a férfi szerepek mellé. Mindazáltal egész a perzsa háborukig a lyrikus elem volt a tulnyomó; Phrynichus, Aeschylus legnagyobb elődje, még kedves kardalai miatt csodáltatott legjobban. A szabadságharczok nagy drámájával a szinpadi dráma is kezdte teljes életerejét kifejteni, és semmi másban nem mutatkozik jobban amaz ujonnan szerzett erély, mely az attikai életet minden irányban áthatotta.

Aeschylus volt arra hivatva, hogy a nagy idő jelentőségét a tragikus művészetben mutassa ki; ő Euphorion fia volt, egy régi család sarjadéka Eleusisből, mely család által az ország legtiszteltebb szenthelyével volt összekötve.

Azért maga magát Demeter növendékének nevezi, és az által azt mutatja, hogy Eleusis komoly isteni tisztelete igen nagy hatással volt kedélyére. Mint fiu látta a tyrannis bukását, mely a régi falusi nemes családok előtt különösen gyülöletes volt; mint érett férfiu, harczolt 35 éves korában Marathonnál, és sirkövén maga tanúskodik arról, hogy nem tragoediáira büszke, hanem arra, hogy része van ama dicső napban, ámbár itt csak olyan polgár, mint akármelyik más, mint költő pedig kimondhatatlanul fölötte állt kortársainak. Mert ő volt az, a ki teremtő erejével alapította az attikai tragoediát, ugy hogy a mi régebbi volt, az csak tökéletlen kisérletekhez hasonlított.

Ő hozta be a második szinészt és ez által a szinjátékot valódi drámává alakította át, mert igazi párbeszéd csak igy volt lehető. A párbeszéd, melyre az áthéneieknek beszédességök, lélekjelenlétök és éles eszök miatt különös tehetségök volt, a szinpadra vitetett át, és ez által egészen uj érdek keltetett. Egyúttal a fő- és mellékszerepek különböztettek meg egymástól; a kardalok megrövidíttettek, és a cselekvény hathatósabban lépett előtérbe. A jellemek határozottabban emeltettek ki; a szinpadi szerepek kiállítása tekintélyesebb lett, a színpad maga mint eszményi szinhely nagyszerübben diszíttetett Agatharchus által, egy Samusból való tudományos művész által, ki a diszitmények festészetét, mint külön ágat kiképezte; a mechanika felhasználtatott arra, hogy mesterséges gépezetek által árnyalakok a mélységből kiemelkedjenek és istenek a levegőn átvitessenek; az egész szindarab egyszersmind ünnepélyes méltóságban, valamint szellemi tartalomban és erkölcsi jelentőségben nyert.

Mig az előtte való költők különösen mindig arra törekedtek, hogy bizonyos hangulatot fejezzenek ki és keltsenek föl, addig most az volt a szándék, hogy az ókor mondái nagy összefüggésökben teljesen jőjjenek a szinpadra; e czélból az attikai dráma ugy lett berendezve, hogy három tragoedia köttetett össze egy egészszé, ezek egy terv szerint állitották a nézők elé a mythologikus történet cselekvényét fejlődésének különböző fokain, és e három tragoedia után, mely ugyanannyi felvonása egy nagy drámának, következett, mint utójáték, egy satyrdráma. Ez a tragoediák szivetrendítő komolysága után visszavezette a nézőt a Dionysus ünnepély népszerü levegőjébe, a hol a mulattató kalandok mellett, melynek tanúi és részesei a satyrok voltak, a nézők kedélyébe visszatért az ártatlan ünnepi hangulat. Ez volt a négyes játéka vagy tetralogiája az attikai drámának, melynek szervezete, ha Aeschylus nem találta is fel tökéletesen, mégis ő általa nyerte művészi tökéletességét. A dithyrambikus kar 12 (később 15) személyből álló csoportokra osztatott, ugy hogy a tetrologia mindenik része számára külön kar létezett, mely a szinpadi személyek cselekvényét részvéttel követte, és a szüneteket tánczczal és énekkel kitöltötte. A kar helye az orchestra, a szinpad és a nézőhely között volt; igy a karnak idealis középállása volt a közönség és a szinpadi személyek között.

A hellének hozzá voltak szokva, hogy a költőkben tanitóikat is ismerjék fel, igy ezek között egyik sem tudott magának érvényt szerezni, a ki azt hitte, hogy csak tehetség, phantasia és művészi ügyesség által van hivatva a költői tisztre; erre nézve szüksége volt a szív és ész belső kiképzésére, a hagyomány mély és kimerítő ismeretére, az isteni és emberi dolgokba való mély belátásra. Ennélfogva a

költő hivatása az egész embert és egész életét veszi igénybe, és azt senki sem fogta fel jobban, mint Aeschylus. Ő, valamint Pindar, belevezeti hallgatóit a mythus mélységébe, kiemelvén annak erkölcsi oldalát és a történeti tapasztalatok világával megvilágitván azt. Az emberiség, a mint azt Aeschylus »Prometheus«-ban, a titánban leirta, kitartó a bajban és szükségben, büszke öntudatában, fáradhatatlan találékony gondolkozásban, de meggondolatlanságra és gőgösen önmagát túlbecsülni is hajlandó; ez az emberiség saját kortársainak nemzedéke, mely szüntelen előre törekszik; de csak azon bölcseségnek van értéke, mely Zeustől ered, csak azon bölcseség, melynek alapja az erkölcsi és isteni félelem. Ekképen a költő minden kicsinyes szándékosság nélkül a népnek igazi tanítója; a kezdő kétely idejében megkisérti az ősi vallást támogatni, a képzeleteket tisztítani, és a mythologiai mesék tarkaságából az üdvö igazság vallásos magvát kiemelni; a költőknek az volt a hivatása, hogy a nép hagyományát összhangzatban tartsák a haladó korral.

De a költők a polgári élet közepette is állottak, és oly városban, a minő Áthén volt, nem lehetett képzelni, hogy ama férfiak, kik ünnepélyek alkalmával az összegyült községnek bemutatták szellemi műveiket, közönyösek lehettek volna a jelen kérdéseivel szemben. Bizonyos párt embereinek kellett lenniök, és nézetöket arról, hogy mi üdvös az államra nézve, ha t. i. igaz és őszinte volt, műveikből is fel kellett ismerni. Az anyag választása ugyan különösen a mythusokra szoritkozott; az emberi akarat erejét, cselekvését és szenvedését, az emberi és isteni törvények valamint a szabadság és sors közti ellentétet, leginkább a hőskor jellemeiben mutatták fel, a minők az eposi hagyo-

mányban találtattak, ezek voltak az emberi nemzet mintaképei, szenvedéseik az általános emberi szenvedések és bonyadalmak; ezeknek szemlélésében szabaduljanak a nézők saját gondjuk és aggodalmuktól, szük öntudatukat tágítsák ki, és igy a legnemesebb művészi élvezettel a kedélynek szabadítását és üdvös tisztítását is érjék el; a hősöknek megfelelt az az eszményi jellem, melyet az egész szinpadi világnak adni törekedtek. A szivreható benyomás azért nem volt csekélyebb, ha ama világ, melybe a néző átvitetett, a ködděl borított ősidő volt is. Aeschylus harczias darabjain mégis észre lehetett venni a marathoni harczos szellemét és a ki »Hét hős Thebae ellen« czímű darabját hallotta, érezte magában azt a fellángoló buzgóságot, hogy hazájáért fegyvert ragadjon.

Azonban már Phrynichus merészelte a nap történetét a tragikus szinpadra hozni; »Miletus eleste« és a »Phoenicziai nők« czimü darabjainak kétségkivül igen határozott politikai tendentiája volt (163. l.) Sokkal nagyobbszerű modorban követte Aeschylus elődje példáját, midőn Phrynichus »Phoenicziai nők« czimü darabja után négy évvel ol. 76, 4 (472) »Perzsái«-t hozta a szinpadra. Ő abban nem állapodott meg, a mit utoljára átéltek és a mi az áthéneiek szeme előtt történt; ez események közvetlen benyomását semmiféle költészet nem nagyobbíthatta. Ő, úgy mint Herodot, az Europa és Ázsia közti harczot mint nagy történeti drámát fogta fel, melynek különböző, időre és helyre egymástól nagyon távol eső felvonásait egy három részből álló költeményben egyesítette. Az első részben, »Phineus«-ban, mindenesetre a két földrész legrégibb harczai és különösen az argonauták merész hadjárata énekeltetett meg. A »Perzsák«-ban, a középső darabban Xerxes veresége van leirva

de igen finom művészi tapintattal, a költő Perzsiát tette a tragoedia szinhelyévé. Ennélfogva látjuk a csata következményeit és hatását az ellenséges fővárosra; Darius a sírjából idéztetik fel, hogy ő benne, a kegyes és higgadt királyban, a teljesen ép és sértetlen Perzsaországnak dicsősége tűnjék fel, mig utódja minden méltóságától megfosztva tér haza, és intő példa arra nézve, hogy oktalanság önmagát túlbecsülni, mert az minden fejedelmi nagyságot tönkre tesz. A harmadik tragoediában Glaukus a tengeri isten, kinek Boeotia a hazája, jelenti a barbarok vereségét a Himera melletti harczban és igy összeköti a boeotiai és siciliai dicső vérmezőket. Műve ekképen egybeszövi az ősidőt és a jelent, távol- és közellévőket, egy képbe, melynek mély összefüggése van. Előre és hátra tekintve magyarázza, mint egy próféta, a történetet; emeli népének öntudatát, a midőn a hellének mindenütt növekedő hatalmát és a barbárok mindenütt süllyedő hatalmát mutatja fel, a nélkül, hogy gúny vagy káröröm keverednék bele, és költeményének erkölcsi nemes voltát csorbítaná, egyúttal mérsékli az övéinek önérzetét, midőn a perzsa király önokozta vereségére utal, és az isteni igazság örökkévaló törvényeire, melyeknek megtartása nélkül a hellének szerencséje sem lehet tartós [155]).

Mig Phrynichus győzelmi tragoediájában mindenekelőtt Themistokles ünnepeltetett, mint a haza megmentője, addig Aeschylus csak alig utal reá, mint ravasz csel feltalálójára; ellenben a Psyttalea melletti harcz (102. l.) terjedelmes leirása által Aristides dicsősége magasztaltatik, mint oly hősé, ki igen sokat tett a salamisi győzelemre nézve és pedig a szárazföldi és nem a tengeri csatában. A plataeai ütközetet nem lehetett a »Glaukus«-ban leirni a nélkül, hogy Aristides dicsősége hirdettessék. A mythikus tar-

talmu tragoediákban sem hiányoznak oly kifejezések, melyek a jelenre való közvetlen alkalmazást megengedtek, sőt követeltek. Az ilyen vonatkozások nem tisztátalan és rideg mellékteknek eredményei, melyek a költészet tiszta benyomását csorbítják, hanem oly férfiu, mint Aeschylus nem tehetett máskép; a mit az állam üdvének és a legjobb polgár kinyomatának tartott, annak költeményeiben is kellett kifejezést adni, ha csak szándékosan nem akarta visszafojtani legelevenebb érzelmét, és ez annál kevesbbé szült rosz hatást, mert az ókorban az erkölcsi és politikai bölcseség elvei oly közel állottak egymáshoz. A közönség pedig, mely a szinházban is polgári községnek érezte magát, gyorsan és közvetlenül fogott fel mindent, a mit a község viszonyaira lehetett alkalmazni. (184. l.) Aristides után Kimonnak hódolt Aeschylus muzsája. Kimon képviselte azt, a mi közös hellén volt; a legjobbak uralmát, a régi kor fegyelmét, és midőn a népmozgalom hullámai mindig magasabbra emelkedtek és az utolsó védbástyát, az Areopagot is fenyegette, ekkor a hetven éves költő a pártok küzdelmébe vezette muzsáját és minden eszközt felhasznált, hogy az Areopagnak mint isteni intézménynek, szent méltóságát polgártársainak lelkére kösse, és hogy őket a boldogtalan féktelenség következményeire figyelmeztesse (200. l.). Aeschylus Eumenidái legfényesebben mutatják, hogy miképen lehet egy remek költői mű alkalmi és tendentiosus mü, a nélkül, hogy elvesztené átlátszó tisztaságát és minden időre mintaszerü nagyszerüségét. Ha az Areopagot, mint törvényszéket nem bántották is (és valóban Aeschylus művének erre nézve döntő befolyást tulajdoníthatunk), azért a költő mégis idegennek és elhagyottnak érezte magát a tökéletes demokratia városában. Ez nem volt azon

szabadság, melyért a harczokban vérét ontotta; a szabadságért harczoló férfiak száma egyre fogyott; az Orestia utolsó műve volt, melyet Áthénben a szinpadra hozott; a siciliai Gelában halt meg.

A marathoni harczosok ideje elmult; az uj, a periklesi kor, fiatalabb nemzedékben és a Dionysus-szinházban Sophoklesben találta kinyomatát.

Ez nem származott régi nemesi családból, mint Aeschylus; atyja fegyvergyáros volt, kit a háborus idő meggazdagított. Kolonus külvárosi kerületben született ol. 70, 4 (496) körül és a Kephisus völgy falusi magányában növekedett, a szent olajfák árnyékában, melyek a tartomány legrégibb történetének tanui voltak, de elég közel a mozgalmas fővároshoz, közel a tengerhez, melyet Kolonus sziklamagaslatairól áttekinthetett, honnan gyermekkorában saját szemével látta a kikötőváros növekedését. A fiatalkori szépség első virágában mint tánczvezető tánczolt a salamisi győzelmi ünnepélynél; 12 évvel később már mint önálló költő versenyez a nagy Aeschylussal, kinek lelkesítő müvészete őt is a költői dicsőség pályájára vonta. Ez a nap egész Áthénre nézve az izgalom napja volt, midőn a nép várta a verseny kimenetelét, mely a magasra törő ifju költő között és a majdnem hatvan éves kettős babérral diszített Aeschylus között folyt. Ez azon Dionysus-ünnepélyen történt, midőn Kimon a thrákiai hadjárat fényes befejezése után (158. l.) a Piraeeusból jött fel és a szinház orchestráján tartá hálaáldozatát; a nép el volt ragadtatva Theseus ereklyéi által, melyeket haza hozott, és Apsephion az archon, az összegyült polgárok szives beleegyezésével Kimont és vezértársait, mint a tiz törzs legméltóbb képviselőit választotta rendkivüli módon versenybirákká. Ennek az volt a

következménye, hogy Sophokles »Triptolemus« trilogiája nyerte el a díjat [156]).

Sophokles művészete nem volt ellentétben elődje művészetével. Ő tisztelettel tekintette azt a férfiut, ki oly eredeti lelki erővel a tragikus művészet tökéletesítésére törte az utat. Szeretetreméltó természetétől távol volt az irigység. De ő önálló tanítványa volt a nagy mesternek és egész tehetségére nézve különbözött tőle. Ő szelidebb, egyszerübb, nyugodtabb volt, és a mi izlését illeti, ellenére volt neki a pathosz és dagály. Ennélfogva mérsékelte a szinpadi beszéd erejét, a minőt Aeschylus hozott be, és a jellemeket, a nélkül, hogy a köznapi valóságba lerántotta volna, emberiebben törekedett előállítani, úgy, hogy a néző inkább érezte a velök való rokonságot. Ez eljárás közeli összefüggésben van a tragikus anyagnak másként való kezelésével. Sophokles t. i. belátta, hogy a mondákat nem lehet mindig egyenlő terjedelemben a nép elé hozni, mivel lassankint bizonyosan fogy az érdekeltség. Azon állott most minden: az egyes tragoediákon belül több életet fejteni ki, a jellemeket élesebben felfogni, és a psychologiai érdeket jobban kelteni. Miután tehát már Aeschylus akképen kezelte a trilogiát, hogy nem egy történet fonalához kötötte, most Sophokles által a trilogiai összeköttetés, ha nem oldatott is meg, de legalább meglazíttatott annyira, hogy minden egyes tragoedia egy egész volt, melynek magában volt berekesztése és mint külön költői mű volt megbirálandó. Ez által nagyobb szabadságot nyert; az egyes darabok motivumait behatóbban lehetett tárgyalni, és a költői festményt, a mellékalakoknak feltünése következtében jobban lehetett tagolni. Ekképen Sophokles az Orestes-

monda előadásánál az anyagyilkosságot és okozóját háttérbe teszi, és a sokszor feldolgozott tárgynak egészen uj alakját teremti, a midőn Orestes helyett nővérét Elektrát teszi főszemélylyé, annak belsejében tükrözteti vissza az egész eseményt, és ez által alkalmat nyert arra, hogy egy sokat hányt-vetett lélek képét adja, hogy a női vitézség mintaképét teremtse, melynek a más természetü nővér bemutatása által igen alkalmas háttér szereztetik.

Hogy a finomabb és előhaladottabb művészet ez eszközeit érvényre juttassa, Sophokles a harmadik szinészt hozta be, és ez által sokkal elevenebb cselekvény, valamint a jellemeknek czélszerübb ecsetelése és csoportoztatása vált lehetővé. Sophokles abban is első volt, hogy személyesen nem adta szerepeit, habár az énekben és tánczban mester volt. Azóta különvált a szinész teendője a költőétől, és az elsőnek művészete önállóbb jelentőségre jutott. A kar nyugodtabb állást foglalt el a cselekvényen kivül és most jobban, több nyomatékkal mutatkozott a drámaiság, mint a tragoediának magva. Aeschylus maga is elismerte a művészet e haladását; mert ő nemcsak a tragoedia külső tökélyére való javításokat fogadta el, hanem fiatalabb vetélytársa által előmozdíttatván, a dráma érettebb művészetéhez emelkedett.

Sophokles ép ugy mint Aeschylus, nem idegenkedett a nyilvános élettől, de ő egészen költő volt, és nem volt kedve arra, hogy állami ügyek és pártoskodás által engedje lelkének belső nyugalmát az vartatni. Jon (336. l.) leirja a költőt, a mint azzal ötvenöt éves korában és pedig mint attikai strateggal találkozik Chiuson és hogy a legvidámabb és szeretetre legméltóbb társalgót találta benne, a ki még vezéri méltóságán is tréfálódzott. Mindazáltal

művészete ama nagy idő magaslatán állott, melyben Áthén hatalmát az Archipelagus minden partján terjesztette és azon mértékben, melyben Attika önálló történetre és független politikára nézve előrehaladott, úgy ő is inkább volt áthénei érzelmü és jobb attikai hazafi, mint Aeschylus, kinek a közös hellen érdek inkább feküdt szívén. Sophokles sokat tett arra nézve, hogy a költők különösen attikai anyagot dolgozzanak fel; Triptolemus czimü drámája Attikát dicsőitette, mint a magasabb műveltség hazáját, mely innen győzelmesen terjed el messze országokba; az Oedipus mondának megnyugtató és engesztelő véget ad és pedig attikai földön, szülői megyéjében Kolonusban és az attikai ember álláspontját mutatja az »Elektra« is, a midőn a cselekvény czéljául egy törvényellenes uralom bukását, a szabadság megszerzését tünteti fel.

Valamennyi más mű fölött az ő tragoediái arra hatottak, hogy Áthén külső hatalma és dicsősége korának, belső, lelki jelentőség is adassék, a mire Perikles is törekedett. Ő is ugy, mint amaz, arra iparkodott, hogy az ország régi isteni tisztelete és szokásai, a szent jog irásban nem foglalt törvényei tiszteletben maradjanak, de egyúttal arra is, hogy az a szellemi míveltség minden haladását és a látkör minden kitágítását elsajátítsa. A költő nyelvezete az észbeli tehetség teljesen kimüvelt erejéről tanúskodik, mely tömött kifejezésekben néha az érthetőség határáig menni merészel; de mennyire tudja e mellett a kedvesség báját megóvni, és mily szerencsés összhangzat huzódik végig minden művén! Ez Perikles szíve szerint való ember volt, és hogy ezzel barátságos viszonya volt, azt mutatja az a vidám és fesztelen modor, melylyel az államférfiu a költővel, mint vezértársával bánt a táborban. Sophokles sohasem volt

azon értelemben a párt embere és a párt költője, mint Aeschylus és úgy látszik Phrynichus is volt. Művei a kor legnemesebb irányainak tükrei voltak, a periklesi Áthén magasztos kinyomata; a polgári viszonyokra nézve tiszta és alapos itélettel találkozunk mindenütt, a hol a higgadt tanácsot dicsőiti, mint az államnak üdvét és az attikai nép tudta őt mint korának igazi költőjét méltányolni; mert egyik sem nyert annyi dijat, és egyik sem élvezte annyira zavartalanul dicsőségét mint Sophokles, és csak akkor, mikor a periklesi kor elmult, akkor emelkedhetett Euripidesnek, vetélytársának szerencséje; ez habár csak 15 vagy 16 évvel fiatalabb, mégis már egészen más korszakba tartozott, de Sophoklest nem is győzte le soha.

A tragoedia mellett ugyanazon csirából, t. i. a bacchusi ünnepélyekből, fejlődött a komoedia. Az a tragoediának édes testvérje, de tovább növekedett falusi szabadságában, és sokkal később jutott városi fegyelem és nevelés alá; azért jobban is megtartotta eredetének jellegét. Eredete a szüret mulatságaiban van, a földmívelők ünnepi örömében, az esztendő új áldása fölött, a mi minden bortermő országban ismétlődik. Rajongó, álarczos menetekben megénekelték az örömöt szerző istenség dicséretét, és a mellett ittas jó kedvökben mindenféle tréfát és gúnyt üztek azokkal, kik a menettel találkoztak és alkalmat szolgáltattak ingerkedésre és pajzánságra; a nap eseményeit bőven felhasználták és a ki a legjobb ötleteket bocsátotta világgá, az a hálás közönség részéről nevetés- és dicséretben egyaránt részesült.

Ekképen tartották meg az őszi ünnepeket Attikában is, különösen Ikaria megyében, mely a Dionysus tisztelete által ugyszólván szülőhelye lett az áthéneiek egész drámá-

jának, mert hiszen Thespis is onnan indult. Ikariába jött a megarai Susarion; hazájából a bohózat nyers élczét hozta magával és ő adott mintát, mely a legközelebbi időben fenn is tartotta magát Attikában. Az ő iskolájából származott Maeson, kinek a Pisistratidák idejében nagy tekintélye volt; a legközelebbi lépés az volt, hogy a falusi szinpadot áttették a fővárosba, hogy az állam elismerte és közpénzen fentartotta. Ez történt a perzsa háborúk idejében, és ama erőteljes, emelkedő lelkület, mely akkor az áthéneiek nyilvános életét áthatotta, itt is mutatta magát, a midőn az éretlen és félig idegen bohózatot egy jól szervezett, gazdag tartalmu és igazi attikai művészeti fajjá alakította át.

Mióta az ikariai színmű a tragoedia szinpadján meghonosodott, az óta a tragikus dráma kész formáiból sokat vittek át a fiatalabb fajra; ennek számára is az állam részéről nyilvános versenyek, díjak és díjat osztogató bíróságok rendeztettek, valamint a choregia is mint közszolgálat (302. l.); szinpadra, párbeszédre, karra, a szinészek számára és a többire nézve hasonló szervezetet kapott, a nélkül azonban, hogy ez által sajátságait elvesztette volna. Mert mig a tragoedia a nézőket magasabb sphaerába emelé és a művészet minden eszköze által oly viszonyokat akart feltüntetni, melyek a közönséges élet mértékét nagyon tulhaladták, addig a komoedia a jelennel és a köznépi élettel szoros összefüggésben maradt. Fesztelenebb maradt a tánczban, a vers alkotásában és a beszédben, valamint a költői tervezetre nézve is; sőt a pillanatnyi hatásra szánt alkalmi darabnak jellegét annyira megtartotta, hogy a költő felhasználta a kart arra, hogy a darab összefüggését tökéletesen kettészakítsa és személyes ügyeit vagy fontos napi kérdéseket a közönséggel megbeszélje terjedelmes »para-

basis«-okban. Ennélfogva csak a befejezett demokratiában virágozhatott és juthatott tekintélyre, melyet fejlődése minden stadiumán keresztül kisért. Elejétől fogva az emberi élet visszás és azért nevetséges tüneményeire fordítván figyelmét, minden oktalanságot, hibát és gyengeséget ostoroz; erre pedig anyagban soha sem lehetett hiány oly mozgalmas és átlátszó községi életben, minő az áthénei volt, és épen ugy nem hiányzott az élczes, szellemes, nevetni szerető és minden vonatkozást értő közönség. De napfényre hozta a közéletnek visszaéléseit, elfajultságát és ellentéteit is. Ebben rejlik komoly hivatása; mert komoly és hazafias érzelemnek alapja nélkül a tréfája gyenge, hatásnélküli és megvetendő lett volna. A komoedia-irók nem akartak könnyelmü népmulattatók lenni, hanem a nép tanítói és vezetői, mint a tragoediairók, és a mit a lázas mozgalom idejében ostoroztak, az épen az uj divat volt; a régit állították szembe a jelen hibáival, fentartották a szabadságharczosok emlékét és biztattak példájok utánzására, szerettek fontos napi eseményeket felhasználni, mint p. o. Kratinus »Thrákiai nők« czimü darabjában a Thrakiában készülő gyarmatosítást használja.

Gondolható, hogy mennyi vonzerővel birhatott eme költészeti faj lángelméjü emberekre nézve. Itt határtalan tér volt, melyen tehetségöket kimutathaták; itt a mese feltalálásában és kezelésében nem voltak hagyományhoz kötve. A képzelő tehetségnek és kedvnek nem volt korlátja, és a közönség látta a kartánczosokat, kik sok élczczel kigondolt jelvényekkel el voltak látva, mint felhőket, békákat, madarakat fellépni; a jó ötlet, ha még olyan csipős volt is, szabadon nyilatkozhatott. A költő rendelkezésére állott a költészet minden eszköze, hogy magasztos röpte által lelke-

sítse, kelleme által gyönyörködtesse, gúny és élcz által mulattassa, új szavak és eszmék által meglepje a nézőket; a szinpadi szabadság védelme alatt bátran kérdőre vonhatta a leghatalmasabbat az államban és az ujjongó nép elismerte benne a polgári szabadság védőjét.

Az igen természetes, hogy minél korlátlanabb volt a költő működése, alakra és tartalomra nézve, annál több nehézséggel járt a művészet és annál gyorsabban változott a közönség kegye, mely kedvenczét, kinek versei szájról szájra jártak, elfelejtette, ha bőven fakadó találékonysága megszünt. Krates és Kratinus a komoediának, mint attikai művészetnek alapítói. Kratinus egy kevéssé fiatalabb volt Aeschylusnál és ugy mint ez, teremtő, önmagában eredeti tehetséggel birt, de korlátot nem ismerő lelke és kifogyhatatlan jó kedve által vigjátékirónak született, és nyers igazságszeretete által arra volt hivatva, hogy a komoediát az államban hatalomra juttassa. Ez azon időben történt, a melyben Perikles Áthénben emelkedett és ha nem is volt olyan Kratinus természete, hogy határozottan az egyik viszálkodó párthoz szegődjék, azért mégis tudjuk, hogy az »Archilochoi« czimü drámájában, melyben a kar oly gúnyolódókból állott, minő Archilochus volt, közvetlenül Kimon halála után egy attikai polgárt úgy beszéltet, hogy ez annak halálán sajnálkozik, »ki minden panhellen közt a legjobb vendégbarát és legderekabb, kivel vidám öregkort gondolt élhetni, de most már ő előtte szállt a sírba.« A hatalmas Kratinust követték Aristophanes és Eupolis; mindkettőben könnyen felismerhető a lelki rokonság és összhangzó lelkület, de amannál művésziesebb, enyhébb, mérsékeltebb. De csak Aristophanes tudott e tulajdonságokkal

gazdag teremtő találékonyságot egybekötni, mely Kratinusénál nem volt csekélyebb [157]).

Mind e férfiak, bölcsészek és történészek, szónokok és költők, kik közől mindegyik korszakot alkot a művészet és tudomány fejlődésében, nemcsak kortársak voltak, hanem együtt éltek egy városban, részben mint kik ott születtek és a szülőváros dicsősége által fiatal koruktól fogva tápláltattak, részint e dicsőség által odavezettettek; és pedig nemcsak külsőleg állottak egymás mellett, hanem tudva vagy nem tudva, közreműködtek egy közös munkában. Mert akár közel állottak azon nagy államférfiuhoz, ki az attikai világ központja volt, vagy sem, sőt ha ellenfeleihez tartoztak is, azért mégis kénytelenek voltak őt lényegesen támogatni élete feladatában, hogy t. i. Áthén Görögországnak szellemi fővárosa legyen.

E városban a műveltség minden eleme, mely más tartományból hozatott be, uj életet nyert; a jón föld- és népisme történetirás lett, mihelyt Herodotus Áthénnel jött érintkezésbe; a peloponnesusi dithyrambusból Áthénben a tragoedia fejlődött, a megarai bohózatból a vigjáték; a nagy-görögországi és jón bölcsészet itt találkozott össze, hogy egymást kiegészítse és egy attikai bölcsészet fejlődését előkészítse; sőt a sophistika is sehol sem használtatott fel annyira, mint Áthénben. Mig azelőtt minden vidéknek, minden városnak vagy szigetnek sajátságos iskolája vagy iránya volt, addig most minden életrevaló irány itt központosúlt; a helyi és származási különbségek jellemben és dialektusban itt egyenlíttettek ki, — és valamint a dráma, mely valamennyi művészeti faj között leginkább attikai volt, minden régebbi műfajokat magába felvett, hogy organikus összhatásra egyesítse, úgy a hellen szellemnek min-

den vivmányából egy általános műveltség nőtt ki, mely egyszerre attikai és nemzeti hellén volt. Bármennyire ellenezték is a többi államok Áthén politikai elsőségét, azért mindenkinek el kellett ismerni, hogy itt, hol Aeschylus, Sophokles, Herodot, Zenon, Anaxagoras, Protagoras, Krates és Kratinus egyesülve működtek, itt van közös tüzhelye minden közös törekvésnek; hogy itt van az egész hazának szive: Hellas Hellasban.

Habár nincsen is tudomásunk arról, hogy e nagy kortársak miképen érintkeztek egymással, azért mégis annyit tudunk, hogy miképen érintkezett Perikles a legkiválóbb emberekkel; ismerjük Herodot és Sophokles barátságát és azt halljuk az utóbbiról, hogy a művésztársak barátságos egyesítése által közös törekvésöknek sikerét előmozdítani akarta. Ha pedig a görög művészet egyáltalában azért haladt oly biztosan, mert a fiatalok nem arra törekedtek, hogy eredetiség után kapkodván, szerezzenek előnyt, hanem mert mindenütt megtartották a jót, és a mi ki volt próbálva, azt fogadták szivesen és fejlesztették tovább: akkor azt tapasztaljuk, hogy Áthénben is az idősebb művészek tanítványaik által dicsőittetnek és tiszteltetnek, mint p. o. Aeschylus Sophokles által, Kratinus Aristophanes által. De a szellemi életet Áthénben különösen azon körülmény tüntette ki, hogy a kiváló férfiak, bármilyen komolyan fogták is fel hivatásukat, még sem köszönhették jártasságukat az egy szakra való szükkeblü szorítkozásnak. A községi élet közepette állottak, és ez tartotta fenn épségöket, táplálta és erősítette lelköket, és akadályoztatta azt, hogy a polgári élet és a tudomány és művészettel foglalkozó élet között oly rideg idegenkedés álljon be, mely mindkét félre hátrányos. Mindenik teljes ember, egész polgár akart lenni. Ama

kor nagy emberei közől a legtöbb, éveken át, utazgatott és útjok messzire terjedő összeköttetésekre és a szellemi irányok üdvös közlésére vezet; bölcsészek és költők működnek mint államférfiak, mint harczosok és hadvezérek; más államokkal való alkudozásra igen jól lehetett oly nagy nemzeti hírű férfiakat használni, minő Sophokles volt, és azok is, kik különösen a muzsák szolgálatának szentelték magokat, egyszerre költők és színészek voltak és jártasok az ének, valamint a táncz mesterségében [158]).

E sokoldalúság csak azon nagy életerő mellett volt lehető, mely Perikles kortársait kitünteti és úgy látszik mintha az a nagyszerü virágzás, melynek akkor a hellén nép örvendett, különösen abban mutatkozik legtisztábban, hogy a szellemi és testi erő oly sokszor feltünő mennyiségben volt egyesítve. Bámuljuk azokat a férfiakat, kik fáradhatatlan munkájok mellett egészen öregkorukig fenn tudták tartani teljes erejöket és egész halálukig haladtak művészetök tökéletesítésében.

Azt mondják, hogy Sophokles, miután 113 drámát írt, a kolonusi Oedipus karénekét olvasta fel, annak bizonyítására, hogy öregsége következtében nem képtelen, mint beszélték róla, arra, hogy vagyonát kezelje. Kratinus 91 éves volt, midőn »Kulacs asszony« czímű darabját előadatta és e merész vigjátékkal legyőzte Aristophanest, ki őt már elerőtlenedett ellenfelének tartotta. Hasonlóképen Xenophanes, Parmenides, Zenon, mint öregek az erő és egészség mintaképei voltak. Timokreon (161. l.) egyformán ügyes költő és athleta volt. Polus, Sophokles kedvencz színésze képes volt arra, hogy négy nap alatt nyolcz tragoediában vállalja el a főszerepet. Végre abban is mutatkozik az akkori művészet ügyessége és sokoldalusága, hogy az

általok teremtett nagy számu műveikben mutatkozó termékenységük mellett egyszersmind arra is törekedtek, hogy tudományos öntudatra jussanak művészetök feladatai és eszközeire nézve és hogy a költői kebel lelkesedésével, valamint a theoretikus kutatáshoz való teljes higgadtsággal s szeretettel birtak. Igy p. o. Lasus, ki a dithyrambust tökéletes alakjában alapította, egyszersmind kritikus fő is volt, a zene theoriájáról mint első rangú iró írt, Sophokles maga pedig irt a tragikus karról, hogy nézeteit annak jelentőségéről a tragoedia szervezetében kifejtse. Igy a legelső épitészek is tudományos műveket írtak művészetökről és Agatharchus kifejtette az optika elveit, melyek szerint a szinpad diszítményeit berendezte.

A szónoklat és költészet, valamint a tudományos haladás tekintetében csak közvetve hathat az állam, a midőn a nagymestereknek alkalmat ad arra, hogy közczélokra működjenek, az elismert hírű költőknek fizetést rendel, vagy díjakat osztogat, Herodotus műveit az összegyült nép előtt felolvastatja, a midőn azon ünnepeket rendezi, melyeken a szindarabok méltó kiállítással adatnak. — Máskép áll a dolog a képző-művészetekkel. Ezek jobban függnek a külső viszonyoktól; hogy valami nagyszerüt létre tudjanak hozni, arra oly eszközökre van szükségök, melyeket csak az állam bocsáthat rendelkezésökre; továbbá itt felső vezetésre van szükség, hogy valamennyi rendelkezésre álló erő a közös czélok kedveért összefoglaltassék, nehogy kisszerü művekben szétforgácsoltassék [159]).

Attika a legrégibb időktől kezdve kedvező hely volt a szépművészetek ápolására nézve. Lakóiban különösen nagy

mértékben meg volt a szép iránti azon érzék, mely a hellének népét kitünteti; a táj és légkör arra hatottak, hogy az alak és szin iránti érzékök kiképződjék, és a talaj ama munkás népnek kitünő követ szolgáltatott az építészethez és szobrászathoz, valamint igen alkalmas földet a modellirozásra, cserépedényekre és agyagfestészetre.

A festészet eredetileg nem volt egyéb, mint a szinekkel kitöltött körrajz és az áthénei Eumarust, kinek neve annyit jelent, mint Eucheir (II. 325. l.) illette az a dicsőség, hogy legelőször, mint mondják különböztetett meg különböző szinezés által férfi- és nőalakokat. Művészete a Kleonaeből származó Kimon által tovább fejlesztetett és a tagok és ruházat feltüntetése által változatosabb lett. Az istenek tisztelete alkalmat szolgáltatott arra, hogy nagy falak lapjait szines képekkel diszítsék; szentelt ajándékok felállitása, a melyek olyan fontos események emlékének fentartását célozták, melyek plastikus ábrázolásra nem voltak alkalmasak (II. 403. l.), táblaképek készítésére vezetett, melyek szent helyeken felállíttattak. Ekképen fejlődött lassankint a festészet Samusban, Chalkisban, Korinthusban, Paruson, Thasuson, Rhegiumban és másutt. De lényegesebb haladás csak Áthénben mutatkozott és pedig e dicsőségét is a város hajóhadának köszönhette. Mert midőn a thasusiak gazdag szigete a harczot el merte kezdeni akkor ott a festészet virágzott, és pedig kiválóan Aglaophon házában. Annak egyik tehetséges fia volt Polygnotus, kit a thasusi háborutól kezdve Kimonnal igen közeli viszonyban és személyes összeköttetésben találunk. Ennélfogva nagyon is valószínű, hogy épen Kimon volt az, a ki Polygnotust az Áthénbe való letelepedésre indította és ez által saját győzelmének oly jelentőséget adott, mely az

áthénei művészi életre nézve örökké tartó jelentőséggel birt. Mert Polygnot azonnal nagyszerü tevékenységet kezdett Áthénben. A Kimon által épen akkor befejezett Theseus-templomot képeivel diszítette, hasonlóképen az új csarnokot is, a Kimon által befásított városi piacz mellett, melyet Pisianax, Kimon rokona, (valószinüleg sógora) építtetett; ezután a dioscurok templomát és a szent cellát a vár bejáratánál, mely később a képes-terem vagy a Pinakotheka neve alatt ismeretes volt.

Most egész Görögországban elterjedt a híre. Ő reá bizták Plataeaeben az Athena Areia templomának diszítését és Delphiben a Lesche- vagy vendégcsarnokét; Áthénben iskolát alkotott, melyhez belföldi művészek, mint p. o. Mikon és Panaenus és idegenek is, mint p. o. Dionysius Kolophonból csatlakoztak.

Ez iskola befolyása az attikai művészet iparszerü foglalkozására is hatott; mert ez időtől fogva a régi edénystylus mellett, melyben fekete alakok vörös alapon alkalmaztattak, az újabb stylus is kezdődik vörös alakokkal fekete lapon, és mig az elsőnek hazája különösen Korinth, addig az utóbbi kiválóan attikai és minden tekintetben ujra feléledő művészeti életet mutat. Az edények szebb alakjait találni, gazdagabb feltaláló tehetséget, a csoportosulásban nagy nyomatékot és daczára annak, hogy a rajz feszessége nincsen még legyőzve, még is van félre nem ismerhető kellem, melynek annál nagyobb a hatása, minél nagyobb benne a komolyság. Igy az attikai iparban fel lehet ismerni a nagy korszak hatását, mely Áthénben Polygnotus fellépésével kezdődik.

Az áthéneiek vendégszeretete soha sem találta gazdagabb jutalmát; mert a polgári jog adományát megakarván

hálálni, a nélkül, hogy fizetést fogadott volna el, azokat a nagy fali képeket festette, melyek a várost mindenek fölött kitüntetik, és az ottani festész-iskolát Hellas első iskolájává tette.

Polygnotus művészetében egyáltalában magasztos gondolkozásu férfiu volt, és semmitől sem idegenkedett annyira, mint attól, hogy a színek bája és csaló látszat által kellemes mulattatást szerezzen. A mi érzékileg hatott, azt a művészete megvetette; nem akart egyebet, mint hogy a művész eszméit a legegyszerübb alakban fejezze ki. De kedélye egészen a vallás és epos hagyományaiban élt, és mint Pindar és Aeschylus, úgy ő is arra törekedett, hogy annak hatalmát a jelennel kösse össze. Egy aeschylusi trilogia szervezete szerint, a piaczon lévő csarnoknak három festménye, mely, ha különböző kéztől, de kétségkivül az ő vezetése alatt készült — az amazonok csatája, Ilion elpusztulása és a marathoni harcz — az Ázsia és Európa közti nagy harcznak különböző korszakait tüntette fel. Plataeaeben festette a kérők bevezetését Odysseus házába, nyilván való vonatkozással a barbar betolakodókra, kik Plataeae mellett bünhödtek.

Polygnotus oly történeti festészet megalapítója, melynek magas stilusát soha sem haladták túl. Az a büszke öntudat, mely Kimon kortársait lelkesítette, mindazon művekben él, melyek az ő iskolájában jöttek létre, akár epikai volt a tárgyuk, akár pedig ama kor történetéből valók voltak. Az utóbbiaknál a legnagyobb hüségre törekedett. Ekképen a marathoni ütközetben Miltiadest személyesen lehetett látni, a mint elől léptetve, az áthéneieket a támadásra buzdította; láthatók voltak a perzsák, a mint őket a mocsarakba szorították, a hajók melletti harcz, Kallimachus hő-

sies halála; de itt sem hiányzott a láthatatlan világra való vonatkozás, mivel az ország hőseinek lelkei előjöttek, hogy a harczban részt vegyenek. Polygnotus egy ilyen tisztán attikai tárgyat egy attikai művésznek, Panaenusnak engedett át kivitel végett.

Ő neki különös kedve tellett köz-hellén tárgyakban; ő reá nézve nem lehetett vonzóbb feladatot találni, mint a delphii csarnok diszítését, hol minden vidékről való és különböző dialektust beszélő hellének, mint egy nép tagjai, mint ugyanazon istenek szolgái találkoztak. Itt a homéri mondákat tárta ki teljes bőségökben; de azzal nem elégedett meg, hogy a csoportokat epikus módon egymáshoz csatolja, hanem, valamint minden egyes csoport kevés egyes személyben tisztán és áttekinthetően részletezve volt, úgy a csoportok is bizonyos központok körül voltak egyesítve. Mindenki felismerte a gondolkodó szellemet, mely tökéletesen uralkodott az anyagon, és a művész erkölcsi és vallásos eszméi mindenki kedélyére buzdítólag hatottak. Mert Delphiben határozottabban mutatkozott Polygnot theologiai iránya. Trója elpusztulásában, valamint az alvilág ábrázolásában megrendítő példákban fel tudta tüntetni az istenek igazságát, kik az emberi dolgok változásai fölött uralkodnak. A ki a művész egyszerű, de mély symbolikáját értette, megismerte Antenor képében, ki az égő várost nyugodtan hagyta el, a vendégszeretet jutalmát és a felavatottak alakjaiban a mysteriumok áldását látta feltüntetve, mely a síron túl terjed.

A szobrászatnak Görögországban sokkal gazdagabb multja volt, mint a festészetnek. — A kényurak idejében az attikai szobrászok és építészek műhelyeiben sok volt a munka, a város előkelő családjaiban az a hajlam

mutatkozott, hogy gazdagabb szent ajándékokat alapítsanak, és a Daedalidák régi czéhe folytonoson munkálkodott, hogy fa-, márvány- és elefántcsontban szolgáljon a vallásnak; az attikai művészek, mint p. o. Endoeus istenszobrai oly hírnek örvendettek, mely az ország határán messzire túlterjedt. Azokat különösen szigorú ünnepélyes stilus, vallásos komolyság és nyugodt méltóság tüntette ki. Ez uton folytatták az áthéneiek munkájokat és a mi attikai szobrot vagy faragványt a perzsa háborúkig vagy leirás után, vagy maradványokból ismerünk, az azt mutatja, hogy nagy volt a mozgalom és komoly a törekvés a természeti hűségre a részletekben, de hogy mindazáltal a kiállítás egészben véve száraz és merev, a szabadság hiányával és élettelen volt és sokáig meg is tartotta a régies korlátoltság jellegét. Ilyenek Athena márványból való szobrai, hosszú ruházatban, a testhez szoruló karokkal, ünnepélyesen trónon ülve, a minők az Akropolison napfényre kerültek. Az attikai iskolára nézve jellemző a mély-domboru (basrelief) stilus, mely az alakok körrajzát mint silhouettet a kőlapra rajzolja; igy különösön a keskeny sírpilléreken, melyek talapzatba lévén beleeresztve, mint jelvények emelkednek a sírokon, ép oly szélességgel és magassággal, hogy egy életnagyságu emberi alakot lehet rajta ábrázolni. E szűk mérték jellemző az attikai művészetre nézve és ezenkivül egy bizonyos ügyetlenség, mely sokáig tartja fenn magát, valamint az arczvonások és a haj conventionalis előállítása. A nagy és merev szem egész szélességében mutatkozik a profilfejeken, mig az arcz modelljén már a természet finom megfigyelése mutatkozik és a körvonalokban az individualis hűség utáni törekvés félreismerhetlenül mutatkozik [160]).

Sokkal mozgékonyabb élet uralkodott a Peloponnesusban, hol az érczöntés teljes virágzásban állott, hol a művészet szentelt ajándékokon és győztesek szobraiban szabadabb és többoldalú fejlődésre jutott. Sikyon, Aegina és Argos művészi iskolái akkor a görög világ legvirágzóbb iskolái voltak; Sikyonban Kanachus iskolája, mely a perzsaháborúk idejében Miletus és Thebae számára Apolloszobrokat készített, Aeginán az odavaló érczöntők régi híres iskolája (II. 308. l.), mely a sziget jólétével és hatalmával mindig fényesebben emelkedett és Onatasban érte el tetőpontját. Onatas hírét minden görög ismerte. Egy Apollo kolossust készített a pergamumbeliek számára, egy Demeter-szobrot a phigaleabelieknek Arkadiában, és ez utóbbi az által tünt ki, hogy ő nem csatlakozott a régi művészek szokása szerint pontosan és gondosan a régi hit izléstelen formájához, hanem felszabadította magát a papi traditió alól és saját belátása szerint nemesítette az istenszobor alakját. Teljes művészi nagysága azonban nagyobb terjedelmű történeti csoportok alkotásában mutatkozik. Igy az achaiabeli városok számára egy szentelt ajándékot készitett, mely a görög hősöket ábrázolta, kik sorsot vetettek azon, hogy ki vállalja el Hektorral a harczot, és Tarentum megbizásából érczbe dolgozta ama gyalog és lóháton való harczokat, melyeket a város polgárai az italikusokkal vívtak; Tarentum védő herosai, mint jelenlévők voltak láthatók. Ez iskola derék és ügyes voltáról tanúskodnak az Athena templom képszobrai (8. l.). Ezek márványból valók és mégis tisztán felismerhető rajtok, hogy az érczöntés vezette az aeginai művészetet ama nyulánk alakokhoz és a mozgás ama szembeszökő elevenségéhez, a minőt ama szobrokon látunk, mig a márvány, mely Áthénben túlnyomó volt, inkább oly alakok előállítására vezetett, me-

lyeknél nyugodt összhangzat fejlődött és a fejen mutatkozott a szellem kinyomata.

Egy időben Onatassal és részben ő vele együtt dolgozott Ageladas és Kalamis. Kalamis a perzsa háborúk idejében állott dicsősége tetőpontján, midőn Akragas polgárai egy sor imádkozó fiú-alakot rendeltek meg nála és Pindar egy ő általa készített szobrát Zeus Ammonnak Thebaeben szentelte az istenségnek. Ő művész volt akármely anyagban, érczben, márványban, ezüstben, aranyban és elefántcsontban; egyformán ügyes volt istenek, állatok, emberek ábrázolásában; oly férfiu volt, kiben már az attikai tehetség egész sokoldalusága mutatkozott, és ki, ha nem lehet áthénei születését kimutatni, mégis Áthénben működött, mig Ageladas Argosban egy híres és sokat dolgozó művészi iskola feje volt. Itt, ugy mint Aeginában, az érczöntés volt a fődolog, és ama nagyszámú szentelt ajándékok következtében, melyek a tarentumiak, epidamnusiak, messeneiek számára nála készíttettek, egyes szobrokban és csoportokban, istenképen és négyes fogatokban, a technica és compositió oly sokoldaluságát és jártasságát érte el, hogy a legtávolabb eső helyekből a legjobban törekedő művészek Argosba jöttek, hogy Ageladas iskolájában képezzék magokat; e művész nagy jelentőségét egy tény sem mutatja annyira, mint az, hogy az ókor legnagyobb művészei között három, Myron, Polykletus és Phidias az ő iskolájából került ki.

A legidősebb volt köztük Myron, ki Eleutheraeből való volt, mely Attika határán feküdt Boeotia felé. Ő attikai szellemet hozott magával a peloponnesusi művészek műhelyeibe, attikai találékonyságot és erélyt, mely nem nyugodott meg a szokásos motivumoknál, hanem sokfelé

új utakat egyengetett. A drámai élet, mely az attikai költészetben fejlődött, az ő művészetét is lelkesítette és túlvezette azt a győztesek szokásos szobrain. Igy állította elő Ladast, ki futásban győzött, a mint utolsó lehelletét kiadván, éri el a czélt, és diskus hajítója a lehajló alakban, az izmok legnagyobb feszültségét ábrázolja, és ez oly eleven, drámai jelenet, melyből előre lehete látni, hogy a következő pillanatban valamennyi tagnak egészen más helyzete fog következni. Látni való ama biztos iskolázás, melyet Argosban tett magáévá, és egyuttal az új módot is, melylyel annak eszközeit fel tudta használni. E mellett az attikai mesterek útmutatása szerint igen kitünő istenszobrokat tudott készíteni, mig egyúttal egy bizonyos nyers, természetes modora, melyben talán boeotiai sajátságát lehet felismerni, arra vitte őt, hogy különös kedvvel és szerencsével állati alakokat és pedig valódiakat és meséseket állított elő és a közönséges életből is némely jelenetet genre-képen kidolgozott.

E genialis sokoldalusággal nem birt Polykletus, ki Sikyonból állott be az argosi művészi iskolába, de magában összhangzó művészi természet volt benne, mely fáradhatatlanul törekedett a tökéletes szépség szemlélésére és előállítására, és ennélfogva megkisérlette az emberi test normalis viszonyait tudományosan fejtegetni és egyúttal mintaszerűen előállítani. Alakjai ennélfogva, épen ellentétben Myronéival, többnyire nyugodt magatartásuak voltak, a legnagyobb egyszerűségben, és hogy az egyformaságot elkerülje, egy igen jelentéktelen, de mégis fölötte nagyhatásu eszközt használt, azt t. i., hogy szobrait különösen egy lábra nehezedőknek tüntette fel, ugy, hogy a test nagyobbára az egyik lábszárra ereszkedett; ennek következtében

a test ábrázolásában kellemes ellentét mutatkozott a tartó és tartott, a feszített és puhább, fesztelenebb oldal között. A személy eszményítése által a testet tökéletes szép alakban mutatta fel, és Polykletus műveit soha sem haladták túl feddhetetlen szépségre, komolyságra és méltóságra nézve. De hiányzik e művekben az érdekes tartalom; hiányzott a művésznek oly szülőváros, melynek mozgalmas története lett volna és oly polgárság, mely a művészetet közügynek tekintette. A legfontosabb megbizatás, melyben részesült, hogy Hera templomi szobrát készítse, valószinüleg csak annak következtében hajtatott végre, a mi időközben Áthénben történt.

Az attikai művészi iskolákat túlhaladták a Thasus-, Sikyon-, Aegina- és Argosban lévők. De bármennyire voltak is e kis államok alkalmasok arra, hogy kedvező körülmények között egy ideig és egy bizonyos irányban nyomatékkal előmozdítsák a szépművészetek fejlődését, azért a hellén művészet csak oly államban juthatott teljes fejlődésre, mely a hellén történet központja, a hatalom székhelye és a dicsőség színhelye volt; mert a művészetek követik a győzelmet és mindenkor az volt legszebb feladatuk, hogy a nagy eredményeket, melyek az emberi bölcseségnek és vitézségnek sikerültek, maradandó művekben örökítsék meg. Igy gondolkodtak Görögország kényurai is, és azokat a fényes ajándékokat szentelték amaz isteneknek, melyek szerencséjök tanúbizonyságai legyenek az utánok következő nemzedékeknél. De e művekben a népnek nem volt része, mert a zsarnokok szerencséje a nép leigázásán alapult; és egyes uralkodók önző törekvéséből nem keletkezhetik népszerű művészet. Most minden megváltozott. Nagy nemzeti mozgalom indult meg az egész nép között; egy szabad polgárállam

állott a mozgalom élén; a győzelem által gazdagságra és hatalomra jutott. Most nem állhattak meg abban, hogy egyes, a művészetet pártoló és bőkezű Eupatridák, a minő Kallias, Hipponikus fia volt, ki Kalamissal dolgoztatott, szent ajándékokat készíttettek, hanem most már az államnak kellett adni a megbizatást és Áthén polgársága elég érzékkel birt a művészet iránt, hogy nagy műemlékek felállítását igen nagy jelentőségű közügynek tekintse [161]).

Ekképen minden körülmény arra hatott, hogy Perikles politikája előmozdíttassék, melynek alapja nem a személyes kedvtelés volt, hanem szükségképeni eredménye a történeti fejlődésnek. Mert ő nem arra gondolt, hogy az attikai gazdagság fitogtató kiállítását hozza létre, hanem azt akarta, hogy a hellén művészet, mely lassankint minden anyagot szolgálatába vont, az építészet és szobrászat minden alakja számára a megfelelő stilust is feltalálta, az óriási arany-elefántcsont-szobortól kezdve, a legközönségesebb házi eszközig a technika minden nemét átalakította, egy szóval, iskoláját befejezte és tanonczéveit kitöltötte, most Áthén dicsőitésében lelje fel feladatát, melyben teljes erejét kimutassa.

Themistokles főfigyelmét Áthén erősítésére fordította, mert ez volt önállóságának feltétele. A bőkezű Kimon sokat tett, hogy Áthént és külvárosait diszítse és Polygnotus épen arra való ember volt, hogy Kimon müveit mintegy felszentelje. Azonban ezeknél hiányzott még a magasabb összefüggés. Kimon ezeknél inkább családjának dicsőségét és személyes viszonyait nézte, hogysem nagy államférfiui feladata egy részének tekintette volna. Ezt Perikles tette először. Áthén hatalmi állására nézve, a mire ő törekedett, szükség volt, hogy a képző művészet, mely inkább mint

akármi más, a helléneket a barbároktól megkülönböztette, attikai legyen és arra szolgáljon, hogy a kétszer feláldozott és elpusztított várost mintaszerű emlékekkel diszítse, melyekre nézve minden, a mit előbb görög kezek alkottak, csak előkészítésnek tekintessék. Ha Perikles ebben szerencsésebb volt, mint valamennyi más vállalataiban, akkor ennek oka nemcsak személyiségében rejlik, hanem különösen a körülmények kedvező voltában, melyek e nagy művéhez az arra való embereket vezették hozzá, és pedig mindenekelőtt Phidiast.

Phidias, Charmides fia, egynehány évvel volt idősebb Sophoklesnél. Oly családhoz tartozott, melyben az Athena Ergane, a »műértő« szolgálatával együtt sokoldalu művészi gyakorlat öröksége volt. Ő maga először festő volt, mint testvére Panaenus, és csak később fordult kizárólagosan a szobrászathoz, melyet minden ágában igen nagy szorgalommal tanulmányozott. Még nagyon fiatal korában a Peloponnesusba ment, hol béke uralkodott, mig Attikában a talajért harczoltak, és Ageladas mühelyében találta a nagyszerü művészi tevékenységnek első mintaképét. Visszatérte után nem sokára a legtekintélyesebb művészek egyike lett, és amaz emlékek kivitelében, melyekkel még a marathoni győzőknek tartoztak, már első helyen működött. Erre a későbbi győzelmek által szerzett kincseket is használták, mert az áthéneieknek mindig első sorban volt arra gondjok, hogy Marathon emlékét dicsőitsék; Kimonnak természetesen különösen érdekében volt, hogy e törekvést előmozdítsa. Mert miután atyjának szerencsétlen pere feledésbe ment, ujra felemelkedett annak elhomályosodott dicsősége, és most nagy bronzcsoportokat készítettek Delphi számára: az attikai törzsök herosait mint a polgári

község képviselőit; mellettök volt Kodrus, Theseus és mint harmadik valószinüleg Philaeus, Aias fia, ki Salamist Áthénnek szerezte meg, a Philaïdák őse, kikhez Miltiades és Kimon tartozott, végre Miltiades maga Apollo és Athena mellett. Fényesebben nem lehetett a hősnek emlékét kiengesztelni, ez nagyszerü elégtétel volt. Ugyanez időben készült Phidias műhelyében az Athena Promachos, az »előharczos« óriási érczszobra, és az Akropolison állíttatott fel a váristen templomához nyugotra, a többiek előtt harczoló bátorság dicső jelképe, mely bátorsággal az áthéneiek a perzsákkal szálltak szembe [162]).

Igy már a kimoni idő bőven szolgáltatott alkalmat a művésznek, fontosabb művek készítésére. De ezek még mindig egyes alkalmi művek voltak, melyek megrendelésre készültek, a mint Ageladas műhelyeiben dolgoztak is, csak azzal a nagy különbséggel, hogy Phidias művei saját hazájának dicsőségére szolgáltak és magok között belső összefüggésben voltak. E művek mellett a művész lángesze ama kor számára érlelődött, a melyben Perikles az állam kormányát kezébe vette.

Phidias nemcsak első mester volt a szobrászatban, a kiben gazdag feltaláló tehetség és lelkes hazafias buzgóság élt, hanem ő gondolkodó fő is volt; neki ama kor műveltségében teljes része volt, mely műveltség valamint Aeschylus és Sophoklesnél, úgy ő nála sem idézett elő az ősi hagyománynyal való szakadást. Mivel azon kor műveltségének magaslatán állt, azért képes volt arra, hogy teljesen átértse és magáévá tegye Perikles eszméit, valamint másrészt messzire terjedő és a művészet minden ágán uralkodó belátása által arra is képes volt, hogy nagy vállalatokat biztos kézzel vezessen, mivel a többi művészek kénytelenek

voltak lelkének kétségbevonhatlan feljebbvalóságát elismerni. A korlátlan versenyzés minden szabadsága mellett ő volt a király a művészi élet terén, mint Perikles az állami életben; ő a többi művészeknek ki tudta mutatni az őket illető helyet; uralkodva és vezérelve őket, úgy állott közöttök, a nélkül, hogy dicsőségöket apasztotta, vagy jóakaratukat akadályoztatta volna.

A mit Perikles és Phidias akartak, az tulajdonképen hellen közügy volt. Mert az egész haza mentetett meg a szabadságharczok által; a tenger két partján lakó nép ujra egyesíttetett, és még sem történt meg igazán az, a minek meg kellett volna történni, hogy a győzelmes népfölkelés dicső korszaka és az arra követő előmenetel maradandó emlékek által megörökittessék. Már egy uj nemzedék nevelkedett fel és a feldúlt templomok még mindig romban hevertek; a fogadalmak még nem voltak beváltva, és az illendő győzelmi ünnepély, a kölcsönös feszültség és viszálykodás idejében gyalázatosan félbemaradt. Ennélfogva nemzeti, hazafias kötelesség volt azt pótolni, a mi elmulasztatott, és Perikles vállalkozott arra, hogy e kötelességnek eleget tegyen. A hellen szövetség, melyet hajdan Áthén a perzsák ellen hozott létre, most ujra éledjen fel, mint egy a béke műveinek szánt egyezség.

E czélból husz előrehaladott koru férfiu, kik mindnyájan részt vettek a szabadságharczban, a polgárság kebeléből választatott. Négy csoportban küldettek ki; egy részök ment az ázsiai jónok- és dórokhoz és a szigetállamokhoz, másik a Hellespontusba és Thrakiába; a harmadik követség Boeotia-, Phokis- és a Peloponnesusba ment; az utolsók végre Euboeára és Thessaliába. Minden szabad nép felhivatott, hogy a nemzeti gyülésre küldjenek Áthénbe kö-

veteket és itt közös megállapodás utján intézkedjenek arra nézve, hogy minden elpusztított templom ujra fölépíttessék és minden beváltatlan fogadalom méltó módon beváltassék. Uj, nagy nemzeti ünnepet akartak alapítani és minden hellén állam békés forgalmára nézve, szárazon és vizen uj biztonságot akartak szerezni. E követségek ideje sehol sincs pontosan meghatározva; valószinüleg azon harmincz éves békében történtek, mely Perikles által ol. 83, 3 (445) jött létre, vagy már ama fegyverszünet után, melyet Kimon közvetített (82, 2; 451).

Ekképen Áthén legelőször lépett fel mint nemzeti központ, és oly ügyet vett kezébe, mely tulajdonképen amphiktyoniai volt és melynek Delphiből kellett volna kiindulni, ha az odavaló szövetségnek még hatalma lett volna. Érthető, hogy a követek miért jöttek haza kitérő vagy tagadó válaszszal. A nagyobb államok, mindenekelőtt Sparta, egészen ellene voltak annak, hogy Áthénnek előjogot engedjenek a nemzeti ügyekben és tekintélyét emelni segítsék; a harcz emlékének minden megujúlása csak arra szolgálhatott, hogy az áthéneiek dicsősége emelkedjék. Miután tehát a nemzeti egyesülés tervével fel kellett hagyni, most annál helyesebb volt az, hogy minden lehető eszköz Áthénre fordíttassék és itt létesitesssék az, a mit az egész haza dicsőségére, nemzeti segély által, nagyobb mértékben akartak elérni [163]).

De a művészi tevékenység nemcsak Áthénre szorítkozott. Attika minden része el volt pusztítva és a szent helyeket különös dühvel dúlták fel a barbárok. Most már az egész tartományban akarták azoknak nyomait eltörülni, hogy a pusztítás helyébe uj és szebb épületek emelkedjenek. Valami már Kimon idejében történt, de most már

nagyszerűbben és tervszerübben vitték ki azt, a mi elkezdetett; valószinű, hogy az állam az egyes szent helyeknek saját jövedelmökön kivül még külön pótlékot is adott. Ehhez járult még a bőkezű polgárok vetélkedése, és számos derék építész, mindenekelőtt Iktinus, közeli összeköttetésben állott Periklessel és Phidiassal. Ez időből valók az építmények Suniumon, a szigetalaku előfokon, mely meredek sziklafalaival a Cykladok tengerébe kiszögellik; e hely a hajósoknál szent helye volt Poseidonnak és egyúttal Athenának is. Alkalmasabb helyet nem lehetett találni, hogy Attika a szigetekkel szemben, mihelyt az ember, partjait megpillantja, Pallas Athenának mint istenfélő, szerencsés és működvelő tartománya tünjék fel. Azért ennek itt uj templomot építettek és faragott képekkel diszítették fel; egy díszes csarnok vezetett fel a templom udvarába, hol az oszlopok messzire láthatók, ékes méltósággal emelkedtek a tenger habjai fölött. A templom egy ünnepély központja volt, melyet minden negyedik évben az állam részéről különös fénynyel ültek meg; egy szinház, mely a part magaslatába volt beleépítve, fogadta magába a népet, ha az attikai trierák itt versenyeztek. Sunium nemcsak középső állomás volt Áthén és a szigetek közt, hanem maga népes helység is volt és környéke a bányák miatt, Attika legélénkebb vidékeinek egyike.

Egészen más volt a csendes Rhamnus, egy rejtett hegytorokban a Diakriában, Euboeával szemben, egy óránnyira éjszak felé Marathonhoz. A hegytorok fölött volt a Nemesis temploma, melynek egész környéke fontosságát köszönhette. Itt, a mint látszik, a régibb templom mellett egy uj, nagyobb templom építtetett; az istennő márvány szobra, mely Phidias műhelyéből került ki, a fejszorítóján

(Stirnband) lévő győzelmi istennők által és a kezében lévő, aethiopokkal diszített, csésze által, a barbarok vereségére utalt. Sőt annyira hozzá voltak szokva az attikaiak, az egész müvet Marathonnal összeköttetésbe hozni, hogy azt beszélték, hogy a rhamnusi Nemesis márványdarabját a perzsák hurczolták oda, és hogy abból tulajdonképen perzsa győzelmi emléket akartak készíteni [164]).

Attika tulsó végén, a salamisi csatatér közelében, volt a régi szent Eleusis, mely Áthén mellett mindig bizonyos városi jelentőséget tartott meg, és külön kikötővel és más kiváltsággal birt. Az eleusisi szent helyek ujból való fölépítése különösen igénybe vette az attikai építészek művészetét. Itt az volt a feladat, hogy a nagy istennők cultusa számára, mely a legfontosabb állami intézmények egyike volt, és az állammal együtt dicsőségben és tekintélyben növekedett, oly épület emeltessék, mely elég tág legyen arra, hogy magába fogadhasson valamennyi felavatottat, mint egy gyülekezetet, közös ünnepélyre; ez oly nagy számu embertömeg volt, a minő különben csak szinházakban szokott összegyülekezni. Ez épületet a periklesi kornak legjelentékenyebb épületeihez számították. Iktinusra volt az egésznek vezetése bizva, Koroebus rendezte be az alsóemeletet, egy 170 láb hosszu és ugyanoly széles termet, négy oszlopsorral, melyek az alsó tért részekre osztották. Metagenes erre építette a felső oszlopsorokat, a karzatokat és Xenokles azzal szerzett magának hírnevet, hogy a tető közepén lévő világításra rendelt nyilás számára, egy uj kupolaféle tetőzetet talált fel. Kifelé nem voltak oszlopcsarnokok az épület körül, és azért komoly és elzárkózott külsejű volt; hátulsó része közel volt a sziklákhoz, a többi részek erős kőfallal voltak körülkerítve, mely kettős templomudvart foglalt magában.

Mióta Perikles a két párhuzamos fal között a dél felé levőt fölépíttette (290. l.), azóta az Attika középső síkján lévő két nagy város elválaszthatlanul egy ikervárossá volt egyesítve, de belül igen nagy mértékben különbözött egymástól. Áthén, a mint a szükség kivánta, a régi omladékon sietve épült fel, rendetlenül, terv nélkül, szűk és görbe utczákkal; a Piraeeus azonban uj divatu város volt, nagy térekkel, tágas csarnokokkal, széles és derékszögü utczákkal, szóval az egész város egy remek volt: Hippodamus alkotása, kinek magának is mint attikai védenczneк a régi Piraeeusban háza volt, de szivesen lemondott saját birtokáról, midőn Perikles kezdeményezése folytán ama fényes megbizatásban részesült, hogy az egész kikötő várost a themistoklesi kőfalakon belül ujra épitse fel, mint valamely gyarmatot, művészi terv szerint. Biztos állandó pontokul szolgáltak Munychia magaslata (a kikötő város fellegvára, Artemis szentélyével) és a kikötők. A három öböl közől csak a legnagyobb, a tulajdonképeni Piraeeus, volt alkalmas arra, hogy a tengeri város középpontja legyen, mivel a másik kettő szük volt és sziklamagaslatok által elválasztva a szárazföldtől.

A Piraeeus két részre osztatott; a bejárástól jobbra egy kis öbölben volt a Kantharus, az egyik a három trieraкikötő közől, 94 hajóházzal és minden a hajóhadra tartozó épületekkel. Az öböl többi, éjszaki része, mely több mint kétszerte oly nagy volt, mint kereskedelmi kikötő szolgált, mely Perikles idejében fényesen el volt látva mindennel. Annak lapos szélét töltésekkel foglalták be, melyek eléggé kinyultak, hogy a hajóknak megrakását és kiüritését lehetőleg könnyítsék. Kisebb töltések is kiszögeltek a tengerbe, hogy a hajókat különféle

rakodmányok szerint könnyen áttekinthető csoportokra oszszák. A széles part mögött emelkedtek a nyilvános csarnokok, melyek félkör alakjában vették körül az öblöt, ezek között kitünt a Perikles-féle gabonacsarnok, melyben a tengeren érkező gabona le volt rakva, azután a raktárak, a melyekben az államnak fizetendő díjért az árúk el voltak helyezve, még azok is, melyeket tovább akartak szállitani; azután ott voltak a kikötői rendőrségnek, valamint a városi hivatalnokoknak hivatalos helyiségei, a deigma vagy tőzsdeépület, hol a kereskedők és a hajótulajdonosok összejöttek, árúiknak mintáit egymásnak megmutogatták, minden nemü üzletet és szerződéseket egymással megkötöttek, melyeknek okmányai a pénzváltóknál tétettek le. Ugyanazon épületben székelt a kereskedelmi bíróság is, mely különösen télen működött, midőn az üzlet ugyis pangott. Közel voltak a közszállások és vendéglők, melyeket az állam adott ki bérbe, és bolti üzletek, melyek a tengerészek szükségleteihez képest be voltak rendezve.

Ez egész városrész, közvetlenül a tenger mellett, csupán csak a tengeri forgalomnak volt rendelve; ez rakodó hely és szabad kikötő volt egész Attika számára, benszülötteknek és idegeneknek érintkezési helye, hol az Aphroditének is szentélye volt, a minő kikötőhelyen sehol sem hiányzott. E kikötő szigoruan el volt választva a Kantharusban lévő hajóépítő helyektől, hajóházaktól és trieráktól, melynek kerületében csak a hivatalból ott működő és az államnak lekötelezett személyek járhattak; azonban az egész öböl bejárásánál állomásozó hadihajók arra is voltak rendelve, hogy a kereskedő hajókat, valamint a gazdag raktárakat, a tenger felől jövő váratlan támadások ellen biztosítsák. Mindkét városrész, a kereskedelmi, valamint a

hadikikötő az állam tulajdona volt és egyedül az állam kormányának volt alárendelve.

A harmadik rész volt a belváros, mely a Piraeeusnak városi rendőrsége alá tartozott. Ennek határát felirattal ellátott kövek jelölték meg, melyek közől egy, Hippodamus idejéből való, még megvan. E határon vámolták meg azokat az árukat, melyek attikai használatra voltak rendelve; ekképen távol volt a Piraeeus belvárosától, az idegenek és tengerészek zaja. E városnak külön nagy piacza volt, a »hippodamusi piacz«, mely kétségkivül csarnokokkal volt körülkerítve; innen vezetett egy széles út, a szinház előtt elhaladva, egyenesen fölfelé az Artemis Munychia templomához. A fellegvár lejtőin, a tenger felé, amphitheatralis rendben voltak építve a házsorok, és rendkivül szép látványt nyujtott annak, a ki a két torony között (138. l.) a kikötőkapuba behajózott és egyszerre áttekintette a Piraeeust, mely jól őriztetett, melyben nagy számmal tolongtak a hajók, és mely számos, fényes oszlopcsarnokoktól környeztetett. Perikles itt oly tengeri várost teremtett, mely mintául szolgált a későbbi rhodusi épitményeknek, sőt Alexandriának is.

Egészen mások voltak a felsővárosnak viszonyai. Itt lehetetlen volt egy gyökeres új építés; azzal kellett megelégedni, hogy a város környékét diszítették, és mint sok régi városnál, úgy itt is a külvárosok sokkal szebbek és fényesebbek voltak, mint a város belső része. A Pisistratidák ideje óta, a város lakossága mindinkább éjszak és nyugot felé terjeszkedett (II. 92. l.); a régi fazekas kerületnek vagy Kerameikosnak egy része már régen városnegyed lett; a másik része külváros maradt. A kettő között volt a kettős kapu, vagy dipylon, a városnak legszélesebb és leg-

fényesebb kapuja; mert itt volt annak homlokzata, és a régieknek az volt a szokása, hogy a városoknak és templomudvaroknak főbejárását lehetőleg szépen és méltón díszítsék. Itt végződött e városban azon széles kocsiút, mely minden magaslatot kerülve, a hippodamusi piacztól közvetlenül a Kerameikos városi piaczára vitt; innen indult egyenesen nyugotnak Eleusis felé az út, az ünnepi meneteknek szent útja, melyek a fáklyák fénye mellett Iakchost, a mysteriumok istenét, a nagy istennők szentélyeihez viszik. Ez útból közvetlenül a kapun kivül azon út ágazott el, mely az Akadémiába vitt, ama fákban gazdag lapályba a Kephisus mellett, mely számtalan vizerekkel hatja át a talajt, és dúsan tenyésző növényzetet táplál, mely oly üdítő ellentétet képez a város kopasz, sziklás magaslataival, hogy az árnyékra és fris levegőre kivánkozó városi lakók minden időben ide vonzódtak. Már Kimon törekedett arra, hogy a tyrannok idejéből származó régi ültetvények elpusztítása után e kedvencz vidékét az áthéneieknek ujra feldíszítse; neki köszönhette az Akadémia ama szép faültetvényeket, melyek az ottani gymnasium díszítésére szolgáltak.

Az országútak díszes siremlékekkel voltak befoglalva, melyek az elmult nemzedékek emlékét fentartották, különösen pedig a külső Kerameikoson keresztül vezető út, mert itt volt a közös temetkezési hely, a háboruban elesett polgárok számára. A nagy térség részletekre volt osztva, melyek a bel- és külföld különböző csatatéreinek megfeleltek; mert valamint már Homérnál a hamvak hazavitele a halottak iránti kegyeletnek tünik fel, úgy az áthéneiek is kötelességöknek tartották, hogy polgártársaik maradványait hazai földön takarítsák el. Ugy látszik, hogy Kimon a drabeskusi csata után (177. l.) legelőször adott biztos

törvényt e szokásnak, és hogy azután az áthéneieknek régi csatamezőiről is (Marathont kivéve, hol a holtakat oda való herosoknak tekintették) a maradványok a Kerameikosba átvitettek, úgy hogy e nagy temető siroszlopaival az attikai hadjáratoknak tökéletes történetét mutatta [165]).

A városnak keleti része, a csendesebb és távolabbra eső volt. Itt a Diochares kapuja a Lyceumba vezetett ki, az Apollo-tiszteletnek szent helyéhez, az Ilissus jobbpartja közelében, hol Perikles, Pisistratus példájára nagy gymnasiumot építtetett. Egy harmadik még inkább éjszakfelé volt, a Heraklesnek szentelt Kynosarges. Az attikai fiatalságnak rendelt e három nagy gyakorló tér, csarnokaik, vivóhelyeik és stadiumaik, valamint kútjaik és facsoportjaik által Áthén fődísze volt; nemcsak a fiatalságnak volt ez mulató helye, hanem a férfiak- és véneknek is kedvencz helye, kik itt szabad idejöket élvezték. Minél inkább terjeszkedett a nép minden osztályában a szabad műveltséghez való kedv, annál inkább használták a külvárosi gymnasiumokat, szellemi rokonságban lévő polgárok összejövetelére, valamint buzdító és oktató közlekedésre férfiak és ifjak között.

De Áthénen belül sem hiányzott egészen az alkalom művészi alkotásra, és a haza felszabadítása óta sok történt, hogy a város oly módon szépíttessék, mely ama kor szükségletének és izlésének megfelelt. Jonia városaiban sok kellemes és kényelmes intézménynyel ismerkedtek meg, melyeknek utánzásával nem késedelmeztek. Kimon győzelmes hadjáratai óta különösen nagy kedvök tellett városi oszlopcsarnokokban, melyekben a polgárok a szabad levegő élvezésének hiánya nélkül, a nap és év minden szakaszában kényelmesen egymással közlekedhettek. Kimon tudta,

hogy a nép kegye megnyerése czéljából nagyobb dolgot nem tehet, mintha az ilyen piaczi csarnokok építéséről és művészi ékítéséről gondoskodik. Az egész Kerameikos, mely a kényurak ideje óta a városi élet központja lett, most egészen más alakot nyert. A nyugoti oldalon emelkedett a Zeus Eleutherios márvány-csarnoka, az istenség óriási szobrával, a szabadsági harczok egyik emlékével, és az archon-király (II. 20. l.) csarnoka, vagy a basileios, egy hivatalos épület, melyben a soloni törvények egy része is fel volt állítva. Ezzel szemben a keleti oldalon volt a peisianaktosi csarnok, mely Kimon érdemei folytán képcsarnok vagyis Poikile lett. Az éjszaki részen a Hermes-szobrok maradtak az agora határai, de ezek is nyilvános és történeti emlékek lettek. Mert megengedték a Strymon mellett győzőknek (158. l.) azt a kitüntetést, hogy ama Hermes-sorban három márvány hermest állíthassanak fel, és metrikai feliratokkal láthassák el, (336. l.) melyek ama győzelmekre vonatkoztak; de sem Kimonnak, sem másnak nevét nem volt szabad azokon említeni. Az egész népnek kellett a tiszteletben részesülni. A belső tér is egészen más alakot öltött. Kimon kezdeményezése folytán platanokkal ültették be és vizvezetékek s kútak sem hiányozhattak ott. Nem messze a piaczhoz volt Theseusnak Kimon-alapította szentélye, melynek falai a hősi történetből vett festményekkel voltak díszítve.

Hasonlóképen jelentékeny változáson ment át a délkeleti városrész, különösen az által, hogy egy nagy szinház épült a sziklán a vár alatt, Dionysus szent helyén; ez Athén legderekabb épületeinek egyike volt és már nagyságánál fogva alkalmas volt arra, hogy minden idegennek megmagyarázza, hogy a művészetek istápolása az attikai

államnak egyik főgondja. Éjszak felől egy szent három-lábukkal befoglalt út vitt a szinházhoz; mindenik háromlábu emléke egy győzelemnek, mely a szinházi versenyben vívatott ki és ezt a rajta lévő felirat bővebben fejtegette. Zeusnak nagy temploma is, melyet az Ilissus melletti lejtfokon, a kényurak nagyszerü stilusban alapítottak volt (II. 103. l.), a háború után kétségkivül ujra felépült, és egy nem igen megbizható tudósítás azt állítja, hogy Phidias működésének első idejében, a templom cellájának kifestésével volt elfoglalva. Annyi azonban bizonyos, hogy később e templomot félbenhagyták. Ugy látszik, hogy a demokratikus Áthénnek nem volt kedve arra, hogy oly épületet fejezzen be, melynek eredeti rendeltetése az volt, hogy a kényuralomnak díszemlékül szolgáljon. E helyett Perikles kiépíttette a vár délkeleti alján az Odeumot, mely a közel lévő szinháztól abban különbözött, hogy egészen be volt fedve, és e helységben zenei előadások tartattak kisebb közönség előtt. A sátoralakú tető ama díszes sátor utánzásának tartatott, melyet Xerxes király hajdan attikai földön rakatott. Sőt a perzsa háborúra emlékeztető vonatkozás annyira ment, hogy azt beszélték, hogy a tető gerendáinak a perzsa hajók árboczait használták. Ez Odeum építése még a Thukydides számüzetése előtti időre esik (233. l.).

A legfontosabb szinhely azonban, melyen Perikles és Phidias alkotó tevékenysége mutatkozott, a volt vár. Itt szabad volt a tér. Mert a háborúk utáni időben a figyelem leginkább az alsó városra és a kikötőkre fordult és azzal elégedtek meg, hogy a váristennő templomát a romlás után ujra fölépítsék. Azután Kimon kezdé a győzelmi zsákmánynak egy részét a várra fordítani. Valószinű, hogy itt az áthéneiek magok a kényurak palotájával együtt, az erődít-

mények egy részét, melyek a várat kényuri várrá tették, lebontották. Kimon a vár déli szélén egy uj falat épittetett, mely egyúttal arra is szolgált, hogy a várnak kitágított lejtfokát tartsa. Igen fontos szerepe lehetett arra nézve, hogy Áthén képét a tenger felől nagyszerübbé tegye, és minden időben a hellen erődítményi épitészet remek művének nézték. Akkor tehát az Akropolist még várnak tekintették. E nézet megváltozott, mikor a nagy összekötő falak elkészültek. Akkor nem volt Áthénnek többé szüksége belső várra és Periklesnek eszméje oda irányult, hogy az Akropolisnak más, békés jelentőséget adjon és hogy a legrégibb templomok szent helyét az attikai művészet minden eszközével lehetőleg tökéletesen diszítse.

A várnak legszentebb helye volt minden időben Poseidon és Athena kettős temploma, a várterület éjszaki szélén, hol a Butadák családjából származó papok elvégezték az egy tető alatt egyesített istenségek tiszteletét. A nyugoti fele a Poseidon-Erechtheusé volt, a keleti fele a Polias-é; mellette a Pandrosus tiszteltetett; a templom padlata alatt Erichthonius és Kekrops sirjai voltak.

Itt az volt a feladat, hogy több szentély, az isteni tiszteletnek tiszteletreméltó szent helyei és jelvényei, melyek különböző niveauban léteztek, egy sok részből álló épületben összehangzólag egybefoglaltassék. E terven különböző időben és a Perikles utáni korban is fáradoztak. A főterv azonban és a legfontosabb részek, kétségkivül Perikles kortársaitól erednek, különösen a déli külső csarnok, melynek tetejét hat hajadon tartja — az ugynevezett Karyatidák csarnoka. Sürű, ránczos ünnepi ruhában, lassan előre haladva, tökéletesen egyesítik magokban a nyugalmat, mely a gerendázatot tartó alakoknál szükséges, és csekély moz-

gást, mely nélkül mereveknek és életteleneknek látszanának.

Ha az ország e főszentélye nem készült el a periklesi időben, akkor annak oka az, hogy a művészek tevékenységét abban az időben egy másik munka egészen igénybe vette, a melyben a helység maga nem szolgáltatott nehézséget és ennélfogva teljes függetlenségben ujat és nagyszerüt lehetett véghez vinni, t. i. a Hekatonpedon helyreállítása (II. 96. l.).

Ez épület nem azon szándékból készült, hogy az isteni tisztelet régi helyisége mellett uj alapíttassék; ez nem volt az istenség lakháza, mint a Polias háza, és e szerint nem volt tulajdonképeni templom; azért is nem lehet sem istenszobrot, sem papságot, sem rendes áldozatokat és örökké égő lángot kimutatni. De alakja és neve szerint mégis templomi épület vagy naos volt, mert a templomi építészet szent alakjai azon épületeknél is alkalmaztattak, melyek a szó tágasabb értelmében az isteni tiszteletekhez tartoztak. Mert minél gazdagabbak és tekintélyesebbek lettek az államok, annál inkább szükségök volt uj és nagyobb helyiségekre, hogy ott az istenségek gyarapodó kincsei és azon eszközök, melyek az ünnepi menetekhez tartoztak, letétessenek és hogy e helyiségek bizonyos ünnepélyek szinhelyéül szolgáljanak. Ehhez Áthénben egy uj czél is hozzájárult, mely tisztán politikai volt, t. t. az állami kincstár elhelyezése, a mióta elhatározták, hogy a szövetséges bevételek fölöslege, mint közkincs, a városi istennő védelme alá helyeztessék, és az ő nevében kezeltessék. Azért az attikai pénzügyi rend epochális éve, melyben eme viszonyok szabályoztattak, bizonyosan Áthén építészeti történetére nézve is bizonyosan korszakot alkotó év volt, és nem valószinüt-

len, hogy akkor (454) ért meg Perikles terve, hogy az Akropolis legmagasabb részén, a régi hekatonpedon helyén uj kincses és ünnepi-ház építtessék, mely arra szolgáljon, hogy monumentális épületben tűntesse fel az állam és vallás szoros egybeolvadását, Áthénnek isteni félelmét és művészi képzettségét, gazdagságát és ünnepi pompáját, végre az egész, vitézség és bölcseség által szerzett dicsőségét [166]).

Miután Perikles és barátjai által a terv elkészíttetett, még sok küzdelembe került, mig keresztülvitele elhatároztatott. A kimoni párt kétségbeesetten szegült ellene. Csakis ennek legyőzetése után látták el Periklest, mint a nyilvános építkezés vezetőjét a legnagyobb teljhatalommal, ugy, hogy az építmények fennakadás nélkül körülbelül tizenhat évi építés után befejeztettek. Az építőmester, kinek terve szerint, egyetértve Periklessel és Phidiassal, az uj Hekatonpedon felépíttetett, Iktinus volt; Kallikrates, a déli védfal szakértő építőmestere (289. l.) támogatta őt. Nem az volt a szándék, hogy oly épület emeltessék, mely roppant kiterjedése vagy a stilus ujsága által feltünjék; gondosan vették tekintetbe azt, a mi máris megvolt, és a Hekatonpedon egész substructióját az uj épület alapjául használták és csak a hosszát toldották meg ötven lábbal. 100 lábnyi szélesség mellett 225 lábnyi hosszuságban nyult a Parthenon kelet-nyugati irányban. A magasság a legalsó lépcsőtől az ormózat tetejéig csak 65 lábnyi volt.

Dór oszlopok vették körül az egész épületet, 8—8 oszlop széltében, 17—17 hosszában. A keleti előcsarnokból egy másik 6 oszlopos csarnokba lépett az ember, a pronaosba. Innen egy magas érczajtó nyílt a belső helyiségbe, a tulajdonképeni Hekatonpedonba, mely hosszában kettős osz-

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

sor által három ugynevezett hajóra osztatott; e fölött egy második oszlopsor volt, mely kettős karzatot képezett és a kőből való tetőt tartotta; e tető azonban nem az egész cella hosszában nyult végig, hanem ennek egy része nyitva volt, és felső világosságot bocsátott be, mely elegendő volt az egész helyiség megvilágítására. E 100 láb hosszú templomcellához csatlakozott a hátulsó épület, opisthodomos, egy egyenoldalu térség négy oszloppal, mely a nyugoti előcsarnokba nyilt. De ha az egész épület teljes berendezésében az előbbenihez és a régi építészethez alkalmazkodott is, mindazáltal sok tekintetben egészen uj és sajátságos volt. Mert az áthéneiek az építészetben is éles eszökkel minden régebbi fejlődési fok eredményét el tudták sajátítani és magasabb egységbe összefoglalni; sem dór, sem jón stilusban nem épitettek, hanem valami uj kerekedett fölül nálok, egy attikai építési stilus, oly stilus, a mely arra ugyan nem törekedhetett, hogy nagyszerű komolyságban és ünnepélyes méltóságban fölülmulja a régi templomépületeket, de igen is a viszonyok találós összhangzatosságában, a technika tökéletesítésében, és különösen abban, hogy az építészetet szoborművekkel bőven és tapintatosan felékesítette. E szempontból kiindulva megszabadultak a régi dorismus szigoru modorától és a jón rendből átvették a képszék (Fries) ékes díszítményeit.

A plastikus díszítmény alkalmazásánál tünt fel teljes nagyságában Phidias lángesze, mivel itt maga mint alkotó művész működött és az élethű alakoknak egy egész világát bocsátotta ki műhelyéből. Természetesen lehetetlen dolog az 50-nél több szobrot, a 4000 négyszöglábnyi többé vagy kevesbbé kidomborodó domborképet, mely egy nehány év alatt egy templom számára készült, mind Phidias művének

tekinteni. E faragványok mindazáltal, a részletekben mutatkozó minden különbség mellett is ugyanazon egy szellem bélyegét viselik magukon; meg lehet ismerni a következetes iskoláztatást és belső összefüggést a sokféle művekben, úgy, hogy félreismerhetlen a mester vezérszelleme és eszméje, a kinek rajzai és rendeleteihez képest készíttettek az egyes művek.

Az építményekben lévő ama helyiségek, melyek faragott képekkel díszíttettek, háromfélék voltak, és igy a faragott képek is stilusban és kivitelben különböztek egymástól. A legjelentékenyebb hely volt ama nagy háromszög, melyet a hosszoldalon lejtő két tetőrészlet a keleti és nyugoti homlokzatnál képezett. Ez ormózati lapok roppant nagy faragott képekkel töltettek ki, melyek a helyhez alkalmazkodva egy cselekvényt mutattak, melynek főalakjai a háromszög középső részét foglalták el, mi alatt kétfelől kisebbedő alakban a cselekvény közelebbi és távolabbi részesei és tanúi elhelyezkedtek. Itt kellett kiábrázolni az Athena-vallás legfontosabb tényeit, melynek az egész épület szentelve volt. A keleti oldalnak ormózati lapját foglalta el az olympusi istenek gyűlése, körülvéve a napfény és éjszaka istenségeitől. Az olympusi istenek közepén megjelenik Athena, mint ujonan szülött, de teljesen érett és felfegyverkezve, Zeus atyja mellett, a nagy gyülekezetnek ragyogó középpontja, kire mindkét felől az istenek és istennők bámulva és csodálva tekintenek. A nyugoti ormózati lap pedig az attikai vizek istenei által, kik mint sarokban lévő alakok az egész képet befoglalják, mint attikai föld van feltüntetve. A közepén Athena áll Poseidon mellett, amaz az attikai hazai isteneknek kiséretében, ez a viz istenségeitől körülvéve. Áthén miatt vetélkedtek egymással·

A harcz el van döntve, a vadabb istenség kénytelen engedni; de a szerencsés föld, mely miatt az istenek egymásra irigykednek, mindkét részről örökjelentőségű adományokat nyert és a vetélkedés is javára fordult.

A templom teteje alatt végig nyulik az architrav, mely a keskenyebb oldalon arany paizsokkal volt diszítve, fölötte volt a triglyphák képszéke (II. 288. l.). A triglyphakövek között alkalmazott metopon-lapok mind faragott képekkel diszíttettek; 92 lap csaknem négyszög-alakban, melyek közől mindenik egy befejezett teljes compositiót kivánt. Phidias nagyobbrészt harczi csoportokat választott, az istenek harczait, különösen Athena harczait a gigantok ellen, és a herosok harczait, kik mint az attikai fiatalság mintaképei a legnagyobb erőfeszítéssel azon vad hatalmak ellen küzdenek, melyek az erkölcsileg rendezett állami életnek ellenszegűlnek, a minők az amazonok, a házasság ellenségei, és a kentaurok. a béke háborgatói és nők rablói, Theseus ellenségei, ki a törvényes rendet megállapította. De békés dolgok is voltak ábrázolva, szent intézmények alapítása, melyek az attikai vallásügy alapjai.

Végre az oszlopcsarnokon belül végighuzódott egy képszék, mely 528 lábnyi hosszuságban, mint keskeny szalag körülfoglalta a cella külső falát. Ilyen helység számára illendőbb képet nem lehetett kigondolni, mint egy sok alakból álló menetet, melynek szakadatlan összefüggése volt, egy ünnepi menetet, mely közvetlenül az épületre magára vonatkozott. A Parthenonnál csak a panathenaei ünnepélyre lehetett gondolni, és ha a néző kétfelől látja a nőket a szent edényekkel, az áldozati állatokat, melyeket a férfiak vezetnek, a zenészek csapatjait fúvó és húros hangszerekkel, a négyes fogatokat és a lovascsapatokat közeledni, ak-

kor nagyon könnyen érthetőnek látszik a Parthenon képszéke. De az első oldalon lévő, összefüggés nélküli és részben még meg nem magyarázott csoportok nem illenek ama föltevéshez, hogy itt csak az ünnepély főmozzanata ábrázoltatik, és arra a nézetre jut az ember, hogy az ünnepélyhez való készület a képeknek tárgya. Hiszen művészi szempontból sem lehetett javasolni a panathenaei ünnepélyt lemásolni. Ez által az alkotó művész minden szabadságától megfosztatott volna; unalmas ünnepélyesség elkerülhetetlen lett volna és minden ilyen képnek, mint élettelen utánzásnak, okvetetlenül el kell maradni az igazi valódiságtól. A buzgóság, melylyel az ünnepélyt előkészítették, bizonyosan a legjobb mértéke volt a polgárság vallásos érzelmének. Igy az az előny állott be, hogy szabadabb és függetlenebb csoportokat lehetett ábrázolni, lovasokat, kik még csak a menetbe készülnek, hivatalnokokat, kik rendezkednek és utasitást adnak; de az olympusi istenek is bizalmas közelben ülnek a nép között, mert ünnepi időben különösen közelednek egymáshoz emberek és istenek [167]).

E nagyszerü templomi faragott képek úgy mutatják az attikai szobrászatot, a mint Phidias által sajátságos jelleget nyert szobrokban, valamint domborképekben. A domborképekben is meg van állapítva a stilus különbsége. Mert a metapon-lapokon a gymnastikus alakok magasabb domborképekben emelkednek, annyira, hogy a testek részben egészen különválnak a háttértől; a képszéken pedig csak keveset emelkednek az alakok az alaptól és a szem ugy fut rajtuk végig, mint egy rajzon. Ez az epikus leirásnak csendes lefolyása, mig az ormózati csoportokban dramatikus élettel találkozunk, melynek mozgalma fontos mozzanatban találja tetőpontját. Az attikai szobrászat a márvány keze-

léséből fejlődött; ezt azon a fokon is érezni rajta, melyre Perikles korában emelkedett. Innen van az alakok nyugodtsága, a széles formák, a nagyobb tömeg ellentétben a szükebb, könnyebb és merészebb alakokhoz, a minők azon művészi iskolából kerültek ki, melyek különösen érczöntéssel foglalkoztak. De minél inkabb megköti a márvány a művészt, annálinkább arra van utalva, hogy a nyugodtságban is mozgást és életet tüntessen fel. A márványképek elevensége bensőbb, szellemibb; a szobrász az arcznak mélyebb kifejezést tud adni, melyet a néző maradandó részvéttel tekint meg, mig az érczszobornál szeme a tagokon végig siet és a művet csak testi összes benyomása szerint tudja felfogni. Az a művészet, mely a márványnak lelket ad, Phidias iskolájában tökéletességre jutott. Még érezni a rajz szigoruságát, mely a régi iskola sajátsága volt, valamint a határozott tagolást, de ennek merevsége és élettelen symmetriája túl van haladva; kedves kényelemben hevernek és ülnek az alakok egymás mellett; érezni a lehelletet, mely a tagokat mozgatja, és ama dicső alakokban, melyek az ormózatot megtöltik, észrevenni az olympusi istenek boldog életét. A metopákban, a mi a harczi csoportok compositióját illeti, inkább mutatkozik a peloponnesusi művészi iskolák befolyása. Sajátságos és egészen attikai a képszék stilusa, melynek kelleme abból áll, hogy a hatásnak legkisebb szándéka sem mutatkozik, hanem minden tökéletes egyszerűségben van ábrázolva. Az ábrázolás e neme, mely kevés eszközökkel oly sokra megy, leginkább arra is volt alkalmas, hogy a művészet iparszerű kezelésébe átmenjen, és ama számtalan sirkő, melyek férjet és nőt, szülőket és gyermekeket is bizalmas társaságban mutatnak, nyilván az attikai basrelief ugyanazon jellegét mutatják, a

mely Phidias felügyelete alatt a Hekatompedon képszékjén jelleget nyert és megállapittatott. De az attikai templomi szobrászat minden fajában az a közös, hogy az építészet törvényeinek alá van rendelve. Mert itt, valamint a tragoediában és Polygnotus festményeiben a szellemi szabadság nagy mértékét találjuk, melylyel a lekötöttség ép oly mértéke fentartja az egyensúlyt. A szobrásznak mindenütt mértani lapok vannak kijelölve, melyeknek határozott és részben nagyon alkalmatlan alakjok van. De e külső keret sehol sem tünik fel korlát gyanánt; a kijelölt hely igen szerencsésen kitöltetik, a nélkül, hogy a faragott képeken kényszert és megszorítást lehetne érezni.

A művészetnek azonban arra is van joga, hogy teljesen függetlenül lépjen fel, szabadon minden szolgaságtól, és ilyen állásra volt szüksége, hogy ha ama kor szellemében az attikai vallás eszméit ábrázolni akarta. Mert a nemzet öntudatával együtt az isteneiről való képzelete is fejlődik; ezeket amaz erőkkel és tehetségekkel látja el, melyeknek öntudatára jutott, és a művészet arra van hivatva, hogy e tisztább és tartalomban gazdagabb képzeleteket megtestesítse. A periklesi kor művészetének pedig igen határozott vallásos hivatása volt. Mert a felvilágosodás szelleme mindenütt megingatta a néphitet és már lehetetlen volt gondolkozás nélkül tovább élni a szokásos képzeletekben. A leplezetlen bálványimádás ellen érthetően és határozottan nyilatkozott a bölcsészeti gondolkozás. »Úgy imádkoznak a képekhez« — úgy mond Heraklitus — mintha az ember házakkal beszélgetne«, és ugyanaz a bölcsész átengedte az örökölt papi hivatalt, melyet viselt volt, öcscsének. Veszedelmes szakadás közelgett, hogy ha korszerüen nem tisztitják és emelik az ősi hitet, hogy annak

erkölcsi és nemzeti tartalmát megmentsék. Arra került a dolog, hogy a vallásban is a szabad gondolkozásnak engedtessék hely és ekkép kiengeszteltessék a régi kor hagyománya az uj felvilágosodással. Ily engesztelő hivatalt gyakoroltak Áthén nagy költői, az ó-hitű Aeschylus és a kegyes Sophokles; velök egyetértve gondolkozott Perikles is, ki bölcsészete daczára nyilvánosan és otthon buzgón áldozott az isteneknek és imádság nélkül sohasem kezdett fontosabb munkához. Hasonló szellemben működött Phidias is, a midőn a vallásos szobrászatot, mely régtől fogva kitüntette Attikát, egészen új sphaerába emelte, és ez művészi tevékenységének az a része, mely által kortársainál és utódainál oly roppant nagy dicsőségre tett szert.

Az istenek természetesen nem akarták változtatni amaz alakokat, melyekben a nép őket imádta, és Phidias nem gondolhatott arra, hogy Athena régi faképét uj szobrok által kiszorítsa. De oly képeket lehetett alkotni, melyeknek nem az volt a rendeltetésök, hogy imádtassanak és az isteni kegyelem közvetlen zálogai legyenek, mint a régi rút faképek, de mégis vallásos képek lehettek, a mennyiben az istenség lényegét ábrázolták és az emberi kedélyt isteni félelemre gerjesztették: ilyen képekkel tartoztak az isteneknek, mint szent ajándékokkal, melyek által a polgárok ki akarták mutatni hálájokat a szerencse és dicsőség minden növekvéseért, melyben a védistennő áldása folytán részesültek. Itt tehát minden eszközt fel kellett használni, hogy az adományban az istenség és az istenségben a város megtiszteltessék.

Igy Phidias műhelyéből legelőször az Athena Promachos került ki, egy óriási alak, 50 lábnál magasabb, mely annak bizonyítéka volt, hogy az attikai iskolát az

érczöntésben sem mulja fölül egy sem. Az a mű a várban állott, szabad ég alatt, a vár kapuja és a régi Athena-templom között, hatalmas talapzaton; ez a harczias istennő volt, lándzsával és előre nyujtott paizszsal; a lándzsa aranyos hegye és a sisak taréja az első jelek voltak, melyekről az ember, Suniumtól felhajózván, megismerte az attikai várat. Elszánt harczias bátorság, mely minden ellenséggel szembe száll, volt az istennő szobrán kifejezve; ez volt az eszménykép, mely után a marathoni harczosok nemzedéke törekedett; a marathoni zsákmányból szentelték a szobrot amaz időtájban, midőn Aristides meghalt és Perikles kezdett érvényre jutni.

A Promachos, a kimoni Áthén istennője volt, Hellas »előharczosa«. Perikles idejében mintegy kitágúlt és terjeszkedett az állam eszméje, és ezzel együtt az állam védistennőjéről való képzelet is. Igy a Hekatonpedon tervezgetésével együtt azon eszme is felmerült, hogy annak belsejében Athenának egy új szobra állíttassék föl; egy roppant nagyságu remekmű, arra rendelve, hogy bámulatot és csodálkozást keltsen, és teljes bizonyítéka legyen a nagy kereskedő város gazdagságának, a művészetek virágzásának és ama vallásos és hazafias politikai érzületnek, mely a polgárokat lelkesíti. Azért is mellőzték az egyszerű anyagokat és a plastikus ábrázolás minden faja között a legfényesebbet választották: az arany- elefántcsontmunkát. Az ilyféle művek messze túlhaladták a szobrászat szűk határát. Mert ha a főfeladat a szobrászt illette is, mivel az egésznek eszméjét ő alkotta és azt testi alakban is ki kellett ábrázolni, azért még építészeti feladat volt erős vázat készíteni, mely a nagy szobor fa-magvát képezte; annak sokféle és soknemű részeit czélszerűen és állandóan összekötni és az egészet úgy állítani fel, hogy a körülötte lévő

helyiségek okvetlenül arra szolgáljanak, hogy az istenszobor óriási nagyságát jól szembe tüntessék, a nélkül, hogy aránytalanság éreztetnék. Végre a remekmű összhatása lényegesen a színek fénye és összhangzásától függött. Az elefántcsont-lapok mérsékelt csillámlása, melyek a fölületnek meztelen részét képezték, az arany tündöklése által kiemeltetett; a színes drágaköveknek a szemek számára való kiválasztása, a két arcz és a haj színe, a világosság és árnyék felosztása a ruha elrendezésében, mindez és sok más a festőnek műértelmét kivánta meg.

Phidias Athená-ja volt ilyen plastikus, tektonikus és festői remekmű, melyet különösen hajadon »Parthenos«-nak gondoltak, Zeus szűz, közelíthetlen leányának, kiben atyja bölcsesége és gondolkozó ereje személyesítve van. Ő a hazai istennő; azért tekergődzött baloldalán a várkigyó, a hazainak jelképe; ő a harczias istennő sisakkal, paizszsal és gerelylyel és a győzelmet szerző kinyujtott jobbján Nike szobrát tartván; de nyugodtan és békésen áll ott, nem merészen és kihivóan, hanem lesütött homlokkal, csendesen és gondolkodva tekintve maga elé, magával megelégedve, nyájas és tiszta arczvonásokkal; a sisak, mely alatt a sűrű hajzat kitolakodik, a sphinx és griffmadár jelvényeivel van díszítve, melyek gondolkozó erőt és éles tekintetet jelentenek. Ez Athena tehát nem volt allegorikus alak, azokhoz hasonló, melyeket régi és újabb időben mint egy tartomány vagy város személyesítéseit kiállítani törekedtek, hanem egy istennő képe, mely az állam kezdete óta védistennő volt; de ez isten-szobor mindennel ki volt tüntetve, a mi kitünőség tudatában élt Áthén, minden erénynyel, melyekkel kellett hogy az áthénei polgár magát kitüntesse. Azért is ment át Phidias Athenája, jobban mint

akármely más szobra az áthéneiek népszerű művészetébe; és míg a régibb emlékszerű és szentelt domborműveken nagyobbára a harczoló istennő alakját találjuk, a minőnek a panathenaei jutalom-amphorákon látjuk, melyek a régi typushoz ragaszkodnak, addig az újabbakon előtérbe lép a békeszerető istennő eszméje, mely a Parthenos alapjául szolgál.

A midőn ekkép Phidiasnak sikerült a néppel saját istennőjét szemléltetni és ebben népe legjobbjainak minden időre eleget tenni, a vallásos művészet terén törvényalkotó lett; a művész egy theologus állását foglalta el, ki az ősi vallást kibővítette és nemesítette; művei mintegy az istenségnek kijelentései voltak és általános elismerésre jutottak, mivel újításai nem önkényszerűek, sem személyes izlése szerintiek voltak, hanem a nép szelleméből eredtek és a nép költőivel teljes egyetértésben voltak. Művei azért is, ha igazán attikaiak voltak, egyszersmind nemzetiek is voltak; az attikai művészet itt is csak a régi fokok tökéletesedése volt és a periklesi Áthén törekvéseire nézve az volt a legnagyobb elégtétel, hogy művészei Olympiába is elhivattak és hogy ott attikai műhelyekből került ki Zeus szobra, mely még ékesebben volt díszítve, mint a Parthenosé, és mint a hellén Zeus eszményképe minden hellennél mintaszerű lett.

A Hekatompedos vagy Parthenon (így nevezték mint Athena házát) a legszorosabb összeköttetésben állott a Panathenaeák ünnepélyével, mely az állammal együtt fokonkint fényben és méltóságban emelkedett. A régi Eupatrida városban csak lovagi ünnepi játékok tartattak az istennő tiszteletére; később hozzájok járultak a gymnastikus játékok is (II. 96. l.); ezután következtek a Pisistratidák messzire ható ujításai, kik a »nagy Panathenae-

ákat« alapították és a rhapsodák művészetét hozzácsatolták. Ez intézkedések megmaradtak az alkotmány helyreállítása után; sőt most már ez ünnepen megünnepelték a zsarnokok meggyilkolásának évfordulóját és Harmodius és Aristogiton emlékét. Új ünnepélyek járultak hozzá, melyek a régiebbeknek elébe tétettek és végre Perikles mint ünnepi rendező a zenei műveknél is behozta a versenyt. Azóta valószínűleg az ünnepélyeknek egy hat napi cyklusa létezett, melyekben az egész polgárság minden osztálya részt vehetett és az államban virágzó művészetek mindegyikét bemutathatta. A kezdetet az Odeumban való előadások képezték, a hol az ének és recitatio, a citera és fuvola mesterei mutatták be magokat, mig a karénekek a szinházban adattak elő. Azután következtek a gymnastikus játékok, melyekhez a stadiumi közönséges versenyeken, a futáson, birkózáson, stb. kivül, a fáklyás futás is tartozott, mely holdfény nélküli éjben a dipylum előtt, a Kerameikosban tartatott és az egész ünnepély fénypontja volt. E játékok nagyobb részt különböző életkorúak által tartattak meg, fiúk, ifjak és férfiak által, és úgy, hogy a versenyzők részint a magok nevében léptek fel, részint a törzsek nevében; az előbbeniek győzelmi díjúl agyagedényeket kaptak attikai olajjal, a többi csak tiszteletajándékokat, melyek a győző törzs nevében az istennő tiszteletére használtattak. A polgárság tiz törzse abban is vetélkedett egymással, hogy melyik tudja a legszebb és legerősebb férfiakat és véneket kiállitani.

A Piraeeus közelében volt a Hippodrom, hol paripákkal és négyes fogatokkal versenyeztek; a Piraeeus előtt pedig a trierák versenyei tartattak, és azon törzsnek, melynek hadihajói legjobbaknak bizonyultak, pénzt fizet-

tek, hogy a hálaünnepélyre áldozati bikákat vehessen. Minden ünnepi versenyek befejezése után a nagy Panathenaeák záradékául a Hekatombaeon vége előtti harmadik napon, Athena szent napján, a processio tartatott, melyre napfelkeltével a Kerameikoson gyültek össze, hogy a várba vonuljanak. Valamint a kis Panathenaeákon az istennőnek évenkint egy ruhát szenteltek, melyet attikai leányok szőttek papi felügyelet alatt, hogy azzal a régi fakép az istennő születése napján ujra felruháztassék, úgy a nagy Panathenaeákon is egy diszruha vitetett fel, mint vitorla egy kerekeken járó hajón lévén erősítve, egy szőnyeg, melybe az istennő tettei bele voltak szőve, de a hazai történetből is fontosabb események, sőt polgárok képei is, kik a szülőváros körül érdemeket szereztek. Ez ünnepi menethez csatlakozott az előbbeni napoknak minden győztese; a legszebb és legerősebb áthéneiek minden életkorban, kocsin, lóháton és gyalog, fényes díszöltönyben, megkoszorúzva, ünnepélyes rendben; a polgárság válogatottjai voltak ezek, kik az állam istenségének bemutatták magokat.

De az állam hatalma is mutatkozott a panathenaei menetben. Mert a polgárokat követték a védenczek, kik bizonyos szolgálatot vállaltak, napernyőket, székeket, díszedényeket, tálakat, korsókat stb. vittek és ez által saját függő állásukat mutatták; Áthén minden leányvárosa követségek által képviseltetett, melyek arra voltak kötelezve, hogy az istennőnek marhákat és juhokat áldozzanak, az idegen városok követeit ilyenkor bocsátották Áthénbe, hogy Áthén hatalmának és gazdagságának e legfényesebb kiállításánál jelen legyenek és egyáltalában, a ki Áthént kivánta megismerni, leginkább a nagy Panathenaeák idejében ment oda.

Ez ünnep számára épittette Perikles az Odeumot, mely ol. 84, 1 (444) készült el; ugyanez ünnep számára épittette a Hekatonpedont és az volt a legfényesebb panathenaei ünnepély, melyet Áthén valaha ért, midőn ol. 85, 3 ($43^8/_7$) az egész remek épület elkészült és Phidias Parthenosa a cella nagy ajtóin keresztül megmutattatott az összegyűlt népnek. A Panathenaeák szerint a pénzügyi kezelés is rendeztetett, melyre nézve a Parthenon lassankint egyre növekedő fontosságra jutott.

Most legelőször itt csak ama kincsek tétettek le, melyek a váristennő birtokai voltak, az Athena Polias és Athena Nike szent kincsei, folyó bevételei, jövedelmei a földbirtokok után stb. és az egyesek vagy az állam részéről felajánlott szent adományok. A pénzek az opisthodomban tétettek le, a többi nagy értékű tárgyak a templomi kincstár többi helyiségeiben. Mindez »az Athenaia szent pénzei kezelői«-nek felügyelete alatt volt, kik a tíz polgártörzsből minden esztendőben sors utján választattak és egy ideig magok kezelték a pénzeket a várban.

Egy néhány évvel később a többi hazai istenségek és hazai herosoknak kincse, az Artemisé Agraeban, a delusi Apollóé, a Dioskuroké, a Theseus, Ilissus és másoké az alsó városból, a külvárosokból és a vidékről a várba vitetett, hogy ekkép minden pénz Attikában az állam javára központosíttassék.

E czélból 86, 2; $43^5/_4$-ben egy új alapos törvényhozás jött létre. A nép elhatározta, hogy a templomi pénztárakból felvett valamennyi kölcsön visszafizetése után egy központi hatóság létesíttessék, mely által az egyes szent pénztárak külön kezelése megszünjék és ennek neve: »a többi istenek pénzkezelői«, kik most már az opisthodomban rendezked-

nek és az Athena pénzkezelőivel együtt annak ajtait kinyítják, bezárják és lepecsételik; ezeknek valamennyi ott található tárgyakról pontos jegyzéket kellett készíteni és minden esztendőben számolni a meglévőről, növekedéséről és apadásáról. Továbbá azt határozták, hogy a hellanotamiák mindazt, a mi az adók fizetéséből befolyik, az Athena pénzkezelőinél letéteményezzék, és hogy ezentúl Athena pénzei az opisthodom jobb oldalán, a többi istenekéi annak baloldalán tétessenek le.

Ol. 83, 3 ($43^4/_3$) hatásba lép az új törvényhozás. Most az állami jövedelmek fölöslege mint tőkésített állami kincs a Parthenonban van elhelyezve; most kezdődnek a nyilvános számadási okmányok, melyek egy pontosan meghatározott minta szerint jegyzékbe veszik a Parthenon kincseit. Mert amaz okmányokon kivül, melyek azt mutatják ki, hogy az opisthodomból vett pénzek micsoda közczélokra fordíttattak, most már kettős leltári okmányok irattak márványra, a kincstár két részére vonatkozólag és a Parthenonnál állíttattak fel, hogy köztudomásra juttassák, hogy egy négy éves korszak lefolyása után mi van meg a kincstárban és mi számíttatott át, vagy mi méretett át a hivatalbeli utódoknak. Ez átadási okmányok közől azok, melyek az Athena pénzére vonatkoznak az első évtől fogva, t. i. Kr. e. 434-től, egészen 407-ig, meglehetős tökéletes állapotban vannak meg és mutatják a templom különböző helyiségeinek használatát.

Az első cellában (pronaos), melynek oszlopai rácsozattal voltak egybekötve egymással, arany és ezüst csészék, szentelt tálak, lámpák és más díszes edények állottak. A cellában magában két rész volt szentelt ajándékok számára, a Hekatonpedos és a »Parthenon« szorosabb érte-

lemben véve a nevet, t. i. azon rész, mely a Parthenos-szoborhoz közelebb volt. Végre az opisthodomosban volt a köztársaság készlete készpénzben, azaz vert és nem vert fémei. A kincstár egy részét képezte a Parthenos, melynek arany köpenyege (40 talentom, 1047,85 kilogramm) az állam oly tőkéje volt, melylyel szükség esetén rendelkezhetett [168]).

A cellának belső helyisége azonban a Panathenaeák ünnepélyeire is használtatott. Mert itt a Parthenos lábainál itt ültek az állami hivatalnokok és versenybirák, itt kapták az istennő színe előtt a győztesek koszorúikat és tiszteleti ajándékaikat, mig egy válogatott ünnepi közönség a cella alsó részét foglalta el és a felső karzatokról, hova a lépcsők a Parthenon két oldala mellett felvezettek, dics- és örömének hangzottak. A versenyre való vonatkozás mely a periklesi állam lelke volt, mint az olympiai templomban, úgy itt is a Parthenonban és rajta is mindenütt szembeszökő. Ide nemcsak a Nike szobra tartozik, mely a Parthenos kezéről a győző elébe szállt, hanem a díjedények is a templomormózat tetején és a paizsok az architravon. Az ormózat lapjai Athenát magát mutatják be, mint a világosságot keltő és győzedelmes istennőt égen és földön; a metopákban a herosok vannak győzedelmes harczokban feltüntetve; a képszéken az áthéneiek, mint a hellenek közt elsők, a vitézségben és isteni félelemben. Ha a nagy ünnepély elmult, akkor az ajtók bezárattak és lepecsételtettek, a Parthenon ujra kincses ház volt; az Athena szobra leszereltetett és befedetett, a Nike levétetett és egyedül a pénzkezelők voltak ott elfoglalva azzal, hogy az opisthodomosból a pénzek et a folyó kiadásokra kifizessék, valamint az

zal, hogy a befolyó pénzeket és szentelt ajándékokat eltegyék.

Ekképen függ össze azon épület, mely szembetünőleg és jobban mint akármi más a periklesi Áthén szellemét jellemzi, a nagy Panathenaeákkal. Itt oly kultusnak volt helye, melynek középpontja maga az állam volt, oly ünnepély, mely mindennel, a mi hozzá tartozott, politikai természetű volt. Ez épület elkészülte után is a Polias-templom (II. 7. l.) maradt a várnak tulajdonképeni szentélye, az Athena vallás középpontja, a papok és polgárok áldozóhelye, mert ott voltak az ország herosainak sírjai, a kigyóalakú Erichthonius háza, az olajfa és Poseidon kútja. E templomra és régi fából való szobrára vonatkoztak a tulajdonképeni vallásos ünnepélyek a várban, a Kallynteriák és Plynteriák, melyeken a szentély megtisztogattatott, és az évenkinti Panathenaeák, a midőn Athenának papi felügyelet alatt készült ruhája mint születésnapi ajándék felvitetett [169]).

A Polias mellett ugyanazon templom teteje alatt Pandrosust is, a harmat istennőjét, tisztelték; eredetileg Athena maga volt, és később, midőn az istennőnek a természet életére vonatkozó jelentősége lassankint jobbanjobban eltünt annak erkölcsi és politikai jelentősége előtt, mint herost, mint az istennő ősi papnőjét tisztelték. A Parthenon mellett is volt Athenának szentélye, mint Erganenak, azaz mint a női kézműipar mesterének. Mint dárdaforgató istennőt Promachosnak nevezték, mint a várőrzőjét Kleiduchosnak, »kulcstartó«-nak; ő a győzelem istennője volt, »Athena Nike«, és a békének, melynek alapja a harcz és győzelem; mint anyai, gyermekápoló istenséget, mint az olajtermelés alapítóját, mint a föld áldásának szerzőjét,

mint az eke és lófékezés feltalálóját, mint Hygieiát vagy gyógyító istennőt tisztelték. Az Athena Hygieiának maga Perikles szentelt egy oltárt a várban, miután ez istennő álmában a mentő gyógyszert ismertette meg vele egy derék művezető számára, kinek az építés közben baja esett. Ekképpen az istennőt olyannak képzelték, mint a ki személyesen vesz részt ama nagyszerű munkásságban, mely Perikles vezetése alatt a várban fejlődött; az istennő lényegének minden alakjában betöltötte az akropolist.

Hogy az akropolis építményei az államhoz méltón tökéletesen fejeztessenek be, arra nézve még egy új bejárásra volt szükség, mely a várnak egész kerületét oly helynek tüntesse fel, mely Athena ünnepélyeinek van szentelve. E kapu az Odeum és a Hekatompedos vagy Parthenon után Periklesnek harmadik nagy épülete volt: a kapucsarnokok vagy Propylaeák a felvezető lépcsővel együtt. A Propylaeák építőmestere Mnesikles volt. Feladata az volt, hogy a várszikláinak nyugoti végét, a hol egyedül van feljárás, oly épülettel építse be, melynek az legyen rendeltetése, hogy a vár területét legkeskenyebb helyén elzárja, de egyszersmind ünnepélyesen meg is nyissa. Egy dór oszlopsor a templom ormozatához hasonló ormózattal díszítve, fogadta a felmenőt; azután egy ötven lábnyi hosszú csarnokba lépett az ember, melynek gyönyörű márványtetejét hat jón oszlop tartotta. E csarnokot egy keresztfal rekesztette be, mely öt rácskapuval a várat elzárta. E kapukon keresztül megint egy hat oszlopu dór csarnokba lépett az ember, és ebből a vár belső területére. A Propylaeák középső épületéhez jobbra és balra egy-egy szárnyépület csatlakozott, hogy igy a vár sziklája tökéletesen elrekesztessék; az éjszaki szárnyépület magába foglalta azon csarnokot, melyet

Polygnot festményekkel díszített, a pinakothékát. Mindkét szárny oszlopcsarnokával azon széles szabad lépcső felé nyílott, mely mérsékelten emelkedve, a kapucsarnokhoz vezetett és a felső várost az alsóval összekötötte. E feljáráshoz jobbra a Kimon-féle fal egy toronyalakú bástyával a lépcső felé kiszögellett, de különben minden el volt távolítva, a mi a régi várra emlékeztette a nézőt. Vendégszerető oszlopcsarnokokkal, melyek messzire a síkságba ragyogtak, nyilt meg az akropolis mindenki előtt, ki az áthéneiek templomait és ünnepélyeit meg akarta látogatni; úgy emelkedett az alsó városból, mint az egésznek koronája, mint egy nagy szentelt ajándék, nagy szobraival, templomaival és csarnokaival, és mint ékszer tündökölt homlokzatán a Propylaeák márvány épülete [170]).

Hogy ez épületek jelentőségét tökéletesen felfoghassuk, figyelembe kell vennünk a művészetnek és iparnak azon rendkivül sok ágát, mely azokkal összeköttetésben áll. Már az anyag szállítása azt eredményezte, hogy ama találmányokban gazdag időben a mechanika tudománya is nagy haladást tett és e téren Periklesnek minden kortársa közől Artemon szerzett magának hírnevet. Minden kézművesnek, ki a művészet ama termékeivel összeköttetésben állott, az építőknek és ácsoknak, képfaragóknak, kovácsoknak, ötvösöknek, kőfaragóknak, festőknek, aranyműveseknek, kik a fa beboritására elkészítették az aranyat, és az elefántcsontfaragók, kik a merev, törékeny anyagot oly hajlíthatóvá tudták tenni, hogy mint bőr lapult hozzá a szobor fából való magvához; a festészeknek, a fafaragóknak, szőnyegkészítőknek, arany- és ezüsthimzőknek, a vésnököknek stb., valamennyinek volt része az emberi művészet fényes fejlődésében Áthénben, mindenki előrehaladt

foglalkozásában és nagyobbszerű művek készítésére képesíttetett. Az attikai művészet maradványai nagyon tisztán mutatják, hogy a műipar is magasabb lendületet vett; jelentéktelen terracottákban és a sirok domborművein megismerni az iparszerü kivitel daczára, a forma iránti finom érzéket, az előadás tisztaságát, a nyugalmat és vidámságot, a szellemi méltóságot, mely Phidias műveit kitünteti. Műhelyei a nép iskolái voltak, melyek hatása nagyterjedelmű és sokáig tartó volt.

Azon időig belföldi családok foglalkoztak a műiparral és ezekben apáról fiura szállt az öröklött gyakorlat. A művészetnek ily ápolását találjuk a zenében, valamint a költészetben, a mint Simonides, Bakchylides, Pindarus, Stesichorus, Sophokles és mások családjai bizonyítják és hasonlót valamennyi képzőművészetben. Itt a családi összefüggésnek különös fontos befolyása volt, mivel a technika biztosan és folytonosan haladó tökéletesbedését lényegesen támogatta.

Perikles kora e tekintetben is igazán átmeneti kor volt, mivel e családi hagyomány korlátait, a mennyiben gátlólag hathattak, akkor áttörte; mert nemcsak a polgárságon belül nyilt meg a legszabadabb verseny, hanem a külföldről is jöttek művészek, hogy Áthénben a tehetség és mozgalom versenyében részt vegyenek. Már a thasusi Polygnotussal egy időben két parusi festész dolgozott: Nikanor és Arkesilas, és ugyancsak Parus szigetéről, mely gazdag márványbányái folytán különösen sok derék szobrászt fel tudott mutatni, jött Agorakritus, Phidias kedvencz tanítványainak egyike, jött Kolotes, kit a nagy mester, mint legügyesebb munkatársainak egyikét becsült, és Thrasymedes, Lokrus, Aristander, a híres Skopas atyja. Áthénben

mind új hazát és hírnevet szerző munkát talált, és azért bátran mondhatni, hogy nemzeti művészeti élet soha sem fejlődött kedvezőbb föltételek alatt.

A hellének különböző művészete, mely a hazának különféle helyén szabadon nevelkedett, itt egyesíttetett legelőször nagyszerű művek véghezvitele czéljából, a leggazdagabb államnak védelme alatt, a legműveltebb műértő felügyelete alatt, ki korlátlan akarata szerint rendelkezett az állam javaival, egy magasztos szellem vezetése alatt, ki a képzőművészet minden terén uralkodott. A periklesi Áthénben lehető volt, hogy a szilárd főfelügyelet jótékony befolyásával általános verseny egyesüljön, hogy az államrendelte munkák önkénytes lelkesedéssel vitessenek ki, mely nem pusztán a művészekre szorítkozott. Mert az életrevaló és kereset után járó áthénei népnek tetszett az az ipar és kereskedelem, melyet a periklesi épitkezések okoztak. Mindenféle anyagot kellett összeszerezni, fémeket, elefántcsontot, drágaköveket és másutt termő faneműeket. A nyilvános művészeti életben minden osztály el volt foglalva, a művésztől kezdve, ki magányban érleli eszméit és terveit készíti, végig a kereskedők, iparosok és kézművesek osztályaig, valamint a bányászok és útkészítők, a bognárok, kötélgyártók és fuvarosok, kiknek az volt teendőjök, hogy a számtalan márványdarabokat a várba szállítsák. Minden kereset az államtól ered, mindenki ennek czéljaiba belevitetik. A tőkepénzesek meg vannak elégedve, mert mindinkább több alkalom mutatkozik arra, hogy pénzöket előnyös vállalatokba fektessék; házaikért, hajóikért, rabszolgáikért mindig több meg több bért kaphatnak. A földmívelők meg vannak elégedve, mert a földnek és termékeinek ára folyton emelkedik. És azokat is, kiknek semmi vagyonuk nin-

csen, az állam tartja el, nem ugyan mint a város szegényeit hanem mint oly polgárokat, kik a nyilvános vállalatokban tevékenyen részt vesznek.

A polgárságnak közjóléte és gazdagsága tehát annyira mozdíttatott elő, hogy a nép tömege már csak ezért is szivesen helybenhagyta a periklesi politikát, ha át nem hatotta volna is egyúttal azon érzelem, hogy ama művek különösen szülővárosuk dicsőségére szolgálnak. A legcsekélyebb szolgálatnak is az adta meg az értékét, hogy a közügyek ily nemes czéljának van szentelve. Bizonyos magasabb röptű hazafisággal teltek el a polgárok, ha azt látták, hogy szülővárosuk a hellének minden más városa előtt a legnemesebb remekművekkel van diszítve; és ha most már e remekművek minden nagyszerűség mellett mégis igazán nemes egyszerűséggel készültek, ha minden kivétel nélkül magasztos eszmék hatották át azokat, ha mérték és rend, valamint világosság töltötte be azokat, akkor csakis művelve és lelkesítve hathattak azoknak lelkére, kik lassankínti elkészítésök szemtanúi voltak és a befejezett műveket naponta láthatták magok előtt. Mert volt bennök oly erő, mely az embert személyes viszonyainak szűk volta fölé emelte, és arra kényszerítette őt, hogy lelkesen és méltóan itélje meg mind az államot, mely ilyeneket tudott teremteni, mind saját polgári hivatását.

De azok sem, kik nem ama szeretettel és csodálkozással, melylyel az attikai polgár, nézhették az államot, az alattvalók és idegenek sem vonhatták ki magokat ama benyomás alól, melyet a dicső Áthén bennök előidézett; amazok okvetlenül könnyebb dolognak tarthatták ilyen városnak engedelmeskedni, emezeknek el kellett ismerniök, hogy a miben csak a hellének kitünnek, szellemi műveltség és nemes

művészet, az mind Áthénben érte el fejlődése teljességét, és a kinek volt ez iránt érzéke, az kénytelen volt Áthént Görögország fővárosának tartani és bizonyos tekintetben magát áthéneinek érezni.

Ez volt azon czél, mely felé Perikles törekedett; azt akarta, hogy Áthén a hellének fölötti uralomra méltó legyen és azon eszközök felhasználása, melyek e czélra szolgáltak, valóban nem volt pazarlás; mert nemcsak a jelenre nézve jólétet és megelégedést szerzett, hanem ama remek művekben Áthén elidegenithetlen kincsre tett szert, oly tőkére, melynek kamatját a város a legkésőbbi időkig élvezte, és igy egy államférfi sem szerzett városának nagyobb tartósságú anyagi hasznot, mint Perikles. De ő gondolt is a város jövendőbeli dicsőségére; azt akarta, hogy nagyságának oly emlékei maradjanak fenn, melyek annak történetét túléljék, és hogy az akropolis még századok mulva is tanúbizonyságot tegyen Perikles koráról.

A Propylaeákon fokozódó sietséggel dolgoztak, ol. 85, 4-től 86, 4-ig (437—433 Kr. e.). Az áthéneiek sejtették, hogy a béke nyugalma nem sokára elmulik, és még mielőtt egészen elkészült volna az épület, kitört a háború, mely az állam pénzét tökéletesen fölemésztette [171]).

JEGYZETEK

a harmadik könyvhez.

1. (4. l.). Mardonius jellemére nézve v. ö. Her. VI 43, hol Otanes szabadelvű állameszméi Mardonius újításaival összeköttetésbe hozatnak. Hasonlóképen VII 6, az újítások barátjának mondatik és nagyravágyásának az a czélja, hogy Hellas helytartója lehessen. V. ö. megjegyzéseimet a Darius-díszedényre vonatkozólag a Gerhard-féle Archaeol. Zeitung-ban, 1857. évf. 111. l.

2. (6. l.). A thasusiak jövedelmei: Her. VI 46. A thasusi pénzekre nézve és azoknak elterjedését a szárazföldön, v. ö. Perrot: Mémoire sur l'île de Thasos, 21. k. l. Elfoglalás a perzsák által: Her. VI 47.

3. (8. l.). Her. IX. 80, ki ez alkalmatosságból származtatja az aeginaiak nagy gazdagságát. A hagyományos olvasás Her. III 59, mely annak alapján, a mit a 8. l. az Aeginán lévő Athena templomról mondtunk, ok nélkül meg lett támadva a Neues Schweizer. Muzeumban, III 1863, 96. l. — Harczok Aegina és Áthén között: Polyaen. Strat. V 14.

4. (11. l.). A perzsa követek megöletése: Her. VII 133; v. ö. Kirchoff: Über die Abfassungszeit des Herodot. Geschichtswerks 24. l.

5. (13. l.). Kleomenes megbuktatja Demaratust: Her. VI 61—66. *Μετὰ τῆς βασιληίης τὴν κατάπαυσιν ὁ Δ. ἦρχε αἱρεθεὶς ἀρχήν*: 67. D. menekülése a perzsa királyhoz: 70. Kleomenes Leotychidessel Aeginán: 73. Kleombrotus futása és vége: 74—76. — Herodot

mindent, a mi a mediai követeknek Aeginában való fogadásától (VI. 49.) az áthéneiek és aeginaiak közti tengeri harczokig (92, 93 f.) megtörtént, szakadatlan folyamatban beszél el, csak a Suniumon letelepedett aeginaiak rablásait a 90. f.-ben különösen mint későbbi dolgot említi fel, mely csak alkalmilag vétetett fel az elbeszélésbe. Ezek szerint Clinton, Müller O., Hermann K. Fr. Kleomenes halálát még a 491 évre (ol. 72, 2) tették és Müller (Aegin. p. 118.) azt véli, hogy a 92. és k. elbeszélt harczok Datis és Artaphernes hadjárata által szakittattak félbe, és a mit Paus. I. 29, 5. mond: *Ἀθηναίων τάφος, οὓς πρὶν ἢ στρατεῦσαι τὸν Μῆδον ἐπολέμησαν πρὸς Αἰγινήτας*, azt is e háborúkra vonatkoztatja és azon a nézeten van, hogy a szent hajó legénységéért adták ki az aeginaiak túszait. Azonban, azon sok eseményt, melyet Herodot elbeszél, nem lehet arra a rövid időre összeszorítani, mely a méd követség és a marathoni csata között lefolyt; az is világos, hogy a bányatörvény idejében (40. l.) még tartott a harcz; lehetetlen az eseményeket pontosan a marathoni csata előtti és utáni időre felosztani. Azon egyetlen tény a Herodotnál elbeszéltek között, melyet más adatok alapján meg lehet határozni, az Leotychides uralkodásának kezdete, ki 22 évig volt hivatalban. (Diod. IX. 48.); utódja Archidamus, kinek 42 évet adnak (Diod. IX. 48; XII. 35.). Miután Archidamus még 428-ban a sereg vezére volt, (Thukyd. III. 1.) és 426-ban Agis jön helyébe (III. 89.) azért Archidamus 427, vagy 426 elején halt meg. Uralkodásának kezdete e szerint 469 vagy 468-ra, Leotychidesé pedig 491 vagy 490-re esik. Ekképen az aeginai háború kezdete a marathoni csata előtt esik, mig Grote (3, 40 ném. ford.) az Áthén és Aegina közti harcz kezdetét csak 488-ra teszi és Duncker (Gesch. d. Alt. 4, 694. l. régi kiadás) ez évre teszi Kleomenes halálát. E nézet bizonyítékai, valamint az a vélemény is, hogy Kleomenes nem természetes halállal múlt ki, nekem nem látszanak elegendőknek. Kaegi szerint, Jahresb. f. Philol., Suppl. 6, 471., ki Grote chronologiáját elfogadja, Spartának a marathoni csata idejében csak egy királya volt, Leotychides, de Her. VI. 75. szerint Kleomenes élete fogytáig megmarad királyi méltóságában. Az aegina-attikai háború chronologiájára nézve velem egyetért Rühl Ferencz: »Die Quellen Plutarchs im Leben des Kimon 1867. 42. l.

6. (14. l.) Herodot nagyon óvatosan nem mond számokat. A nagy eltérés a többi irók adataiban mutatja, hogy nem létezett biztos

hagyomány. A számok a szövegben Corn. Néposéi, Miltiades c. 5., ki úgy látszik Ephorust követi.

7. (16. l.). Karystus: Her. VI. 99. Eretria: 100 és k. k. f. A Marathon melletti kikötés okairól értekezik Leake és Finlay szerint Campe Viktor de pugna Marath. 1867. p. 23.

8. (18. l.) Plutarch adatai szerint (Arist. 2.) Aristides és Themistokles együtt neveltettek és taníttattak; Aelian (V. Hist. III. 2.) szerint Themistokles mint iskolás fiu vonakodik Pisistratus kényúr előtt kitérni. E szerint Themistokles legkésőbben ol. 62, 2 (535) született. De ha igaz, hogy Themistokles 65 éves korában halt meg (Pl. Them. 31.) és ha halálának éve, mint később látni fogjuk (v. ö. 70. jegyz.) okvetlenül ol. 79, 1 (465) után esik, akkor ez adatokat csak úgy lehet egyeztetni, hogy azt a gyermekkori történetet nem magára Pisistratusra vonatkoztatjuk, hanem a kényúr fiaira (unokájára, ford.) miután a kényúri család különböző tagjait sokszor összetévesztették egymással. Ezek szerint Themistokles születése éve körülbelül összeesnék Pisistratus halálának évével. Aristidesről csak annyit tudunk, hogy Klisthenes reformjainak idejében önálló fiatal ember volt. Ennélfogva nincs okunk születése évét sokkal korábbra tenni Pisistratus halálának événél. V. ö. Kleinert »Beiträge zu den theologischen Wissensch. von den Professoren der Theologie zu Dorpat.« című folyóirat II. k. Hamburg 1833, 213. l. — Themistokles anyja thrákiai nő, Phanias szerint kariai nő: Plut. 1 f. Kynosarges, *γυμνάσιον Ἡρακλέους*, a ki *νέῳ θεῷ* az istenek között. Plut. az id. h.

9. (20. l.). A hetaeriák hatalmára nézve az attikai állami életben v. ö. II. k. 71. 112. l. — Büttner H., Gesch. der politischen Hetaerien in Athen, 21. l.

10. (22. l.). Az attikai kikötők építésére vonatkozó classikus helyet Thukydidesnél I. 93. régebben általában úgy értelmezték, hogy a három kikötő a Piraeeus kikötő három belső részét jelenti. Mert azt nem vették figyelembe, hogy a Piraeeus tágabb értelemben az egész félszigetet is jelenti, mint pl. Pausaniasnál I. 1, 2. és Strabonál p. 58. Miután ezt kimutattam ily czimű művemben: De portubus Athenarum p. 44, nem maradt hely a Phalerus számára, azon a tájon, hol eddig keresték, pedig ha az ország régi tizenkét városának egyike volt, mindenesetre vára is volt; Ulrichs azért ott jelöli meg Phalerus helyét, a hol előbb a Kolias előfokát gondolták, és ekképen, miután végleg meg-

döntötte a három részből álló kikötőre vonatkozó nézetet, rendbe hozta az attikai kikötők topographiáját, ha egynehány nehéz pont nem lett is megmagyarázva. Különben a phalerusi rév régebben bizonyosan még közelebb volt a városhoz, ha Pausanias adata (VIII. 10, 4), hogy 20 stadiumnyira volt, vagy el van is rontva, vagy nem is pontos. Phrynichus és Themistokles: Bernhardy: Gesch. des griech. Poesie, II. 2 (1857.) 17. l. A *πίναξ τῆς νίκης*-re vonatkozólag, melyet Th. szentelt, l. Plut. Them. 5 f. Müller O. de Phrynichi Phoenissis 1835. Welcker Allg. Litt. Zeitung 1863, 229. l.

A szerint, a mint Böckh kijavította Philochorus szavait Hesychiusnál s. v. *Ἀγοραῖος* (Abh. des Berl. Akad. der Wiss. 1827. 131 l.) a Hermes Agoraios Hydrilides archonsága alatt szenteltetett fel, miután az előtte való évben (ol. 72, 1; 49³/₂) a kikötő építése kezdetét vette és ol. 71, 4 (49⁴/₃) Themistokles archonsága alatt a határozat hozatott és az előkészületek megtétettek. A Hermes Agoraios helyére nézve l. ily című művemet: »Attische Studien II. (Abh. des Gött. Gesch. des Wiss. 1865.) 35. l. és a szöveget követk. művemhez »Sieben Karten zur Topographie von Athen. 1868. 52. l.

11. (22. l.). Herod. VIII. 92. elbeszéli, hogy a salamisi ütközetben Polykritus, Krius fia, ki az áthéneieknek túszúl át volt adva (VI. 73.) gúnyosan azt kiáltotta Themistoklesnek: »Ugy-e Themistokles, mi nagyon méd érzelmü emberek vagyunk?«

12. (25. l.). Kilenczszáz mindenik törzsből, ez látszik a legbiztosabb adatnak. Suidas s. v. *Ἱππίας*. »Nem egészen tizezer« Paus. VI. 25, 5, ki X. 30, 2 még öregembereket és rabszolgákat is ide számítva, csak 9000-et említ. Cornelius Néposnál (Miltiades) 10,000 a plataeaiakkal együtt. V. ö. Böckh: Staatsh. 1, 360. Justin II. 9. 10,000-et számit a plataeaiakon kivül. — A rabszolgáknak a hadjáratban való részvétét illetőleg v. ö. Herbst, Die Schlacht bei den Arginussen, 1855, 20. l., ki azonban Pausan. VII. 10, 7-ből aligha tudja bebizonyítani, hogy az attikai hopliták között szabadra bocsátott rabszolgák is harczoltak. V. ö. Böckh: Staatshaushaltung der Athener 1, 365. l.

13. (28. l.). A törzsek állása nem azzal függött össze, hogy Marathon az Aiantishoz tartozott, mint Grote gondolja (2, 603 ném. ford.) hanem Kallimachus származásával, mint Grote az i. h. már helyesen sejtette. A hol a polemarch állott, ott állott a törzse is; a polemarch pedig vezérelte a jobb szárnyat. Igy vélekedik Sauppe is: De

creatione arch. atticorum Gött. 1864. p. 26. A többi kilencz törzs sorrendje sorsvetés utján határoztatott meg; igy került Leontis és Antiochis együtt a középhadba. — A mi a csata idejének meghatározását illeti, az Böckh chronologiai kutatásain alapszik (Zur Gesch. d. Mondcyklen 65. l.), melyeknek eredményeiben Grote ellenkezése daczára csak nehány mellékes pont lehet kétséges. A csata idejét Plut.-nál (Boedrom. 6) abból lehet megmagyarázni, hogy sokszor összetévesztek a csata napját a hála-ünnepélylyel; az ünnepélyt csak nehány népgyülés után teljes nyugalomban ülték meg. A csata közvetlenül holdtölte után volt, mely a hatodik Boedromiont megelőzte, tehát Metageitnionban, mely aug. 26-án holdtöltével kezdődött. A növekedő hold kilenczedik napján érkezett Pheidippides Spartába (Herod. VI. 105); a spartaiak a folyó hó (nálok Karneion) holdtöltével indulnak útnak; a spartai holdtölte-ünnepély szept. 9-ére esik, 10-én elindulnak, 13-án Áthénbe érkeznek, egy nappal a csata után (Plat. Leg. 698); igy a csata szept. 12-én volt (17 Metageitnion). Meg lehet, hogy az áthénei és spartai naptár esetleges rendetlensége nehány nappal megváltoztatná a datumot, de lényeges eltérésről szó sem lehet. — A marathoni csata képekben való ábrázolását l. Jahn O.: Gerhards Archaeol. Zeitung 1866, 222. l.

14. (30. l.). Még most is azt hiszem, hogy csak a szövegben előadott módon lehet a csata lefolyását megmagyarázni, a mint a Gött. Gelehrte Anzeigen 1859. 1013. l. megkisértettem bebizonyítani. Arra nézve, hogy a lovasság távol volt, határozott traditió is maradt fenn Suidasnál χωρὶς ἱππεῖς. Finlay (Transactions of the Royal Society of Liter. III. 373, 385) azt hiszi, hogy a lovasság oly jelentéktelen volt, hogy döntő szerepe nem is lehetett (akkor minek hozták a perzsák?) és hogy e lovasság épen akkor takarmány után járt Trikorythusban (de azután hogyan került a hajókra?). Hogy a marathoni csata lefolyásáról egy kevesbbé dicsőítő felfogás is létezett, mutatja Theopompus, Fr. Hist. Gr. I. p. 306. A tényállás korai elhomályosodásáról l. Campe V. de pugna Marathonia 1867. p. 7. C. megengedi, hogy hypothesisem által a leglényegesebb nehézségek eltávolíttatnak; de azt már nem lehet követelni, hogy a perzsák lassuságát és ingadozását megmagyarázzuk. Hogy mocsarak mögé bujjanak el, ezt nem engedte a perzsák büszkesége; azonkivül a mocsarak akkor nem voltak oly terjedelmesek, mint most. A táborban talált zsákmány nagyságára nézve nem

létezik biztos hagyomány és azon körülmény, hogy kincsek még voltak a szárazföldön, nekem nem látszik fontosnak.

15. (33. l.). Hogy a Pentelikonon egy paizs jelül volt felállítva, az kétségtelen tény; Her. VI. 123 alaptalan rágalomnak mondja azt a vádat, mely az Alkmaeonidákat akarná az árulással terhelni. Erre nézve most v. ö. Kirchhoff Abh. der Berl. Ak. 1871, 57. k. l. és Nitsch Rheinisches Mus. 27, 243. k. l. — Azon esetek, melyeket Kaegi Jahrb. f. Philol. 6, 450. l. említ, nem bizonyítják, hogy a spartaiak a karneák ünnepe által tartattak vissza, hanem hogy ez ünnepélynek sokszor az erélytelen hadviselés mentségeül kell szolgálni. — Tropaeon, de ismeretlen időből: Paus. I. 32, 5. Győzelmi ünnepély: Hermann: Gottesd. Alterth. 56, 3.

16. (35. l.). Grote-val egyetértve (2, 606. ném. ford.) Herodot elbeszélését Ephorusnak (Steph. Byz.-nál s. v. *Πάρος*) és Corn. Nepos (Milt. c. 7.) épen e dologban meg nem bizható tudósításánál helyesebbnek tartom. Hogy Milt. fel akarja használni a templomi szolganőnek árulkodását arra, hogy a sziget védistennőjét megnyerje, ez oly eljárás, melyre számos más példa is van. V. ö. Bötticher Tektonik 4. könyv, 142. l. — A mit Plato Gorgiasban (p. 516.) mond a prytan befolyásáról, ki Milt. ügyében vezette a szavazást, azt épen nem vethetem el, mint Duncker 690. l. teszi, ha Herodot VI. 136. nem tesz is említést e tényről, a midőn a kettős szavazást elbeszéli.

17. (41. l.) Áthénnek 50 hajója volt az aeginai háborúban (Her. VI. 89.); 70 volt a marathoni csata évében (VI. 132.) Ha most már 487-ben (73, 2) ama javaslat fogadtatott el, hogy 20 triera építése a rendes évi költségek közé vétessék fel (e törvényt Diodor csak ol. 75, 4-ben említi. V. ö. Böckh. Saatsh. 1, 351), akkor 481 őszéig egy 200 trierából álló hajóhad készülhetett el. (Duncker 4, 704. régi kiadás; Stein, Herod. VII. 144.) Tehát sem 200-at kellett e g y s z e r r e építeni, mint Herodotusból lehet következtetni, sem 100-at, mint Plut. Them. 4-ből látszik. Themistokles ravaszul járt el, *κατὰ μικρὸν ὑπάγων καὶ καταβιβάζων τὴν πόλιν πρὸς τὴν θάλασσαν*. Mindazáltal felismerte Aristides, hogy az attikai történet egy forduló pontja forog szóban. A tengeri hatalom ily kifejlődésénél nem maradhatott a szárazföldi hatalom régi állapotában.

18. (43. l.). Aristides felelősségre vonja Themistoklest: Plut. Arist. 4; v. ö. a 81. laphoz való 118. jegyzetet.

19. (45. l.). Themistokles politikai működésének chronologiai felfogásában Böckh (De arch. pseudep.) nézetét követtem. Miután más okokból is (10. jegyz.) látszik, hogy Themistokles már a marathoni csata előtt döntő befolyással birt, azért nincs okunk feltenni, hogy az ol. 71, 4 ($49^4/_3$)-re eső archon Dionnál (Ant. Rom. VI. p. 367.) más mint Themistokles, és hogy Themistokles archonsága számára (Thuk. I. 93.) más évet keressünk. Droysen megjegyzései (Kieler Studien 79. l.) bizonyítják Böckh nézetét. Kétesebb a bányatörvény ideje. Bizonyosan többször hozattak hasonló törvények (V. ö. Diod. IX. 43) és az attikai hajóhad története (l. a 17. jegyz.) valószinűvé teszi, hogy 487 (73, 2) körül ment keresztül először a döntő törvény, mint Duncker gondolja. De nem látok okot, hogy miért kételkedjünk abban, hogy az első törvény előtt a bánya jövedelme elosztatott, és pedig r e n d e s e n évenkint és valamennyi polgár között, mint Herodot különösen említi. Mert e jövedelem az államjavadalamból folyt be, és nem volt ajándék, minő a gabonaosztás volt, melyről a vagyonosabb polgárok lemondtak. De azért az évenkinti járadék nem volt mindig 10 drachma e g y polgár számára, hanem az ilyen nagyon rendkivüli dolog volt, a midőn a közönséges járadékhoz kétségkivül jelentékeny vételpénz is járult hozzá. Ekképen növekedett a jövedelem 10-szer 30,000 drachmára, tehát 50 talentomra = 112,000 frtra és e szerencsés viszonyokat felhasználta Themistokles tervei számára. Polyaen. I. 6. szerint az áthéneiek épen 100 talentomot akartak elosztani (tehát több év ezüstjáradékát) és azt határozták, hogy abból hajóépitésre adnak 100 polgárnak egy-egy talentomot. E hagyomány nem elvetendő, ha felteszszük, hogy a talentomért csak a hajó derekát kellett épiteni. (Böckh, Staatsh. I. 156.) Ha a hajóépitők saját pénzökből is adtak hozzá, akkor ezért a szegényebb polgárok annál könnyebben mondhattak le járadékukról.

20. (50. l.). Telephanes Phocaeus in officinis regum Xerxis atque Darii Plin. XXXIV. 68. Pasargadae romjaiban már tökéletesen fel lehet ismerni a jón-hellen alakok romlását. Bötticher Tektonik, 1^2, 27. l. Heraklitus viszonya a persa udvarhoz ; Zeller Phil. d. Gr. 1^2 450. Bernays, die heraklitischen Briefe 13. k. l. Metiochus : Herod. VI. 41. Eretriaiak : c. 119. Heinze H. : »De rebus Eretr. Götting.« 1869. p. 34.

21. (58. l.). A fokozódás a görög elbeszélésben (Her. VII. 35.) az ostorozástól a megbélyegzésig nagyon kétessé teszi az egész dolgot, és az analogiák, melyeket Grote 3, 15. l. ném ford. felhoz, tulajdonképen csak az ilyen elbeszélések keletkezését magyarázzák, a nélkül, hogy hitelességökért kezeskednének. Midőn a hidverést már magában úgy tekintették, mint lebilincselését a tengernek, nagyon könnyen megtörténhetett, hogy a természeten elkövetett kényúri erőszakot, mely a görögök érzelmét bántotta, mindinkább kirívóbb színekben képzelték. V. ö. Müller O. Kl. D. Schr. 2, 77. — A hid szerkezete még most is talány marad.

22. (61. l.). Az 50,000 lakoniai harczos között csak 5000 spártai van számitva, 35,000 helotával, és ezeken kivül 5000 nehéz fegyverzetü lakedaemoniai, ugyanannyi könnyü fegyverzetüvel Herod. IX. 28; v. ö. VII. 234. A peloponnesusiak összes számára nézve l. művemet »Peloponnesus« 1, 175, hol Mantineánál 1440 helyett 3000-et kell számítani. Az áthénei polgárok számát 30,000-et, nem lehet megtámadni, mint Bähr (Her. V. 97.) igen helyesen vélekedik. A számítás ol. 83, 4; 441-ből (Boeckh, Staatsh. I. 50.) valószinűleg csak azokra vonatkozik, kik ajándék-gabonára tartanak igényt, v. ö. 322. l. — Hogy a haza védelmére minden erő egyesíttessék, a fenyegető veszély idejében Áthénben közbocsánat hirdettetett, Andokides szerint, de mysteriis 107. §. V. ö. Scheibe a Zeitschrift für die Alterthumswissenschaft czimű folyóiratban, 1842, 210. l. E rendelettel valószinűleg Aristides visszatérése is összefügg. Plut. Themist. c. 11. 23. (62. l.). A korinthusiak 460,000 rabszolgája, az aeginaiak 470,000 rabszolgája száma hiteles adaton alapúl (Boeckh, Staatsh. 1, 57). Csak arra nem szabad gondolni, hogy ily roppant sok rabszolga a városokban volt összezsúfolva, hanem ezek szét voltak szórva a hajókon és a tengerentúli kereskedelmi raktáraknál. A régi városokban lévő rabszolgák számának kölönféle kiszámításáról l. Büchsenschütz: Besitz und Erwerb im griech. Alterth. 141. l. A mi a rabszolgák társadalmi állását illeti, ez hely és időszerint csakugyan különböző volt. Aristokratikus államokban szigoruan ügyeltek a rendek különbségére; a demokratiai szellem Áthénben a rabszolgák javára volt és az aristokraták boszuságára (Ps. Xen. de rep. Athen. 1) humánus, kedélyes viszonyt engedett meg a gazda és rabszolga között.

24. (67. l.) Pind. Pyth. 10: *Ὄλβία Λακεδαίμων, μάκαιρα Θεσσαλία· πατρὸς δ' ἀμφοτέραις ἐξ ἑνὸς ἀριστομάχου γένος Ἡρακλεῦς βασιλεύει.* Herod. VII. 9.

25. (68. l.) Herod. VI. 86.

26. (69. l.) Dorieus: Her. V. 41. k.

27. (70. l.). Herod. VII 9 igen helyesen megjegyzi, hogy Mardonius a hellének harczát *ἅμιλλα*-nak nevezi: *ἐπεὰν γὰρ ἀλλήλοισι πόλεμον προείπωσι, ἐξευρόντες τὸ κάλλιστον χωρίον καὶ λειότατον, ἐς τοῦτο κατιόντες μάχονται.* Itt nem szabad bizonyos *πεδία περιμάχητα*-ra gondolni, minő p. o. a lelantusi sikság, stb. mint Stein H. véli, hanem ennek az az értelme, hogy a csatatért palaestrának tekintik, hol ereiökben egymással megmérkőznek, a nélkül, hogy a helyiség természetes előnyeit keresnék. Dorieusról l. Her. V. 41. k.

28. (72. l.). Her. VII. 61. 150. Schol. Arist. Békéhez 289, a hol Datis philhellenismusa is fel van emlitve.

29. (74. l.) Pindar hetedik pythiai ódája az Alkmaeonida Megaklesre, mint szekérrel győztesre, v. ö. Mommsen T. Pindaros 40. l. Böckh Áthén dicséretét a marathoni győzelemre vonatkoztatja. A pythiák a Metagetnionra, (Berl. Monatsbericht 1864, 129.) a csata hónapjára esnek. Az ugyan képzelhető, hogy a költemény a delphii ünnepély és a csata közti időben iratott (Schmidt L. Pindars Leben 85 l.), de mégis nagyon valószinütlen. — Thargelia a nagy király pártján lévő: Plutarch, Perikles 24., Athenaeus p. 608. Buttmann Mythologus 2. 281.

30. (77. l.) Az Isthmus szentélyei: Peloponnesus 2, 541. A hellének egyesülése egy hadiszövetségben: *ἡ γενομένη ἐπὶ τᾷ Μήδῳ ξυμμαχία* I. 102. Her. I. 200. és 145. sz. *ὁμαιχμίη πρὸς τὸν Πέρσην.* V. ö. Ullrich: Hellen. Kriege 30. l. A hivatalos kifejezés Herod.-nál c. 145: *οἱ περὶ τὴν Ἑλλάδα Ἕλληνες* (azaz az anyaországban lakó görögök) *οἱ τὰ ἀμείνω φρονέοντες. Τὰ ἀμείνω φρονεῖν* bizonyosan régi kifejezés volt, melynek eredete a delphii nyelvszokásban keresendő, a mennyiben ez az amphiktyoni ügyekre vonatkozik.

31. (80. l.). Argos: Herod. VII. 148. Kerkyra c. 168. Syrakus: c. 157.

32. (82. l.). Euaenetus; Tempét feladják: VII. 173. Timon: c. 141. Epikydes: Plut. Themist. 6.

33. (85. l.). Thermopylae: Herod. VII. 175. A karneák és az olympias: c. 206. Cox History of Greece 1, 501. kétkedik a herodotusi hagyomány hitelességében, mivel a görögök közt Thermopylaenál áthéneiek nem említtetnek, és mégis ugyanazon időben Artemisiumnál először 127, azután pedig 180 áthénei hajó van.

34. (87. l.). Leonidas küldetését alig lehet máskép megmagyarázni, mint úgy, hogy a király ellentétben lévén a hatóságokkal, sürgette az elindulást és végre egy válogatott csapattal előre ment, hogy így a többieket arra kényszerítse, hogy sánczaik mögül kijőjjenek. De hogy Leonidas csapatja már elejétől fogva a halálra készen volt, az már abból is látszik, hogy a háromszáz harczos mind olyan férfiú volt, ki otthon örököst hagyott (Her. VII. 205.) Tehát nem lehet a »spartai lovagok«-ra (106. l.) gondolni; de οἱ κατεστεῶτες sem fordítható úgy, mint Bähr teszi: iustae aetatis viri, hanem a 300 ilyenféle vállalatoknál szokásos szám lehetett és annak választása bizonyosan a király belátásától függött; ebben talán önként jelentkezőkre voltak tekintettel. Lit. Centralbl. 1867, 1167. l.

35. (91. l.). A harczok Artimisiumnál: Her. VIII. 1—22.

36. (92. l.). Thessalok és phokaeaiak: Her. VIII. 27—32. Hadjárat Delphi ellen: 35—39. Ktesias de reb. Pers. 27. azt állítja, hogy annak volt eredménye, ezt azonban már Her. IX. 42. megczáfolja. Boeotiaiak: Her. VIII. 34.

37. (93. l.). Az areopagra nézve v. ö. Aristot. Pol. p. 1204. (ed. 1855. p. 201, 5.) Plut. Themist. 10. Schöll, Herod. IX. 5-hez. A papok tevékenysége: VIII. 41.

38. (108. l.) Tanácsülés: VIII. 67. Az isthmusi fal: c. 71. A vár elfoglalása: c. 53. Mnesiphilus: c. 57.

39. (102. l.). Azért teszi Plutarch a csatát magát kétszer Munychion 12-ikére: ez alaptalan következtetés a hála-ünnep idejéből. Az Iakchospompe Boedromion 19-én kezdődött; e nap estvéjén kezdődött a szent éjszaka, az eleusisi tenger mellett. A csata volt περὶ τὰς εἰκάδας, mint Plut. Cam. 19. óvatosan mondja; tehát körülbelül szept. 20., két nappal holdtölte után, Boeckh szerint Mondcyklen 74. l. Ennyiben egyez az, mit Plut. de gl. Ath. 7. mond: ἐπέλαμπεν ἡ Θεὸς πανσέληνος. Xerxes királyi széke: Her. VIII. 90. Aristides Psyttaleán (VIII. 76.): Aesch. Pers. 453.

40. (106. l.). A nagy király futása: Her. VIII. 97. Mardonius: c. 100. A salamisi töltésről Strabo 395 és Ktes. Pers. 26. Üldözés: Her. c. 108. Xerxes hazatérése: c. 117. k. (*λόγοι περὶ τοῦ Ξέρξεω νόστου.*).

41. (107. l.). Alkudozások az Isthmuson: Her. VIII. 124. Az aeginaiak D.-ban többre becsültetnek c. 122., (v. ö. Ael. V. H. XII. 10.; Diod. XI. 27.) Két csillag Bötticher szerint Tekt. 2, 44 l. Th. Spartában: Her. VIII. 124. Plut. c. 17. Aristides és Xanthippus: Plut. Arist. 11; Her. VII. 131.

42. (110. l.). Artabazus: Her. IX. 41. 66. Mardonius és a jósdák: VIII. 133. Alexander Olympiában: Her. V. 22. M. követsége Áthénben: c. 136. kk.

43. (112. l.). Lykidas: Her. IX. 5.

44. (116. l.). A csata napját nem lehet pontosan meghatározni; mi csak az emlékének szentelt ünnepélyeket ismerjük, melyeknek napját Plutarch (Arist. 19.) itt is úgy mint Marathonnál, elég pontatlanul magára a csatára vonatkoztatja. Ez e szerint egynehány nappal előbb volt, mint a Panemos hónap vége előtti negyedik nap, boeotiai naptár szerint; de az áthéneiek még későbbre tették az ünnepélyt, t. i. Boedromion 4-ére, a midőn a győzelmi ünnepély közvetlenül az Agraeben (32. l.) tartott győzelmi ünnepély után következett. V. ö. Böckh, Zur Gesch. der Mondcyklen 67. l. De nem szabad a Maimakterion (Alalkomenios = nov. decz.)-ra eső halotti ünnepélyt az Eleutheriák panhellen győzelmi ünnepélyével összetéveszteni, mint Hermann K. Fr. Gottesd. Alt. 63. §. 9; Schömann, Gr. Alt. 2^3, 9 és m. teszik. Csak az Eleutheriáknál voltak versenyjátékok. V. ö. Sauppe Gött. Nachr. 1864, 205. l. A felirat Keilnél Sylloge inscr. Boeot. p. 127. mutatja az ünnepély hosszu fennállását, vagyis inkább megújítását a császárok idejében.

45. (120. l.). Leokrates: Plut. Arist. c. 20. Uj áldozati tüz: Plut. Arist. 20. Wenkheim N. [Hermes 7, 446. — A hellének közös tanácskozmánya és ennek határozatait [Aristides-javaslatára: c. 21. Thebae megbüntetése: Herod. IX. 86. k.

46. (122. l.). Ama felirat *ὦ ξεῖν', ἀγγέλλειν* (Her. VII. 228.) Kaibel szerint (Jahrb. f. Phill. 1872. 801.) nem Simonidestől való. Plato leges p. 692. — Herodot mint történeti forrás: Niebuhr Vorlesungen über alte Gesch. 1, 387. 400. kk. 408. és Vischer ellenvetései.

Zeitschrift f. d. Alterthumsw. 1850, 349. l. Herodot hiányai között legkevesbbé lehet említeni azt, hogy pontos időrenddel nem törődik, és hogy számbeli adatai épen nem megbizhatók, (Böckh Staatsh. 1, 362. Metrupulos Gesch. Untersuchungen über das lakedaemonische Heerwesen stb. 51. l.). Hogy a görögök általában mily rendszeresen szokták a számokat túlozni l. Arnold Thuk.-hez I. 74. Hogy miképen nagyíttattak a történeti események a rájuk következő időben (V. ö. az első keresztes hadjárathoz közvetlenül füződő mondai költészetet), bizonyítja legvilágosabban a skytha hadjáratok leirása, Niebuhr A. G. 1, 189. Ide tartoznak a hellespontusi hidakra vonatkozó mondák is. A napfogyatkozás, mely 478. február hónapjára esik, (mely miatt Zech Xerxes átjövetelét Európába, két évvel későbbre akarta tenni), a szóbeli hagyományban a 480. évi események előjelévé lett. V. ö. Schäfer A.: De rerum post bellum Persicum in Graecia gestarum temporibus 1865. p. 5.— Nitzsch a Rh. Museumban, 27. k. 226. kk. ll. azt hiszi, hogy valamint Herodot történeti művének előbbeni részeiben különféle határozott alakba öntött hagyományt (λόγοι) ki lehet mutatni, ugy a perzsa háboruk leirásában is lehet egyes részeket kiválasztani, melyekről azt gondolja, hogy részben a spártaiak hivatalos szóbeli hagyományaiból (250. l.), részben attikai helyi traditiótól származnak. Ha ez utóbbiak a Philaïdák és Alkmaeonidák családjából erednek, akkor meg lehet ebből magyarázni azt a körülményt, hogy Themistokles működése feltünően kedvezőtlen módon van leirva. (243 k. l.).

47. (123. l.). Hogy Herodot a hazai ügyekben hitelre méltó, azt a számtalan és a legellenségesebb megtámadás sem tudta megczáfolni. Plut., ki mint boeotiai nincsen vele megelégedve, eredmény nélkül gyanúsítja őt. Ő csak részrehajlatlanságáról tesz tanúbizonyságot, ha azt veti szemére, hogy nagyon keveset dicséri a helléneket. Daczára annak, hogy az áthéneieket szereti Herodot, mégis védi Korinthust Áthén ellenében VIII. 94. Mély érzelme, theologiai iránya (330. l.), művészi hajlama nem vonnak le semmit kutatása hitelességéből, mert nem törekszik arra, hogy a tényeket saját szempontjához alkalmazza. Máskép áll természetesen a dolog a szövegben előforduló azon beszédekre nézve, melyeket Herodot arra használ, hogy az ő korára vonatkozó általános elmélkedéseket beleszőjjön. Azért oly beszélgetést, minő a 67. c. előfordul, nem lehet történeti ténynek tekinteni. — A perzsa

háboruk költői leirásából, (τὰ *Περσικά*, τὸ *Μηδικὸν ἔργον*) minő Simonidesé volt (l. Suidas) fájdalom, nem tudunk semmit. Ilyenféle későbbi művek ezután fognak említtetni. Képekben való ábrázolásáról l. a magyarázatokat Eur. Jon 1159-hez, Böckh Gr. Trag. Princ. p. 192. Az egyedüli művészeti készitmény, mely megmutatja, mily nagyszerü stilusban tudtak a görögök történeti képeket a szabadságharczokból készíteni, az a híres dariusi díszedény (Mon. d. Inst. IX. t. 50—52.), melynek történeti tartalmát az »Arch. Zeitung«-ban, 1857., 109. l. közelebbről meghatározni megkisérlettem. V. ö. Jahn O., Tod der Sophoniba 1859. 15. l. A perzsa csatára nézve, mely Attalus szentelt ajándékához tartozott, (Paus. I. 25. 2,) és a melyből még meg vannak némely alakok, v. ö. Brunn, Ann. d. Inst. 1870, 292. l.

48. (126. l.). A perzsák magok okozták szerencsétlenségöket: Thuk. I. 69. (ὁ *βάρβαρος αὐτὸς περὶ αὑτῷ τὰ πλείω σφαλείς*). A templomok elégetése által (a mágusok tanácsára: Cic. Leg. II. 10.) a háboru vallásos háboru jellegét öltött magára, mint Kambyses háboruja Egyiptomban, Herod. VIII. 143. — Attiginus lakomája: Her. IX. 16. Azon okok, melyeket Cox 1, 511 Thersander tudósítása ellen fel hoz, nem igen meggyőzők. — Artemisium, *ὅθι παῖδες Ἀθηναίων ἐβάλοντο φαεννὰν κρηπὶδ' ἐλευθερίας*, Pindar Plutarchnál, Themist. 8. Böckh: Fragm. p. 580.

49. (133. l.). A hajóhad megindulása tavaszszal: Her. VIII. 130. Mykale: IX. 90. k. Vita az *ἀνάστασις τῆς Ἰωνίης* miatt: c. 106. Áttelepítési terveket említ Diodor is, XI. 37. Thuk. I. 89. hallgatással mellőzi a közös hadjáratot Abydusba és szerinte az áthéneiek magok indulnak az uj szövetségesekkel a Hellespontus felé: *Σηστὸν ἐπιχειμάσαντες εἷλον*. Artayktes: Her. IX. 118. k. Kirchhoff szerint (Abh. d. Berl. Akademie 1873, 24. l.) Sestus akkor csak rövid időre foglaltatott el és Kimon által még egyszer vétetett be (Plut. Cim. 9.).

50. (134. l.). Ullrich: Zeit des Wiederaufbaus Athens, azon programmban, mely a hellen háborukat tárgyalja, 1868. Themistokles városfalának irányáról, l. Att. Studien I. (Abh. des K. Gesch. d. Wiss. zu Gött. 1860.) 60 k. l. A háromszögletes erődítményről d.-ny.-on, l. 51—65. l.

51. (138. l.). Sparta ellenvetései *ἐξοτρυνόντων τῶν ξυμμάχων*: Thuk. I. 89. Plut. Them. 19. az aeginaiakat említi. Thuk. I. 93.: *πολλαὶ στῆλαι ἀπὸ σημάτων καὶ λίθοι εἰργασμένοι ἐγκατελέγησαν*; a

themistoklesi falba be voltak falazva a sirfeliratok C. I. A. I. 479, 483. egy másik felirat és sirra való dombormű, mely ugyanegy helyen találtatott l. Abh. der Berl. Akad. 1873, 153. k. l. — Thuk. I. 93 : τὸ ὕψος ἥμισυ μάλιστα ἐτελέσθη οὗ διενοεῖτο. App. Mithr. 30. a magasságot 40 rőfre (= 60 láb) teszi, hol Ross (Arch. Aufs. 1, 293. l.) 14 rőföt (= 21 láb) akar olvasni. Miután 120 lábnyi magasságot lehetlen volt tervezni és nem is tervezték, azért valószinü, hogy 60 lábnyira tervezték ugyan, de sohasem jutottak annyira. A falak maradványait l. Áthén és kikötőinek általam kiadott tervrajzán.

52. (139. l.). Diod. XI. 43. Félreértés Böckh szerint, Staatsh. der Ath. 1, 448. l. Azonban v. ö. Philologus 1868. 48. l.

53. (140. l.). Oligarchák Plataeaenál : Plut. Arist. 13.

54. (143. l.). A mit e helyen az előbbeni kiadásokban Pausaniasnak Thessaliában való tartózkodásáról és Leonidas hamvainak hazaviteléről mondtunk, annak alapja Paus. III. 14, 1. §-ának javitása, hol Müller Ottfried (Dor. 2, 488. l.) τέσσαρσι-t ír τεσσαράκοντα helyett. Másképen Schubart (Paus. ed. Teubn. Praef. p. XIII.) ki hézagot lát e helyen és igy egészíti ki : [*Παυσανίου τοῦ Πλειστοάνακτος*] *τοῦ Παυσανίου*. Ezzel egyetért Schäfer A. de rerum post bell. Pers. gest. temporibus 1865. p. 7. Ezek szerint az emlitett dolog azon időre esik, midőn Pausanias atyja számkivetése alatt mint kiskoru gyermek uralkodott, 440 körül ; Pausanias gyámja vezette talán a hadjáratot a Thermophylaeig, de ez az iró kifejezésének nem felel meg. Az egész tény, melyet csak Pausanias emlit, sokkal inkább el van szigetelve hogysem az időről és az inditó okokról biztos itéletet lehetne mondani.

Leotychides uralkodásának vége és Archidamus uralkodásának kezdete Diodorus (XI. 48.) által tévesen Phaedon évére ol. 76, 1 ; 476-ra tétetik : e hibát magából Diodorból lehet kijavítani. L. Clinton Fasti II. App. 3. Leotychides uralkodott 22, Archidamus 42 évig ; A. meghalt 427 ; e szerint Leotychides számkivetése 469-re (= ol. 77. 4), Apsephion évére esik, és ugy látszik, hogy Diodor abban hibázott, hogy e két nevet *Ἀψεφίων*-t és *Φαίδων*-t összetévesztette. V. ö. Krüger Hist. phil. Studien, 150. l.

55. (145. l.). Thuk. I. 132. Pausanias distichonja Simonidestől való Paus. III. 8, 2 szerint. Azt gondolják, hogy az érczből való kigyóalakban, melyet 1856-ban az Atmeidanon Konstantinápolyban kiástak,

a plateaeai szentelt ajándék eredetijét birják. Frick O. das platäische Weihgeschenk zu Constantinopel, Lipcse 1859. Az azonosságra vonatkozó kételyeimet lásd Arch. Zeitung 1867. 137 l. Jenaer Literaturzeitung, 1874. 156. l.

56. (148. l.). Az elpártolás története és okai: Thuk. I. 94. Plut. Arist. 23. Aristid. mellett Kimont említi, és arról is tud, hogy a chiusiak, samusiak és lesbusiak a spartai tengernagy hajóját megtámadták. Diod. XI. 44.

57. (150. l.). Hetoemarides beszédje: Diod. XI. 50. (Ephorus szerint). Philologus 1868, 51. l. Sparta lemondása: Thuk. I. 95. A szövetségesek egyidejüleg Pausanias visszahivatásával mennek át Áthénhez: Thuk. I. 95. Ha csak Pausaniast hivták volna haza, azonnal utódot is rendeltek volna neki. Mivel Pausanias hajóhada visszatért, azért küldték ki Dorkist egy uj sereggel.

58. (150. l.). Clinton Fasti H. II. App. 6. Schäfer az i. h. 14. l. Eltérő számok a szónokoknál az attikai hegemonia tartamára nézve. A legpontosabb adat Demosthenesnél III. 24; IX. 23. Ő 45 évet számít, mivel azon évek összegéből, melyek a perzsák visszavonulása és a peloponnesusi háboru kitörése között folytak le, — az összeget rendesen 50 évre szokták tenni — 5 évet von le, mely alatt a lakedaemoniak még a hegemonia birtokában voltak. Az attikai hegemonia chronologiai kiszámítására nézve l. Böckh Staatsh. 1, 584. Andokides Marathontól 85 évet számít. V. ö. Kirchner: De Andocidea quae fertur tertia oratione, p. 55.

59. (152. l.). Semusnak Deliasa szerint, Athenaeusnál p. 331. k. — A szövetség amphiktyoni jellege ugy hozta magával, hogy az adó lefizetését bizonyos esetben el lehetett engedni, de nem a quotát az istenség számára, mint p. o. a methonebelieknek: C. I. A. I. 40. és más városnak: C. I. A. I. 51.

60. (153. l.). A szövetség szervezete: Thuk. I. 96. *παραλαβόντες δὲ οἱ Ἀθ. τὴν ηγομονίαν ἠκόντων τῶν ξυμμάχων διὰ τὸ Παυσανίου μῖσος, ἔταξαν ἅς τε ἔδει παρέχειν τῶν πόλεων χρήματα πρὸς τὸν βάρβαρον καὶ τὰς ναῦς. πρόσχημα γὰρ ἦν ἀμύνασθαι ὧν ἐπαθον δηοῦντας τὴν βασιλέως χώραν. καὶ Ἑλληνοταμίαι τότε πρῶτον Ἀθηναίοις κατέστη ἀρχή, οἱ ἐδέχοντο τὸν φόρον. οὗτω γὰρ ὠνομάσθη τῶν χρημάτων ἡ φορά, ἦν δὲ ὁ πρῶτος φόρος ταχθεὶς τετρακόσια τάλαντα καὶ ἑξήκοντα, ταμιεῖόν τε Δῆλος ἦν αὐτοῖς καὶ αἱ ξύνοδοι ἐς τὸ ἱερὸν ἐγίγνοντο. ἡγουμένων δὲ*

αἰτονίμων τὸ πρῶτον τῶν ξυμμάχων καὶ ἀπὸ κοινῶν ξυνόδων βουλευόντων κτλ. a nélkül, hogy Aristides megneveztetnék, ki D. XI. 47. szerint ez intézményről Αἰκαιος-nak neveztetik és Plut. Arist. 24. szerint: οἱ μόνον καθαρῶς καὶ δικαίως, ἀλλὰ καὶ προσφιλῶς τὴν ἐπιγραφὴν τῶν χρημάτων ποιησάμενος; Plutarch arról tud, hogy elébb is a spartai hegemonia idejében volt ilyen rendes adózás. V. ö. Böckh, Staatsh. 2, 521. Köhler, Urkunden und Untersuchungen z. Gesch. des delisch-attischen Bundes (Abh. des Berl. Akad. 1869.) 88. k. l.

61. (154. l.). Phaselis és Chius: Köhler, Hermes 7, 163. Csoportok: Köhler, Urk. des del.-att. Bundes 90. l.

62. (156. l.). A perzsa őrségek Európában: Her. VII. 106. k. Grote 5, 396. (3, 229. ném. ford.) A jóslat idejére nézve: Schäfer A. de rerum post bellum Pers. gestarum temp. p. 10. Plut. Theseus 36. szerint Φαίδωνος ἄρχοντος (76, 1 ; 476.); de az ereklyék hazaszállítása Apsephion alatt történt 77, 4; 469. Ilyen időköz annál is valószinütlenebb, minél jobban alkalmazkodott a jósda Kimon politikai szándékához. Ezért talán fel lehet tenni, hogy Plutarch Theseusában az archon neve el van ferditve, épen ugy mint Schol. Aeschin. II. 31. p. 502 ed. Didot, és már Bentley azon a nézeten volt, hogy a Pythia jóslata, Skyrus eleste, Sophokles győzelme és a theseusi ereklyék hazaszállitása, mind Apsephion e g y évébe esett.

63. (158. l.). Kimonra nézve l. Vischer V. »Kimon«, Basel 1847. K. és Aristides: Plut. Kim. 4. Nepos, Cimon 1. A két testvér a komoedia szinpadján rágalmazva: Schol. Arist. 515. l. ed. Didot. — Kallias és Elpinike: Nepos, Cimon 1. Dio Chrys. LXXIX. 6. Meier de bonis damn. p. 5, 16.

64. (160. l.). Byzancz: οἱ σύμμαχοι μετὰ τοῦ Κίμωνος ἐξεπολιόρκησαν. Plut. c. 6. — Thrak. Chers.: Plut. c. 14. Schäfer p. 10. Eion: Herod. VII. 107. Plut. c. 7. Aesch. c. Ktes. 183. §. Paus. VIII. 8. 9. — Skyrus: Thuk. I. 98. Kirchhoff Abhandl. der Berl. Akad. 1873, 13. l. — Áthén és a szövetséges társak: Thuk. I. 99. αἰτίαι δὲ ἄλλαι τε ἦσαν τῶν ἀποστάσεων καὶ μέγισται αἱ τῶν φόρων καὶ νεῶν ἔκδειαι καὶ λιποστρατίον, εἴ τῳ ἐγένετο· οἱ γὰρ Ἀθ. ἀκριβῶς ἔπρασσον καὶ λυπηροὶ ἦσαν οὐκεἰωθόσιν οὐδὲ βουλομένοις ταλαιπωρεῖν προσάγοντες τὰς ἀνάγκας. ἦσαν δέ πως καὶ ἄλλως οἱ Ἀθ. οὐκέτι ὁμοίως ἐν ἡδονῇ ἄρχοντες, καὶ οὔτε ξυνεστράτευον ἀπὶ τοῦ ἴσου. Karystus: Thuk. I. 98. Herod. IX. 105. Naxus: Thuk. 98. Plut. c. 10.

65. (163. l.). Plut. Arist. 22. Them. 20. Cic. off. III. 11. A hajóhad szándékolt elégetéséről szóló hagyományt határozottan elveti Niebuhr Vorl. über alte Gesch. 1, 425. Grote 5, 271. és m. Ellenkező nézeten van Vischer V. »Kimon«, 47. l. A történész csak mint az ó-korban elterjedt hírt közölheti. — Delphii ügyek: Plut. Themist. 20.

66. (164. l.). A mit Schäfer A. a Philologusban 18, 187. a Hieron és Them. esete ellen felhoz, az engem nem győz meg tökéletesen, mert ha a kényúr Hellasban, és különösön Olympiában való fényére hivatkozik, akkor ez csak a mellett bizonyít, hogy Themistokles ajánlatának nem lett foganatja, a mi bizonyosan nagyon is valószinü. Ha hasonló eset még egyszer előfordúl (az idősebb Dionysiussal), akkor ez nem fosztja meg Theophrastus bizonyságát hitelétől. Mily sokszor volt Olympiában kétely arra nézve, hogy hozzábocsátható-e valaki vagy sem, és mily természetes, hogy hasonló dolgok itt-ott ismétlődtek! Igy az analog esetek egymás mellett bizonyítanak és azt mutatják, hogy minő szempontokból ítéltek a hozzábocsáttatás dolgában.

67. (165. l.). A. Ἀριστοβούλη Melitén Plut. c. 22. Att. Studien I. 10. k. l. Ebben egy εἰκόνιον Θεμιστοκλέους. V. ö. C. I. Gr. I. p. 19. 872. Ostrakismus: Diod. XI. 54: 77, 2; 471. Cic. de am. 12, 42. Cic. valamint Eusebius nem tesznek különbséget a számkivetés és a perzsákhoz való menekülés között. Aristidesnek nincsen benne része: Plut. Arist. c. 25. Négy évvel Aristides halála után: Nep. Arist. 3. Alkmaeon helyett Meier »Leobotest« akart olvasni. V. ö. Vischer: Kimon 49. l.

68. (167. l.). Paus. végsorsa: Thuk. I. 95, 128. k.

69. (170. l.). Themistokles számkivetésben: Thuk. I. 135. k. Plut. Them. 21. Kimon 16. Arist. 25. Diod. XI. 54. Veszélyes viszonyok a Peloponnesusban: Schäfer: de rerum post b. Pers. gestarum temporibus 15. l. A Leobotes eljárásáról szóló tudósitás Meier és Cobet szerint Kraterusból származik. V. ö. Schäfer, Jahrb. f. kl. Phil. 1865, 622. l. — Themistokles menekülése: Thuk. I. 137. Plut. Them. 25. Diod. XI. 56. Lysitheidest említi. Th. kalandjai sokféleképen kibővittettek és kiczifráztattak.

70. (172. l.). Eurymedon: Thuk. I. 100. Diod. XI. 61. Plut. Kimon 12. — Xerxes meghal ol. 78, 4; 465-ben Diodor (XI. 69.) és

Ptol. Kanona szerint (Clinton II. 318. Schäfer, de rerum etc. p. 5.) X. halála után jön Th. Perzsiába. Thuk. I. 137. Charon, Plut. Them. 27. f.-ében. Az ellenmondás Ephorus, Dinon, Klitarchus, Heraklides és m.-nál abból magyarázható meg, hogy Artabanus 7 hónapja (Manetho Synkellusnál p. 75. D.) majd Xerxes, majd Artaxerxes uralkodásához számittatott. E szerint ingadozók az adatok X. uralkodása idejére nézve 20 és 21 év között. Clinton 465-hez és p. 314. Aristoteles szerint (Pol. p. 1312 b = 220, 13.) Artabanus (*Ἀρταπάνης*) először Dariust ölte meg és azután az atyját *φοβούμενος τὴν διαβολὴν τὴν περὶ Δαρεῖον*. V. ö. Schneider magyarázatát 343. l. — Grote 5, 377 Leobotes vádját Th. első perére vonatkoztatja; helyesebben Kutorga: Le parti Persan, 1860. p. 22. k.

71. (174. l.). Stater Them. nevével: Waddington Revue num. franç. 1856. T. 3. n. 2. V. ö. Brandis, Gesch. des Mass-, Gewichts- und Münzsystems in Vorderasien bis auf Alex. d. Gr. 283. k. l. 459. l. — Themistokles és Kimon: Suidas s. v. *Κίμων*.

72. (176. l.). Thuk. I. 138. A 65 év Plut. Them. 31. f.-ében összehasonlítva az 5. jegyzetben említett hagyományokkal, az ol. 79, 4. előtti időre vezet. Halálát bikavér okozta az áldozatnál: Cic. Brut. 11. Aristophanes »Lovagok« 84. v. mutatja, hogy mennyire el volt terjedve azon nézet, hogy Themistokles önmagát mérgezte meg.

73. (177. l.). Plut. Kimon 14. c. *ἐπεὶ τῶν Περσῶν τινες οὐκ ἐβούλοντο τὴν Χερρόνησον ἐκλιπεῖν, ἀλλὰ καὶ τοὺς Θρᾷκας — ἄνωθεν ἐπεκαλοῦντο καταφρονοῦντες τοῦ Κίμωνος — ὁρμήσας ἐπ' αὐτοὺς τέσσαρσι μὲν ναυσὶ τρισκαίδεκα τὰς ἐκείνων ἔλαβεν, ἐξελάσας δὲ τοὺς Πέρσας καὶ κρατήσας τῶν Θρᾳκῶν πᾶσαν ᾠκειώσατο τῇ πόλει τὴν ξερρόνησον.* — Az első hadjárat Enneahodoiba (Schol. Aesch. II. 31. p. 29. ed. Baiter et Sauppe) Phaedon alatt (olv. Apsephion — tehát 77, 4; 469.), a második (Thuk. IV. 102 szerint) 29 évvel Amphipolis alapítása előtt, tehát 78, 4; 465 Lysitheus alatt (Lysikrates helyett, Schol. az i. h.) V. ö. Schäfer 16. l. Leager, Glaukon fia által és Sophanes (Her. IX. 75.) vezérelt áthéneiek veresége Drabeskusnál egyidejű a thasusi háboru kezdetével, Thukydides (I. 100. k.) szerint, ki e helyen bővebben beszéli el az eseményt, mint más források.

74. (180. l.) Thasus elpártolásának éve 464 eleje, Thuk. I. 100. v. ö. Paus. IV. 24, 5, mely szerint a messenei lázadás kitör ol. 79, Archemides archonsága alatt, és Plut. Kim. 16.: *Ἀρχιδάμου τοῦ Ζευ-*

ξιδάμου τέταρτον ἔτος ἐν Σπάρτῃ βασιλεύοντος. — Leotychides : Her. VI. 72. Paus. III. 7, 9. — Messenei lázadás : Thuk. I. 101. Paus. IV. 25. 5. Diod. XI. 63. 64. — Thasus megadja magát : Thuk. I. 101, 3. Ama 33 hajó, mely Plut. Kimon 14. f.-ében említtetik, azon tengeri csatában foglaltatott le, mely az ostrom előtt vívatott (Thuk. 100, 2.) és ez nem, mint Grote 5, 418 állítja, azon egész hajóhad, melyet a thasusiaktól a békekötés alkalmából elvettek és mely a sziget gazdag jövedelméből itélve (6. l.) sokkal nagyobb lehetett.

75. (184. l.). Az Aristides halálára vonatkozó három hagyomány közül (Plut. 26.) az egyik, mely szerint A. Áthénben hal meg, oly annyira általában beszél, hogy nem lehet mérvadó, a másik (Kraterusé) tendentiosus rágalom ; igy csak a harmadik marad hátra : τελευτῆσαι Ἀ. οἱ μὲν ἐν Πόντῳ φασὶν ἐκπλεύσαντα πράξεων ἕνεκα δημοσίων ; v. ö. Köhler Urk. des del.-attischen Bundes 113. k. l. Halála éve : fere post a IV. quam Themistokles Athenis erat expulsus, Nepos Arist. 3. Még élt, mikor Aeschylus Oedipodiája színre került, ol. 78, 1 ; 467 : Plut. Arist. 3. A Kimonféle falépitést már Müller O. vonja kétségbe (de munim. Athen. p. 20), és ujabban Oncken : Athen und Hellas 1, 72 és Schäfer A.

76. (185. l.). Plut. Them. 24. V. ö. Vischer Kimon 22. l.

77. (188. l.). Ephialtes becsületessége miatt Aristides mellett említtetik : Plut. Kimon 10. V. ö. Ael. V. H. XI. 9, XIII. 39. Meg nem bizható vonatkozás Aristotelesre az Argumentumban Isokrates Areopagiticusához. Ephorus kemény itélete Diod. XI. 77-ben, kedvezőbb Theopompusé ? Sauppe : Quellen Plutarchs 22. l. — Eph. mint hadvezér : Kallisthenes Plutarchnál (Kimon 13.) — Ephialtes önállóságát Perikles mellett hangsúlyozza Oncken, Athen u. Hellas 1, 187. — Főhely a theorikonra nézve : Schol. Lucian Timonához 49. Böckh : Staatsh. 1, 306.

78. (189. l.). Dem. c. Aristokr. 205. valószinűleg ugy olvasandó, mint Oncken 133. l. : ὅτι τὴν Θασίων (var. lectio : πάτριον Σ : Παρίων) μετεκίνησε πολιτείαν ἐφ' ἑαυτοῦ. V. ö. Schäfer Jahrb. 1865 626, l. ; a pénzbirság összegéből azonban lehet sejteni, hogy itt Miltiadessel tévesztették össze. V. ö. Vischer 56. l. Philippi der Areopag und die Epheten (Berlin, 1874.) 250. l. — Alexander király magatartására nézve l. Plut. Kim. 14. V. ö. Schäfer 627. l.

79. (194. l.). Peloponnesusi hadjárat: Plut. Kim. 16, 17. Argos ujjászületése a synoekismus által: Her. VII. 146. Arist. Pol. 1303. a. 7. (198, 10). Peloponnesos 2, 348. Mykenae és Tiryns elpusztitása: Peloponnesus 2, 388. Bursian Geogr. 2, 45. Weil R. a Sallet-féle Zeitschr.-ban f. Numism. 1, (1873) 217 k. l. Hermion: Peloponnesus 2, 455. — Mykenaeiek Makedoniában, mások Karyneában és Kleonaeben letelepedve: Paus. VII. 25, 6.— Áthén szövetsége Argos- és Thessaliával: Thuk. I. 102.

80. (195. l.). Az areopagba való belépést egy vizsgálat előzte meg *δοκιμασθέντες ἀνέβαινον* Plutarch Perikles c. 9. Ha e vizsgálatot magok az areopagiták ejtették meg, a mint valószinű, akkor a testület kiegészítése a cooptatio egy nemén alapult. Sintenis (Plut. Pers. 106. l.) azt hiszi, hogy Ephialtes ilyen vizsgálat alkalmával visszautasittatott és ez által indittatott haragra a testület ellen. Eme hely el van rontva. Sauppe Quellen von Plutarchs Perikles azt gyanitja a *Λικῶν ὀνόματα* helyéből Becker Anecd. p. 188, 2-nél, hogy *ὑβρισθεὶς ὑπὸ τῆς βουλῆς ἀπεστέρησε τὰς κρίσεις αὐτήν*. Philippi Areopag 288. l. (a vizsgálatról 167. l.).

81. (199. l.). Áthénre nézve politikai szükség volt, hogy Egyiptomot Perzsia ellen támogassa: Aristoteles Rhetorika II. c. 20. Ephialtes támadásai Kimon távollétében (*ὡς πάλιν ἐπὶ στρατείαν ἐξέπλευσε*) Plut. Kim. 15. Philippi 256. l. szerint Th. félreértette a dolgot.

82. (199. l.). Ephialtes: Arist. Polit. 1274. a 7 (56, 21) *τὴν ἐν Ἀρείῳ πάγῳ βουλὴν Ἐφιάλτης ἐκόλουσε καὶ Περικλῆς*. A két férfiu egyesült működéséről l. a helyeket Sintenisnél, Plut. Perikles 1855, p. 104. k. Kimon számkivetése és az erre vonatkozó hagyományok: Vischer, Kimon 5, 60. k. l.

83. (201. l.). Philochorus fr. 141 b. (Fr. Hist. Gr. I. 407. l.) bizonyítja az összefüggést a nomophylakes felállítása és az areopag megszoritása között. Schömann, Verfassungsgeschichte Athens 77. l. — Scheibe: Olig. Umwälzung 151. l. Philippi Areopag, 192. l. — A sophronistákról: Philippi 162. l., ki Dem. de f. l. 285. felismerte a rájuk való vonatkozást. Gynaekonomok: Philoch. fr. 143, Timokles és Menander Athen.-nál p. 245. Philippi 380. l.

84. (202. l.). Solon törvényei a piaczon: Curtius E. Attische Studien II. 66. l. Schäfer A. Arch. Zeit. 1867, 118. l. Curtius K. das Metroon in Athen als Staatsarchiv 1868.

85. (206. l.). Thuk. I. 98. *διὰ τὴν ἀπόκνησιν τῶν στρατειῶν οἱ πλείους αὐτῶν (τῶν ξυμμάχων), ἵνα μὴ ἀπ' οἴκου ὦσι, χρήματα ἐτάξαντο ἀντὶ τῶν νεῶν τὸ ἱκνούμενον ἀνάλωμα φέρειν, καὶ τοῖς μὲν Ἀθηναίοις ηὔξητο τὸ ναυτικὸν ἀπὸ τῆς δαπάνης ἧς ἐκεῖνοι ξυμφέροιεν, αὐτοὶ δὲ, ὁπότε ἀποσταίεν, ἀπαράσκευοι καὶ ἄπειροι ἐς τὸν πόλεμον καθίσταντο.* — Egykoru tudósítás az állami kincstár áthelyezéséről hiányzik. Justinus III. 6 (tehát valószínűleg Ephorus is) közvetlenül a Kimon számkivettetése utáni időre teszi. E szerint Dodwell Ann. Thukyd. p. 83, 461-re, ol. 79, $^3/_4$. Böckh Staatsh. 2, 587 hajlandó előbbre tenni azt, de a bizonytalan vonatkozás Aristidesre, mely Plut. c. 25 található, nem lehet mérvadó. A samusiak ajánlatából (l. Theophr. Plutarchnál Arist. c. 25.) Oncken és Grote azt hiszik, hogy oly időt kell feltenni, midőn a szövetségesek autonomiáját az áthéneiek részéről még semmi veszély nem fenyegette és azért a kincstár áthelyezését Kimon idejébe teszik és pedig a naxusi háboru idejére (l. Onck. 1, 74, 293.); Schäfer disp. p. 19 az aeginai háboru idejére. Sauppe (Götting. Nachrichten 1865, 248.) 81, 3; $45^4/_3$-at tartja az áthelyezés évének és épen ugy Köhler U. p. 102. A kincstár kezelésére nézve 81, 3 van mint epochalis év kimutatva; de nagyon könnyen is elgondolható, hogy e végső szervezet csak néhány évvel az áthelyezés után történt meg. Legvalószinűbb, hogy a kincstár áthelyezése, melynél Plut. Pers. 12 és Diod. XII. 38 szerint már Perikles is működött, a szerződések felbontása után történt, mint Justinus, valószinüleg Ephorus után mondja: ne deficientibus a fide societatis Lacedaemoniis praedae ac rapinae esset. Ehhez járult az is, hogy a Perzsia és Sparta közti szövetségtől féltek, mint Plutarch mondja, Per. 12., v. ö. Thukydides I. 109.

A Samus és Áthén közti szoros viszony, melyre a samusiak javaslatából következtetni lehet, érmek által bizonyittatik, melyek felirata *ΣΑ* és *ΑΘΕΝ*. L. Borrell Numism. Chron. 1844. p. 74. A tetradrachmonon is Beulénél, Monnaies d'Athénes p. 37., a samusi czimer van mint mellékbélyeg.

86. (207. l.). Tegeaiak szövetkezve az argivokkal: Her. IX. 35. Az időt körülbelül meg lehet határozni Strabóból 377: *Ἀργεῖοι μετὰ Κλεωναίων καὶ Τεγεατῶν ἐπελθόντες ἄρδην τὰς Μυκήνας ἀνεῖλον. καὶ τὴν χώραν διενείμαντο.* — Dipaea: Her. IX. 35. Paus. VIII. 8, 6

45. 2. Peloponnesos 1, 315. Schöll, a Philol.-ban 9, 107. Urlichs: Verhandl. der Hall. Philologen Vers. 75. l.

87. (208. l.) Clinton Fasti Hell. II. p. 428, Diod. nyomán (XI. 54.) Peloponnesos 2, 25. 93. l.

88. (210. l.). Áthén háborut visel Aegina és Korinthus ellen: Thuk. I. 105.

89. (211. l.) C. I. Gr. I. n. 165. C. I. A. I. n. 133. *Ἐρεχθηίδος οἵδε ἐν τῷ πολέμῳ ἀπέθανον ἐν Κύπρῃ, ἐν Αἰγύπτῳ, ἐν Φοινίκῃ, ἐν Ἁλιεῦσιν, ἐν Αἰγίνῃ, Μεγαροῖ τοῦ αὐτοῦ ἐνιαυτοῦ.*

90. (213. l.). Ephialtes haláláról Aristoteles nyomán: Plut. Per. 10; Diod. XI. 77; Antiphon de caede Herod. 68. Vischer Kimon 61. l. összehasonlítja Leu, a luzerni demagog halálát. Phil. Areopag 263. l.

91. (215. l.). Thuk. I. 107. *τό δέ τι καὶ ἄνδρες τῶν Ἀθηναίων ἐπῆγον αὐτοὺς ἐλπίσαντες δῆμόν τε καταπαύσειν καὶ τὰ μακρὰ τείχη οἰκοδομούμενα.* — Sparta terveit Boeotiában: Diod. XII. 81. — Csata Tanagra mellett: Thuk. I. 107. Diod. XII. 81. A kleonaeiek sirfelirata: Böckh C. I. Gr. I. n. 166. C. I. A. I. n. 441. A tanagrai szentelt paizsra nézve (Paus. V. 10, 4) l. Peloponnesos 2, 110.l., Urlichs: Hall. Philologen Vers. 74. l. az epigramm szavai ellenére a Nikét és az üstöket is számítja a tanagrai szentelt ajándékhoz. A csata birálata az attikaiak részéről: Poppo Thuk. I. 108.-hoz. Négy hónapos fegyverszünet: Diod. XI. 80. — Böckh (Pindar Isthm. 6, p. 532.) Plato (Menoxenos p. 242.) Oenopytánál három napos csatát tesz fel. Máskép Clinton.

92. (217. l.) Aegina eleste. Tolmides: Thuk. I. 108. Diod. XI. 84. A 3-ik messenei háboru tiz éves tartama, melyet Thuk. I. 103. és Diod. XI. 64. bizonyít, Justinus feltételez és az események folyamatának tökéletesen megfelel, Krüger által (Stud. 1, 156), kit Rauchenstein (Philologus 2, 201.) és Classen (Thuk.) követnek, nem bizonyító okokból tagadtatott. Abban nem szabad megütközni, hogy Th. előre említi toldásképen e dolgot. V. ö. Ritter F. Jen. Litt. Zeit. 1842, 358. l. és most mindenekelőtt Schäfer A. de rerum post bellum Pers gestarum temporibus 1865. 18. l.

93. (220. l.). Vereség Egyiptomban: Thuk. c. 109. k. Perikles a kris. öbölben: c. 111. Diod. XI. 85. Kimon visszahivatását elbeszéli Theopompus, l. Schol. Aristid. 3. p. 528. Ddf. Fr. 92. Müll., Plutarch

nyomán, Perikles c. 10. (eltér Kimon 17-től), mint Sauppe véli, Quellen des Plut. 19. l.

94. (222. l.). A nemzeti harcz uj kezdete (V.ö. Rhein. Muzeum 1869, 307. l. Kimon vége: Plut. Kimon 19; Thuk. I. 112. Diod. XII. 3. szerint Kimon maga a győztes. Drágaság és egyidejüleg az adók csökkenése: Köhler 120, 130. l.

95. (223. l.). Szent háboru: Thuk. I. 112, Philochorus fr. 88. Feliratok az érczből való farkason: Plut. Per. 21. Kroesus vegyitő edényére is spartai érzelmü delphibeliek a lakedaemoniak nevét tették: Her. I. 51. Kirchoff Abh. d. Akademie des Wissenschaft. 1871, 55. kk. l.

96. (224. l.). A demokratia elpusztulása Boeotiában: Aristoteles politikája p. 1302 b. 29 (197, 25), ki azonban csak Thebaet említi. Koronea: Thukid. I. 113. Diod. XII. 6. Plut. Per. 18.

97. (225. l.). Euboea és Megara elpártolása: Thuk. I. 114. Az oligarchiai összeesküvésekről: Köhler 140. l.

98. (226. l.). Per. és Plistoanax: Plut. Per. 22. Oreus és Histiaea: Thuk. I. 114. Diod. XII. 7. 22. Baumeister: Skizze der Insel Euboea (Lübeck, 1855.) 17, 58 l. Chalkis: Plut. Per. 23. Eretria: C. I. A. I. n. 339. Kirchoff, Kleruchien 20. l. Szentelt ajándék: C. I. A. I. n. 334.

99. (222. l.). *Ἀχαία*. Thuk. I. 115. és IV. 21. nem szabad *Ἀλιάδα* által helyettesíteni, mint Kr. teszi, sem *Ἁλιᾶς* által, mint Cobet akarja, *ἀποδόντες* ellentéte *παραλαβόντες*-nek c. 111.; az egyik a szövetségi szerződése kötését, a másik annak felbontását jelenti. V. ö. Peleponnesos I. 422.

100. (232. l.). Suidas e szó alatt: *Καλλίας*. Herod. VII. 51. Schöll jegyzetével fordításához és bevezetés 15. l. »A kimoni béke« helytelen nevéről helyesen itél Müller E., Rhein. Muzeum für Phil. 1859, 153. l.; előttem azonban képtelen dolog, azon kevés érthetetlen és valószinüleg elrontott szavakból Isokratesnél a Panegyrikusban 120. §. (*τῶν φόρων ἐνίους τάττοντες*) azon tényt következtetni, hogy Áthén a perzsáknak átengedett városok részére az adó bizonyos tariffáját állapitotta volna meg, melyen túl menni a perzsa kormánynak nem volt szabad. V. ö. Müller Em. Über den Kimonischen Frieden, freibergi programm 1866, 20. l. A békére vonatkozó eddigi kutatásoknak gondos kritikáját adja Hiecke H. De pace Cimo-

nica, Greifswald 1863; még sem hiszem, hogy ő az argumentát a silentio kiküszöbölte volna. Legkevesebbé lehet azt gondolni, hogy Herodot, ha csakugyan oly béke létrejött volna, mely oly dicsőségesen befejezi a harczokat a hellének és barbarok között, azt csak oly röviden és szándékosan érthetetlen kifejezéssel említette volna. Ama jegyzet Suidasnál, hol Hiecke p. 45 tévedést vagy hézagot tesz fel, mindenesetre jó forrásból származik. — A hatalmasságok viszonya az ázsiai parton, melyek Kimon győzelmei által tényleg beállottak, a parti városok é r m e i n is mutatkoznak. A mely városok nyugotra voltak a chelidoni szigetekhez, azok a legszorosabb összefüggésben maradnak a perzsa pénzekkel. L. Brandis J. Mass-, Gewicht- uud Münzwesen Vorderasiens 220. l.

Miután a *θρυλουμένη εἰρήνη*-t az attikai rhetorok ténynek állitották, bizonyosan (Euklides után) feliratot állitottak fel, az elveszett eredeti okmány helyettesitéseül. Nagyobbára eredetinek tartották: innen magyarázható Theopompus és Kallistratus kritikája. V. ö. Bemmann recognitio quaest. de pace Cim. 1864. p. 6. Nekünk csak Kallias egy küldetéséről van tudomásunk: Suidas *Καλλίας* (445 körül.). Her. VII. 151. Herodot szava »*λέγουσι*« nem vonatkozik a követségre, mint tényre, melyre nézve kétség nem foroghatott fenn, midőn ol. 87. 3. Áthénben irt, hanem az azzal összefüggő körülményekre és az argivokkal való összetalálkozásra. V. ö. Curtius Károly de act. public. cura apud Graecos p. 33.

101. (234. l.). *Θουκυδίδης ὁ Ἀλωπεκῆθεν — κηδεστὴς Κίμωνος*, Plut. Per. c. 11. Sintenis p. 117; nemcsak 449 óta vesz részt az államügyekben; v. ö. Sauppe: Quellen Plutarchs 25. l. és Hoffmann: De Thucydide Melesiae filio Hamb. 1867. Ostrakismus: Plut. 14.

102. (239. l.). Fuvolyázás Áthénben: Arist. Pol. 1341 a 18 (140, 26.) k. Michaelis Arch. Zeit. 1873, 12. l. Helbig Ann. d. Inst. 1873. p. 61.

103. (245. l.). Már Heraklitnál tisztán mutatkozik a mindenséget kormányzó intelligentia eszméje (Bernays Rhein. Muzeum N. F. 9, 254. l.), mig másrészt Anaxagoras sem, a lélek és test előrehaladott megkülönböztetése daczára, a legmagasabb szellemi lénynek nem tulajdonít tökéletesen szabad személyiséget. Zeller: Philos. der Griechen 1, 685.

104. (248. l.). Hippodamus sophistikus jellemét fejtegeti Hermann K. Fr. de Hipp. Milesio Marb. 1841, p. 18.

105. (250. l.). Heraklitus és Hermodorus: Bernays Jakab, Heraklitische Briefe 15, 84. l. Curtius E. Ephesos 16. l.

106. (251. l.). Arist. Polit. 1341. a 29. (p. 141, 4.): *σχολαστικώτεροι γὰρ γενόμενοι — καὶ μετὰ τὰ Μηδικὰ φρονηματισθέντες — πάσης ἥπτοντο μαθήσεως.* Anaxagoras a legvalószínübb számítás szerint Kalliades archon idejében, húsz éves korában jött Áthénbe (Brandis: Gesch. des Gr.-Römischen Philos. 233. l.). Parmenides és Zenora nézve l. Brandis 375. l.

107. (254. l.). Thuk. I. 6. V. ö. Müller K. O., Kl. Deutsche Schr. 2, 534. Krobylus: Conze Nuove Memorie 1865, 408. Jahn Griech. Bilderchroniken 46. Abh. der Berliner Ak. 1873, 159. l.

108. (259. l.) *Βουζύγης* (v. ö. Hesych. és C. I. Gr. I. n. 491.) Eupolis által emlittetik Aristidesnél XLVI. p. 175. Ddf. Arist. scholiastája nyomán III. p. 473. Ddf. — Pythoklides: Aristoteles Plut.-nál Per. c. 4. *Λάμων Λαωνίδου Ὄαθεν* Steph.-nál és *Ὄα* Kraterusból mint Meineke gyanítja. Oncken szerint (2, 12. l.) Damonides nem más, mint Damon, a zenész. V. ö. Sauppe 17. k. l. — Zeno: Sintenis p. 72.

109. (261. l.). Napfogyatkozás: Plut. c. 35. Perikles és Pisistratus: c. 7.

110. (267. l.). A rabszolgák száma: Becker Charikles 3, 20.

111. (269. l.). Aristoteles tanubizonysága Damonidesről (*ὁ Ὄαθεν*) mint Perikles tanácsadójáról: Plut. Per. c. 9. Böckh, Staatsh. 1, 304. l.

112. (272. l.). Az attikai igazságszolgáltatás történetét, vonatkozással az ujabb Grote által indított vitákra, l. Schömann: die Solonische Heliaia und der Staatstreich des Ephialtes, Jahrb. f. Philol. 1866, 585. k. l.

113. (274. l.) Thuk. I. 77. Aristoteles szerint az áthéneiek a szövetségesek fölött *ἀπὸ συμβόλων* itélnek: Bekker, An. 436. Hesych. s. v. Böckh, ↓, 429. Herbst a Philologusban, 16, 292. Valamint a spartaiak a hegemoniát azon *συνθῆκαι* szerint vitték, melyeket az egyes államokkal kötöttek (Plut. Quaest. Gr. 5.), ugy valószinü, hogy Áthén és a szövetségesek között bizonyos szerződések köttettek, melyekre az áthéneiek hivatkozhattak, hogy az birói illetőséget szépítve, közös megegyezés utján létrejött rendes eljárásnak nevezhessék.

A községek hozzájok tartozóik pereiben — *σύνδικοι* által veszneк részt: C. I. Gr. I. n. 2353. Welcker Kl. Schr. zur Gr. Litt. 2, 395. l. A hegemonia fogalma a görögöknél lényegében a gyarmatjogon alapúl (Thuk. I. 38) : igy tehát Áthén, mint Jonia anyavárosa, a birói illetőséget ugyanazon jognál fogva vehette igénybe, mint hajdan Epidaurus Aeginával szemben (Her. V. 83.). Tehát itt sem hiányoztak az analogiák a régebbi állami jogból. Eltérő Köhler nézete a *δίκαι ἀπὸ συμβόλων*-ra nézve Hermes 7, 159. E szó: »*φόρος*«, melyet rendesen »adó«-val fordítanak, mint *δασμός*-t, tulajdonképen nem különbözik az *ἀποφοραί*-tól, vagy »járulékok« a hadi pénztárhoz, minőt Sparta is fizettetett magának. Tehát nem ellenkezik a *συμμαχία* fogalmával.

114. (276. l.). Napidíj a népgyűlésekért (*μισθὸς ἐκκλησιαστικός*) : Böckh Staatshaush. der Ath. 1, 320. kk. l. Közmondás *ἐ βολὸν εὗρε Παρνύτης* (?) Kallistratus gúnyneve (vagy *Παρνύπη*, *Παρνόπης*). Mein. Fragm. Com. IV. 700. Arra nézve, hogy Plutarchus miképen származtatja Perikles változását a nagyravágyás bölcs számításából, l. Sauppe i. h. 15. l.

115. (276. l.). Sajnos, hogy a díjazás ügyének történetét, melyet Aristoteles az attikai alkotmány történetében pontosan leirt, nem lehet biztosan előadni. Annyi bizonyos, hogy a harczosok díjazása Perikles idejében kezdődött; ennek szükségességét l. Böckhnél, 1, 40. l. A városban tett közszolgálatért járó díjak között a birói díj volt az első, melynek behozatala, ha nem is oly megbizható forrás alapján (Böckh, 328.) Periklesnek tulajdoníttatik. Ennek utánzása volt a népgyülési díj, mely valószinűleg egy obuluson kezdődött. — Schömann, Verfassungsgesch. Athens 87. l. Bizonyos családokban örökségül volt a hagyomány, minden demokratiai intézkedést előmozdítani. Böckhnek helyes véleménye szerint az ilyen családhoz tartozott ama Kallistratus, ki mint »az obulus feltalálója« ismeretes volt és kinek gúnyneve Parnope (sáska) volt. V. ö. Schäfer Demosthenes 1, 11. Az első neve mégis valószinűvé teszi, hogy már a birói díj behozatalakor kiváló szerepet játszott. A birói díj felemelése Kleon idejébe esik. Ugy látszik, hogy ebben Kallikrates működött, kinek emléke közmondásban fenmaradt, mint olyan demagog emléke, ki határt nem ismerő javaslatai által rosz hírbe keveredett (Böckh 332. l.); a népgyűlés díjának, annak megfelelő fölemelésénél működött

Agyrrhius. Kallikrates, valamint Agyrrhius rokonsági viszonyban áll Kallistratussal.

116. (278. l.). Kratinusról l. Plut. Perikles c. 3. Kronos egyúttal az ősi szokás képviselője, Stasis a forradalom, melytől a dolgok új rendje születik. Mindkét kor benne van összekötve. V. ö. állítását az iratlan jogokra nézve Lysiasnál VI. 10.

117. (280. l.). Perikles folytatott strategiájára nézve l. Plut. c. 16. *τεσσαράκοντα μὲν ἔτη πρωτεύων ἐν Ἐφιάλταις καὶ Λεωκράταις καὶ Μυρωνίδαις καὶ Κίμωσι καὶ Τολμίδαις καὶ Θουκυδίδαις, μετὰ δὲ τὴν Θουκιδίδου κατάλυσιν καὶ τὸν ὀστρακισμὸν οὐκ ἐλάττω τῶν πεντεκαίδεκα ἐτῶν διηνεκῆ καὶ μίαν οὖσαν ἐν ταῖς ἐνιαυσίοις στρατηγίαις ἀρχὴν καὶ δυναστείαν κτησάμενος.* Niebuhr Vorles. über a. Gesch. 2, 67. Perikles sisakjára nézve l. Arch. Zeitung 1860, 40. l. és Conze, Arch. Zeitung 1868. 2. l. — A strategok pénzei: Plut. 23. Rendkivüli hadvezéri hatalom, minek technikus kifejezése: *πάντα τὰ πράγματα ἐπιτρέπειν* Th. II. 58. (A többi vezérek *ξυστράτηγοι* voltak, P. maga volt felelős). Schömann, de comitiis p. 314. Bergk Rel. Com. p. 58. Vischer, Epigr. Beiträge 61. l. V. ö. Diod. XIII. 69. *στρατηγοὶ ἐξ ἁπάντων*: Böckh, Antigone-hez, 190. l. V. ö. Athen. 213 E. A periklesi strategia jelentőségéből magyarázható valószinüleg e szó használata Sophoklesnél, p. o. Antigone 8. v.

118. (281. l.). Hogy mily fontosságot tulajdonít Perikles a pénzügy kezelésének, az látszik Thukydidesből, II. 13: *τὸ ναυτικόν, ᾧπερ ἰσχύουσιν, ἐξαρτύεσθαι, τά τε τῶν ξυμμάχων διὰ χειρὸς ἔχειν, λέγων τὴν ἰσχὺν αὐτοῖς ἀπὸ τούτων εἶναι τῶν χρημάτων τῆς προσόδου, τὰ δὲ πολλὰ τοῦ πολέμου γνώμῃ καὶ χρημάτων περιουσίᾳ κρατεῖσθαι* etc. Diod. XII. 38. A főkincstárnok hivatala (*ταμίας, ἐπιμελητὴς τῆς κοινῆς προσόδου*) Euklides archon ideje előtt nem mutatható ki, és az egyetlen egy hely Plutarchnál Arist. 4., mely a meg nem bizható Idomeneusból vétetett, nem tekinthető igazán érvényes bizonyítéknak, mint már Köhler helyesen kiemeli del.-att. Seebund 151. l. Hogy miképen volt rendezve a pénzügy felső kormányzata, arra nézve nem létezik hagyomány. — Az Euklides előtti időnek állami joga szerint nem is képzelhető kincstárnoki hivatal, mely a pénzügyet tökéletesen kormányozhatná. A strategium az állam központja, a strateg ajánlatai mérvadók a budgetre nézve; az attikai állam alapja azon időben a védereje. V. ö. Droysen, Hermes 9, 10 kk. l.

119. (282. l.) Perikles athlothesiájára nézve l. Meier M. »Panathenaeen« (Allg. Encycl. d. W. u. K.) 286. l. V. ö. Tromp de Pericle 1837. p. 108 (praecipua auctoritatis Pericleae praesidia.).

120. (283. l.). Xanthippus Perikles fia, nehány évig házasságban élt Isander leányával, mielőtt 430-ban a pestisben meghalt. Plut. Per. c. 36. (Sintenis p. 276.). Ennélfogva Perikles 451 előtt kel össze Hipponikus elvált nejével. V. ö. Hiecke, de pace Cim. p. 44.

121. (286. l.). Aspasia, Perikles tanitója az ékesszólásban *κατὰ τὸν Γοργίαν*. Philostr. ed. Kayser p. 364, 11. — A Perikles és Aspasia közti frigyre nézve l. Plut. Per. 24. Suidas s. v. *Ἀσπασία*. V. ö. Filleul, Siècle de Périclès (Páris, 1872.) 1, 385. — Euangelus: Plut. 16. Perikles magánéletéről l. a helyeket Sintenisnél Plut. p. 89. Tromp de Pericle p. 79.

122. (287. l.). P. és Sophokles: Plut. c. 8. P. és a kiabáló: c. 5. Ima rövid beszédért: c. 8. P. mint szónok: Müller K. O. Literaturgeschichte 2, 306. Blass attische Beredsamkeit 37. l.

123. (292. l.). *Πόλεμος ἐπιών, προσφερόμενος*: Ullrich, hellen. Kriege 16. l. — Plut. Mor. 223. Didot. — Perikles külpolitikája: Plut. Per. 20. *Οὐ συνεχώρει ταῖς ὁρμαῖς τῶν πολιτῶν, οὐδὲ συνεξέπιπτεν ὑπὸ ῥώμης καὶ τύχης τοσαύτης ἐπαιρομένων Αἰγύπτου τε πάλιν ἀντιλαμβάνεσθαι καὶ κινεῖν τὴς βασιλέως ἀρχῆς τὰ πρὸς θαλάσσῃ. Πολλοὺς δὲ καὶ Σικελίας ὁ δυσέρως ἐκεῖνος ἤδη καὶ δύσποτμος ἔρως εἶχεν, ὃν ὕστερον ἐξέκαυσαν οἱ περὶ τὸν Ἀλκιβιάδην ῥήτορες. Ἦν δὲ καὶ Τυρρηνία καὶ Καρχηδὼν ἐνίοις ὄνειρος οὐκ ἀπ' ἐλπίδος διὰ τὸ μέγεθος τῆς ὑποκειμένης ἡγομονίας καὶ τὴν εὔροιαν τῶν πραγμάτων.* V. ö. Pl. Alk. 17. A fal építése: Kratinus Plutarchnál c. 13. Meineke: Fragm. Com. 2, 318. — Perikles találmánya a tengerészetben: Plin. VII. 56. A hajóhad felügyelete: Böckh Staatshaush. 1, 208.

124. (294. l.). Perikles politikáját a szövetségesekre nézve l. Böckh: Staatsh. 1, 524. 528. — Köhler, Del.-Att. Seebund, 139. k. l. Felügyelő hatóságok: Böckh: 533. l. Theophrast szerint Plut.-nál Arist. 25. Aristides is összeütközésbe jött ethikai elvei és a politika követelményei között.

125. (295. l.). P. hadjárata a Pontusban: Plut. c. 20. Áthén politikája az ottani görög városokkal szemben: Köhler 113. kk. l. Nymphaeum: Kraterus Harpokr. és Phot.-nál s. v. A többi városok a Pontus mellett a becslési lajstromban: Köhler 74. l. Kirchhoff C. I. A.

I. n. 37. 23. l. — Kelenderis a becslési lajstromban a *Καρικὸς φόρος*-ban ; a Kraterusnál említett, ugyanazon tartományhoz tartozó *Λῶρος* Köhler nézete szerint 121? l. valószínüleg azon phoenicziai város, hol az áthéneiek talán rövid időre letelepedtek. — Melus és Thera : Thuk. III. 91. v. ö. Köhler 146. l. Anaphe csak a becslési lajstromban.

126. (298. l.). Samusi háború, összhangzólag Ephorus által elbeszélve, Diod. XII. k. és Thuk. által I. 115. k. V. ö. Sauppe : Quellen des Plut. 10. l. Sophoklest, mint hadvezért l. alább 158. jegyz. a 373. laphoz. Thukydides (c. 117.) a hadvezér nem Melesias fia ; igy csak Sophokles életirója nevezi őt. — Amorgus : Kirchhoff, Kleruchien 22. l. — A samusi háboru költségei : C. I. A. I. n. 177 : 1276 talentom ; vajjon az 5. sorban olvasható összeg Samusra vonatkozik-e, az bizonytalan. V. ö. Nepos Timoth. 1, és Krüger : Thukydides I. 117-hez.

127. (300. l.). Byzancz : Thuk. I. 115, 5 ; 117, 3. szerződés Erythraevel : C. I. A. I. n. 9. 10 ; Kolophonnal : n. 13. *Ἐπίσκοποι* : Harpokr. s. v. Zenob. VI. 32. v. ö. Thuk. I. 115, 3. Thuk. V. 36. : *Ἀργεῖοι ἐλθόντες παρ' Ἀθηναίους ἐπεκάλουν ὅτι, γεγραμμένον ἐν ταῖς σπονδαῖς διὰ τῆς ἑαυτῶν ἑκάστους μὴ ἐᾶν πολεμίους διιέναι, ἐάσειαν κατὰ θάλασσαν παραπλεῦσαι* (miután a lakedaemoniaiak tengeren őrséget küldöttek Epidaurusba) ; azért az igények valamennyi a tengeri hatalma kerületében lévő városokra, és azon követelés, hogy a becslési lajstromokba bejegyeztessenek, mielőtt adókötelesek voltak.

128. (301. l.). Az állambirtokra nézve és az egyetemes bérlőkre nézve : Böckh 1, 415. k. A letelepedett idegenek által fizetendő védenczpénzre nézve l. 445. l. A rabszolgák után fizetendő adó : 448. l.

129. (303. l.). A liturgiák tulajdonképen mind rendes szolgálatok, ha a trierarchiák közönségesen a rendkivüli liturgiákhoz számittatnak is. Mert béke idejében is rendesen trierarchák választattak. Böckh : 1, 700. Schäfer 1, 155. Rendkivüli szolgálatnak csak az *εἰσφορά*-t tekintették. Hogy meddig és miféle viszonyok közt tartotta fenn magát az a szokás, hogy a choregos, mint neve mutatja, maga a kar élén álljon, azt nem lehet pontosan meghatározni.

130. (305. l.). A kerületekre való beosztás eredete : (Thuk. II. 9.) Köhler 125. l. A kerületek terjedelme : Kirchhoff C. I. A. I. 226 k. l. A kariai és jóniai adó 88, 1 óta egyesítve van, azért nevezi Th III. 31. a jóniait a legfontosabbnak, mig a thrákiai a bottiaeai és

chalkidikei városok elpártolása által csökkent: Köhler 133. l. Városcsoportok mint synteliák: Köhler 122. l. — Aristophanes: »Darázsok« 707.

131. (305. l.). Aegina becslését l. Böckh 2, 631. Ephesus 7 talentommal és 3000 dr.-val, a 88, 4-iki becslésig; 83, 3—85, 1-ig csak 6 talentommal.

132. (306. l.). Ἐπιφορά a samusi háboruban először ol. 85, 1: Köhler 131 l.; az ott idézett felirat Rang. 265, 266, C. I. A. I. n. 54. Kirchhoff szerint a Melus elleni második hadjáratra ol. 91, 1 vonatkozik. Visszamennek Aristides adótételeire és felülvizsgálat van az Olympias 4. évében: Köhler 138. l. 600 talentom: Thuk. II. 13, 3. Plut Arist. 24.

133. (309. l.). Diod. XII. 38: *Ἀθηναῖοι τὰ ἐν Δήλῳ συνηνεγμένα χρήματα τάλαντα σχεδὸν ὀκτακισχίλια μετήνεγκαν εἰς τὰς Ἀθήνας καὶ παρέδωκαν φυλάττειν Περικλεῖ*, v. ö. 85. jegyz. A részletekre nézve itt Böckh: Abh. d. Ak. d. Wiss. 1846, 358, 378. l. és Staatsh. 1, 217. 2, 41 után is még sok bizonytalanság létezik, különösen a viszonyok történeti fejlődésére nézve. Azon pénzek, melyek eredetileg az istennő tulajdonát képezték, talán külön részletnek tekintettek, de nem kezeltettek külön. A templomi javadalmak saekularisálva voltak; minden állami ellenőrzés alatt volt. Tehát valamikor a papi jogokon nagy csorbát ejthettek; talán a Pisistratidák idejében, miután az istennőt bizonyos polgári adókra szorították. Solon panaszkodik, hogy a szent pénzekkel vétséget követtek el (4, 15 Bergk). V. ö. Monatsb. d. Ak. 1869, 479. l. A mi a város istennőjének fizetendő templomi quotát illeti (*ἀπαρχαὶ τῇ Ἀθηναίᾳ*) ez nem képezte az adóösszegnek $^1/_{120}$-ad részét, mint Böckh gondolta, hanem $^1/_{60}$-ad részét, mint Köhler a 34-ik quotalajstromból (Köhler, Del.-Att. Seebund 78. l. C. I. A. I. n. 260.) kimutatta: *τὴν ἀπαρχὴν τοῦ θεοῦ μνᾶν ἀπὸ τοῦ τα-λάντου.*

134. (310. l.). Eddig Böckh után általánosan el volt ismerve, hogy az attikai pénzügy kezelésének két korszaka, mely a hatóságok évei szerint pontosan számíttatott (t. i. a *βουλή* és *ἀρχή* szerint) összeesik és egy a pénzügyben korszakot alkotó intézményre vonatkozik. Ilyennek tekinti B. a »harmincz«-nak hivatalba való lépését. Miután a tanácsra nézve az epochát ol. 83, 2; 447/6-ra lehet tenni, azért a »harmincz« és az adóügy velök összefüggő rendjére nézve

ugyanazon epochát vették fel. A 133-ik jegyz. említett feliratból látszik, hogy e két epocha nem esik össze, mivel a 34. ἀρχή Aristion archon évében működött (ol. 89, 4; 421/20). Ebből következik, hogy ol. 81, 3; 45⁴/₃ a pénzügy rendezésének epochája; de hogy a logisták csak akkor léptek hivatalba, azt nem lehet kimutatni, ez valószinüleg sokkal elébb történt, l. Köhler 108. l.

135. (310. l.). Eljárás egy uj becslésnél: Köhler 137. l.

136. (314. l.). Az attikai kleruchiákról szól Kirchhoff Abh. d. Berl. Ak. 1873, 1 kk. l. ki az adólajstromokból Böckh ellen kimutatja, hogy a kleruchok nem fizettek adót. Eion (Plut. Kim. 7.) és Skyrus (Thuk. I. 98. Diod. XI. 60): 12. k. l. Euboea (Andoc. de pace 3): 16 kk. l. Chalkisban (Kirchhoff 18. l.) a Herodotnál V. 77. VI. 100 említett számát a 4000 kleruchiának csak akkor érték el, Aelian V. H. VI. 1 szerint Klisthenes idejében csak 2000 κλῆροι osztatott el. Eretria: C. I. A. I. n. 339. Thasus a quotalajstromok kimutatása szerint 82, 4-ig csak 3 talentomot fizetett, de 84, 1 óta pedig 30 talentumot, mely a 88, 1 évi becslésben is megmarad; ennek oka valószinüleg valami kölcsönös megegyezés, mely szerint a thasusiak tulajdona, a bányák, melyek a béke megkötésének idejében 79, 3 az áthéneieknek átadattak (Plut. Kimon 14.) az adó felemelése mellett a thasusiaknak visszaadattak. Andrus, Naxus, Chersonnesus (Plut. Per. 11): Kirchhoff 25. kk. l. Sinope: Plut. Per. 20. Amisus: Theopomp. Strabonál 547. Köhler 115. l. Pénzek Amisusból ΠΕΙΡΑΙΩΝ-nal Leake Num. Hell. Asia 9. A különbséget Kleruchia és a gyarmat között nem lehet mindig pontosan meghatározni, p. o. a pontusi telepítvényeknél.

137. (315. l.). Brea gyarmatnak alapítási okmánya egyidejüleg adatott ki Böckh által: Monatsber. d. Berl. Akad. 1853, 147. l. és Sauppe által Ber. d. Sächs. Gesch. d. W. 1853. C. I. A. I. n. 39. Περικλῆς — ἔστειλεν εἰς Θράκην χιλίους Βισάλταις συνοικήσαντας: Plut. Per. 11.

138. (317. l.). A sybariták menedékei: Her. VI. 21. Uj-Sybaris: Diod. XII. 10. Érmek: Carelli, Nummi Ital. p. 89. 11—14. Thurii alapítása: Diod. XII. 10. Thuria városi forrás: Griech. Brunneninschriften 28. l. (Abh. d. Göttinger Gesch. d. Wiss. 8, 180. l.).

139. (318. l.). Amphipolis alapítására nézve l. Weissenborn: Hellen 152. l. Ennek éve a legfontosabb chronologiai kiinduló pon-

tok egyike, 28 évvel előbb Thuk. IV. 102 szerint a Drabeskus melletti vereség 78, 4; egy időben Thasus elpártolása; kevéssel ezelőtt az Eurymedon melletti csata és Naxus ostroma, mely a perzsiai trón üresedése által meghatároztatik.

140. (322. l.). Hogy a polgári jogra vonatkozó törvény összefügg a telkek kiosztásával Euboeán, azt gyanítja Böckh Staatsh. 1, 127. Plut. Per. 37. helytelenül azt említi, hogy 4760 ember rabszolgának adatott el. A 14,000-re nézve l. 22. jegyz. Philochorus a Scholban Arist. Darázsaihoz 716. Psammetichust említi, mint az ajándék adóját, a mit Sintenis (Plutarchhoz) tévedésnek tart és pedig Inarus helyett, mig Bergk N. Jahrbuch f. Phil. 1852, 584. Inarus atyjára gondol; de lehetetlen a periklesi törvényt ol. 79-re tenni. Legegyszerűbbnek látszik nekem azt feltenni, hogy a görögök Psammetichus unokáját ugy nevezték, mint nagyatyját és hogy Inarus fiát kell alatta érteni, kinek különben libyai neve Thannyras. Her. III 15. Th. és Psam. testvérek Gutschmid szerint (Sharpe Gesch. Eg. czimű művében 1, 113. l.).

141. (326. l.). Attikai cserépedények elterjedése Hellasban: Macrob. V 21, 10. Her. V 88; az aethiopokig: οἱ Φοίνικες ἔμποροι εἰσάγουσιν αὐτοῖς κέραμον Ἀττικὸν καὶ χοῦς· τὰ γὰρ πλάσματά ἐστιν ὥνια ἐν τοῖς Χοῦσι τῇ ἑορτῇ Skyl. 112. Blümmer Gewerbl. Thätigk. 66. l. Az attikai pénz döntő befolyását a külföldre l. Brandisnál: Münzwesen in Vorderasien 337. l.

142. (327. l.). Kephalusról: Lysias Eratosthenes ellen 4. §. Családjának előbbeni chronologiája (Müller O. Gr. Litt. 2, 369) Vater és Westermann által (Lysiae orationes 1854, p. VI) helyre van igazítva. Kutatásaik szerint Kephalus 83, 1; 448 körül ment Áthénbe, fia Lysias 87, 1; 432-ben született ott és atyja halála után, 16 éves korában, Polemarchus testvérével ment Thuriiba, hol 412; 92, 1-ig maradt.

143. (329. l.). Kadmus, Pherekydes és Hekataeus, mint a prózai irodalom alapítói, Strabónál 18. l. Kadmus mythikus személy Schäfer A. szerint, Quellenkunde der gr. Gesch. 6. §. Pherekydes Aias nemzetségét tárgyalja Fr. Hist. Gr. I, 72. l. A »logographos« névnek jelentése: Curtius Gy.: Bericht der sächs. Gesch. der Wissensch. 1866, 141. l.

144. (330. l.). Azon nézetem, melyet már az első kiadásban előadtam, és mely szerint Herodot Jonismusa nem betanult, hanem veleszületett, bizonyíttatik most már az azóta feltalált halikarnassusi feliratok által. V. ö. birálatomat Newton művéről »History of discoveries at Hal.« a Gött. Gel. Anz,-ben 1862, 1149. l. Sauppe, Nachrichten des Gött. Ges. d. Wiss. 1863, 327. l.

145. (331. l.). Halikarnassus történetét Herodot idejében és vonatkozását a szövetségi okmányra, mely a halikarnassusi demosra és Salmakisra egyrészt, és Ligdamisra másrészt tartozik, l. Sauppenál az i. h. és Kirchhoff: Studien zur Gesch. des Gr. Alph. 2. Aufl. 44 l. (Abh. der Berl. Ak. 1863, 120. l.) Halikarnassus valószinüleg az Eurymedon melletti csata idejében lép be a tengeri szövetségbe.

146. (333. l.). Az Alkmaeonidákra vonatkozó episod (Herod. VI 121 – 131.) Kirchhoff szerint (Nachträgliche Bemerkungen über die Abfassungszeit des her. Geschichtwerkes, Abh. des Berl. Akad. 1871, 56. l.) akkor iratott le, midőn Her. Áthénbe való visszatérte után Perikles 430 nyarán először szóval támadtatott meg, azután perbe is idéztetett. Herodot felolvasását Áthénben bizonyítja Eusebius (Hieronymus ol. 23, 4-hez; az örmény ford. 83, 3-hoz és Syncellus) és az áthénei Diyllus Plut.-nál de mal. Herodoti 26, kinek állitása, hogy bizonyos Anytus javasolta a 10 talentomnyi tiszteletdíjat, Eusebius megjegyzését hitelesíti. V. ö. Kirchhoff, Über die Abfassungszeit des herod. Geschichtswerkes 11. l. (Abh. der Berl. Ak. 1868). Antigone 905. k.-re nézve l. u. a. 8. l.

147. (335. l.). V. ö. Brandis J. de temporum graecorum antiquissimorum rationibus. Bonn, 1857, p. 10.

148. (336. l.). Jon szentelt ajándéka: C. I. A. I. n. 395. A 3 epigrammot Plut. Kim. 7, mely hasonlóképen jón dialektusban van irva, Kirchhoff (Hermes 5, 57) Jontól származtatja. — Plut. 9 szerint a perzsa foglyok Sestus és Byzanczban ejtettek. Sestus elfoglalására 478, hol Xanthippus volt az áthéneiek vezére, ez nem vonatkozhatik; de ha feltesszük is, hogy akkor ujból feladták Sestust, és hogy a következő évek egyikében ujra elfoglaltatott, azért mégis maradnak még nehézségek. Nyilvánvaló, hogy Plutarch Jon tudósítását nem pontosan adja.

149. (337. l.). Ama kor memoireszerü történetét (ἡ τῶν πράξεων καὶ βίων ἡλικιῶτις ἱστωρία) jellemzi Plut. Per. c. 13. Jon és Stesim-

brotusra nézve l. Rühl: Quellen Plutarchs im Leben Kimons 29. l. — Az elsők, kik Homerről irtak, Perikles korában éltek; Theagenes Rhegiumból, Metrodorus Lampsakusból, Stesimbrotus Thasusból és Glaukus. Wolf, Prolog. 162.

150. (341. l.). Hippokrates elődjeiről és tudománya alapjairól: Daremberg Rev. Archéol. 1868. Pherekydes Syruson: Diog. Laert. I. 11. Schol. Od. 15, 403. Redlich »der Astronom Meton« 22. 35. l. — Matriketas, Kleostratus etc.: Theophr. de sign. pl. I. 4. §. 783. l. Schn. V. ö. Forchhammer és Müller O. zur Topographie von Athen 1838. 9. l. Redlich az i. h. 19. kk. l.

151. (343. l.). A heliotropion felállítása a pnyxen bizonyítja, hogy Meton számításai a műveltebb áthéneieknél, és különösen Periklesnél elismeréssel találkoztak (Göttling de Metonis heliotropio 1861 p. 10). Eukl. naptára hivatalos behozatalának idejét l. Müller E. Zeitschr. f. d. Alterthumsw. 1857. 556. és a Pauly-féle Realencyclopaediában 1, 1864, 1044. k. l.

152. (346. l.). Homer ábrázoltatását l. Michaelis, Jahn Gr. Bilderchroniken-ben 57. k. l. Összhangzása az attikai dialektusnak az aeoliaival mutatkozik a τ-ben: τήμερον, τῆτες, γλῶττα, stb., ττ aeloiai és attikai, ép ugy τϑ. ᾱ és η-re nézve az attikai dialektus középhelyet foglal el és épen a nép nyelvében fordulnak elő oly alakok, mint: ὦ Ἀάματερ. Az attikai dialektus szeret rövid alakokat.

153. (347. l.). Plat. Phaedr. 269 e. Suidas s. v. Περικλῆς. P. ellentétben a σχεδιάζοντες-hez, mint Demosthenes (Schäfer, Leben d. Dem. 1, 304. l.); de itt különösen törvényszéki beszédekről van szó, melyeknél különösen szükség volt óvatosságra és az idő jó felhasználására.

154. (349. l.). A 348. l.-ra nézve azt kell megjegyezni, hogy Áthénben mindenki maga volt köteles peres ügyét vinni (Meier és Schömann Att. Process 707.); csak rokonoknál és barátoknál volt kivétel e szabály alól. A ki tehát ügyvéd által készittetett magának beszédet, az kénytelen volt azt maga előadni. Az első, kinek a beszédirás üzlete volt, mint mondják Antiphon volt. Csak a peloponnesusi háboru alatt jutott ezen λογογράφοι tevékenysége nagyobb kiterjedésre. — Thukydides és Antiphon: Müller Gr. Litt. 2, 330. Classen Thuk. XVII. l. — Thukydides vonatkozásai Herodotra: I. 20, 22,

126. és másutt; v. ö. Roscher Klio 290. l. Herodot és Perikles: Schöll Sophokles Leben 118. k. l. — Tkukydides viszonya Perikleshez: Kutzen, Perikles als Staatsmann 136. l.

155. (361. l.). Azon nehézségekre nézve, melyek a Perzsatrilogia helyreállításával még mindig össze vannak kötve l. Weil H. Prolegomena ad Aeschyli Persas.

156. (364. l.). Aeschylusra nézve l. Kiehl Mnemosyne I. (1852.) 361. k. l., a versenyre nézve Sauppe: Ber. des k. Sächs. Gesellschaft d. W. 1855, 5. l. Droysen kételyei: Hermes 9, 7. Bármily nehezére eshetett is Kimonnak, hogy a díjat nem itélhette oda Aeschylusnak, azért még sincs elegendő ok arra, hogy Sophoklesnek Aeschylus fölötti győzelmében kételkedjünk; ellenben azon hagyomány elvetendő, mely szerint Aeschylus legyőzetése miatti bánatában Siciliába ment, mivel a Franz által fölfedezett didaskalia szerint egy évvel később (78, 1; 461) az Oedipodiát hozta a szinpadra. V. ö. Aeschylus ed. Dindorf 1857, 45. l. A két tragikus versenyére nézve l. Helbig, Zeitschr. f. Gymnasialw. 16, 99. l.

157. (371. l.). Kratinus és Kimon: Plut. Kim. 10. Egy politikai, Themistoklesre czélzó komoediát Timokreontól említ Suidas. V. ö. Fr. Hist. Graec. II, 54. l.

158. (373. l.). Sophokles ed. Bergk. p. XIV. Helbig, Quaest. scenicae 1861, p. 2 kk. Sophokles strategiája a samusi háboruban: Androtion, Schol. Aristid. III, 485. Strabo 638. Jon Athen.-nál XIII. 603. E. kk. Más strategia, a peloponnesusi háború alatt, melyben Nikias társa volt S.-nek: Plut. Nik. 5.

159. (374. l.). Kétségkivül fizeti az állam a költőt: Böckh, Staatsh. 1, 39. l. Fritsche, Arist. Békáihoz 367. v. Azon időre nézve, melyben a komoedia nyilvános intézmény lett, l. Leutsch, Philol. Suppl. 1, 99. l. Bernhardy Gr. Litt. 2, 2, 134, l. Leo Quaest. Aristoph. (Bonn, 1873. 25. l.

160. (379. l.). Az ó-attikai siremlékeken lévő domborművekről, Abh. d. Berl. Akad. 1873, 157.

161. (384. l.). Onatas Apollója Pergamus számára és Demeterje Phigalia számára van: Paus. VIII. 42, 7. Az achivok szentelt ajándéka: Paus. V. 25. 8; a tarentumi aj.: Paus. X. 13, 10. Az akragasi: Paus. V. 25, 5. Pindar Zeus Ammonja: Paus. IX. 16, 1. Myron, La-

das: Anth. IV. 185, 318; Diskobolus: Luc. Philops. 18. Quintil. II. 13, 8. Kallias szentelt ajándéka a várban: Jahn O. de antiq. Min. simulacris p. 8. Hermes 3, 166. C. I. A. I. n. 393.

162. (386 l.). Kimon működik Miltiades dicsőségéért: Brunn, Gesch. d. griech. Künstler 1, 162; 2 19. Igy kell érteni Aesch. c. Ctes. 186. Delphibeli csoport: Paus. X. 10. V. ö. Göttling, Berichte der k. S. Gesch. d. Wiss. 1854, 17. l. és értekezésemet »über die Weihgeschenke der Griechen nach den Perserkriegen« (Nachrichten der Gött. G. der Wiss. 1861.) hol 369. l. Phidias delphibeli művét megbeszéltem, és azon meggyőződésemet bizonyítottam be, hogy Kodrus és Theseus mellett Philaeus Miltiades és Kimon mythikus őse, állt harmadiknak, ki áttelepedése által Salamist Áthén birtokába hozta.

163. (388. l.). Perikles psephismáját a görög szenthelyek helyreállítására nézve, mint nemzeti ügyet l. Plut. Per. c. 17. Felirati töredékek szentelt ajándékokon, melyek a régi idő nagy tettei emlékének fentartása czéljából Perikles idejében megujíttattak vagy először állíttattak fel: Kirchhoff, Monatsberichte der Akad. d. Wiss. 1869, 409. k. l. A periklesi épitmények kezdetére nézve Sauppe azon feliratokból, melyek a tanács évei szerint keltezve vannak (l. 134. jegyz.) bizonyos évre törekszik jutni, azt a nézetét fejezvén ki, hogy ol. 83, 2; 447|6 azon év volt, melyben a nagy épitmények mind egy nagy terv szerint javaslatba hozattak, engedélyeztettek és azután a tanácshoz, mint főfelügyelő hatósághoz utasíttattak. Igaz, hogy Thukydides számkivetéseig a nagyszerü épitmények kivitele miatt egyenetlenkedtek.

164. (390. l.). Welcker Gr. Götterlehre 3, 28. l.

165. (395. l.). A nyilvános temetést a Keramikusban és annak történetét l. értekezésemet »zur Gesch. des Wegebaus 58. l. (Abh. d. Berl. Ak. 1851, 266. l.). Vischer N. Jahrb. f. Phil. 73, 133. l. A Drabeskus mellett elesettek emlékéhez (Paus. I. 29, 4.) tartozik C. I. A. I. n. 432.

166. (400. l.). Olympieum: Plin. H. N. XXXV. 8, 54; folytatva csak Antiochus Epiphanes által: Liv. XLII. 20. — Minden a mi a Parthenonra vonatkozik, most egyesítve van Michaelis A. (1871) terjedelmes művében.

167. (404. l.). A Parthenon képszékének (Fries) magyarázata még nyilt kérdés, melyet a mi segédeszközeinkkel nem lehet teljesen

megfejteni. Az ábrázolás tárgya a nagy panathenaei ünnepély; de ha maga az ünnepi menet van ábrázolva, akkor hiányzik az igazi központ, melyben az egész össze van foglalva. A keleti oldalon is inkább oly csoportokat látunk, melyek az előkészületre emlékeztetik a nézőt. De ez előkészület, melyet ott felismerhetni vélünk, nem »begyakorlás és betanítás«, hanem vallásos cselekvény, mert különben nem lehetnének jelen az istenek. Az áthéneiek egy nehány nagy ünnepeit pedig megelőzték előkészülő napok, melyek ősi szokás szerint (κατα. τὰ πάτρια) a nép nagy részvéte mellett ünnepélyesen megtartattak, és épen nem vagyunk arra feljogosítva, hogy e προάγωνες-t, a mik az Ἀρχ. Ἐφημ. 1862, 351. lapján említtetnek (v. ö. Hiller, Hermesben 7, 405. l.) a Dionysiákra szorítsuk. Magában véve is nagyon valószinű, hogy a panathenaeáknál a gyarmatokból jövő küldöttségek, valamint a metoekok osztályának képviselői az ünnepély előtt, a hatóságoknak bemutatták magokat, hogy a zenedarabok előadattak, és hogy az ünnepélyek megállapittattak. A dísz- és csataképekkel való összehasonlítás (Michaelis Parthenon 206. l.) nem illik ide, miután épen az ünnepélyes menet maga díszmenetnek felelt meg, melynek ábrázolása a művészi kézhez nem illik. Az én magyarázati kisérletemre nézve bizonyára csak hypothetikus érvényt kivánok, de azt állítom, hogy a keleti homlokzat középcsoportjainak biztos magyarázata nélkül az egésznek kétségtelen magyarázata lehetetlen.

168. (... l.). Szentelő feliratok a promachus talapzatáról megismerve Kirchhoff által a C. I. A.-ban I. n. 333. — Kirchhoff A Bemerkungen zu den Urkunden der Schatzmeister »der andern Götter« (Abh. d. Berl. Ak. d. Wiss. 1864. 1 kk. l.), kinek azon néphatározat datálása köszönhető, melyet előbb ol. 90, 3-ra tettek (Böckh: Staatsh. 2, 56. l. C. I. A. I. n. 32.).

169. (416. l.). Bötticher a Parthenon belső berendezéséről a Philologusban 18, 177. — Az ünnepélyek cyclusát a nagy panathenaeaknál: Sauppe, Inscriptiones Panath. 1858. Mommsen, Heortologie 116. k. l.

170. (418. l.). Szentelt ajándék Athena Hygieia számára (Plut. Per. 13.): Ross, Archaeol. Aufsätze 1, 188. C. I. A. I. n. 335. A várba való fölmenetelnek épitészeti berendezésére nézve (az ἄνοδος, v. ö. Arch. Zeit. 1853, 202. l.) még nincsenek befejezve a kutatások, melyeket Beulé kezdett meg. Valószinű, hogy voltak alsó őrtornyok is,

A Nike-templom idejére nézve l. Michaelis Arch. Zeit. 20, 250. l. kinek okai nekem azonban nem látszanak meggyőzőknek arra nézve, hogy feltegyük azt, hogy Mnesikles a Propylaeák alapvetésénél már ott találta a mostani Nike-templomot. V. ö. Kekulé, Balustrade des Niketempels. 36. l.

171. (422. l.). A Propylaeák építésére vonatkozó okmány: Böckh, Staatsh. 2, 336. l. és Kirchhoff, N. Jahrb. f. Phil. 1861. 47. k. l. C. I. A. I. n. 314. 315. V. ö. Kirchhoff: de fragmentis quibusdam tituli Attici ad opus aliquod aetatis Pericleae referendi, ez iratban: Nuove Memorie dell' Instituto di corr. arch. 1865. p. 129.

BIBLIOTHECA ACADEMIAE SCIENTIARUM HUNGARICAE
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA
BUDAPEST

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA 2745/1957 N. SZ.